

Державний історико-культурний заповідник м. Острога
Острозьке науково-краснавічне товариство «Спадщина»
імені князів Острозьких

**Історія музейництва,
пам'яткоохоронної справи,
краєзнавства і туризму
в Острозі та на Волині**

Науковий збірник

Випуск 3

**Острог
2011**

УДК 908 (477.82)

ББК 79.1

I-90

До збірника увійшли матеріали Третьої наукової конференції “Історія музейництва, пам’яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині” та її секції «Волинська книга: історія дослідження та колекціонування», яка відбулася 2 червня 2011 року з нагоди 95-ї річниці історичного музею та 30-річчя історико-культурного заповідника в м. Острозі Рівненської області за участю дослідників, які представляли всі п’ять сучасних областей на території історичної Волині та м. Київ.

Редакційна група:
Микола МАНЬКО
Марія ДАНИЛЮК
Світлана ПОЗІХОВСЬКА
Тетяна ГЛУШМАН
Микола БЕНДЮК

Матеріали друкують згідно з оригіналами авторських текстів.

У разі передруку посилання на науковий збірник обов’язкове.

*Збірник видано на кошти Державного історико-культурного заповідника
м. Острога (директор – С. Кибкало)*

© Державний історико-культурний заповідник м. Острога
© Острозьке науково-краєзнавче товариство «Спадицина»
імені князів Острозьких, 2011

Організація музейної та пам'яткоохоронної роботи на Західній Волині у 1920-х і 1930-х рр.: джерела з вивчення

Для сучасної української історичної науки характерним явищем є помітне зростання інтересу до ґрунтового краєзнавчого дослідження регіонів та населених пунктів України, в тому числі і Волині, об'єктивного показу внеску різноманітних наукових та громадських закладів, окремих краєзнавців у вивчення їх минувшини та збереження місцевих пам'яток старовини. Таке звернення до історичних коренів українського народу, відновлення призабутих вікових традицій і духовних цінностей, сприяють відродженню його національної свідомості.

Ґрунтовне дослідження краєзнавчої та пам'яткоохоронної роботи на Західній Волині у 1920-х і 1930-х роках неможливе без опрацювання архівних збірок України і Польщі, фондів музейних установ, бібліотечних закладів, публікацій документів і матеріалів, інших видів джерел. Аналіз окремих корпусів документів, що стосуються проблеми, в останнє десятиліття поданий у статтях В. Добровичинської та О. Корецької [4; 8]. Однак жодна із зазначених робіт не носить спеціального джерелознавчого характеру, лише побіжно торкаючись характеристики тих чи інших архівних документів, що залучалися до розкриття порушеної авторами теми.

Метою дослідження є аналіз та залучення до наукового обігу джерел з вивчення краєзнавчої та пам'яткоохоронної роботи на Західній Волині у 1920-х – 1930-х роках.

Історико-краєзнавчі дослідження і пам'яткоохоронна робота 1921-1939 років на Західній Волині репрезентовані друкованими та рукописними джерелами, які відклалися в архівних збірках, фондах музейних установ, бібліотечних закладах. За загальною інформаційною насиченістю, зокрема, рівнем та об'єктивністю відображення тих чи інших аспектів вищезгаданої теми джерела з неї можна поділити на наступні групи: архівні матеріали міністерств, воєводських органів правління, особистих фондів дослідників 1920-х – 1930-х років; праці і спогади учасників історико-краєзнавчої та пам'яткоохоронної діяльності на Волині міжвоєнного періоду.

Змістовні для вивчення проблеми документи зберігаються в низці центральних і регіональних архівів України та Польщі. Наявні тут листи, розпорядження, звіти, доповідні записки, анкети та іншого плану матеріали дають змогу прослідкувати процес становлення й розвитку краєзнавчої та пам'яткоохоронної роботи у Другій Речі Посполитій, визначити її

напрями стосовно Волинського воєводства, охарактеризувати діяльність музеїв та наукових товариств, що носила пропольський характер, визначити внесок багатьох краєзнавців і шанувальників старовини у вивчення минулого й охорону пам'яток Волині, показати ту подвижницьку роботу, яку здійснювали українські дослідники для захисту й підтвердження українськості регіону.

Значний масив названих вище матеріалів знаходиться насамперед у державних архівах Волинської та Рівненської областей. Тут, зокрема, зберігаються матеріали листування вищих офіційних установ з місцевими органами самоврядування, їх розпорядження стосовно збору і подання відомостей про пам'ятки старовини, переписка громадських осередків і товариств щодо нових надходжень до музеїв, підготовки й проведення реконструктивних і ремонтних робіт, ін.

Із збірок Державного архіву Волинської області найбільше документів про історико-краєзнавчі дослідження і пам'яткоохоронну роботу на Волині у 1921-1939 роках містять фонд 36 (Луцьке повітове староство), фонд 46 (Волинське воєводське управління) та фонд 158 (магістрат міста Луцька).

Серед справ, що входять до фонду 46, інтерес представляє справа з листом волинського воєводи до священослужителів з проханням виявляти давні пам'ятки культури Волині [9]. Зацікавлення викликають справи із звітом про діяльність Волинського музею за 1931 рік та протоколом засідань його музейно-бібліотечної комісії від 5 квітня 1932 року, звітами Волинського товариства краєзнавців і опіки над пам'ятками старовини на початку 1930-х років. Їх зміст дозволяє простежити підсумки діяльності цих науково-громадських об'єднань, звернути увагу на політичний підтекст такої роботи, окреслити напрями, які не набули достатнього поширення у тодішній краєзнавчій та пам'яткоохоронній діяльності.

Матеріали 46 фонду містять статuti Волинського товариства краєзнавців і опіки над пам'ятками старовини та Волинського товариства приятелів наук, відомості про їх керівний склад, проведення лекційної, екскурсійної та пам'яткоохоронної роботи [15]. Справи фонду 46 широко висвітлюють питання фінансування пам'яткоохоронних заходів у Волинському воєводстві, збереження віднайдених викопних предметів старовини. Зокрема, тут наводяться дані про кошти, виділені на реставрацію Луцького замку. З цим масивом архівних документів тісно поєднуються справи даного фонду, що містять інформацію про археологічні дослідження у Волинському воєводстві протягом 1921-1939 років. Зокрема, вони розповідають про знахідку решток мамонта у селі Горники Дубенського повіту, інформують про археологічні знахідки, віднайдені на православному кладовищі села Городок на Волині впродовж 1933-1935 років.

Фонд 158 Державного архіву Волинської області містить справи з хронологічними довідками про місто Луцьк, списками установ воєводського центру, причетних до здійснення історико-краєзнавчої, пам'яткоохоронної та туристичної діяльності, їх статистичними звітами, листуванням, пов'язаним з ремонтом Луцького замку та ін. [10]. Тут, зокрема, характеризуються робота місцевої туристичної комісії, перебіг видання М. Орловичем путівника по Волині, заходи магістрату щодо ремонту споруд Верхнього замку у Луцьку. У вищезгаданих справах містяться інформаційні бюлетені, переписка науково-громадських осередків Волині з воєводським управлінням щодо організації туристично-краєзнавчої роботи. Ці та інші матеріали даного фонду збагачують загальний зміст документальної бази Державного архіву Волинської області, що стосується історико-краєзнавчих досліджень та пам'яткоохоронної роботи на Волині міжвоєнного періоду, надавши змогу наповнити певні аспекти цієї проблеми раніше невідомими фактами.

Якщо говорити про Державний архів Рівненської області, то найпомітніший масив матеріалів з досліджуваної теми зосереджений у фонді 160, що пов'язаний з ім'ям Я. Гоффмана – визначного польського дослідника і шанувальника пам'яток Волині [7]. Так, звіти про діяльність гуманістичної комісії Волинського товариства приятелів наук за 1935-1937 роки, протоколи засідань його наукової ради, внутрішній статут музейно-бібліотечної комісії, плани лекцій з історії Волині, за яким члени Товариства читали лекції у різних державних установах і навчальних закладах, дозволили чіткіше окреслити різносторонню діяльність, яку проводило Товариство на ниві історичного та етнографічного краєзнавства, у справі охорони місцевих пам'яток [13; 1]. Ці архівні збірки дали також можливість прослідкувати внесок у вивчення Волині та охорону пам'яток багатьох представників польської науки та місцевих польських і українських краєзнавців. Це особливо стосується власне Я. Гоффмана, науковий доробок якого у дослідження Волині ще не знайшов дійсно ґрунтовного узагальнюючого висвітлення.

Різноманітні матеріали про діяльність державних та громадських установ, науковців, причетних до історико-краєзнавчих досліджень на Волині, характеристику проведеної ними пам'яткоохоронної роботи у 1921-1939 роках містить також відділ рукописів Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаника Національної академії наук України. Вони сконцентровані насамперед у фонді 26 (Управління консервації Львівського воєводства, відділ охорони пам'яток культури) та фонді 88 (Прусевич Олександр) [14].

Значну цінність для розкриття теми представляє фонд 88 вищезгаданого відділу рукописів Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаника,

де зосереджені рукописні та друковані матеріали, пов'язані з особистістю О. Прусевича – першого директора Волинського музею [3]. Зокрема, його листи до старости міста Луцька дозволяють прослідкувати процес передачі частини експонатів краєзнавчої виставки 1928 року у розпорядження Волинського музею. Цікавими є й лист музею в місті Познані до Волинського музею з проханням надіслати карту Волині з гербами волинських міст, а також лист керівництва самого Волинського музею до О. Прусевича з подякою про передану колекцію старожитностей Волині, за волинські вишивки та малюнки волинської кераміки.

Важливим джерелом для розкриття проблеми стали матеріали фондів Волинського краєзнавчого музею. У збірках першого з них зосереджені рукописні і друковані матеріали про учасників історико-краєзнавчих досліджень і пам'яткоохоронної роботи на Волині міжвоєнного періоду: відомого археолога, керівника музею в 1930-х роках Я. Фітцке, працівників музею – поляка К. Пшемиського та українця А. Дублянського, голову Волинського товариства краєзнавців і опіки над пам'ятками старовини Т. Гумінського, ботаніка С. Мацка, ін. Серед цих матеріалів знаходяться статті та спогади вищезазначених осіб про наукову діяльність Волинське товариство приятелів наук, історико-краєзнавчу та пам'яткоохоронну роботу інших науково-громадських товариств, Волинського музею, особливості формування його колекції, вивчення волинських старожитностей.

Об'ємний за кількістю справ і цінний за інформативною насиченістю матеріал є у фондах Архіву нових актів (Archiwum Akt Nowych) Польщі, що знаходиться у Варшаві. Найпомітніший його масив міститься у фонді 3 (Цивільна канцелярія Начальника держави у Варшаві), фонді 8 (Президія Ради міністрів) та фонді 14 (Міністерство віровизнань і народної освіти).

Так, документи Цивільної канцелярії Начальника держави та Президії Ради міністрів Другої Речі Посполитої дозволяють прослідкувати процес формування основних засад пам'яткоохоронної політики міжвоєнної Польщі, яка знаходила безпосереднє втілення і у Волинському воєводстві, ставлення різних політичних сил держави та практичну реалізацію відповідного курсу щодо збереження культурної спадщини українського населення [5].

Друковані й рукописні матеріали Міністерства віровизнань і народної освіти цікаві тим, що дають змогу вивчити діяльність органів керівництва музейною політикою Польщі, яка здійснювалася і на теренах Волині [12]. До цих державних і громадських структур відносилися Міністерство віровизнань і народної освіти, Державна музейна рада, Союз музеїв у Польщі. Їх розпорядження, рекомендації, статистичні дані, листування

з музейними закладами на місцях показують, як складалася і діяла сітка таких установ у Волинському воєводстві, яким чином відбувалося вироблення основних напрямів діяльності, наскільки самостійними були місцеві музеї і їх працівники у проведенні дослідницької краєзнавчої та пам'яткознавчої роботи.

Фонд 14 цінний й тим, що у протоколах засідань з'їздів реставраторів Другої Речі Посполитої, опитувальних листах про стан музеїв держави, звітах відділу мистецтв Волинського воєводства містить чимало невідомих фактів, які стосуються питань розгортання музейницької діяльності, становлення й розвитку пам'яткоохоронної роботи, в тому числі й проведення реставрації багатьох визначних архітектурних пам'яток регіону, визначення проблем, що зустрічалися в ході її здійснення [2].

Важливим видом джерельного матеріалу є праці та окремі спогади безпосередніх учасників історико-краєзнавчого руху і пам'яткознавчої діяльності на території Волинського воєводства. До їх числа відносяться монографії та статті, авторами яких були А. Дублянський [6], Л. Маслов, М. Тучемський, О. Цинкаловський, А. Войніч, Я. Гоффман, М. Орловіч, Ю. Дуткевіч, А. Прусевич Я. Фітцке, С. Мацко, Ю. Нець, Т. Свещовський, В. Павловський, Т. Сулімірський, С. Томковіч, М. Валіцький, спогади, що їх залишили археолог О. Цинкаловський, реставратор пам'яток Волинського воєводства З. Ревський, один з керівників Волинського товариства краєзнавців і опіки над пам'ятками старовини Т. Гумінський. Тут описуються археологічні розкопки, дослідження місць розташування давніх культових споруд, збереження архітектурних пам'яток шляхом реконструктивних робіт, початки діяльності музеїв та науково-громадських товариств. У працях та спогадах науковців і краєзнавців постійно проводиться думка про потребу вивчення минулого Волині і культурної спадщини українського та польського народів, якою багата ця земля.

Таким чином, історико-краєзнавчі дослідження та пам'яткоохоронна робота 1920-х – 1930-х років на Волині репрезентовані друкованими та рукописними джерелами, які відклалися у фондах державних архівів Волинської та Рівненської областей, відділу рукописів Львівської наукової бібліотеки імені В. Стефаника Національної академії наук України, Волинського краєзнавчого музею, Архіву нових актів Республіки Польща. Аналіз джерел з означеної проблеми засвідчує, що більшість їх відзначається значною інформативною насиченістю, достовірністю і різноплановістю. Це дозволяє загалом достатньою мірою прослідкувати особливості краєзнавчої та пам'яткоохоронної роботи у Волинському воєводстві, висвітлити діяльність наукових товариств, музеїв та окремих шанувальників старовини, об'єктивно оцінити їх зусилля. І хоча багатьом доку-

ментам притаманні заідеологізовані концепції офіційної польської історичної науки, все ж критичне їх опрацювання складає неоціненну базу для розкриття проблеми.

Література

1. Внутрішній статут музейно-бібліотечної комісії Волинського товариства приятелів наук, 1935 р. // Державний архів Рівненської області, ф. 160, оп. 1, спр. 75. – 14 арк.
2. Воеводські реставратори // Archiwum Akt Nowych (далі ААН), Zesp. 14, Sygn. 7027. – 236 s.
3. Волинський музей в Луцьку. Лист до О. Прусевича, 1933 р. // Відділ рукописів ЛНБ імені В. Стефаніка НАН України, ф. 88, спр. Прус. 109. – 1 арк.
4. Доброчинська В. А. Періодичні видання Волинського воеводства у міжвоєнний період (1921-1939) / В. А. Доброчинська // Науковий вісник ВДУ імені Лесі Українки: Серія: Історичні науки. – 2000. – № 3. – С. 86-89.
5. Документи Президії ради міністрів. Протоколи засідань т. 1. – 1917-1925. // ААН, zesp. 8, sygn. 322-323. – 721 s.
6. Дублянський А. Луцьк: Історичний нарис / А. Дублянський. – Луцьк: Наказом Романа Клоса, 1934. – 32 с.
7. Звіт делегата Археологічного музею Г. Ленчика про перебування його на Волині. 1937 р. // Державний архів Рівненської області, ф. 160, оп. 1, спр. 78. – 5 арк.
8. Волинський музей: історія і сучасність. Науковий збірник. – Вип. 3. – Луцьк: МП „Пульс”, 2004. – С. 83-85.
9. Лист воеводи до священників і ксьондзів з проханням про виявлення пам'яток культури Волині. 8 січня 1931 р. // Державний архів Волинської області, ф. 46, оп. 2, спр. 54. – 1 арк.
10. Листування з установами м. Луцька і приватними особами про ремонт і збереження замку Любарта. 21 серпня 1921 р. – 29 січня 1939 р. // Державний архів Волинської області, ф. 158, оп. 1, спр. 49. – 239 арк.
11. Матеріали XII з'їзду Ради реставраторів 1927 р. // Відділ рукописів ЛНБ імені В. Стефаніка НАН України, ф. 26, спр. УК-25. – 202 арк.
12. Музеї. Загальні справи, музеї і мистецькі зібрання в Польщі, організація музеїв. 1919-1938рр. // ААН, zesp. 14, sygn. 6998. – 616 s.
13. Проект статуту Волинського наукового інституту при Кременецькому ліцеї. 1938 р. // Державний архів Рівненської області, ф. 160, оп. 1, спр. 69. – 82 арк.
14. Реставратор Волинського воеводства // Відділ рукописів ЛНБ імені В. Стефаніка НАН України, ф. 26, спр. УК-18. – 335 арк.
15. Статут Волинського товариства краєзнавців і опіки над пам'ятками старовини. 1 – 30 липня 1931 р. // Державний архів Волинської області, ф. 46, оп. 9, спр. 1842. – 12 арк.

Питання відкриття нових музейних закладів у науковій спадщині В. Кравченка

Історія українського етнографічного музейництва багата на приклади самозреченої праці, цілковитої духовної відданості музейній справі. Показовою щодо цього є діяльність етнографів та істориків-музеєзнавців Д. Яворницького, М. Сумцова, В. Бабенка, М. Біляшівського, Д. Щербаківського, І. Свенціцького та ін. Особливе місце у розвитку етнографічного музейництва на Волині посідає Василь Григорович Кравченко, який, володіючи неабияким практичним досвідом у царині народознавства, вдавався й до розробки теоретичних засад музейної та етнографічної діяльності. Результатами цієї роботи стали численні етнографічні програми [2, 96], наукові розвідки у справі техніки та методики краєзнавчої роботи [15; 16], а також розробка наукових принципів етнографічного музейництва [21].

Саме дослідженню діяльності етнографічного відділу Волинського науково-дослідного музею в особі його завідувача В. Г. Кравченка щодо визначення та обґрунтування основ і напрямків роботи в музеї, а також напрацьованих у ньому практик започаткування нових музейних закладів присвячена запропонована стаття.

Діяльність етнографічного відділу Волинського науково-дослідного музею і, зокрема, його завідувача В. Г. Кравченка частково висвітлена у працях Скрипник Г. А. [24], Дмитренко А. А. [5], Костриці М. Ю. [7], Лашука Ю. [9], Гарбузової Л. Г. [3; 4], Білоуса П. В. [1], Ланчука Н. В. [8], Скрипки В. [23], Маньковської Р. В. [11], Лободи Т. М. [10]. Названі вчені досліджували значно ширшу проблематику, тому зверталися до питання діяльності Волинського науково-дослідного музею по заснуванню музейних закладів лише побіжно.

На початку 20-х рр. XX ст., після завершення війни та переходу до мирного будівництва перед музейними установами України постала проблема розробки наукової концепції діяльності. Як всебічне обґрунтування цілей і задач створення, функціонування та розвитку музею, а також способів та засобів їх реалізації [25, 70-71], наукова концепція вимагала фундаментальних знань з музейної справи, практичного досвіду роботи в музеї. Однак не кожному музейному закладу України вдалося розпочати свою роботу на основі попередньо розробленого плану. Музейні осередки цього періоду здебільшого виникали без заздалегідь розроблених та обґрунтованих програм [24, 102]. Серед небагатьох винятків був етнографічний відділ Волинського центрального музею, який очолював відомий

дослідник В. Г. Кравченко. В 1921 р. завідувачем етнографічного відділу була укладена програма облаштування етнографічного музею, яка значною мірою відповідає сучасному визначенню – розробка наукової концепції музею. Слід відзначити, що програма була розроблена на основі плану етнографічного музею імператора Олександра III в Петербурзі і перероблена для „збирання матеріалів в межах України” [17, 1].

У рукописних фондах Інституту етнографії, фольклористики та мистецтвознавства ім. Максима Рильського зберігаються 2 примірники даної програми: один рукописний [17], інший – машинописний [21]. Причому зберігаються вони у різних фондах: рукопис – в особовому фонді № 15 „В. Г. Кравченко”, а друкований варіант – у фонді № 16 „Волинський науково-дослідний музей”. За змістом примірники документів практично ідентичні. В рукописі лише міститься розділ про звичаєве право, відсутній у машинописному варіанті. Очевидно, рукописний примірник є початковим, чорновим екземпляром, з якого був передрукований „на чисто” машинописний. Важко визначити, чому в надрукованому примірнику відсутній останній розділ про народне право. Можливо, прикінцеві сторінки з означеною частиною були загублені. Ймовірніше, В. Г. Кравченко не став включати цей розділ до програми, оскільки робота по ньому передбачала лише збір етнографічних матеріалів, результати якої не могли бути представлені в музейній експозиції.

Обсяг машинописного примірника становить 29 надрукованих з обох сторін аркушів формату А 4. Програма складається з передмови та восьми розділів, деякі з яких поділені на підрозділи. Текст програми являє собою перелік пронумерованих запитань, на які засновникам музею слід було знайти відповіді. Одночасно даються рекомендації щодо збору предметів музейного значення, фотографій та замальовок. Таким чином, програма улаштування музеїв є подібною до програм по збиранню етнографічних матеріалів.

Етнограф А. А. Дмитренко справедливо зазначила, що особливістю музейництва Східної Волині 1920-х рр. є створення широкої мережі сільських та районних музеїв, які розгортали дослідницьку діяльність у галузі етнографії [5, 40]. Таким чином, складена Василем Григоровичем програма по улаштуванню етнографічних музеїв мала вагомим прикладним значенням, будучи своєрідною інструкцією для новостворених установ.

Завідувач етновідділу Волинського науково-дослідного музею провів серед населення краю значну популяризаторську роботу з метою розповсюдження ідеї утворення нових музейних закладів. У вересні 1922 р. в статті „До майбутніх молодих етнографів Волині” В. Г. Кравченко закликав свідомі сили суспільства брати участь „у дослідній роботі, у будівництві му-

зею” [6, 68]. У 1924 р. на губсемінарі політосвітробітників Волині у м. Червоне ним були прочитані лекції про утворення музеїв при сільбуддах та хатах-читальнях, а райорганізаторам трудшкіл Волині – про утворення місцевих шкільних музеїв [18, 116]. В липні 1925 р. Звягельським педкурсам вчений прочитав лекцію „Красзнавство і музей”, губсемінарові лікнепу – „Об’єднана праця шкільних та позашкільних просвітніх гуртків на селі та утворення музею” [6, 69].

Окрім цього, В. Г. Кравченко проводив також індивідуальні інструктажі в справі улаштування нових музеїв. Дані про них ми знаходимо у щоденниках етнографічного відділу. Зокрема, у вересні 1922 р. В. Г. Кравченко мав розмову з представником Звягельського району (прізвище не вказано) щодо утворення музею у м. Звягелі [20, 53]. У березні 1924 р. учителі педкурсів Білич та Полянських „прибули для інструктування їх в справі закладу Музеїв та викладання Етнографії” [20, 137]. У липні 1925 р. В. Г. Кравченко давав рекомендації завідувачому сільбудом Михайлу Опанасовичу Ревчуку „в справі закладання краєзнавчого музею” [20, 179 зв.]. Сам Василь Григорович у додатку до анкети в 1934 р. відзначав, що „дав листовно і за власний кошт понад 2000 неплатних порад у справі набування матеріалів в натурі, будування по ним музеїв і т. п.” [14, 114 зв.]. Таким чином, завідувачем етновідділу систематично проводились різнопланові заходи, з метою заохочення широких кіл громадськості до улаштування музеїв.

Слід зауважити, що вказана програма була адресована в першу чергу аматорам, людям, які були мало знайомі з етнографічною наукою та музейною справою. З огляду на це В. Г. Кравченко детально описав кожен пункт цього документу, а також до окремих розділів подав „уваги” – важливі практичні зауваження. У передмові до програми звернуто також увагу на те, що для легкості користування зміст програми „розбитий на певні відділи та підвідділи, всякий підвідділ має своє окреме рядкове чергування. А цеє останне за тим, щоб той, на відповідальності кого буде лежати організація Музею, по можливості міг би поступово вичерпати натурі усе те, про що тут запитується” [21, 1 зв.]. Водночас було також справедливо зауважено, що програма не претендує на довершеність, оскільки у ній неможливо спрогнозувати усіх локальних особливостей матеріальної культури. Тому майбутнім засновникам музеїв була „надана можливість доповнювати загальний програм” [21, 1 зв.].

Володіючи неабияким досвідом дослідницької та музейної діяльності, укладач програми В. Г. Кравченко був твердо переконаний у тому, „що не можна відмежовувати дослідної роботи від музейної, це мусить бути одне ціле” [6, 68]. Він особливо наголошував на тому, що новостворений

етнографічний музей перш за все повинен зосереджуватись на науковому дослідженні „місцевої Етнографії”. Треба відмітити, що дослідницька зорієнтованість музейних закладів в радянській Україні є характерною для періоду 1920 – поч. 1930-х рр., який вважають розквітом краєзнавства, відтак наголошення на науково-практичному вивченні традиційної культури відповідало умовам та вимогам того часу.

Реалізація в Україні в означений період політики коренізації активізувала як розвиток національних меншин республіки, так і вивчення їх історії, побуту та традицій з боку державних установ [12, 6]. У програмі В. Г. Кравченко також звертав увагу на те, що окрім дослідження побуту українців, слід усебічно вивчати традиційну культуру усіх народів, а „також і те, як вони рогортались під впливом самих різноманітних природних та історичних умов в межах України” [21, 1].

На рівні з дослідницькою складовою діяльності вчений у роботі музейної установи виводить на перший план і освітньо-виховну функцію, а саме, допомогу освітнім закладам у навчальному процесі „шляхом навічного огляду зібраних речей” [21, 1]. Разом з тим було відмічено, що новостворений музей зможе у повній мірі виконувати покладені на нього освітні завдання лише тоді, коли набуде достатню для характеристики духовного та матеріального побуту народу кількість предметів [21, 1]. З огляду на це, на початковому етапі заснування музею В. Г. Кравченко радив зібрати відомості про вже готові збірки, „що перебувають по приватних особах”, а також про людей, які б могли допомагати в роботі музею.

У програмі улаштування музеїв автор наголошував на тому, що у створенні нового музейного закладу повинні допомагати „всі особи і установи, які допіру близько стоять до народнього життя” [21, 1]. Слід відзначити, що залучення широких мас населення до збиральницької та дослідницької діяльності було своєрідним кредом вченого. До 1921 р. у етнографа уже був напрацьований чималий досвід збирання етнографічних матеріалів посередництвом численних дописувачів. Сьогодні ці документи зберігаються у рукописних фондах Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені Максима Рильського [22]. До такої практики, яка власне вже довела свою результативність, Василь Григорович радив апелювати й в означеній програмі. Зокрема, у ній було чітко визначено, що „всякий музей лише тоді буде гарно збудований, коли в утворенні його братимуть участь не тільки справедливі знавці цієї справи, але й ще й ті, що люблять народній побут – захоплені ним – які можуть бути особливо корисними особливо в тих галузях народознавства, де вимагається безпосереднє знайомство з найменшими подробицями зовнішнього побуту та морального складу місцевої людності” [21, 1].

У програмі не було обійдено увагою й проблему відбору в процесі комплектування фондів музею предметів музейного значення. Зокрема, В. Г. Кравченко вказував на те, що необхідно в однаковій мірі збирати речі, які репрезентують як матеріальну, так і духовну культуру населення, оскільки ці дві складові взаємопов'язані між собою і становлять одне ціле. З огляду на це досвідчений етнограф радив обов'язково занотовувати зразки народної творчості, такі як: казки, пісні, перекази, приказки, замовляння, загадки та ін. [21, 1 зв.].

Відмітимо, що до такого розуміння єдності матеріальної та духовної складових традиційної культури Василь Григорович прийшов не відразу. Зокрема, його учень Н. К. Дмитрук зазначає, що майже вся дореволюційна етнографічна діяльність В. Г. Кравченка полягала у збиранні фольклорного матеріалу. І лише згодом він переконується, що фольклор, духовна культура так міцно пов'язані з культурою матеріальною, що разом вони становлять одне органічне ціле. Зараз це питання настільки зрозуміле, що не вимагає спеціальних пояснень [6, 68].

Василь Григорович визначає музейний предмет, як „документ, що з того чи іншого боку характеризує нарід і його творчість” [21, 1 зв.]. Проте було відзначено й той момент, що не кожен предмет народного побуту може бути цінним для етнографічного музею. Зокрема, у документі зауважено: „не всі річі народної праці мають етнографічне значіння, але тільки ті, які ужиткуються самим народом, напр. – зроблений селянином, по особливій замові якоїсь особи, умивальник, або парцеляновий посуд, не можуть бути розташованими в Етнографічному Музеї. Такі річі мають значіння в Музеї промислового, де найбільша увага скупчується на продукті та його розвої” [21, 2]. Таким чином, при відборі предметів музейного значення особливу увагу слід було звертати на інформативність речей, на те, у якій мірі вони репрезентують саме народне життя, зокрема повсякденний побут [21, 1 зв.-2].

Окрім цього, у програмі було підкреслено, що більшу етнографічну цінність для музею мають ті предмети, які вже були у вжитку, аніж нові, тим більше виготовлені за цільовим замовленням.

Завідувач етновідділу, у якого вже був напрацьований неабиякий досвід музейної роботи (з 1907 р. він обіймає посаду завідувача етнографічної секції Волинського музеї [19, 58], в якій пропрацював на громадських засадах до 1920 р. [19, 24]), націлював укладачів музейних закладів з самого початку збирати не лише окремі речі музейного значення, але й доповнювати їх цілим комплексом додаткових, дотичних до їх виготовлення предметів. Зокрема, у програмі зазначалося, що „подаючи будь які зразки народної праці – напр., повсть, сукно, дерев'яні вироби, вишивки

гапування для повної наукової збірки треба подати також зразки сирого матеріалу та знаряддя, що вживають при виробництві, а також допомагаючи річі, напр., - нитки, фарба та ін” [21, 2]. Це, звісно ж, значно полегшувало подальшу наукову обробку здобутих експонатів. Слід відмітити, що, власне, і в етнографічному відділі Волинського науково-дослідного музею під керівництвом В. Г. Кравченка практикували набуття експонатів „поруч з дослідженням певного явища, так щоб вони не були у музеї випадковими” [6, 68].

У програмі облаштування етнографічних музеїв певним чином висвітлене питання реєстрації експонатів. Зокрема, у ній наведений чіткий перелік відомостей, які слід з'ясувати і записати, перш ніж предмет вступить до музею. Працівникам необхідно було занотувати інформацію про місце походження того чи іншого предмету (село, волость, повіт, губернія), дані про людину, від якої він надійшов, або ж про майстра, який його виробив. Якщо експонат був привезений до музею, також обов'язково слід занотувати звідки і коли він вступив до фондів. Програма націлювала музейних працівників зазначати, чи ця річ була виготовлена для власного вжитку, чи на замовлення, або ж на продаж. Звертається увага й на те, що при реєстрації предмету, обов'язково слід подати його точну місцеву назву. У разі ж, коли річ складається з кількох частин – необхідно зазначити назву кожного з елементів [21, 2].

Василь Григорович протягом усього свого життя вів щоденники (автобіографічні, польові, робочі), які сьогодні зберігаються в рукописних фондах Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені Максима Рильського. Значущість цих документів для історичної, етнографічної науки сьогодні важко переоцінити. У програмі облаштування музеїв вчений також зауважував на тому, „що всяка особа, бажаючи вести систематичне упорядкування збірок чи то етнографічних матеріалів взагалі, повинна вести денники своїх праць, занотовуючи до нього усі відомості та вказівки про життя певної місцевості, які вона здобуває шляхом власних спостережень чи то шляхом розпитувань у місцевих людей. Власне це потрібно для того, щоб цими матеріалами могли скористатися наступні дослідувачі, – без цього-ж наукова праця по Етнографії ніколи не досягне своєї мети” [21, 2]. Нині, опрацьовуючи щоденники В. Г. Кравченка, мимоволі приходимо до осмислення усієї далекоглядності та передбачливості цього великого українського етнографа, який дбав не про своє ім'я в історії, а про подальшу долю накопичених ним та іншими краєзнавцями знань.

Якщо предмети музейного значення були зібрані під час польової експедиції далеко від музею і потребували перевезення, то у програмі реко-

мендували при відправці зібраного матеріалу до кожної посилки скласти детальний опис усіх речей за числами („ч.ч. (№№)”), водночас кожну річ позначити відповідним їй номером. Якщо це не можливо зробити, тоді на предмет слід чіпляти „квит” з числом. В. Г. Кравченко особливо наголошував на тому, що „річ без зазначення її походження не є етнографічний документ, бо вже сама вона вимагає виявлення себе по іншим річам, походження яких виявлено точно” [21, 2]. Вище вказане можемо порівняти із сучасним документом – польовим описом, який призначений для обліку та опису предметів музейного значення. У ньому, зокрема, заповнюються наступні графи: порядковий номер предмету, дата і місце виявлення або придбання, найменування і короткий опис (до того ж окрім наукової назви, наводиться ще й місцева) та інше [26, 392]. Отже, прослідковується певна спадкоємність практик музейної роботи, а подані у програмі рекомендації пройшли випробування часом і довели свою ефективність та практичність.

Таким чином, уже на початку діяльності етнографічного відділу Волинського науково-дослідного музею його завідувачем була розроблена програма, яка розкривала задачі та напрямки діяльності музейних закладів, прийоми формування музейного зібрання, методику музейної роботи. Програма була результатом науково-теоретичного осмислення уже набутого практичного досвіду у музейній справі.

У запитальному листі для наукових робітників, зареєстрованих Всеукраїнським комітетом сприяння вченим В. Г. Кравченко занотував, що був „фундатором” низки музейних закладів на Волині. Зокрема, згідно відомостей запитальника за його „керування на периферії в справі закладання місцевих (краєзнавчих) музеїв” були утворені музеї: в м. Коростені („округовий”), в м. Городниці на Коростенщині та в м. Славуті на Шепетівщині (обидва „районові”), в селах Троковичах Черняхівського району, Кропивні Володарського району Житомирської округи (при хатах-читальнях), в м. Малині на Коростенщині (при сільбуді) та ін. [19, 116]. Отже, розроблена завідувачем етновідділу програма пройшла апробацію й мала широке прикладне застосування.

Варто відмітити, що викладені у програмі положення щодо реєстрації музейних предметів, фондової роботи, рекомендації щодо зібрання експонатів та визначення їх етнографічної та музейної цінності є дієвими та актуальними і в наші дні.

Література

1. Білоус П. В. Діяльність В. Г. Кравченка як завідувача етнографічним відділом Волинського музею (1920-1931) // Матеріали та тези наукової конференції до 130-річчя Житомирського краєзнавчого музею /відп. ред. Кругляк Б. А. – Житомир: „Форзац”, 1995. – С. 63-64.
2. Боряк О. Матеріали з історії народознавства в Україні. Каталог етнографічних програм (друга половина XVIII-XX століття). – К.: Вид-во “Українознавство”, 1994. – 124 с.
3. Гарбузова Л. Г. До питання про історію дослідження народної культури Житомирщини у 20-30-х роках ХХ ст. // Актуальні проблеми географії, екології, історії Великої Волині:Academia на пошану доцента М. Ю. Костици: Науковий збірник «Велика Волинь»: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. – Т. 27 / Голов. ред. М. І. Лавринович. – Житомир: Видання М. Г. Косенко, 2004. – 440 с.
4. Гарбузова Л. Г. Етнографічний відділ Житомирського краєзнавчого музею, як центр вивчення народної матеріальної та духовної культури краю // Матеріали та тези наукової конференції до 130-річчя Житомирського краєзнавчого музею / відп. ред. Кругляк Б. А. – Житомир: „Форзац”, 1995. – С. 37-39.
5. Дмитренко А. А. Становлення етнографічного музейництва на Волині // Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. Випуск IV. – Рівне: Волинські обереги, 2006. – С. 38-43.
6. Дмитрук Н. 45 років етнографічної діяльності В. Г. Кравченка // Народна творчість та етнографія. – 1990. – № 3. – С. 61-71.
7. Костиця М. Ю. Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, поста-ті. – Житомир: М.А.К., 2001. – 360 с.
8. Ланчук Н. В. 130 років Житомирському музею (1865-1995) // Матеріали та тези наукової конференції до 130-річчя Житомирського краєзнавчого музею / відп. ред. Кругляк Б. А. – Житомир: „Форзац”, 1995. – С. 10-15.
9. Лашук Ю. Перші музеї на Житомирщині // Народна творчість та етнографія. – 1992. – № 4 – С. 29-34.
10. Лобода Т. Василь Кравченко і Волинь // Берегиня. – 1995. – № 1-2. – С. 14-17.
11. Маньковська Р. В. Музейництво в Україні / НАН України; Інститут історії України. – К., 2000. – 140 с.
12. Національні меншини в Україні, 1920-1930-ті роки: Іст.-картогр. атлас / Упоряд.: М. І. Панчук та ін., – К.: Четверта хвиля, 1995. – 104 с.
13. Погорелова А. Музейна справа: Орієнтири розвитку // Українська культура. – 1996. – № 2. – С. 2-3.
14. Рукописні фонди Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етно-логії імені М. Рильського (далі – РФ ІМФЕ). – Ф. 15 „В. Г. Кравченко”. – Оп. 1. – од. зб. 2.
15. РФ ІМФЕ. – Ф. 15 „В. Г. Кравченко”. – Оп. 2. – од. зб. 68.
16. РФ ІМФЕ. – Ф. 15 „В. Г. Кравченко”. – Оп. 2. – од. зб. 69.
17. РФ ІМФЕ. – Ф. 15 „В. Г. Кравченко”. – Оп. 2. – од. зб. 130.

18. РФ ІМФЕ. – Ф. 15 „В. Г. Кравченко”. – Оп. 4. – од. зб. 527.
19. РФ ІМФЕ. – Ф. 15 „В. Г. Кравченко”. – Оп. 4. – од. зб. 547.
20. РФ ІМФЕ. – Ф. 16 „Волинський науково-дослідний музей”. – од. зб. 4.
21. РФ ІМФЕ. – Ф. 16 „Волинський науково-дослідний музей”. – од. зб. 28.
22. РФ ІМФЕ. – Ф. 16 „Волинський науково-дослідний музей”. – од. зб. 83.
23. Скрипка В. Народознавчі праці Василя Кравченка // Народна творчість та етнографія. – 1970. – № 6. – С. 54-57.
24. Скрипник Г. А. Етнографічні музеї України. Становлення та розвиток / АН УРСР. Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського. – К.: Наукова думка. – 1989. – 304 с.
25. Шляхтина Л. М. Основы музейного дела: теория и практика. Учеб. пособие. – М.: Высш. шк., 2005. – 183 с.
26. Юрєнева Т. Ю. Музееведение: Учебник для высшей школы. – 3-е изд., испр. и доп. – М.: Академический проект, 2006. – 560 с.

**Володимир Юхимович Татаркін –
краєзнавець, бібліограф Волині
(в документах, наукових виданнях, пресі і серцях)**

Володимир Юхимович ТАТАРКІН

14. X. 1925 – 28. VII. 2010

Краєзнавець, книголюб і бібліограф Волині, родом із Старого Кривина, Славуцького району, проживав у Львові і час від часу – в рідному селі; автор багатьох наукових розвідок з історії Острожчини, Славуцьчини, Заславщини, учасник науково-краєзнавчих конференцій.

Прочитуємо документ: «Приказ начальника ОС РСУ № 1 Львовского облкомунхоза от 17 октября 1975 г. № 118, г. Львов:

20 октября 1975 года исполняется 50 лет со дня рождения нашему работнику-ветерану предприятия тов. Татаркину Владимиру Ефимовичу.

Тов. Татаркин В. Е. поступил на работу в трест «Львовгаз» 11 ноября 1951 г. в должности мастера РСУ, где работает по настоящее время.

За проработанные 24 года тов. Татаркин В. Е. много отдал и отдает свои способности и умения делу газификации городов и сел Львовской области. Дисциплинированный, трудолюбивый, знающий свое дело мастер.

В связи с исполнением 50-летия со дня рождения, [за] хорошую работу и отличную трудовую дисциплину – п р и к а з ы в а ю:

Наградить т. Татаркина В. Е. почетной грамотой, а также премировать денежной премией за счет фонда материального поощрения в сумме 30 рублей.

Поздравляю тов. Татаркина В. Е. с 50-летием, желаю крепкого здоровья, счастья в личной жизни, дальнейших успехов в трудовой деятельности.

Начальник ОС РСУ №1 Львовского облкомунхоза (підпис) А. Александров» [1].

З огляду на дату появи цього документу варто зазначити, що в той час такою характеристикою, як «дисциплинированный, трудолюбивый, знающий свое дело...» не розкидалися, а тим більше – обласні начальники. Таких слів справді треба було заслужити. Ось тільки наступна відзнака

майже чвертьстолітньої праці героя нашого посмертного нариса (як кажуть, вічна і добра йому пам'ять) якось трохи дисгармонує із справді високою і заслуженою її словесною оцінкою. Взятий «руководящий тон» спонукав думати, що після слова «наградить» прозвучить: «орденом Трудового Красного Знамени и премией в сумме (хоча б!) 300 рублей».

Тим часом, «за хорошие производственные показатели в работе и отличную трудовую дисциплину в связи с исполнением 50-ти летия со дня рождения» – звичайна грамота [2] з силуетом вождя «пролетарів всіх країн» і хоча й стандартним, але, думаємо, щирим побажанням «крепкого здоровья, счастья в личной жизни, дальнейших успехов в трудовой деятельности».

Можна сказати, що і перше, і останнє – ще були і були: і здоров'я було, і «дальнейшие успехи...». От тільки «счастье в личной жизни»? Зрештою, мабуть, і щастя було: була добра і вірна дружина (теж уже давно спочиває на лісовому кривинському цвинтарі), було двоє синів – залишився один. І є онук, розумний і працьовитий. Очевидно, до щастя можна віднести й любиму і дуже корисну людям роботу.

А чи можливе щастя без любові? Тут уже упевнено скажемо: «Ні, не можливе». Відтак, була у Володимира Юхимовича й любов. І не лише до дружини й синів-соколів. Була в нього дуже велика любов до малої і великих Батьківщин, до Кривина, де народився й виріс, до Львова, де почалася славна трудова біографія, і до двох Матерів – до тієї, що дала життя, і до другої, яку частіше зовуть Ненькою – Ненькою-Україною...

Можна не сумніватися, що В. Ю. Татаркін любив і ту велику країну, де ми всі, старше покоління, народились і виросли, і яка називалась Радянський Союз. І для цієї нашої упевненості є доволі унікальне документальне свідчення – ще одна, на разі «Почетная грамота» такого змісту: «Награждается тов. Татаркин Владимир Ефимович – мастер ремонтно-строительного управления № 1 областного треста «Львовгаз». За активное участие в подготовке и проведении выборов в Верховный Совет СССР. Управляющий трестом «Львовгаз» (підпис) И. Березюк. Секретарь парткома (підпис) П. Поваляшко. Председатель объединенного комитета профсоюза (підпис) К. Гаврилова. Июнь, 1974 г., г. Львов» [3].

Брати активну участь в підготовці до проведення виборів найвищого державного рівня – значить надіятись, що після них життя буде ще краще, народовладдя міцніше, недоліків у країні стане менше. А до недоліків, між іншим, В. Ю. Татаркін був вкрай непримиренний; до збоїв у державно-владному, особливо на місцевому рівні, механізмі займав виключно нетерпиму громадянську позицію. Чи ж не тому, що сам завжди вивляв «отличную трудовую дисциплину»? Володимир Юхимович любив порядок скрізь і у всьому: в сім'ї, на роботі, в країні...

Щастя... Чи буває воно без болю? Ні, не буває. І характерна дивна річ: чим більше в людини любові, тим більше в неї і болю... Яка ж то була біль за маму, вдову-фронтовичку, за її вкрай тяжке життя у повоєнні роки з їх податками, поставками, заготівлями... Мала клопоть городу і працю на кривинській залізничній станції.

Автор цих рядків дещо знає про синівський біль добродія Володимира, бо власноручно прийняв у фонди Нетішинського краєзнавчого музею чималий стосик квитанцій, виданих Татаркіній Домці в тому, що вона «здала на прийомний пункт» те-то, «розрахувалася за недоїмку» таку-то і т. ін., і т. п. Купила молока і розрахувалася... Купила масла і розрахувалася... Купила м'яса і розрахувалася... І картопля – вродила, не вродила: здай.

Ця біль юначого серця множилася, коли думав: «А це ж воно отак не тільки з нами, але й з усією Україною...».

Було чимало й інших приводів для болю – історичних далеких і близьких. Тяжкою серцю його стала родинна історія графів Блудових, т. зв. благодійників Острога [4]. Ще більшим і довготривалим, можна сказати, пожиттєвим боєм відлунювала в душі доля кривинських «патріотів» Артенюків-Артюмових, котрі масово ловили «агентів іноземних розвідок» на польсько-радянському кордоні, а фактично простих людей з Острозького району, які в голодні роки старалися щось занести родичам чи то в Славуту, чи в сусідні села [5].

Постійний біль, і радість і любов черпав у книгах. Зрештою, любов до книг виросла в могутнє захоплення і переросла в науку, ім'я для якої – краєзнавство.

Станом на початок 1980-х років В. Ю. Татаркін уже мав таку, власне, краєзнавчу бібліотеку, якій міг позаздрити будь-який провідний науковець-краєзнавець СРСР. Звичайно, вистачало там й іншої літератури – історичної, художньої. А ще було там безліч цінної дореволюційної періодики, а також видань часів польського панування до 1939 р., альбомів, путівників тощо. З Володимиром Юхимовичем, як з рівним, вітається в ту пору досить горда львівська професура [6], інші високоповажні книголюби міста. А в ту пору книга, особливо унікальна – раритетна, букіністична у Львові мала надзвичайно велику повагу й ціну. Говоримо не ради красного слова, а як свідок, бо самі шість літ час від часу проводили у Львові, навчаючись в Держуніверситеті ім. І. Я. Франка.

Ось перед нами газета з тих років, «Вільна Україна». Одна з багатьох заміток має назву «Мистецтво» – книголюбам» [7]. Йдеться в ній про те, що кілька днів у львівському магазині «Мистецтво» демонструвалися зразки продукції Київського видавництва «Мистецтво»: художні альбоми, музейні путівники, література, присвячена життю і творчості митців.

У відкритті виставки взяли участь художники, представники громадських організацій, книголюби.

Поряд із Заслуженим діячем мистецтв УРСР Д. П. Кравичем, мистецтвознавцем А. І. Поповим подається і прізвище книголюба В. Ю. Татаркіна, які у своїх виступах «звернули увагу на потребу розширити видання краєзнавчої літератури, в тім числі путівників по пам'ятних місцях, поліпшити якість ілюстрованих художніх видань». В. Ю. Татаркін, зокрема, вказував на необхідність через львівський магазин, котрий на ту пору був опорним пунктом видавництва «Мистецтво», узгоджувати плани роботи видавництва з реальними потребами книголюбів.

Краєзнавча зірка Володимира Юхимовича Татаркіна сяjala все яскравіше. Його запрошували на різноманітні науково-краєзнавчі конференції, які відбувалися у Львові, Житомирі, Рівному, Острозі, Славути, Коростені та інших містах України. На кожен такий симпозиум він надсилав чергову розвідку, за можливістю приїздив і брав участь у виступах.

Назвемо дещо з доробку нашого земляка, власне, те, що маємо у своєму розпорядженні. Так, у збірнику «Матеріали I-III науково-краєзнавчих конференцій «Остріг на порозі 900-річчя» (1990-1992 рр.). Частина друга» вміщено дві статті бібліографа: «Краєзнавчі матеріали про Волинь, Остріг» [8] та «Втрачені скарби Волині» [9]. В «Матеріалах VII-IX науково-краєзнавчих конференцій «Острог на порозі 900-річчя». 1996-1998 роки» опубліковано цікавий «Епізод з часів польського повстання на Острожчині в 1863 році» [10], а також наступна розвідка з циклу «Втрачені скарби Волині» – про архіви і приватні бібліотеки [11]. У цьому ж виданні побачила світ вже згадана стаття В. Ю. Татаркіна про графів Блудових [12].

На Всеукраїнську конференцію, що відбувалася 29 травня 2002 р. в Коростені, краєзнавець подав нарис про «колиску» свого дитинства «Село Старий Кривин: моя мала Батьківщина» [13]. Це був період особливо плідних його краєзнавчих зусиль та написання кваліфікованих матеріалів.

Наступного, 2003 року, зокрема 24-25 січня в Славути відбувалася I Всеукраїнська наукова конференція «Сангушківські читання». Її праця відображена в однойменному збірнику, в якому В. Ю. Татаркін залишив свій слід публікацією «Бібліографія літератури до історії міста Славути та князівського роду Сангушків (на основі власної колекції)» з рекомендаційною передмовою магістра історії Т. В. Вихованця [14]. А 17-19 жовтня того ж року пройшла чергова Міжнародна науково-краєзнавча конференція в Житомирі. На ній місцеве науково-краєзнавче товариство дослідників Волині презентувало збірник «Поляки на Волині: Історія і сучасність». В цьому виданні також було опубліковано бібліографічні пошуки автора з Кривина [15].

Десятки розвідок В. Ю. Татаркін видрукував у періодичній пресі Львівщини, Рівненщини та Хмельниччини. «Зелена краса землі. З історії паркового будівництва на Ровенщині» – так називалася його стаття в рівненській обласній газеті «Червоний прапор» за 1983 р. [16]. В ті роки друкувався краєзнавець і в дубнівській «Червоній зірці». Перед нами по-жовклий від часу примірник цієї районки за 17 липня 1985 р., в якому на 4 стор. опубліковано під рубрикою «Пошук» розвідку «Ще раз про дубнівські контракти» (так у XIX ст. називався зимовий ярмарок, що тривав протягом січня. – Авт.).

Та чи не найбільше своєї краєзнавчої праці залишив невтомний дослідник на шпальтах славуцько-нетішинської періодики. Це статті про династію Сангушків та села району. Ось, наприклад, «Історія пана Якубця» (карлика з дому кн. Є. Сангушка, приятеля п'яти поколінь цього роду. – Авт.). Між іншим, Володимир Юхимович випадково натрапив на його могилку у 1979 р. на католицькому кладовищі. Зробив копію напису на чавунному надмогильному гробовці, власноруч виготовив з нього креслярський план. Коли ж завітав сюди через 10 літ, кимось здертий з могили гробовець валявся вже зовсім у другому місці. Опублікувавши дивну історію цього маленького, але доброго і мудрого чоловічка в газеті «Трудівник Полісся», в кінці звернувся до місцевої католицької громади, підберіть, мовляв, цю цінну музейну реліквію і хай вона стане експонатом № 1 майбутнього історико-краєзнавчого музею нашого району [17].

«Парки Волині, парки Поділля» – так називалася розвідка про рукотворну красу на наших теренах ірландця Д. Міклера (кін. XVIII – поч. XIX ст.) [18]. Краєзнавець друкувався доти, доки міг писати: під кінець стали відмовляти руки. Одна з його пізніх розвідок з'явилася в газеті «Пульс» і присвячувалася селу Ганнопіль на Славутичці [19].

Ми час від часу зустрічалися з Володимиром Юхимовичем, коли він зі Львова приїздив у Кривин, позичали в нього рідкісну літературу під час написання власних наукових розвідок. Це з його щедрої руки ми маємо (в копіях) такі унікальні речі, як виготовлені ним у Львові в добротних твердих палітурках з відтисненими дукарським способом заголовками три книжки «Славута. Матеріали до історії міста» (Частини 1, 2 і 3), в яких вміщено, наприклад, польськомовні праці Л. Дембіцького, Ю. Крашевського, Ю. Дуніна-Карвіцького, Е. Жищевської, З.-Л. Радзимицького, ряд копій з «Волынских епархиальных ведомостей» кінця XIX ст., іншої давньої періодики, а також репродукції з портретів князів Сангушків. Ще одна з таких самвидавських книг має назву: «Волинь. Краєзнавчі матеріали. 1. Дубно, Почаєв, Клевань, Рівне, Пересопниця. 2. Реєстр церков Волинської єпархії. 3. Чехи на Волині. Зібрав і впоряд-

кував Володимир Татаркін». З рук мецената отримали ми й копію такого раритету, як *Księcia Eustachego Sanguszki Pamiętnik 1786-1815 / Wyd. J. Szujski. – Kraków, 1876.*

Безцінними є скопійовані нами (з приватної бібліотеки краєзнавця) праці: Radziminski Z. *Monografia XX. Sanguszków oraz innych potomków Lubarta–Fedora Olgerdowicza X. Ratneńskiego. – We Lwowie, 1906. – Т. I;* а також: *We Lwowie, 1912-1913. – Т. II. Część II. Gałąź Niesuchojeńska i: Gorzak B. Monografia XX. Sanguszków oraz innych potomków Lubarta–Fedora Olgerdowicza X. Ratneńskiego. – We Lwowie, 1906. – Т. III. Gałąź Koszyrska.* Маємо і таку книгу цих авторів: Radziminski Z. Gorzak B. x. Kozicki Z. *Sprawa początków rodu xx. Sangusków. – Lwów, 1901.*

Останній раз ми зустрілися з Володимиром Юхимовичем дець за тиждень до фатального ранку. Домовились, щоб підготував для нас відповідні матеріали, оскільки в робочих планах було писати про нього (цей) нарис. Приїхали в Кривин 28 липня 2010 р. Зустріли на вулиці, неподалік від хати В. Ю. Татаркіна його 85-річного родича, діда Шуру (так його звать в селі). «Чи є Володимир Юхимович?» – запитуємо. «Нема!» – пролунав розпачливий вигук. «Як нема? А де?» А у відповідь знову: «Нема! Помер! Тільки що...».

Це був дуже гарний погожий ранок. Двоє молодших сусідів поралися у дворі, один косив траву, другий рубав дідові Володимиру на зиму дрова. Хтось з них зайшов у хату і прожогом вискочив: діда не стало...

Надамо слово декому з тих, хто знав його, хто про нього писав у наукових чи інших виданнях.

Г. Й. Фурманчук, (перший) директор міського краєзнавчого музею м. Нетішин:

Володимир Юхимович Татаркін народився в с. Старий Кривин у 1925 р. Тоді Славутчина належала до Вінницької області. Юнак здобув спеціальну технічну освіту і став спеціалістом-газовиком високої кваліфікації. Майже 30 років працював в обласному тресті «Львівгаз». Паралельно займався краєзнавством та збиранням бібліографії з історії Волині. В. Ю. Татаркін навчався у таких львівських науковців, як Ф. П. Максименко, Я. П. Запаско, П. М. Жолтовський та інших видатних знавців історії України і Великої Волині. Він є автором цілої низки краєзнавчих, бібліографічно-публіцистичних статей і розвідок з історії Великої Волині, а також рідного села та багатьох інших населених пунктів Славутчини, Острожчини, Ізяславицини. В. Ю. Татаркін плідно співпрацює (співпрацював. – Авт.) з музеєм, передав значну кількість документальних матеріалів з історії регіону [20].

Свого часу ми також уже писали про старшого колегу. Стаття дру-

кувалася як післямова до вже згаданої розвідки Володимира Юхимовича про його малу Батьківщину і називалася «Про автора нарису та децю про Старий Кривин» [21]. Наведемо з неї кілька рядків: «Володимир Юхимович Татаркін народився і виріс у с. Старий Кривин, Славутського району. Краєзнавством захопився далеко не в молодому віці. Але багато встиг і ще продовжує вивчати історію рідного краю, його міст і сіл. Живе у Львові. А в селі стоїть батьківська хата. І пенсіонер регулярно навідує старе обійстя, має город і фруктові дерева. «Немає місця ріднішого в світі від того, – каже старий бібліограф і краєзнавець Великої Волині, – яке зберігає на собі сліди твоїх малих босих ніг... Хто їх бачить, ті сліди? Серце бачить...».

Можна сказати: багато що у своєму житті В. Ю. Татаркін бачив серцем. Та не так на нього і на його стару хату дивилися представники сільської влади і, зокрема, Славутського підприємства електричних мереж. Кілька років тому обрізали йому освітлення, і куди не звертався 80-річний пенсіонер – безрезультатно. Розповів при зустрічі про свою біду директору Славутського музею С. Ф. Ковальчуку. Той, очевидно, знав, куди звернутись, бо вже на другий день в хаті великого патріота Кривина електролампочки засвітилися. До речі, надамо нашому старшому колезі слово.

С. Ф. Ковальчук: Свого часу Славутський історичний музей поповнився цінними матеріалами з історії нашого міста. Їх передавав краєзнавець, бібліограф Волині, наш земляк зі Старого Кривина Володимир Юхимович Татаркін, котрий багато років працював на ниві дослідження минулого волинської землі. Внаслідок довголітніх пошуків ним був зібраний цікавий і маловідомий для дослідників рідного краю матеріал.

Краєзнавець користувався послугами львівських наукових установ, їх джерельною базою. Дуже багато мав рідкісних книг і в своїй приватній бібліотеці. Отже, для нас він укомплектував три томи вельми цінних матеріалів. До першого увійшли відомості про Славуту із праці М. Теодоровича «Историко-статистическое описание церквей и приходов Волинской епархии». Є тут і нариси Людвіга Демб'юцького «Два брати Сангушки» та «Альфред граф Потоцький» з цікавим фактажем про його дружину, кн. Марію Романівну Сангушко.

Тепер маємо і праці Ю. Крашевського та Т. Стецького, котрі стосуються нашого краю. Велику цінність для славутчан складає книга Сви Ржищевської «Вбивство в Славуті» – про загибель кн. Романа-Дем'яна Сангушка. Видана у 1919 році, вона довгі роки пролежала в спецфондах КДБ.

У другому томі знаходимо монографію З.-Л. Радзимицького «Роман князь Сангушко – перший ординат Заславський». Вона теж присвячена тим кривавим подіям, що розігралися в Славуті і, зокрема, в палаці

Сангушків 1 листопада 1919 року. Неабиякий інтерес становить для нас розвідка Л. Рафальського «Путешествие по Острожскому уезду» (Почаїв, 1872 р.), де розповідається про польське повстання 1863 р. на славуцьких теренах і, зокрема, про бій повстанців з російським військом на околицях села Миньківці.

Третій том краєзнавчих зібрань, помимо цінних давніх ілюстрацій, має в собі фрагменти з розкішного петербургського видання «История кавалергардов», в якому, серед інших, подано і біографію кн. Р. Є. Сангушка-Сибіряка.

Ці матеріали, зібрані і передані В. Ю. Татаркіним, значно поповнили історичну скарбницю м. Славути. Не всі знають, що багатьма шанований краєзнавець є автором майже 40 публікацій з історії Волині, він був учасником 12-ти історико-краєзнавчих конференцій. Зібрана ним колекція краєзнавчої літератури нараховує 38 томів. Можливо, їй немає рівних в Україні.

О. М. Романчук, завідуючий сектором археології Нетішинського краєзнавчого музею:

Вперше мені довелося зустрітися з жителем м. Львова В. Ю. Татаркіним на Острозьких краєзнавчих конференціях, на яких його виступи були побудовані виключно на нашому, місцевому матеріалі. Пізніше, коли я перейшов працювати в Нетішинський краєзнавчий центр-музей, наші зустрічі стали частішими. Володимир Юхимович як наш земляк став навідувати нас регулярно. Ніколи він не заходив з порожніми руками, як правило, привозив копії цінних видань і документів XIX – початку XX ст. Запам'яталися дружні й змістовні бесіди з ним, бувало, привозив нам зі Львова продуктових гостинців, якими любив пригощати.

Дякуючи знаному самобутньому досліднику минулого Волині, наш музей має багату збірку публікацій з історії Славутичини, сусідніх районів Хмельниччини і Рівненщини. Його фото знаходиться в експозиції нашого краєзнавчого закладу серед тих, хто доклав зусиль до його відкриття.

Т. В. Вихованець, заступник директора Нетішинського краєзнавчого музею з наукової роботи:

З Володимиром Юхимовичем я вперше зустрівся на початку 2000-х років під час одного з його візитів до Нетішинського музею. Відтоді зав'язалося наше знайомство та співпраця. Здебільшого, предметом спілкувань була краєзнавча тематика, в яку пан Володимир був просто закоханий. Наукові знайомства та прекрасна колекція літератури ставали львівському дослідникові солідним підґрунтям для розвідок з історії Славутичини загалом та рідного Кривина зокрема. Особливе замишування Володимир Юхимович виявляв до історії родини Сангушків, цікавив-

ся Яблоновськими. Його ентузіазм щодо збору краєзнавчих відомостей вражав. Як було видно з його праць, він самотужки опанував польську мову, міг читати й перекладати різні польськомовні тексти.

Навідуючи село, пан Володимир нерідко принагідно приїжджав до Нетішина. Мені ж доводилося навідувати його у Львові та Ст. Кривині. Краєзнавець багато розповідав про минуле життя, неодноразово дарував книги, ксерокопії рідкісних матеріалів. Незважаючи на величезну різницю у віці, добродій Володимир незмінно звертався до мене «Тарас Васильович». В його тоні ніколи не звучали нотки поблажливої зверхності чи фамільярності. Це був представник виразної львівської культури в кращому сенсі цього слова.

Востаннє ми зустрічалися влітку 2009 року на його батьківщині у Ст. Кривині, куди краєзнавець час від часу навідувався зі Львова. Незважаючи на поважний вік та недуги, він тримався. Ми розмовляли; пан Володимир подарував мені тоді кілька книг з історії української літератури...

Це була людина великої душі, великої любові до свого краю, його історії. Світла йому пам'ять назавжди.

Література

1. «Приказ начальника ОС РСУ № 1 Львовского облисполкома от 17 октября 1975 г. № 118, г. Львов» // Матеріали В. Ю. Татаркіна, передані відділу історії Нетішинського міського краєзнавчого музею.
2. Грамота (20 октября 1975 г.). «Татаркин Владимир Ефимович награждается...» // Матеріали В. Ю. Татаркіна.
3. Почетная грамота (Июнь, 1974 г.). «Награждается тов. Татаркин Владимир Ефимович...» // Матеріали В. Ю. Татаркіна.
4. Див.: Програма VIII науково-краєзнавчої конференції «Острог на порозі 900-річчя» 30 травня 1997 р. – Острог, 1997. – С. 2.
5. Татаркін В. Про «радянських патріотів» Артьомових: Білі плями історії // Пульс. – 2007. – 30 серпня. – № 35 (411). – С. 4. Згідно відповідних підрахунків, писав В. Ю. Татаркін, «сім'я ця затримала десь 170-200 «шпигунів». Дивно, що при такій небезпечній роботі ні в одного з цих «мисливців» за шпигунами не злетіло з голови жодної волосини. То що ж це були за «шпигуни»? Адже відомо, що навіть поганенький шпигун за лічені долі хвилини міг без проблем розправитися з цим «патріотом» [...].
6. Пригадується болюча розповідь земляка-однокласника, на жаль, давно покійного А. В. Панюка з острозької Мощаниці, який величезною працею і наполегливістю став завкафедрою політології Львівського політехнічного інституту. Траплялось йому бувати на вечірках львівської викладацької еліти кінця 1970-их рр. І почув він одного разу, як відомий професор запитував іншого, киваючи в сторону Анатолія: «А це що за парвеню? Як він сюди потрапив?».
7. «Мистецтво» – книголюбом // Вільна Україна. – 1984. – 24 листопада. – № 225 (11527). – С. 3.

8. «Матеріали I-III науково-краєзнавчих конференцій «Остріг на порозі 900-річчя» (1990-1992 рр.). – Острог, 1992. – Ч.2. – С. 43-49.
9. Там само. – С. 49-54.
10. Матеріали VII-IX науково-краєзнавчих конференцій «Острог на порозі 900-річчя». 1996-1998 роки. – Острог, 2000. – С. 140-141.
11. Там само. – С. 234-240.
12. Там само. – С. 240-243.
13. Татаркін В. Село Старий Кривин: моя мала Батьківщина // Історія міст і сіл Великої Волині. – Житомир, 2002. – Наук. зб. «Велика Волинь». – Т. 25. – Ч. I. – С. 64-68.
14. Татаркін В. Бібліографія літератури до історії міста Славути та князівського роду Сангушків (на основі власної колекції) // Сангушківські читання. Зб. наук. праць. – Львів, 2004. – С. 86-88.
15. Татаркін В. Бібліографія літератури до історії міста Славути та князівського роду Сангушків (на основі власної колекції) // Поляки на Волині: Історія і сучасність. – Житомир, 2003. – Наук. зб. «Велика Волинь». – Т. 30. – С. 240-243.
16. Татаркін В. Зелена краса землі: 3 історії паркового будівництва на Ровенщині // Червоний прапор. – 1983. – 28 жовтня. – № 205 (10523). – С. 4.
17. Татаркін В. Історія «пана Якубця»: Що записано у книгу життя // Трудівник Полісся. – 1989. – 18 листопада. – № 183 (8996). – С. 6-7.
18. Татаркін В. Парки Волині, парки Поділля // Трудівник Полісся. – 1990. – 31 липня. – № 121 (9142). – С. 3.
19. Татаркін В. Село Ганнопіль, Славутський район // Пульс. – 2007. – 13 вересня. – С. 5.
20. Фурманчук Г. Історія створення Нетішинського міського краєзнавчого музею // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. – Нетішин, 2002. – № 1. – С. 16.
21. Вихованець В. Про автора нариса та дещо про Старий Кривин // Історія міст і сіл Великої Волині. – Житомир, 2002. – Наук. зб. «Велика Волинь». – Т. 25. – Ч. I. – С. 68.

Такий відомий усім М. І. Середа

Микола Іванович СЕРЕДА

1. X. 1939 – 13. I. 2011

Письменник, публіцист, поет, пісняр, краєзнавець, великий поборник української мови; перший член Української громадської Групи сприяння виконанню Гельсінських угод на Остріжчині, згодом – Української Гельсінської спілки; народився в сім'ї козацького походження, в столиці садоводів України містечку Млієві, Городищенського району, Київської, згодом – Черкаської області. Довгий час проживав у с. Мощаниці, Острозького р-ну, де й скінчив свій життєвий шлях.

Середа. Дивак Середа... У більшості, на 97 відсотків таким його бачила Мощаниця. А привела чоловіка безіменна доля за руку аж з далеких черкаських, точніше, знаменитих мліївських теренів, а як ще точніше, то з Середового Яру спочатку в Слауту, а потім – у Мощаницю та й посадила на пагорку, на початку довжелезного... чого б ви думали? Таки яру, що з Дубка аж на Кустов'є зав'юнився. Дивина, та й годі: з Яру до яру. Таке тільки доля може. Біля витоків своїх яр той, мощаницький себто, вузький, а далі все ширшає, ширшає, та й переходить у гарненький лужок, взимку білий-білий, а влітку – як той килим барвистий. «Спасибі долі, – дякував пан Микола, – гарне місце... Майже, як домашнє». Тут і хатка його виросла, не хата, а таки справді хатка – чепурна, розмальована, фігурна. Разом з долею будували. А доля вже Марією називалася.

Пам'ятаємо, від тепер – уже в давні часи, 1950-1955-ті, а може, ще й сьомі роки у верхів'ї цього яру садилася колгоспна шкілька, підростала, а потім дядьки (і наш тато) розсаджували її вздовж доріг і шляхів. А Середа як посадив тут свою шкільку, то так вона й залишилася на одному місці. Тепер же подивіться, який гай. Навіть Яким Пура у своєму довіднику записав: «Середів гай» [1].

Уже й Середи нема – у далеку дорогу пішов Середа, а гай залишився [2]. Правда, засумував, що втрапив Господаря, сірим віттям похнюпився, до землі схилився. Від холоду чи від нечутного людям плачу здригнувся,

як виносили з хатки діда Миколу. А сталося те на Старий Новий рік, 2011-го. І скаже хто-небудь: та що ж він, отой Василь написав: буцімто дуже далеко з Дубка до церкви, на могилки? Та з кілометр, може, буде... Знаємо, що з кілометр, самі з Мощаниці. А дорога далека тому, що не вертаються з неї.

У хатині ж залишився онук Сашко з дружиною Надією і двома дітками. Побачив правнуків дід.

Хто ж не знав Серєди? Навіть дуже далеко був відомий Серєда – у Польщі, в Німеччині, Канаді і навіть у заокеанській Аргентині. Знали його як майстра українського слова і як сина-патріота, якого подарували Україні Черкащина і Рівненщина [3].

І що ж таке сказати нам про Миколу Івановича *в пам'ять про нього*, щоб нове було, ще не знане? І щоб повчальне? Нема що сказати, усі знали Серєду і *все знали* про Серєду. І сам він про себе чимало розповів [4]. Хіба що?.. Та й це не нове, лиш, може, не всі чули? А як чули, то не всі пам'ятають? Зрештою, скажемо разом із ним. Може, буде повчальне; може, стане посмертно зрозумілішим він ще живим односельцям – як дійде до них наша думка. А ще ж хочеться так сказати, щоб і Серєді сподобалося, якби міг почути. А як недобре що мав за душею – не нам судити: на те є суд Божий.

Для тих же, хто знав його *українцем*, а з 1976 року – першим членом Української громадської Групи сприяння виконанню Гельсінських угод на Остріжчині [5], а згодом – і Української Гельсінської Спілки, теж не зайвим буде дізнатися чи пригадати: ніжної, ліричної душі був чоловік – попри велетенські життєві тягарі – похоронив доньку, потім дружину; попри пекучі болі сердечні й фізичні трепетно виконував добродій Серєда велику заповідь Господню: «Шануй батька твого і матір...» Та не вдалося йому пошанувати найдорожчих людей за їх життя, відтак, шанував у серці.

Не схибимо, якщо скажемо: почуття Серєди до мами, до тата, до бабусі – то *гарна пісня* його серця, душі і совісті. Тож хай прозвучить для уважних слухачів.

Лебедина пісня Серєди

Ми ж будемо добувати її та й ще раз виводити на світ Божий з його творів. Перша книжка М. Серєди – «День ангела: Новели, етюди» (1992). Під цим заголовком читаємо: «Дорогій, незабутній моїй матусі Горпині Тихонівні Серєді посмертно в знак великої синівської любові посвячую виболені рядки... *Автор*». Зайве – казати, що посвята, яка комусь адресується, чи подарунок, чи хоча б квітковий букет – усе те має бути дуже гарне, щоб серце людське ще теплішим стало, розчулилося, щоб

в очах сльозинки-перлинки блиснули... Якби ж то були живі, Горпина Тихонівна... А так, може, блиснуть вони в читача?

«Мамин любисток». Новаела [6] (подаємо скорочено). Мене, писав М. Серeda у 1982 р., постійно вабить туди, де, тримаючись рученятами за вервечки колиски, уперше вимовив я найдорожче слово «мама»...

Давно немає батьківської хати. На тому місці сестра Ольга спорудила добротний будинок, дах якого критий сірою черепицею. Але досі плодоносить батькова антонівка, що родить яблука в півтора фунта. Скільки себе пам'ятаю, вона все однакова: стовбур низький, обплетений хмелем, чи не в два обхвати завтовшки, розгонисте, дуже віття. Під яблунею і навколо неї широко розрісся хрещатий барвінок, що увібрав у свій чарівний квіт чи не всю синь небес. Неподалік – величний та густий кущ любистку. Барвінок і любисток колись, по війні, посадили мати в пам'ять про свого коханого, а мого тата. Йому не судилось Божою волею почути від свого єдиного сина таке бажане, гарне слово: «тату», «тату»...

Силкуюся відтворити в пам'яті дорогий образ, але даремно – вона не закарбувала нічогосінько про кохану людину, бо коли батько йшов на фронт, мені було тільки півтора роки... Ідучи на збірний пункт Городища, півтора кілометри він ніс мене не спускаючи з рук і все приказував мамі: «Ти ж дивись, любя, гляди синочка, як зіницю ока».

Фотографуватися, казали мама, тато не любив, тому й карточки з нього нема. Він вельми любив рідну українську землю, працю на ній, любив її квітчати садами, любив дітей, оранку, сівбу, косовицю та жнива. Любив молотити збіжжя у клуні, на току, і молоти у млині зерно на біле запашне борошно. Тільки коли підріс я, то дізнався, що мій батько загинув на фронті.

Раз-по-раз вертаю до рідного куточка землі... Яюсь приїхав восени. Осінь снувала павутиння бабиного літа, багрила на левадах калину.

А мені привиджувалось: мама натрудженими руками обережно зрізають рясні грона, в'яжуть в пучки і підвішують попід стріхою... І я раптом подумав, що, мабуть, уже й пироги з калиною і квасолею на столі, житні, великі, пахучі, ще парують, бо щойно з черніа, з печі вийняті...

А мама доять у ятці корову, ось зараз зайдуть до хати, поставлять на ослоні, біля мисника, дійницю і розливатимуть у глечики пінисте молоко. Один неодмінно на стіл поставлять. Найбільший, отой самий, що колись купили на славнозвісному з часів Гоголя Сорочинському ярмарку.

– Пий, сину, пий, – скажуть, ніжно люблячи, як ніхто більше в світі, дивлячись мені в очі.

Люба, мила, дорога моя мамо! Ой, ще не раз я вас згадаю у цьому гарному Божому й одночасно... грішному світі. Мені пішов нині сорок четвертий рік. Я сам батько... Від чотирнадцяти літ від роду немає вас біля мене,

мамо. А я все згадую... Згадую, бо ви подарували мені життя і чарівний світ природи, бо немає на світі – я достеменно знаю, вірнішої любови, ніж любов материнська з добротою і ввічливістю. Перед вами, люба матусю, я довіку лишаюся в боргу: за вашого життя не зміг... відшукати найкращих слів вдячності, щоб подарувати їх вам, а потім вас насильно забрали від мене у чорний «ворон» і запроторили за тюремні мури... [7].

«День ангела». Новела [8] (скорочено). В часи мого дитинства на нашому кутку Середів Яр, що був моєю яблуневою колискою, ніхто ніколи не відзначав День ангела. Ніхто не купував дітям ніякісіньких подарунків. І мені також ніхто не купував. Хіба що в матусі мій День ангела тривав вічно.

Для мене мій день Ангела був тоді, коли я вперше побачив Божий світ, коли всмоктував разом з материнським молоком її, мамине тепло і любов: коли вона манила мене, пальцем киваючи, а потім, розставивши руки, допомагала мені робити перші несміливі кроки; коли вчила мене, як жити... День ангела мій був і тоді, коли мама пригортала мене до своїх грудей і дивилися мені в очі, усвідомлюючи, що вдався вродою в батька – в її коханого Івана. А яким надзвичайним був День ангела мій тоді, коли врочисто вимовив перше, чи не найкраще слово у світі – «Ма-ма».

День ангела був і тоді, коли тато й мама... дали мені слов'янське ймення «Микола», бо родився я перед зимнім Миколою. А у серці моєї мами День мого народження був завжди, був так довго, як довго билося воно у її грудях.

Врочистим був мій День ангела і тоді, коли моя мама причепурила мене і, взявши за тремтячу ручку, повели перший раз у школу, в перший клас. День ангела був ще й тоді, коли моя перша вчителька [і друга мама], Харитина Давидівна Онопрієнко учила мене рідної, такої милозвучної мови, учила пізнавати красу мліївських горбів у садах і самих садів, ланів, заплавних лук над Вільшанкою і самої річки, красу мішаного лісу і соснового бору, красу левад, парків і стежок, красу України.

День ангела буде в мене і тоді, коли після довгих пошуків, прохань, принижень і митарств... ця книжка таки побачить Божий світ, прийде до читача й автора. І коли я з трепетним хвилюванням візьму свого первістка в руки, то скажу на повен голос:

– Сьогодні у мене День мого ангела!

“Найтепліший – наш край”. Новела [9] (скорочено). З Яхнового Хутора, що мальовниче розкинувся під Ожиною і Пеньками, через Ланок іду від першої своєї вчительки, Харитини Давидівни, в гості до бабусі Варки. Поза городами, вузьенькою польовою стежиною, що веде на Середівські левади...

У бабиній хаті нічого не змінилося, усе так, як було і десять, і двадцять, а може, й більше років тому – долівка застелена свіжою травою з луговими квітами, на стінах і покуті рушники обрамляють образи святих, фотокартку мого прадіда Микити, діда Якіма, тітки Дуні, моєї мами...

Бабуся Варка була непосидючою. Навіть у свої похилі дев'яносто п'ять років вона разом з чоловіками косила конюшину в полі, крутила перевесла біля снопов'язки, працювала на колгоспному току у жнива, господарила на своєму подвір'ї, в городі лад давала, сусідам допомагала...

Тепер бабусі нема... Лягаю на лежанці і силкуюся заснути... Спогади насуваються зусібіч, і я розумію, що не засну, доки не пропливе перед очима дитинство, що тісно переплелось з життям бабусі.

...Бабуся порається на городі, а я, прийшовши зі школи і наганявшись на соняшникові, допомагаю їй зносити з городу бадилля, квасолиння, стягую на купу гудиння гарбузів і баштану...

Раптом у повітрі чується жалібне «курли» – довгим чорним ключем летять журавлі у вирій. Ключ тінню пробігає по землі і відбивається в моїх очах.

– Ба, а чому журавлі чорні і куди вони летять?

Бабуся міряють мене люблячим поглядом, хвилину-дві думають, потім пригортають худеньке тіло, кладуть руки на вигорілий на сонці чубчик і кажуть:

– Журавлі чорні, синку, від суму, що мусять відлітати у вирій...

– Ба, а чому вони не голубі – летять же в небі? А небо ж голубе?

Тепла, як мамина, бабусина усмішка з'являється на її зораному борозенками-зморшками обличчі, і воно проясняється ніжністю і добротою:

– Небо безсиле у кольорі, сину, бо воно насправді є безбарвним, то тільки видається голубим. Так Богом дано, внучку. А ти підійми обидві долоньки, помахай журавлям на прощання і скажи: «Щастя вам у дорозі, журавлики!», і вони обов'язково повернуться навесні...

«Сподіванка». *Новела* (скорочено) [10]. Недалеко, бо лише за півтора кілометри від колишнього хутора Платона Симиренка, на право, під Городищенським лісом розкинувся куток Середів Яр, що відноситься до містечка Мліїв. Біля болотної у негоду дороги, одразу ж за левадою, під горою Королихою – наша хата, збудована з брусів купленої у заможних селян Клунків старої клуні.

Весною усе подвір'я у зеленій густій царській траві, копиткових калачиках... З вирію вертали ластівки і ліпили собі гнізда під стріхою...

У таку пору мама любила поратись у саду і в городі, особливо біля татової антонівки.

[А] гомінким надвечір'ям мама трохи тепліш одягають мене і йдуть.

– Куди це ви, Горпино, такої пори? – питає тітка Кулішиха.

– Та ж на поле, на поле кортить поглянуть, як там.

– І малоого з собою?

– Атож. Нехай звикає...

Мама трохи кривлять душею, бо не хочуть нікому відкривати свої сподіванки... Дорога її лежить аж за ряд високих тополь, у польове царство русалок...

За ровом, що ніби відрізає поле від селянських городів і садиб, мама зупиняються і, не випускаючи своєї руки, другу руку прикладають до чола дашком, примружено журливо й замріяно дивляться в широку, як сама воля, далечинь, озирають здаленілу лісосмугу, збоку якої синіють Симиренкові сади.

– Там... Там він працював...

Це – про мого батька кажуть мама чи то до мене, чи то до себе і змовкають, опускають очі додолу і витирають їх хустинкою. Так вони можуть стояти довго, не зронивши й слова більше.

... Тяжко їм було привикати до удовиноного життя і погодитись з долею, котру накинув повоєнний порядок: завше на колгоспному полі працювали цілий Божий день... Маленька, худенька сидять мама на кленовій лаві й сумно, тужливо дивляться крізь вікно у блакитнувату шибку на дорогу. Виглядають, чи не появиться з-за верб у воєнному мундирі її коханий Іванко. Минали дні за днями, а його все не було й не було. Аж якось згодом помітили мама: через леваду до хати прошкує листоноша. Схвильовані вибігли мама назустріч їй:

– Добровечір, Марійко! А що там за новину принесла? Може?..

– Якась звістка, тьотю, вам є, з військовою печаткою. Ось...

Взяли мама конверт і мене за руку та й мерщій до зовиці, бо ж самі неграмотні.

– Осьо, Дуню, якась звістка мені прийшла, прочитай мені...

– А чого ж, сестричко, прочитаю:

“Іван Акимович Серєда погіб смертю хорьких при выполнении боевого задания 22 августа 1944 года. Похоронен с воинскими почестями в селе Пенхул, Ясской губернии, Румыния. Капитан Р. Ружинский».

Люди, що принишкили в хаті, були вражені звісткою і довго не могли порушити напружене мовчання. Ніхто не намагався і не наважувався заспокоїти в маминому серці жаль і біль великі, зупинити сльози рясні, гарячі, що котилися, як горох...

А на вигоні, наче навмисно, наганяючи ще більший жаль, лунала пісня – лелечина, прощальна: «Садок вишневий коло хати, Хрущі над вишнями гудуть, Плугатарі з плугами йдуть... Сім'я вечєра коло хати...»

«Лебедина пісня». Новела (скорочено) [11]. День, як маків цвіт. Лукашева лука цвіте різнобарвною гамою кольорів. Мене охоплює невимовна дитяча радість, і я падаю горілиць й поринаю з головою в запашний квітковий, що густо пахне медом, пуховик... Впиваю в себе п'янкий запах, що прозріває мене і... Я бачу своє ліжко дерев'яне, застелене... давнім рядном – маминої роботи. Рядно горить і грає кольорами, мов квітковий луг, на килимі якого я лежу...

А біля хати лебедіє найдорожча у світі постать, кличе, манить загадково пальцем до себе... Підбігаю: матуся моя повернулася з поля, з роботи. Обіймаю ноги її, пригортаюся личком до теплих її долонь. «Мамо моя, матусю, дороженька лебідко!..»

А вона посміхається мило, пестить голівку:

– Ось, синку, на тобі гостинчика від зайчика-стрибайчика. Біг він полем, куцохвостенький, ніс у лапках цей окрайчик святого хліба і цукерки...

Потім знесла з городу картоплиння, склала його в загату коло хати, щоб взимку не були такими дошкульними буйні вітри. Обірвала яблука в саду на батьковій антонівці, заквасила їх в дубовій діжці на зиму. Взяла відра, коромисло, пішла по воду на леваду, до Сагачевої криниці... [А потім] нагріла в печі окропу, випрала штаненята з підтяжками, сорочинку, пошиту з матраца, почепила сохнути на жердку. Сіла біля вікна за верстатом, тче, схилившись над основою, заплітає, [мов] чаклуючи, дивні мережива. А я – помічник тепер у неї: беру з опічка, беру з мисника і подаю цівки бузинові і калинові з намотаними на них кольоровими нитками... А ляда ніби сама, механічно, з кожним черговим пробігом човника, у який уставляються цівки з нитками, стук-стук, стук-стук... І є стрічка цільна, стрічка кубиків, стрічка хвиль...

Лебедина пісня мамина! Вона й досі живе зі мною і житиме стільки, скільки й віку мені назначено Всевишнім.

1983 р.

А того віку М. І. Середі було назначено 72 роки.

Поет В. Сосюра написав вікопомні слова: «Так ніхто не кохав... Через тисячі літ лиш приходять подібне кохання...» А нам в цьому ж стилі хочеться сказати про Середу: «Так ніхто не любив матерів й не проніс цю любов до смеркання».

Замість епілогу – бувальщина з давньої нашої мощаницької юності.

Прийшов одного разу Микола Іванович в нашу хату і... поклав на стіл книжку. А моя мама поставили на стіл миску вареників з картоплею, у шкварках, звичайно. І Микола Іванович усе життя про них пам'ятав,

власне, це він ще недавно мені оте нагадав. А я забув. Зрештою, почнемо не так, а...

Тепер уже неможливо уявити Україну без “Пісні про рушник”, без неї була б вона бідніша. Можливо, хтось ще створить пісню і на “Рушники” М. Середи. Цей вірш 35 літ зберігався в єдиному примірнику лише в нас [12]. Він був написаний ним власноручно у книжці «Шляхами великого Кобзаря» (К.: Молодь, 1964. – 256 с.), котру подарував нам 1 січня 1970 р. (А на Різдво приніс ще й світлину, на якій зодягнений у вишиванку).

Дозволимо собі подати авторську присвяту разом із поезією-автографом, бо це вже історія: «Шановному добродієві і вірному, щирому товаришеві по перу і взагалі... Василеві Вихованцю – працівникові Острозької газети «Зоря комунізму» – моєї улюбленої газети, на довгу і незабутню згадку про мою область, район, село, і про мене самого зокрема, з найщирішими побажаннями від сількора... Микола Мліївський (псевдонім М. Середи. – *Авт.*). 1/І – 1970 року. (Підпис)». А ось і вірш:

РУШНИКИ

Задивилось сонце
На нитки шовкові;
Розцвіли промінням
Роси вечорові;
Вплетене в узорі
Щастя мрій дівочих...
Де ж то загубились
Солов'їні ночі?
Чом ти заховала
Рушники у скрині?
Вийми, вийми, мамо,
Дай мені їх нині,
Вибери найкращий,
Вибери барвистий...
Хай в руках тріпоче,
Сяє променисто!..

.....

Власний автограф з нового вірша “Рушники”. (Підпис). Ровенська область, Острозький район, хутір Дубок. М. І. Середа.

Як бачимо, і тут головна дійова особа – Мама.

Література

1. Пура Я. Середів гай // Край наш у назвах. – Рівне: Перспектива, 2002. – С. 145.
2. Див.: Вихованець В. Гаї Миколи Середи. – Остріг, 2006. – 44 с.
3. Лелях С. Майстер рідного слова // Серета М. Заповіт Українця: Поезії. – Остріг, 2005. – С. 4.
4. Див., напр.: Серета М. Ми боролись за Україну. – Остріг, 2005. – 144 с.
5. Данилюк М. Правозахисник з Мощаниці // Замкова гора. – 23.08.2002. – № 34. – С. 2. В нарисі «Козацька мати» М. І. Серета в деталях розповідає, як було створено цю групу в хаті О. Я. Мешко в Києві, по вул. Верболозній, 16: «9 листопада 1976 р.[...] в будиночку О. Я. Мешко, на Верболозній, у Києві за одинадцятьма підписами було оприлюднено Декларацію про створення Групи і опубліковано перший її Меморандум. [...] «Шестидесятники»-правозахисники діяли не підпільно, а чесно ставили свої підписи і адреси під документами Групи, простуючи до в'язниць. Тому Оксана Яківна декого тримала в резерві (тобто частина імен офіційно не розголошувалась. – Авт.), в тому числі був і я. [...] Вона ще казала: «З вами, резервниками, я ще Брежнєва переживу». І не помилилася козацька мати, пережила і його». (Див.: Ми боролись за Україну. – С. 33).
6. Серета М. День ангела: Новели, етюд. – Остріг, 1992. – С. 6-7.
7. Мати М. Середи, Горпина Тихонівна, колгоспниця, за несплату податків була осуджена закритим судом. Без усякої амністії відбула своїх 13 літ (з них 3 – заслання) і, повернувшись додому, через три місяці померла. Малога Миколку на свій страх і ризик приютила учителька-вдовиця Харитина Давидівна Онопрієнко, мати двох напівсиріт – доньки Майї та сина Геннадія, якій він згодом присвятив своє перше оповідання «Золоте серце» і яку теж називав мамою. Прийшов час, і Х. Д. Онопрієнко поплатилася за те, що прийняла дитину «ворога народу» у свій дім – була вилучена з партії, позбавлена права учителювати, відбула п'ять років примусових робіт.
8. Серета М. День ангела. – С. 9-10.
9. Там само. – С. 10-11.
10. Там само. – С. 15-16.
11. Там само. – С. 8-9.
12. А у 2006 р. ми надрукували його в книжці «Гаї Миколи Середи».

Бібліографія вибраних праць М. І. Середи

1. День Ангела: Новели, етюди. – Остріг, 1992. – 32 с.
2. Заповіт Українця: Поезії. – Остріг, 2005. – 80 с.
3. Сестри співачки // Наше Слово. – 9.12.1979. – № 49. – С. 3.
4. Святкові спогади: Щедрий вечір, добрі люди // Наше Слово. – 6.01.1980. – № 1. – С. 5.
5. Рукою Тараса // Наше Слово. – 9.03.1980. – № 10. – С. 7.
6. “Їхав козак за Дунай” // Наше Слово. – 18.05.1980. – № 20. – С. 3.
7. Останній кіш // Наше Слово. – 24.08.1980. – № 34. – С. 7.
8. Повір’я про злих духів // Наше Слово. – 21.09.1980. – № 38. – С. 3.
9. Про Микитинську січ // Наше Слово. – 28.09.1980. – № 39. – С. 3.
10. Пісні Діонісія Бонковського // Наше Слово. – 8.02.1981. – № 6. – С. 7.
11. Голуба вітальня // Наше Слово. – 5.07.1981. – № 27. – С. 7.
12. Історія одного знайомства // Наше Слово. – 19.03.1989. – № 12. – С. 3.
13. Забутий поет – сучасник Маркіяна Шашкевича // Наше слово. – 26.03.1989. – № 13. – С. 3.
14. Чародій садівництва // Наша Культура. – Серпень, 1980. – № 8. – С. 4-5.
15. Живописець – сучасник Лесі Українки // Наша Культура. – Лютий, 1981. – № 2. – С. 3-4.
16. Живопис професора Т. Шевченка // Наша Культура. – Березень, 1982. – № 1. – С. 1-2.
17. Екслібриси П. Прокопіва // Наша Культура. – Червень, 1982. – № 4.
18. Культуру – на село! // Прапор. – 1990. – № 9. – С. 157-158.
19. Побудова пам’ятника Хмельницькому в Києві // Зона. – 1995. – № 10. – С. 176-179.
20. Сповідь: Повість у новелах // Трудівник Полісся. – 2.03.2001. – № 9. – С. 5.
21. В “Глухарі”: Повість в новелах // Трудівник Полісся. – 13.04.2001. – № 15. – С. 9.
22. Ніч перед страгою: Повість в новелах // Трудівник Полісся. – 4.05.2001. – № 18. – С. 3.
23. Про патріотизм і зраду, або за патріотичну поставу громадян // Трудівник Полісся. – 29.06.2001. – № 26. – С. 7.
24. ...На Голгофу: Повість в новелах // Трудівник Полісся. – 14.06.2002. – № 24. – С. 11.

25. “Наповняйтеся українським духом...” // Рівне. – 20.06.1992. – 25. – С. 13.
26. Вчитися говорити правильно // Волинь. – 2.03.1993.
27. Про євшан-зілля: А ваша думка? // Життя і Слово. – 14.10.1992. – № 81. – С. 3.
28. Про людську душу: Роздуми з приводу // Життя і Слово. – 11.11.1992. – № 89. – С. 3.
29. Пісня від народу: Сокровенне // Життя і Слово. – 23.12.1992. – № 101. – С. 2.
30. Живий між нами // Життя і Слово. – 10.03.1993. – № 18. – С. 2.
31. Відроджувались душі: З історії святкування Великодня в нашому краї // Життя і Слово. – 17.04.1993. – № 29. – С. 2.
32. Пісня – душа народу // Життя і Слово. – 26.06.1993. – № 48. – С. 2.
33. Відгомін далеких віків: До 880-річчя “Повісті временних літ” // Життя і Слово. – 7.07.1993. – № 51. – С. 3.
34. На добру пам'ять // Життя і Слово. – 21.07.1993. – № 55. – С. 3.
35. Хай виросте гідна зміна: Роздуми // Життя і Слово. – 7.08.1993. – № 60. – С. 2.
36. Мої пропозиції: Лист до редакції // Життя і Слово. – 25.09.1993. – № 73. – С. 1.
37. Куди зникають листи: Роздуми з приводу // Життя і Слово. – 29.09.1993. – № 74. – С. 2.
38. Навіщо ми живемо: Сокровенне // Життя і Слово. – 3.11.1993. – № 84. – С. 2.
39. Щоб ми були: Точка зору // Життя і Слово. – 29.12.1993. – № 100. – С. 3.
40. Неопалима купина: На книжкову полицю // Життя і Слово. – 29.01.1994. – № 7. – С. 3.
41. Навіки з Шевченком // Життя і Слово. – 5.03.1994. – № 17. – С. 3.
42. Не забути: Бувальщина // Життя і Слово. – 7.05.1994. – № 33. – С. 2.
43. Правда йому дорогу прокладала: 145 років з дня народження П. Мирного // Життя і Слово. – 14.05.1994. – № 35. – С. 3.
44. Праця нам заповідана: Сокровенне // Життя і Слово. – 28.05.1994. – № 39. – С. 3.
45. На жнивях правди: Новини літератури // Життя і Слово. – 29.06.1994. – № 48. – С. 2.
46. Над “Історією України-Русі” М. Аркаса: Погляд у минуле // Життя і Слово. – 6.07.1994. – № 50. – С. 3.
47. Повернення // Життя і Слово. – 27.08.1994. – № 65.
48. В спогадах про школу // Життя і Слово. – 31.08.1994. – № 66. – С. 2.

49. Великий громадянин: До 60-річчя з дня смерті М. С. Грушевського // Життя і Слово. – 21.09.1994. – № 72. – С. 3.
50. Музо, де ти?: Сокровенне // Життя і Слово. – 29.10.1994. – № 83. – С. 2.
51. Святвечір: Традиції // Життя і Слово. – 7.01.1995. – № 2. – С. 2.
52. Наша духовна скарбниця // Життя і Слово. – 25.01.1995. – № 6. – С. 2.
53. Завжди сучасний // Життя і Слово. – 8.03.1995. – № 18. – С. 2.
54. Яскрава індивідуальність: До 100-річчя з дня народження М. Т. Рильського // Життя і Слово. – 15.03.1995. – № 20. – С. 4.
55. Великодні традиції // Життя і Слово. – 22.04.1995. – № 31. – С. 2.
56. Храмове свято: Спогади // Життя і Слово. – 10.06.1995. – № 43. – С. 2.
57. Дорога, вічна і кохана: Слово про маму // Життя і Слово. – 17.06.1995. – № 45. – С. 3.
58. Вівці мої, вівці: Роздуми з приводу // Життя і Слово. – 19.08.1995. – № 63. – С. 3.
59. Утята струна: Минуло 10 років з дня смерті Василя Стуса // Життя і Слово. – 6.09.1995. – № 67. – С. 2.
60. Женись, Владуку: Гумореска // Життя і Слово. – 1.11.1995. – № 83. – С. 4.
61. Де народився гетьман?: До 400-річчя з дня народження Б. Хмельницького // Життя і Слово. – 9.12.1995. – № 93. – С. 3.
62. Виразник високих патріотичних діянь: До 75-річчя з дня народження українського письменника Миколи Руденка // Життя і Слово. – 16.12.1996. – № 94.
63. Щедрик, щедрик... // Життя і Слово. – 4.01.1996. – № 1. – С. 1.
64. Тепло рідної хати: Сокровенне // Життя і Слово. – 31.01.1996. – № 8. – С. 4.
65. Козак запорозького куреня: На Шевченківській конкурс // Життя і Слово. – 17.02.1996. – № 13. – С. 3.
66. Хрестини та звичаї, пов'язані з ними // Життя і Слово. – 13.03.1996. – № 19. – С. 4.
67. Великий друг України // Життя і Слово. – 1.06.1996.
68. Жниварські зажинкові та обжинкові обряди // Життя і Слово. – 17.07.1996. – № 53. – С. 3.
69. Лицар українського духу: До 120-річчя з дня народження С. О. Єфремова // Життя і Слово. – 5.10.1996. – № 75. – С. 2.
70. Послідовники ОУН-УПА: До 20-річчя створення Української Гельсінської Спілки // Життя і Слово. – 2.11.1996.

71. Де народилася Роксолана? // Життя і Слово. – 27.11.1996. – № 89. – С. 3.
72. Вірний син України...: До 70-річчя з дня народження правозахисника О. І. Тихого // Життя і Слово. – 15.01.1997.
73. Про патріотизм і зраду // Життя і Слово. – 19.03.1997.
74. Що означає слово “націоналізм”? Точка зору // Життя і Слово. – 3.04.1997. – № 27. – С. 2.
75. Допомога кн. Ф. Острозького чеським повстанцям: Спадщина // Життя і Слово. – 26.04.1997. – № 33. – С. 2.
76. В Остріг – “за кару”: Спадщина // Життя і Слово. – 24.05.1997. – № 39. – С. 2.
77. Пермський в'язень сумління // Життя і Слово. – 30.07.1997.
78. Глибока криниця // Життя і Слово. – 13.08.1997. – № 62. – С. 4.
79. Наш патріотично-жертвний вклад // Життя і Слово. – 23.08.1997. – № 64.
80. Круті дороги державотворення // Життя і Слово. – 3.09.1997. – № 66.
81. Мученик за правду, віру і волю: До 50-річчя з дня народження журналіста-філолога, перекладача правозахисника Валерія Марченка // Життя і Слово. – 17. 09. 1997. – № 73.
82. Ревність: На конкурс // Життя і Слово. – 24. 09. 1997. – № 74. – С. 3.
83. Українська Повстанська Армія: До 55-річчя утворення УПА // Життя і Слово. – 11.10.1997. – № 78-79. – С. 5.
84. Примирився: Фейлетон // Життя і Слово. – 22.10.1997. – № 82. – С. 3.
85. Поклонітесь жінкам-героїням // Життя і Слово. – 19.11.1997. – № 89. – С. 3.
86. Діє “Молода просвіта” // Життя і Слово. – 7.02.1998. – № 11-12. – С. 5.
87. Проснись, молода сило!: Актуальна тема // Життя і Слово. – 21.03.1998. – № 24. – С. 2.
88. Барвисті гілки просвітянської науки // Життя і Слово. – 22.04.1998. – № 33. – С. 4.
89. Не тільки шляхами історії // Життя і Слово. – 13.06.1998. – № 47. – С. 2.
90. Вночі: Оповідання // Життя і Слово. – 13.07.1998. – № 56. – С. 3.
91. Щоб гарно висловлюватись... // Життя і Слово. – 8.08.1998. – № 63. – С. 4.
92. Причинний Бортак: Оповідання // Життя і Слово. – 30.09.1998. – № 77. – С. 3.

93. Тепло Берегині // Життя і Слово. – 30.09.1998. – № 77. – С. 4.
94. Перед брамою Вічності: Оповідання // Життя і Слово. – 18.11.1998. – № 90. – С. 3.
95. Народження зорі // Життя і Слово. – 29.09.1999. – № 75. – С. 3.
96. Посадіть калину біля хати // Життя і Слово. – 23.02.2000. – № 15. – С. 3.
97. Закоханий в Остріжчину: На конкурс “Остріг-900”. – 12.07. 2000. – № 52. – С. 3.
98. Помста лихваря: Оповідання // Життя і Слово. – 19.03.2005. – № 23-24. – С. 6.
99. Помста лихваря: Оповідання (зак-ня) // Життя і Слово. – 26.03.2005. – № 25-26. – С. 7.
100. Служителям музейних скарбів // Життя і Слово. – 9.09.2006. – № 68-69. – С. 6.
101. Блакитні квіти: В’ячеславу Чорноволу // Життя і Слово. – 17.02.2007. – № 13-14. – С. 9.
102. Літо: Етюд // Життя і Слово. – 17.02.2007. – № 13-14. – С. 9.
103. Замкова гора: Уривок з автобіографічної повісті “Краса врятує світ” // Замкова гора. – 21.09.2002. – № 38. – С. 4.
104. З роздумів у Шевченковім парку // Замкова гора. – 2.11.2002. – № 44. – С. 4.
105. Вишиванка: Новела // Замкова гора. – 9.10.2004. – № 41. – С. 6.
106. Осінь: Етюд-образок // Замкова гора. – 26.02.2005. – № 9. – С. 6.
107. Широкий, як море, стрімкий, як потік: Віктору Гусарову – 50! // Енергобудівник. – 24.04.2004. – № 17. – С. 5.
108. Уроки української історії // Вісник Малозахищених. – Вересень, 2004. – № 9. – С. 3.
109. Філософія “маленької людини” // Вісник Малозахищених. – Вересень, 2004. – № 9. – С. 3-4.
110. Довгий шлях до справедливості // Вісник Малозахищених. – 16.04.2005. – № 8. – С. 3.
111. Кому на вільній Україні жити добре? // Гаряча інформація. – Грудень, 2003. – № 31. – С. 2
112. Про що розповідає і нагадує фотографія // Нетішинський вісник. – 15.01.1998. – № 3. – С. 3.
113. Завоювання соціалізму: Памфлет // Нетішинський вісник. – 29.08.1998. – № 67. – С. 2.
114. Лихо з розуму: 50 років загальній Декларації прав людини // Нетішинський вісник. – 17.10.1998. – № 80.
115. Наш паровоз: Памфлет // Нетішинський вісник. – 22.10.1998. – № 81. – С. 2.

116. Життя величне і страждальне: Уривок з циклу споминів “Під московським караулом і билом яничарської терниці” // Нетішинський вісник. – 19.02.1999.
117. А я пишаюсь... // Нетішинський вісник. – 5.03.1999.
118. Летіла зозуля: Оповідання // Нетішинський вісник. – 30.04.1999. – № 32-33. – С. 6.
119. Місто моєї молодості // Нетішинський вісник. – 11.09.1999. – № 70-71. – С. 6.
120. Вечори в Слауті: Пісня // Нетішинський вісник. – 11.09.1999. – № 70-71. – С. 6.
121. Україно, рідний краю // Нетішинський вісник. – 11.09.1999. – № 70-71. – С. 6.
122. Все можна купити? // Нетішинський вісник. – 11.09.1999. – № 70-71. – С. 6.
123. Банальний роздум // Нетішинський вісник. – 11.09.1999. – № 70-71. – С. 6.
124. Закон природи // Нетішинський вісник. – 11.09.1999. – № 70-71. – С. 6.
125. Рідна моя мова // Нетішинський вісник. – 6.11.1999. – № 86-87. – С. 6.
126. Внукові // Нетішинський вісник. – 6.11.1999. – № 86-87. – С. 6.
127. Обмовникам // Нетішинський вісник. – 6.11.1999. – № 86-87. – С. 6.
128. Заповіт українця // Нетішинський вісник. – 6.11.1999. – № 86-87. – С. 6.
129. Заклик-клич // Нетішинський вісник. – 6.11.1999. – № 86-87. – С. 6.
130. Е, що вам, панове...: Політично-психологічний ескіз // Нетішинський вісник. – 11.12.1999. – № 94-95. – С. 3.
131. Ясени і молитви // Нетішинський вісник. – 5.02.2000. – № 8-9. – С. 3.
132. Доля // Нетішинський вісник. – 5.02.2000. – № 8-9. – С. 3.
133. Сторінка історії: До 492-річчя з дня виходу “Літургікону” // Нетішинський вісник. – 20.05.2000. – № 37-38. – С. 7.
134. Влучний стріл: Оповідання // Нетішинський вісник. – 12.08.2000. – № 61-62. – С. 7.
135. Зійдіть зі шляху, юди!... // Нетішинський вісник. – 19. 08.2000. – № 63-64. – С. 2.
136. Розтопані квіти // Нетішинський вісник. – 23.08.2001. – № 71-72. – С. 2.
137. На шпальтах “НВ” я маю можливість висловити свої думки... // Нетішинський вісник. – 29.09.2001. – № 83-85. – С. 3.

138. Дружня бесіда: Уривок з повісті “Гість з Петербурга” // Нетішинський вісник. – 27.10.2001. – № 93-94. – С. 6.
139. Плідна мліївська ніч: Уривок з повісті “Гість з Петербурга”// Нетішинський вісник. – 13.04.2002. – № 47-48. – С. 7.
140. Тільки так // Нетішинський вісник. – 25.05.2002. – № 60-61. – С. 7.
141. Буде моя мова!.. // Нетішинський вісник. – 25.05.2002. – № 60-61. – С. 7.
142. У теплиці: Уривок з повісті “Гість з Петербурга” // Нетішинський вісник. – 29.06.2002. – № 70-71. – С. 11.
143. Щоб розум і душа не зміліли: Публіцистика // Нетішинський вісник. – 24.08.2002. – № 86-87. – С. 5.
144. Найтепліший наш край: Оповідання //Нетішинський вісник. – 24.08.2002. – № 86-87. – С. 10.
145. Рідне слово // Нетішинський вісник. – 24.08.2002. – № 86-87. – С. 10.
146. Щоб розум і душа не зміліли // Нетішинський вісник. – 24.08. 2002. – № 86-87.
147. Квіти життя // Нетішинський вісник. – 26.10.2002. – № 104-105. – С. 7.
148. І в серці обізветься рідна мова: До дня української писемності // Нетішинський вісник. – 9.11.2002. – № 109-110. – С. 7.
149. Божевільна: Оповідання // Нетішинський вісник. – 1.03.2003. – № 9. – С. 10.
150. Про драми Кобзаря // Нетішинський вісник. – 7.03.2003.
151. Із задоволенням читаємо “НВ”// Нетішинський вісник. – 29.03.2003. – № 13. – С. 13.
152. Ми всі з його роду...// Нетішинський вісник. – 12.04.2003. – № 15. – С. 9.
153. Прийдіть і поклоніться: Поминальна субота // Нетішинський вісник. – 26.04.2003. – № 17. – С. 5.
154. Лісова яблуня: Бувальщина//Нетішинський вісник. – 10.05.2003. – № 19. – С. 4.
155. Дорога, рідна і кохана // Нетішинський вісник. – 10.05.2003. – № 19. – С. 9.
156. Молитва дитини // Нетішинський вісник. – 31.05.2003. – № 22. – С. 10.
157. Трійця на Україні // Нетішинський вісник. – 14.06.2003. – № 24. – С. 8.
158. Плекаймо рідне слово // Нетішинський вісник. – 19.07.2003. – № 29. – С. 5.

159. Про цензуру мовимо слово // Нетішинський вісник. – 16.08.2003. – № 33. – С. 5.
160. Визволення полонених мальв: До Дня українського козацтва // Нетішинський вісник. – 11.10.2003. – № 41. – С. 10.
161. Життя духовного основа // Нетішинський вісник. – 8.11.2003.
162. Руки і “білі плями”: Пам’ять жива // Нетішинський вісник. – 22.11.2003. – № 47. – С. 5.
163. В ім’я прав людини: Публіцистика // Нетішинський вісник. – 6.12.2003. – № 49. – С. 9.
164. Нова радість стала: До витоків // Нетішинський вісник. – 2.01.2004. – № 1. – С. 5.
165. Ми боролись за Україну: Публіцистика // Нетішинський вісник. – 9.01.2004. – № 2. – С. 5.
166. Ворожіння у щедрий вечір: Традиції і свята // Нетішинський вісник. – 9.01.2004. – №2. – С. 8.
167. Безсмертний Геній: До 190-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка // Нетішинський вісник. – 5.03.2004. – № 10. – С. 4.
168. Людина великого таланту // Нетішинський вісник. – 5.03.2004. – № 10. – С. 5.
169. Проліски: Оповідання // Нетішинський вісник. – 19.03.2004. – № 12. – С. 10.
170. Жінкам // Нетішинський вісник. – 19.03.2004. – № 12. – С. 10.
171. Цвітна неділя: Традиції і свята // Нетішинський вісник. – 2.04.2004. – №14. – С. 9.
172. Писанка // Нетішинський вісник. – 9.04.2004. – № 15. – С. 9.
173. В останню дорогу: Уривок з повісті “Гість з Петербурга” // Нетішинський вісник. – 21.05.2004. – № 21. – С. 10.
174. Чи можна жити без держави?: До річниці незалежності України // Нетішинський вісник. – 20.08.2004. – № 34. – С. 4.
175. Доля наказного отамана: До Дня українського козацтва // Нетішинський вісник. – 15.10.2004. – № 42. – С. 9.
176. В Нетішині // Нетішинський вісник. – 15.10.2004. – № 42. – С. 10.
177. Поетова таємниця: Оповідання // Нетішинський вісник. – 4.03.2005. – № 9. – С. 8.
178. Про Острозьку Біблію // Трудівник Полісся. – 30.11.2001. – № 48. – С. 7.
179. Голод: Оповідання // Замкова гора. – 26.11.2005. – № 48. – С. 6.
180. День Ангела // Замкова гора. – 20.08.2005. – № 34. – С. 6.
181. Ми боролись за Україну: Публіцистика. – Остріг, 2005. – 144 с.

Бібліографія вибраних праць про М. І. Середу

1. Заочний діалог: Поет. Публіцист. Прозаїк // Літературна Україна. – 1.01.1986. – № 1. – С. 3.
2. Кучерук В. Вистраждані рядки: Книги наших земляків // Життя і Слово. – 27.02.1993. – № 15. – С. 3.
3. Каложнюк А. Свято першої книжки // Життя і Слово. – 2.06.1993. – № 41. – С. 3.
4. Ожинний О. Зустріч з літератором // Життя і Слово. – 11.11.1993. – № 95. – С. 1.
5. Масвський І. Як будували пам'ятник Хмельницькому в Києві // Життя і Слово. – 14.08.1996. – № 61. – С. 3.
6. Дубасюк Н., Панюк О. Наш навчитель // Життя і Слово. – 6.06.1998. – № 45. – С. 1.
7. Кучерук В. Про літературний процес на Рівненщині у 1950-1960 роках // Життя і Слово. – 1.09.1999. – № 67. – С. 3.
8. У Миколи Середи – ювілей // Життя і Слово. – 29.09.1999. – № 75. – С. 3.
9. Радчук Н. Зустріч з літератором // Життя і Слово. – 9.11.20020 – № 48. – С. 2.
10. Данилюк М. Правозахисник з Мощаниці // Замкова гора. – 23.08.2002. – № 34. – С. 2.
11. Наш кор. Духовні скарби – учням // Замкова гора. – 12.10.2002. – № 41. – С. 4.
12. Середи Микола Іванович – кандидат в депутати до районної ради // Волинь. – 27.03.1998. – С. 4.
13. Вітання М.І. Середи з 60-літтям // Волинь. – 1.10.1999. – № 27. – С. 8.
14. Лелях С. Миколі Середи – 65! // Енергобудівник. – 2.10.2004. – № 40. – С. 2.
15. Вітаємо! Миколі Середи – 60 // Нетішинський вісник. – 2.10.1999. – № 76-77. – С. 8.
16. Гаврилюк В. Живе, бо пише: Ювілеї // Нетішинський вісник. – 1.10.2004. – № 40. – С. 11.
17. Ліщенко Л. Середів гай // Нетішинський вісник. – 5.11.2004. – № 45. – С. 8.
18. Гаврилюк В. Мудрець слова: Книжкові новини // Нетішинський вісник. – 27.05.2005. – № 21. – С. 10.
19. Завадська В. З вічної криниці: Освітнянські обрії // Трудівник Полісся. – 16.11.2001. – № 46. – С. 3.
20. Перепелиця Н. З любов'ю до України // Життя і Слово. – 28.05.2005. – № 43. – С. 7.

21. Ундір О. Слід поетичної руки: Книги наших земляків // Замкова гора. – 21.05.2005. – № 21. – С. 6.
22. Перепелиця Н. Козакує по життю // Життя і Слово. – 14.10.2005. – № 83-84. – С. 3.
23. Завадська В. Слід прожитих літ: Акція «Людина року – 2004» // Трудівник Полісся. – 25.03.2005. – № 12. – С. 6.
24. Перепелиця Н. Вони творили історію України: Щойно з друку // Життя і Слово. – 16.12.2005. – № 101-102. – С. 6.
25. Ундір О. Справжній світ письменницького слова, або Нескорений дух національних героїв: Книги наших земляків // Замкова гора. – 21.01.2006. – № 4. – С. 3.
26. Рудковська Л. «Усім, що в мені є людського, я буду світити всякчас...»: Мистецьке життя // Енергобудівник. – 15.04.2006. – № 16. – С. 10.
27. Ліщенко Л. Вони боролися за Україну: Презентації // Нетішинський вісник. – 21.04.2006. – № 16. – С. 10.
28. Перепелиця Н. В ім'я прав людини: Презентації // Життя і Слово. – 27.05.2006. – № 41-42. – С. 3.
29. Вихованець В. Гаї Миколи Середи: Біографічний нарис. – Остріг, 2006. – 44 с.
30. Лозанчин К. «Сім гаїв Миколи Середи» // Життя і Слово. – 16.09.2006. – № 70-71. – С. 7.
31. Простопчук О. У купелі таланту // Життя і Слово. – 17.02.2007. – № 13-14. – С. 9.

Упорядник Василь ВИХОВАНЕЦЬ

Життєвий шлях Феодосія Гнатовича Антоноюка

Минулого року в с. Межирич на 83 році життя відійшов у вічність Антоноук Феодосій Гнатович – лікар, краєзнавець, книголюб, який протягом півстоліття старався допомогти людям ліками, порадами, добрим словом.

Батько Феодосія Гнатовича, уродженець с. Завидів Антоноук Гнат Федорович 1895 р. н., пристав у приймаки до жительки с. Межиричі Ярмольчук Ганни Дмитрівни 1898 р. н. Під час одруження молодята були сиротами. В господарстві подружжя було мало орної землі, корова. Поселились у старенькій збудованій у „зруб” хатині, де під одним дахом була комора і хлів. Хата була крита соломною з однією житловою кімнатою, ванькіром (кухнею). Підлоги не було, а земляна долівка була підмазана рудою глиною. Їжа готувалася у великій печі, там також випікався хліб, пироги, пампушки. В холодну пору року приміщення опалювалося грубкою.

З часом у подружжя народилося четверо дітей: Марія 1921 р. н., Семен 1924 р. н., Феодосій 1927 р. н., Іван 1929 р. н. Жила родина Антоноуків бідно, але дружно. Діти пасли худобу, працювали в полі та на сінокосах, ходили в школу.

За Польщі, в роки польської окупації (1921-1939 рр.) в Межиричі була семирічна школа, навчання в якій велося польською мовою. Були уроки української мови. Уроки релігії для православних дітей читав місцевий священник українською мовою. В ті часи основна маса батьків села на навчання дітей звертали мало уваги. Рахували, що основне заняття в майбутньому їхніх дітей – це землеробство. Сільські діти в школу ходили у повсякденному одязі, в якому пасли худобу, допомагали по господарству. В теплу пору року усі діти ходили босоніж. В ті часи важко було з підручниками, зошитами, на які в батьків завжди не вистачало коштів.

В сім'ї Антоноуків всі діти ходили в школу, але семирічну освіту здобули не всі. В 1934 році батьки відвели Феодосія в перший клас. Хлопець мав добру пам'ять та потяг до навчання, яке давалося йому легко. Навчаючись у школі, співав у хорі, декламував вірші, після шкільних занять та в деякі дні робив, як згадував пізніше, „чорну роботу”: орав, скородив землю, вивозив та розкидав гній, полов бур'яни, рубав дрова.

В 1939 році Феодосій закінчив 5 класів польської школи. З приходом у вересні 1939 року „перших советів” (так населення звало першу радянську окупацію) хлопцеві знову довелося йти в 5 клас. В роки радянської окупації в селі була семирічна школа, директором якої була єврейка Штіренберг Мар'яна Менделєєвна. Вона ж викладала математику. До Другої світової війни Феодосій закінчив 6 класів.

З окупацією німцями Острога восени 1941 року в місті відкрилися гімназія і учительська семінарія. В той час було велике національне духовне піднесення. Народ думав і вірив, що німці, як культурна нація, дозволять українцям в роки окупації розвивати свою науку, культуру. Феодосій пішов навчатись у гімназію, але... В грудні 1941 року німецька влада закрила всі навчальні заклади. Прийшлося хлопцеві знову займатися тільки сільським господарством.

Весною 1942 року Феодосію Гнатовичу від німецької влади прийшло повідомлення про призив на роботу в Німеччину. Батьки, та й сам хлопець, не хотіли цього і почали шукати шляхи уникнення призову. В батька в м. Острозі була знайома лікар Цибульська-Захарук Оксана Миколаївна, і вони з сином пішли до неї, щоб та звільнила його від призову на роботу. Натомість Цибульська направила хлопця на курси медичних працівників в м. Острозі, які звільняли його від призову. На курси брали шістнадцятирічних, і Феодосію приписали ще один рік. Курси були в приміщенні сучасної Острозької академії.

Після закінчення навчання деякі дівчата працювали в місцевій лікарні, а Феодосія влаштували санітарним доглядачем у рідному селі. Робота була безоплатною і нетривалою. Знову прийшла повістка про виїзд у Німеччину, і доводилося ховатися від неї до приходу Радянської Армії.

З приходом, як тоді в народі говорили, „других советів” в Острозі відкрилася середня школа № 1, і Феодосій пішов туди на навчання. 12 жовтня 1944 року хлопців 1927 р. н і старших під конвоєм вивели з класів і почали готувати до відправки в діючу армію. Феодосію вдалося втекти з призывного пункту в ліс, де було багато подібних йому. Переховувався по лісах, ярах, у землянках під постійним страхом бути спійманим і засудженим. Так пройшла зима 1944-1945 рр. В роки зими Сталінін Й. В. був виданий указ, що ті, хто з'явиться з повинною, будуть амністовані. В грудні 1945 р. Феодосій Антонюк з своїм товаришем Миколою Глибовичем здалися радянським властям. Хлопців, які не брали участі у збройному опорі (УПА), направили на роботу в лісові промислові господарства вантажити колоди. 10 січня 1946 року хлопців 1927 р. н. призвали в Радянську Армію. Феодосій туди не поїхав через хворобливий стан.

На початку лютого 1946 року Антонюк Феодосій іде у Львів для вступу до медичного технікуму. Прийняли його туди з великим запізненням, але, врахувавши те, що він закінчив медичні курси, його взяли на другий курс. Навчання хлопцеві давалося спочатку важко, бо доводилося надолужувати втрачені місяці навчання. До кінця навчального року Феодосій Гнатович підтягнувся, і його за відмінні успіхи перевели на слідуючий семестр та дали безкоштовну путівку в будинок відпочинку.

Вчитися Феодосію було легко, отримував підвищену стипендію, але постійно боявся органів НКВС, арешту, таборів.

Після закінчення навчання Феодосію дали вільний вибір місця роботи – це був великий привілей. Він вибрав Рівненську область. В обласному управлінні здоров'я йому дали призначення у Вербський район (пізніше об'єднаний з Дебенським) завідуючим фельдшерсько-акушерським пунктом в с. Софіївка. Це – чеська колонія з якої чехів після Другої світової війни примусово відселили на свою історичну батьківщину, а на їхнє місце поселили російських старовірів з Болгарії та українців з Польщі і Чехії. Феодосій Гнатович у Вербському районі працював завідуючим здоровпунктом у Смиському деревообробному комбінаті та одночасно на півставки фельдшером у дільничій лікарні.

У жовтні 1950 року його направили в село Пирятин організувати фельдшерсько-акушерний пункт, в якому працював до січня 1951 року.

Працюючи в селі Судобичі, познайомився з вчителькою української мови Давидовською Ганною Тимофіївною родом з села Дорогоща, Ізяславського району, Хмельницької області. Ганна, після закінчення острозького педагогічного училища, була направлена в Дубнівський район на роботу. В липні 1952 року закохані одружилися.

В серпні 1956 року Антоноук Ф. Г. був переведений до села Новомалин, Острозького району завідучим фельдшерсько-акушерським пунктом.

В серпні 1957 року його перевели на посаду чергового лікаря швидкої медичної допомоги міста Острога. Одночасно працював на 0,5 ставки лікарем при дитячому будинку.

Феодосій Гнатович у різні роки проходив курси підвищення кваліфікації. У жовтні 1958 року призначений анестезіологом хірургічного відділення районної лікарні. Після чергових курсів працював у хірургічному відділенні, а з 1959 року в пологовому будинку. Він володів всіма тогочасними методами наркозу. Робота була важкою, оскільки він був єдиним фахівцем такого профілю у районі. Доводилося працювати ночами, у вихідні і святкові дні під час проведення операцій. Нервова напруга з роками давалася взнаки. Здоров'я постійно погіршувалося. Після виходу на пенсію Феодосій Гнатович ще 10 років працював анестезіологом в центральній районній лікарні. До 50-ти літнього стажу йому не вистачило 2,5 місяці.

Крім роботи в лікарні, брав активну участь в громадському житті села Межирічі, міста та лікарні Острога, співав у хорі.

Син Віталій та дочка Наталія своїм працелюбством вдалися в батьків.

Феодосій Гнатович у вільний від роботи час любив читати, був постійним покупцем у міській книгарні, мав власну бібліотеку. В ній були

книги про медицину, твори класиків української літератури, праці історичної та краєзнавчої тематики.

Коли в Острозі утворилося краєзнавче товариство „Спадщина”, лікар став його активним членом, брав участь у щорічних краєзнавчих конференціях, публікувався у місцевій пресі. Полем його досліджень було краєзнавство.

В січні 2000 року в Межирічах під керівництвом Миколи Губернюка було організоване краєзнавче товариство, біля витоків якого стояв Антонюк Ф. Г.

Будучи на пенсії та живучи в селі, до Гнатовича постійно приходили односельчани, щоб отримати кваліфіковану пораду з тієї чи іншої хвороби. Він призначав лікування, робив уколи та ставив крапельниці.

Феодосій Гнатович був релігійною людиною. В радянські часи часто їздив в Почаївську Лавру. Після проголошення Україною незалежності ходив в Остріг в церкву Св. Миколая, Київського патріархату. Останні роки життя став парафіянином при Острозькій академії.

У 2002 році тяжка хвороба прикувала його до ліжка. Симптоми цієї хвороби в нього проявлялися раніше, але Феодосій Гнатович не звертав на це уваги. З часом він не зміг рухатись. Силою волі та за допомогою лікарів він став на ноги, але з милицями, маючи трохи здоров'я, виступав на чергових острозьких конференціях, публікувався в міській періодиці. До останнього дня він старався вести активний спосіб життя і зусиллям волі це йому вдавалося.

Література

1. Романчук О. / Межиріцькі краєзнавці // Замкова гора. – 2000. – № 22. – 3 червня. – С. 2
2. Романчук О. Курси медичних сестер в роки окупації // Замкова гора.– 2001. – № 46-17 листопада. – С. 2.
3. Шпізель Р. Нариси з історії медицини Острога. Медик та історик Антонюк Ф. Г. Острог 2005. – С. 245-248.
4. Рукописні спогади Антонюка Ф. Г. // Сімейний архів автора.
5. Спогади Антонюк Г. Т., 1933 р. н. село Межиріч Острозький район. Записані Романчуком О. М. 30 березня 2011 року // Архів автора.

**Йозеф Панек – дослідник рослинного світу Волині
(до 50-ї річниці від дня смерті науковця)**

19 березня 2011 року виповнюється 50 років від дня смерті відомого ботаніка Йозефа Панека.

Життєвий шлях та творча діяльність талановитого науковця нерозривно пов'язані з Волинню та Рівненщиною.

Йозеф Панек народився 15 жовтня 1880 р. в с.Отичка поблизу м. Рівного в родині чеських колоністів, які поселились на Волині в другій половині XIX століття. Його дідусь Август Панек був професором Празького університету, а батько Франтішек Панек займався будівництвом водяних млинів на Волині.

Йозеф навчався в початковій школі в м. Заславл та в Житомирській класичній гімназії, яку закінчив в 1901 р. В тому ж році він поступив до Київського університету Святого Володимира, де вивчав природничі науки, спеціалізуючись на ботаніці. Йозеф Панек був активним діячем студентських соціал-демократичних організацій, виступав на нелегальних робітничих зібраннях в м. Києві. За цю діяльність він був виключений із університету і ув'язнений до Лук'янівської в'язниці, а пізніше примусово призваний на півроку до військової служби. Лише через декілька років Йозеф зумів відновити навчання в університеті. В 1911 р. він одержав диплом I ступеня за наукову роботу «Рослинність Рівненського повіту».

Йозеф Панек закінчив однорічні педагогічні курси при Київському навчальному окрузі. В 1912 р. він розпочинає свою педагогічну діяльність як вчитель природничих дисциплін та географії. З 1912 по 1913 рр. Йозеф працює в гімназії Перетятка в Києві, а з 1913 по 1918 рр. – в чоловічій та жіночій гімназії в м. Пирятині поблизу Полтави.

У 1918 р. Йозеф Панек переїхав до м. Рівного і з того часу до 1939 року працював вчителем у польській приватній гімназії «Освіта». Саме у цей час він проводив активну роботу по дослідженню рослинного покриву краю, в тому числі унікальної пам'ятки природи Вишневої гори, яка розташована в 8 км на північний захід від м. Рівного. Там науковець виявив багато рідкісних для Волині видів степових рослин, зробив їх науковий опис та зібрав гербарій. Він неодноразово порушував питання про необхідність охорони рослинності цього куточку нашого краю.

Результати своїх багаторічних наукових досліджень рослинного світу Волині Йозеф Панек узагальнив і описав в працях: «Рослинність околиць Рівного», яка була опублікована в рівненському науково-краєзнавчому

щорічнику «Rocznik Wołyński» в 1939 році [1, 1], «Комплекс вишеньки степової (*Prunetum fruticosae*) і його досягнення» («Rocznik Wołyński», 1931) [2, 2], «Вишнева гора на Волині», опублікована в краківському журналі «Ochrona Przyrody» в 1933 році [3, 3], «Степова та скельна рослинність лесової Волині» («Rocznik Wołyński», 1939) [4, 4].

З 1939 по 1941 рр. відомий ботанік викладав природничі дисципліни в середніх школах м. Рівного.

В 1941 р. та з 1944 по 1947 рр. Йозеф Панек працював науковим співробітником Рівненського краєзнавчого музею, де в повній мірі розкрився його талант як ботаніка, так і науковця.

Під час гітлерівської окупації він зазнав переслідувань від німецької влади за переховування єврейської дитини.

В повоєнні роки Йозеф Панек опублікував на сторінках рівненської газети «Червоний прапор» ряд краєзнавчих матеріалів про природу Волині та її охорону, а саме: «Азалия понтійська», «Лікарські рослини Ровенщини», «Янтар на Ровенщині», «Мінерали Ровенщини» та інші.

У квітні 1947 р. ботанік емігрував до Чехословаччини, де кілька місяців перебував в осередку для переселенців. Отримавши запрошення на роботу з Вроцлавського університету, він у вересні 1947 р. переїхав до Польщі, де спочатку працював ад'юнктом на кафедрі фармацевтичної ботаніки Вроцлавського університету, а з 1950 р. – хранителем гербарію на кафедрі морфології та систематики рослин. Згадуючи талановитого ботаніка, професор К. Ростанський писав: «Йозеф Панек відзначався надзвичайною працюючістю та пунктуальністю – кожного дня, рівно о 8 годині ранку, можна було бачити, як він відчиняв двері свого царства рослин – Гербарію, де, схилившись над гербарними аркушами, каталогізував багаті безцінні збори, врятовані від винищення в час війни, а також, не дбаючи про власне здоров'я, систематично обробляв гербарні збори вуглекислотою, щоб знищити шкідників і зберегти гербарій для науки на довгий час» [5, 6].

У 1956 р. Йозеф Панек вийшов на пенсію, однак, продовжував працювати з гербарієм. Складені науковцем каталоги рослин Гербарію Вроцлавського університету служать науці до цього часу.

Останні роки свого життя відомий ботанік змушений був провести в будинку опіки, оскільки стан його здоров'я все більше погіршувався. 19 березня 1961 р. життя великого природолюбця обірвалося. Його поховали на Грабишівському цвинтарі в м. Вроцлаві.

Унікальна ботанічна колекція, яку зібрав Йозеф Панек, зберігається у фондах Волинського краєзнавчого музею в м. Луцьку та Рівненського краєзнавчого музею. Зібраний гербарій є результатом великої копіткої

праці ботаніка по вивченню флори Волині та Рівненщини. Чимало існує припущень, як гербарій видатного науковця потрапив у Волинський краєзнавчий музей.

Ймовірно, що у 30-ті роки Йозеф Панек плідно співпрацював з відомим польським ботаніком, вченим, науковим співробітником Волинського краєзнавчого музею Стефаном Мацко. Науковців єднали спільні подорожі з метою вивчення рослинного покриву краю, обмін досвідом наукових досліджень, а також питання охорони природи. Про їх творчий доробок свідчать передані (на нашу думку) Йозефом Панеком в Луцький музей гербарні аркуші, які суттєво доповнили унікальний гербарій, запечаткований Стефаном Мацко.

Гербарій Йозефа Панека, який зберігається у фондах Волинського краєзнавчого музею, складається з 578 гербарних зразків [6, 7].

Досить широка географія місцевостей звідки комплектувався гербарій. Відомий ботанік проводив багаторічні дослідження на території сучасних Волинської, Рівненської, Житомирської областей та Кременецького району Тернопільської області (згідно сучасного фізико-географічного районування ця територія відноситься до Волинського лісостепу, Житомирського Полісся та Кременецьких гір на Поділлі).

До складу унікальної колекції входить чимало видів рідкісних рослин, зокрема, горищвіт весняний (*Adonis vernalis* L.) [ВКМ. Інв. № П-889/2], гудайєра повзуча (*Goodyera repens* (L) R. Br.) [ВКМ. Інв. № П-606/2], ковила пірчаста (*Stipa pennata* L. s. str.) [ВКМ. Інв. № П-128/3-4], молочай волинський (*Euphorbia volhynica* Bess. ex Szof) [ВКМ. Інв. № П-1234/1-2], самосил паннонський (*Teucrium rannonisim* A. Kerner) [ВКМ. Інв. № П-1098/5] та інші. Представлені види, окрім останнього, занесені до нового видання Червоної книги України, оскільки мають тенденцію до зменшення чисельності.

Колекція рослинного світу, зібрана Йозефом Панеком, має велике наукове значення. Вона дає можливість простежити за зміною рослинності Волині та Рівненщини під впливом інтенсивної господарської діяльності людини, вивчати географію поширення рідкісних рослин.

Гербарій талановитого ботаніка служить прекрасним методичним посібником для спеціалістів.

Самовіддана організаційська діяльність науковця Йозефа Панека є свідченням безмежної любові до природи.

Список скорочень

ВКМ – Волинський краєзнавчий музей

Інв. – інвентарний

КДФ – група збереження «Книги, документи, фото»

П – група збереження «Природа»

Література

1. Panek J. Roślinność ocolic Równego // Rocznik Wołyński. Równe, 1930. – Т. 1. – S. 57-79.
2. Panek J. Zespół wiśienki stepowej (*Prunetum fruticosae*) i jego sukcesia // Rocznik Wołyński, 1931. – Т. 2. – S. 403-452.
3. Panek J. Wiśniowa góra na Wołyniu // Ochrona Przyrody, 1933. – S. 72-78.
4. Panek J. Roślinność stepowa i naskalna lessowego Wołynia // Rocznik Wołyński, 1939. – Т. 2. – S. 26-66.
5. Rostański K. Panek Józef (1880-1961) // Słownik biologów polskich. – Warszawa: PWN, 1987. – S. 410.
6. Rostański R. Wspomnienie o Józefie Panku, byłym kustosz zielnika Instytutu botaniki Uniwersytetu Wrocławskiego, W 25 rocznice jego śmierci // Acta Universitatis Wratislaviensis, 1988. – № 974. Prace Botaniczne XL. – S. 3-5.
7. Олешко В., Савчук Л., Андреева Т. Каталог гербарію Стефана Мацка та Йозефа Панека. Із фондів ВКМ. – Луцьк, 2005. – 582 с.
8. Червона книга України. Рослинний світ / за ред. Я. П. Дідуха. – К.: Глобал-консалтинг, 2009. – 900 с.

Юлія КАЛЬЧЕНКО, Валентина НАДОЛЬСЬКА

Розвиток музейної справи у Волинській області (1991-2010 рр.)

Розвиток музейної справи, зокрема на Волині, тісно пов'язаний з розбудовою державності в суверенній Україні. Проголошення незалежності спричинило звільнення музеїв від радянської заідеологізованості, зорієнтувало їх на світові загальнолюдські цінності. З 1991 р. у музейництві Волинської області відбулися значні зміни, які активізували роботу музейних працівників у науковому і культурному житті регіону. Подальша модернізація, ефективне керівництво вітчизняною музейною мережею можливе лише на підставі критичного та ґрунтовного дослідження набутого за роки незалежності досвіду та здобутків, що актуалізує вивчення обраної проблеми.

Виходячи з цього, метою дослідження є аналіз основних напрямів розвитку музейної справи у Волинській області за роки незалежності, визначення проблем, які потребують свого розв'язання.

Важливим етапом на шляху розбудови вітчизняного музейництва в умовах незалежності стала розробка і прийняття 29 червня 1995 р. закону «Про музеї та музейну справу», який визначив основні напрями музейної політики, засади і принципи функціонування музеїв.

Одним із пріоритетних напрямів роботи музеїв стала науково-дослідна діяльність. Про її результативність свідчить щорічне проведення за участі музейних закладів області низки конференцій. До багатьох малодосліджених проблем, зокрема, звернулися учасники Всеукраїнської науково-практичної конференції «Леся Українка і родина Косачів в контексті української та світової культури» (2006 р.), щорічних історико-краєзнавчих конференцій з питань минулого і сучасного Волині. З 1994 р. Волинський краєзнавчий музей (далі – ВКМ) виступив організатором Міжнародної наукової конференції «Волинська ікона: дослідження і реставрація» та ін.

Значна робота проводиться музеями і щодо зібрання та збереження пам'яток Музейного фонду України. Станом на 6 липня 2010 р. у музеях районної та міської комунальної власності Волинської області зберігалося понад 52,7 тис. експонатів основного фонду, а у музеях на громадських засадах – 53,7 тис. [4].

Для обміну набутим досвідом, популяризації регіональних пам'яток музеї Волині активно співпрацюють з іншими музейними закладами України (Львів, Київ, Дніпропетровськ, Рівне, Острог та ін.) та закордонними колегами (Республіка Польща, Республіка Білорусь, Королівство

Нідерланди та ін.). Важливими формами співпраці став обмін виставками, підготовка спільних тематичних виставок [3].

За роки незалежності музейниками Волині були налагоджені тісні зв'язки і з українською діаспорою. Завдяки дарункам її представників фонди музеїв поповнилися новими, раніше невідомими культурними цінностями (колекція українських марок 1920-1940-х рр. – Р. Дубиняк, Великобританія; першодруки творів В. Липинського, його Послужний список 1918 р. – С. Липинська-Сендзеловська, Великобританія та ін.).

Для організації вивчення і збереження культурної спадщини краю музейні працівники залучають науковців, фахівців Державного архіву Волинської області, членів Волинського обласного товариства краєзнавців, Волинського фонду культури, культурно-освітніх та інших громадських товариств й організацій.

В останнє десятиріччя невід'ємним компонентом розвитку вітчизняної музейної справи стали інформаційні технології. З їхньою допомогою здійснюється популяризація зібраних колекцій, виставкової роботи волинських музеїв. Інформацію про них можна знайти в мережі Internet на web-сайтах «Історична Волинь», «VIP», «Волинські новини», «Музеї України» та ін. Музей Волинської ікони один з перших в Україні відзняв і розмістив в мережі Internet фільм про свою збірку [15].

Якісно змінилася і удосконалилася мережа музейних закладів області. Цей процес співпав з періодом «сплеску» національної самоідентичності й патріотично-культурного відродження, що тривав в Україні з кінця 1980-х – у першій половині 1990-х рр. [17]. На Волині ряд відділів обласного краєзнавчого музею стали самостійними установами. У 1991 р. відокремилися і перейшли в районне підпорядкування Лобненський музей партизанської слави і Володимир-Волинський історичний музей, в 1992 р. – Маневицький краєзнавчий і Ковельський історичний музеї. Згідно з рішенням Любомльської районної ради у 1993 р. на базі діючого народного було створено самостійний державний Любомльський краєзнавчий музей. В цьому ж році ліквідовано Музей атеїзму і натомість створено відділ ВКМ – Музей Волинської ікони. В 1994 р. повернуто на територію Луцького замку в Шляхетський будинок XVII ст. експозицію Картинної галереї (художній відділ ВКМ). Згідно наказу управління культури обласної держадміністрації від 29 травня 1995 р. створено меморіальний музей-садибу В'ячеслава Липинського в с. Затурях Локачинського району з правами відділу ВКМ. З 2001 р. згідно Постанови Кабінету Міністрів України цей музей визнано пам'яткою історії національного значення. У цьому ж році Кортеліський історичний музей отримав статус самостійного комунального музею районного підпорядкування.

Продовжують розвиватися музеї, створені ще за часів УРСР: перший на Волині народний музей – Торчинський історичний (1960 р.), Іваничівський народний історичний музей (1975 р.) [12], Рокинівський музей історії сільського господарства Волині (де з 1990 р. діє перший на Волині скансен – експозиція музею просто неба) [18] та ін.

Нові історичні реалії, активний розвиток краєзнавства спричинили помітне поживлення у розбудові на Волині громадського музейництва, що свідчить про посилення інтересу широкого загалу громадськості до історичного минулого, традицій і побуту свого краю.

Враховуючи потреби суспільного розвитку та нові тенденції музейного будівництва, в 1990-х рр. на Волині було створено ряд нових музеїв, серед них: Устилузький музей Ігоря Стравінського (1990 р.) [16], Старовижівський народний краєзнавчий (1992 р.) [86], Нововолинський історичний (1998 р.) [13] музеї, Волинський регіональний музей українського війська та військової техніки (1999 р.), Музей старовинної книги (2005 р.), Ківерцівський районний краєзнавчий музей (2009 р.).

В області нагромаджено позитивний досвід роботи музеїв при навчальних закладах. Аналіз їх діяльності підтверджує, що вони позитивно впливають на підвищення освітнього і культурного рівня учнівської та студентської молоді, сприяють залученню її до суспільно-корисної діяльності, формують глибокі почуття поваги до ратної (військової), трудової, культурної спадщини старших поколінь, заохочують до вивчення та збереження історико-культурних пам'яток народу, природи рідного краю, військово-патріотичних традицій.

Стабільною є динаміка розширення мережі музеїв такого виду: у 1998 р. на обліку в області перебувало 32 музеї, у 2001 – 47, 2004 – 102, 2007 – 137, 2009 – 141 [8].

Важливим центром діяльності музеїв у луцьких ВНЗ є Волинський національний університет імені Лесі Українки. У ньому функціонує 6 музеїв: Музей археології (збірка з 1977 р.) [21], Музей Лесі Українки (1985 р.) [10], Музей спортивної слави (1994 р.) [7], Геологічний музей (1998 р.) [2], Музей історії ВНУ (2002 р.), Музей етнографії Волині і Полісся (2010 р.).

Також з 2000 р. у Луцьку працює музей освіти Волині при Волинському інституті післядипломної педагогічної освіти [14].

З'явився у Волинській області і ряд музеїв, створення яких засвідчило потяг краян до збереження та популяризації речей, пов'язаних з їхньою професійною діяльністю. Такими є: Аптека-музей (2002 р.) [20], Музей історії волинської бази «Укроптбакалія», СП «Волиньпак» та Корпорації ПАККО (2005 р.) [9], Музей історії органів внутрішніх справ Волині (2005 р.), Музей історії кінематографії і фотомистецтва (триває збір експонатів) [1].

У 2000 р. Кабінет Міністрів України затвердив перелік музеїв Волинської області та перелік музеїв, що перебувають у віданні підприємств, установ та організацій, в яких зберігаються музейні колекції та музейні предмети, що є державною власністю і належать до державної частини Музейного фонду України [6].

Мережа державних музеїв в області сьогодні налічує 13 комунальних (державних) музеїв, 51 музейний заклад на громадських засадах, з яких 10 – носять звання «Народний музей», 148 музейних закладів системи освіти, з яких 18 – носять почесне звання «Зразковий», де зберігається понад 200 тис. пам'яток матеріальної та духовної культури волинського краю основного фонду. Щорічно музеї Волині відвідує майже 250 тис. осіб [4].

З огляду на неминучі зміни сукупності вимог до усіх галузей музейної роботи – від нових проблем запропонованих суспільством, методів наукового дослідження і пізнання та технологій аж до питань оформлення і безпеки, актуальним залишається питання фахової кваліфікації музейних працівників.

Музейні працівники області беруть участь у дводенних семінарах-практикумах на базі Волинського краєзнавчого музею, де знайомляться з теоретичними курсами з актуальних проблем роботи музеїв і мають практичні заняття та майстер-класи; проходять навчання в інших музеях України та за кордоном, які організовує Інститут післядипломної освіти Державної Академії керівних кадрів культури і мистецтв Міністерства культури і туризму України; проходять стажування на базі різних вітчизняних та закордонних музейних центрів. Також у Волинському краєзнавчому музеї для всіх музейних працівників проводяться заняття з професійного та правого-економічного навчання.

Створені у Волинській області умови й для підготовки музейних кадрів. А саме – у Волинському національному університеті імені Лесі Українки на історичному факультеті з 2006 р. діє спеціальність «Музейна справа і охорона пам'яток історії та культури», яка готує спеціалістів, знавців музейної справи та експертів з музейних цінностей. Також історичний факультет співпрацює з музеями Луцька, в яких студенти проходять виробничу практику [11].

ВКМ спільно з кафедрою документознавства і музейної справи Волинського національного університету імені Лесі Українки з нагоди Міжнародного дня музеїв започаткував проведення музеєзнавчих круглих столів. 13 травня 2010 р. у Волинському краєзнавчому музеї проведено Перший круглий стіл «Музей як науково-дослідний та культурно-освітній заклад», в якому взяли участь працівники музею, викладачі кафедри,

студенти [19]. Також спільними зусиллями названих інституцій започатковано видання наукового збірника «Волинський музейний вісник» (на цей час видано вже два випуски).

Хоча музейна справа у Волинській області активно розвивається, все ж є кілька негативних факторів, що стають на заваді модернізації музейної галузі області. Подальшій розбудові музейної справи на Волині в сучасних умовах перешкоджає недостатнє фінансування галузі, що в першу чергу позначається на можливості розширення фондів. Також серед основних залишається проблема охорони музеїв. У складних економічних та політичних умовах вагомим значення набуває системна пропаганда культурних цінностей Волині, пошук і використання результативних форм їх популяризації як серед населення краю, так і серед іноземних туристів.

Таким чином, музейними працівниками Волині у досліджуваній період проведена значна за обсягами і досягнутими результатами робота щодо збереження, вивчення і популяризації регіональних пам'яток. Вимагають подальшого вдосконалення музейне законодавство, контроль за його дотриманням, покращення фінансування музейної справи.

Література

1. Белов В. Музею історії кіно – бути! // Луцький замок. – 2007. – 27 грудня. – С. 4.
2. Бельський Г. В., Демчик В. В. Чарівне царство мінералів. – Луцьк: Ініціал; Ред. вид. від. «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. – 48 с.
3. Бондаренко Г. Створення і діяльність регіональних музеїв Волині та їхня роль у збереженні пам'яток (1939 р. – початок ХХІ ст.) / Г. Бондаренко // Замосцько-Волинські музейні зошити: матеріали наукової конференції / ред. П. Кондрацюк. – Замосць : GAUDIUM, 2006/2007. – Т. IV. – С. 191-217.
4. В обласній раді відбулися громадські слухання про стан музейної справи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://volynrada.gov.ua/news/v-oblasnii-radi-vidbulisya-gromadski-slukhannya-pro-stan-muzeinoyi-spravi>.
5. Войтюк Н. Історія створення історичного музею міста Нововолинська // Волинський музей: історія і сучасність. Науковий збірник. Вип. 3. Матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції, Луцьк-Колодяжне, 18-19 травня 2004 р. – Луцьк, 2004. – С. 28-29.
6. Волинський музейний вісник: Законодавчі та нормативні засади діяльності музейних закладів / упр-ня культури і туризму Волин. ОДА; Волин. краєзн. музей; каф. документознавства і музейної справи ВНУ ім. Лесі Українки; упоряд. А. Силук. – Луцьк, 2010. – Вип. 1. – 350 с.
7. Волинський національний університет ім. Лесі Українки (ВНУ) [Електронний ресурс]. – Режим доступу <http://www.osvita.com.ua/ua/-universities/39/>.
8. Грабинська Л., Хмелярська Л. Розвиток музейної справи в закладах освіти Волинської області // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Волинська обласна

організація Національної спілки краєзнавців України. Матеріали до відзначення 20-річчя від часу створення. Спеціальний випуск. – Луцьк, 2009. – С. 234-237.

9. Григоренко С. Магазины усюди? Ще б ПАК! // Віче. – 2005. – 23 червня. – С. 3.

10. 3 історії створення музею Лесі Українки у ВДУ // Леся Українка і родина Косачів в контексті української та світової культури. – Луцьк, 2001. – С. 112-114.

11. Кальченко Ю., Марчук Т. Молоде покоління музеєзнавців на Волині // Наш університет. – 2009. – 20 жовтня. – Ч. 9 (40). – С. 18.

12. Куль Л. 3 історії створення та діяльності Іваничівського народного історичного музею // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Волинська обласна організація Національної спілки краєзнавців України. Матеріали до відзначення 20-річчя від часу створення. Спеціальний випуск. – Луцьк, 2009. – С. 229-234.

13. Лестовнича Л. Відкриті двері для всіх // Минуле і сучасне Волині і Полісся. Старовижівщина з глибини століть: Наук. зб. Матеріали XXVIII Волинської обласної історико-краєзнавчої наукової конференції, 20-21 червня 2008 року. – Луцьк. – Вип. 28. – 2008. – С. 227-228.

14. Маслай Г. С. Про створення волинського музею освіти // Минуле і сучасне Волині. Краєзнавство: історія, здобутки, перспективи. Тези доповідей та повідомлень II регіональної «Велика Волинь» і VI обласної історико-краєзнавчої конференції 8-10 жовтня 1992 року. – Луцьк. – 1992. – С. 60-62.

15. Музей волинської ікони. Телерадіокомпанія «Глас» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://rus.glas.org.ua/projects/teleexcursions /MUZEY_VOLINSKOY_IKONI.html.

16. Огнева О. Д. Будинок серед алей: Музей Ігоря Стравінського в Устилузі / О. Д. Огнева. – Луцьк: Волинська обл. друкарня, 2006. – 56 с.

17. Рутинський М. Й., Стецюк О. В. Музеєзнавство: Навч. посіб. – К.: Знання, 2008. – 428 с.

18. Середюк О. М. Скарбниця історії Волині: Історико-краєзнавчий нарис. – Луцьк: Надстир'я, 1998. – 124 с.

19. Силюк А. Перший круглий стіл «Музей як науково-дослідний та культурно-освітній заклад» // Волинський музейний вісник: вип. 2. / Упр-ня культури і туризму Волин. ОДА; Волин. краєзн. музей; каф. документознавства і музей, справи ВНУ ім. Лесі Українки; упоряд. А. Силюк, Є. Ковальчук. – Луцьк, 2010. – С. 3.

20. Якименко М. У музей... по здоров'я // Голос України. – 2005. – 8 листопада. – С. 22.

21. Яценко Т. Історія та сьогодення Музею археології ВНУ імені Лесі Українки // Волинський музейний вісник / Упр-ня культури і туризму Волин. ОДА; Волин. краєзн. музей; каф. документознавства і музей, справи ВНУ ім. Лесі Українки; упоряд. А. Силюк, Є. Ковальчук. – Вип. 2. – Луцьк, 2010. – С. 23-26.

Краєзнавство на Шепетівщині

Батьківщина для кожного з нас бере свій початок від тепла рідної домівки, тихої материнської пісні, чистої, як краплина роси, рідної мови. І де б ми не знаходились, куди б не пролягли наші життєві шляхи, в думках і спогадах завжди повертаємось до тих місць.

Та щоб по-справжньому любити рідний край, його треба добре знати. Це знання не лише підносить і звеличує людину, розширює її світогляд, воно служить своєрідним містком, що єднає покоління минулі з поколіннями нинішніми і прийдешніми.

Шепетівське краєзнавство має глибоке коріння й давні традиції, вагомі здобутки і гарні перспективи. В його становлення та розвиток у різні часи внесли чималий вклад краєзнавці Т. Стецький [1], В. І. Переговський і А. Д. Сендульський [2], М. Теодорович [3], В. Б. Антонович [4; 1-132], С. С. Гамченко [5; 3-7], М. К. Каргер [6; 39-41], Голєв В. М. [7; 606-636] і інші.

Багато зроблено у розвиток краєзнавства у Шепетівському районі в 20-ті роки ХХ ст.. В. І. Кочубеєм (1888-1937). Народився він в селі Жижниківці (нині село Білогірського району Хмельницької області) в селянській родині. У 1905 році закінчив учительську семінарію. З 1906 року Володимир Іванович працював учителем початкових та старших класів. З 1908 по 1913 рік навчався в учительському інституті. В цей час він публікує краєзнавчі дослідження на сторінках газет «Вісті Волинського губернського земства» і «Нове життя для всіх». З 1919 по 1922 роки Володимир Іванович служив у Червоній армії. З жовтня 1923 року він працює учителем професійно-технічної школи в м. Славута. Наприкінці 1923 року був обраний членом районної комісії з перевірки іспитів. З 1926 року Володимир Іванович стає уповноваженим Всеукраїнського археологічного комітету по Шепетівській окрузі та Київської крайової інспектури для охорони пам'яток культури на Шепетівщині. У жовтні 1926 року він заснував та очолив Шепетівський окружний краєзнавчий музей у м. Славута. Спочатку ставлення до нього з боку місцевої влади було доволі байдужим, проте з 1928 року ситуація змінилась на краще. При музеї розпочало діяти наукове товариство при ВУАН, яке заснував і пізніше очолив В. І. Кочубей. [8]. Товариство згуртувало навколо себе фахівців з різних галузей наук, лікарів, учителів, студентів та інших [9]. Тоді ж було засновано низку краєзнавчих гуртків у містах та селах Славутського, Полонського, Красилівського, Шепетівського (колишнього Су-

дилківського), Ізяславського та Білогірського (колишнього Ляховецького) районів (нині всі райони Хмельницької області) [10]. До них залучались учні, робітники, селяни. Члени товариства, серед них М. Савицький, М. Рафальський, М. Круліковський, П. Росіневич [11; 97], популяризували історію Шепетівщини у місцевих часописах, вміщували свої краєзнавчі статті у «Бюлетні Шепетівської інспектури народної освіти» та «Записках Шепетівського Наукового при УАН Товариства» тощо [12; 50].

Музей був зв'язаний з Всеукраїнським археологічним комітетом, Всеукраїнським історичним музеєм та іншими центральними установами, проводив обмін експонатами з Лаврським заповідником, здійснював наукові експедиції. В своїй роботі музей ставив перед собою завдання вивчити всі сторони життя Шепетівщини, історію, археологію, етнографію, народний побут краю. Так, 1927 по 1929 роки В. І. Кочубей ініціював проведення під науковим керівництвом професорів С. Гамченка та О. Безбородька двох геологічних та двох археологічних експедицій. Пізніше, разом з нечисленним колективом, Володимир Іванович збирав пам'ятки українського мистецтва, що були при церквах, костьолох, досліджував килимарство, гончарство, іконографію регіону. У 1928-1929 роках музей відвідали 3950 чоловік. Проте відсутність належного приміщення, відірваність від окружного центру, брак персоналу та асигнування на досліду роботу створювали несприятливі умови для роботи музею і наукового товариства. Саме тому у 1929 р. було прийнято рішення про переведення музею з Славути до Шепетівки та забезпечення його належним приміщенням [13]. Однак тут музей проіснував лише до 1930 року [14]. За невеликий час свого існування співробітники музею видали ряд наукових праць. Серед них праці В. Кочубея «Археологічне обстеження берегів р. Горинь» (1928 р.), «До реєстрації археологічних першоджерел на Шепетівщині», «Довідник Шепетівщини», «Екскурсант Шепетівщини» (Шепетівка, 1929), М. Круліковського «Хоровитість призовників Шепетівщини» (1927 р.), того ж автора «Санітарна характеристика шкільних будинків на Шепетівщині та устаткування їх» (1929 р.), «Загальна характеристика житлових приміщень для учителів на Шепетівщині», «Характеристика селянського житлового будівництва на Шепетівщині», М. Рафальського «Смолярна промисловість та запаси сировини для неї в районі Славутського лісництва» (1928 р.), П. Росіневича «До питання про харчування сільського населення» (1928 р.), М. Савицького «С. Цвітоха. Загальна характеристика економічного стану села лісової смуги на Шепетівщині (на 1 січня 1928 р.)» та інші. Праці членів товариства друкувались в «Записках Шепетівського Наукового при УАН Товариства» або видавались окремими брошурами [15; 97].

Проте перетворення краєзнавчого руху наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. у масове явище, звернення його до джерел народної самосвідомості народу не вписувалося у плани сталінського тоталітарного режиму. В 1930 р. Всеросійська конференція своєю ухвалою вивела центральне бюро краєзнавства з-під опіки Академії наук, а на місцях товариства були підмінені краєзнавчими бюро. Практично позбавлені підтримки з боку уряду й академічних установ, видавничих можливостей, наукові товариства та їх осередки невдовзі припинили своє існування, масовий краєзнавчий рух став занепадати. До середини 30-х рр. були ліквідовані також бюро краєзнавчих організацій на місцях [16; 511].

Було безпідставно звинувачено й репресовано значну кількість наукових кадрів, організаторів місцевих краєзнавчих досліджень, вихованців окружного музею (1926-1930 рр.) [17].

1 вересня 1937 року Кочубей Володимир Іванович був заарештований за місцем проживання на околиці м. Москви за звинуваченням у контрреволюційній діяльності.

21 листопада 1937 року Кочубей В. І. засуджений до розстрілу Трійкою при УНКВС по Московській області за контрреволюційні наклепи на керівництво радянського уряду, захист розстріляних ворогів народу та за готовність «к совершению террористических актов». 8 грудня 1937 року страчений у Москві.

Реабілітований Володимир Іванович в січні 1961 року [18].

Багато зроблено для розвитку краєзнавства на Шепетівщині Терещуком Костянтином Івановичем та його сином Леонідом Костянтиновичем. Закохані в рідний край, вони з любов'ю творчо вивчали його минуле і сьогодення, турбуючись про відродження і розвиток кращих традицій краєзнавства.

Костянтин Іванович Терещук народився в с. Коськів Шепетівського району Хмельницької області (за іншими даними, народився у с. Губин Старокостянтинівського району Хмельницької області). Помер 20 серпня 1986 р. Учасник Великої Вітчизняної війни. У 1948 році закінчив історичний факультет Нікопольського педагогічного інституту. В 1948-1956 рр. викладає історію в с. Гриців, з 1956 по 1986 роки – в селі Коськів Шепетівського району Хмельницької області, організатор сільського музею. [19; 373].

Людина з широким кругозором, він володів кількома іноземними мовами (англійською, німецькою, польською). Вчитель – новатор з унікальними поєднаннями таких професійних якостей, як археолог, лінгвіст, художник, портретист, антрополог, реконструктор, про що свідчать численні публікації, розміщені на сторінках місцевої і республіканської преси, в наукових виданнях.

Археологічні дослідження К. І. Терещуком проводилися на території південної Волині і частково на Поділлі (сучасні Вінницька, Житомирська, Хмельницька області) і були здійснені дослідження історії сіл Пилява, Трошівка, Губин, Остропіль, Кудинка, Ладиги, Самчики, Велика Шкарівка, Корчик, Судилків, Городище, Городнявка, Великий Чернятин, Сахнівці, Красносілка, Коськів, Ленківці, Пасічна та ін. Хмельницької обл.; Троща, Попільня, Вчорайше, Махнівка, Печанівка, Великі Деревичі, Миропіль, Стара Котельня, Райковці, Городиське Житомирської області; Божинці, Дяківці, Забужжя і ін. Вінницької області.

Показовими і цінними для даних досліджень і реставраційних робіт є ілюстрації – реконструкції міст XIV-XVII ст.ст. Старокостянтинова, Ізяслава, Межибожа, Проскурова, Сатанова, Грицева, Острога, Острополя, Луцька, Бара, Жванця, фортеці Хотин і ін. [20; 53].

На основі археологічних обстежень К. І. Терещуком досліджені давньоруські міста Полонний, Городок, Деревич, Колодажин, Губин, Ізяслав, Гриців і інші і виконано їх реконструкцію. Вивчаючи в такий спосіб міста Болохівської землі, а також на основі писемних джерел, вітчизняних і зарубіжних, К. І. Терещук вперше локалізував це загадкове князівство, яке існувало почасти на територіях теперішніх Вінницької, Житомирської і Хмельницької областей [21; 164-175]. Це дослідження привертає увагу вчених-дослідників, і за їх же оцінкою виконано на високому науковому рівні.

Плани багатьох давньоруських городищ, виконані К. І. Терещуком, подані до Зводу археологічних пам'яток України.

Про цінність археологічних досліджень, які проводив К. І. Терещук, красномовно засвідчує вміщення матеріалів цих досліджень у республіканському міжвідомчому збірнику наукових праць «Археології» № 49 1985 рік під назвою «Багатошарове поселення в Хмельницькій області».

В цьому ж році К. І. Терещук брав участь у VI Подільській історико-краєзнавчій науковій конференції, де аргументував виникнення міста Ізяслав (нині райцентр Хмельницької області) не в X, а в XII віці, по – друге – довів, що залишки давньоруського міста є і зараз в старому місті нинішнього Ізяслава, а не біля села Городище Шепетівського району, як припускав професор М. К. Каргер [22].

В цей же час К. І. Терещук працював над створенням музею села Коськів.

Костянтин Іванович працював у Шепетівському краєзнавчому музеї, подав допомогу в оформленні відділів експозиції у музеях сіл Ладиги, Городище, міста Старокостянтинів. Обізнаний у справі анатомії і фізіології, оволодівши методикою М. М. Герасимова, К. І. Терещук відтворив кілька облич, фотографії яких експонуються в музеї історії села Коськів.

Увагу відвідувачів музею привертає два портрети під назвою: «Антський цар Буж (Бож)» і «Ізяслав Мстиславович (XII ст.)», створені в 1984 р. Слід сказати, що це – унікал масштабів не тільки України, адже спроба створення образів цих історичних осіб зроблена вперше.

Серед портретної галереї, створеної К. І. Терещуком, також портрети Костянтина і Януша Острозьких, Семена Палія, Хмельницького, Наливайка. Про майстерність К. І. Терещука як художника, свідчить ряд полотен: «Звільнення села Коськів 6 березня 1944 р.», «Звільнення села 8 березня 1944 р.», «Козацький шлях» та інші [23; 53].

З історії краю Костянтин Іванович опублікував 45 праць [24; 373].

Сьогодні справу батька продовжує син Леонід Костянтинович, історик-краєзнавець Хмельниччини, музеєзнавець. Народився він 29 жовтня 1956 року в с. Коськів Шепетівського району. У 1978 році закінчив історичний факультет Кам'янець-Подільського педагогічного інституту. З 1978 року працює вчителем історії (нині вчителем-методистом) середньої школи у селі Коськів.

Досліджує головним чином історію Шепетівщини. Займається археологією. Також працює на громадських засадах у музеї села. Опублікував з історії краю більше тридцяти праць [25; 66-67].

Після здобуття Україною державної незалежності краєзнавча робота на Шепетівщині активізувалася. Важливим кроком у дослідженні Південно – Східної Волині стало проведення в жовтні 1994 р. IV міжнародної наукової краєзнавчої конференції «Велика Волинь: минуле і сучасне» в м. Ізяслав. На ній різноманітні проблеми краю розглядаються майже у 200 доповідях та повідомленнях. З них особливу увагу потрібно звернути на дослідження шепетівських краєзнавців Кочанівського М. М., Островської Т. А. та Павлюка В. В., Кіпрана М. Ф., Ратича Л. С., Одуда Б. М., Терещука Л. К.

Продовженням краєзнавчого руху стали підготовка та проведення в 1995 р. регіональної конференції «Південно-Східна Волинь: наука, культура і освіта» в м. Шепетівка.

Справжнім літописом Шепетівщини, її своєрідною енциклопедією стала районна газета «Шепетівський вісник». На її сторінках на протязі всього існування друкувався і друкується великий матеріал про різні сторони життя нашого краю. Особливий інтерес становлять публікації місцевих краєзнавців: О. П. Царика, О. Л. Лукашенка, В. Я. Скрипник, В. Осінського, В. В. Нитки, Юхимович Л. Д. та ін. В їхніх статтях досліджуються історії сіл Шепетівського району та міста Шепетівки, події Великої Вітчизняної війни, маловідомі сторінки історії краю і т. п.

Слід сподіватися, що нові дослідження принесуть нові матеріали і коло краєзнавців буде розширюватися, а розробка окремих краєзнавчих тем поглиблюватись.

Джерела та література

1. Stiecki T. Wołyń pod względem statystycznym, historycznym I archeologicznym. – Lwów, 1864. – Т. 1.
2. Переговский В. И. Местечки Заславского уезда: Славута, Шепетовка, Сулилов, Грицев, Белогородка, Корница, Лабунь и селения: Городище, Поляховое, Зеленцы // Волинские епархиальные ведомости. – 1868. – № 89-91; Сендульский // Материалы для историко-статистических описаний православных церквей и приходов // Волинские епархиальные ведомости. – 1874-1882.
3. Теодорович Н. И. Историческое описание церквей и приходов Волинской епархии. – Почаев, 1893. – Е.З. – 700 с.
4. Археологическая карта Волинской губернии // Труды XI археологического съезда в Киеве. – М., 1901. – Т.1.
5. Гамченко С. С. Досліди археологічні 1927 р. на Шепетівщині // Записки Шепетівського наукового при УАН товариства. – 1929.
6. Каргер М. К. Древнерусский город Изяславль в свете археологических исследований 1957-1964 гг. // Тезисы доклада советской делегации на Международном конгрессе славянской археологии. – М., 1965.
7. Голев В. М. Шепетівка, Гриців // Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька обл. – К., 1971.
8. http://www.perspekt.org.ua/articles/871?cal_month=12&cal_year=2010.
9. <http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Local/Slavuta/EthnoNational.html>.
10. http://www.perspekt.org.ua/articles/871?cal_month=12&cal_year=2010.
11. Павлюк В. Шепетівське наукове товариство та його дослідження на теренах Південно-Східної Волині в 20-х рр. XX ст. // Дивокрай. – Хмельницький, 1995. – Випуск перший.
12. Баженов Л. В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX-XX ст. – Кам'янець-Подільський, 1993.
13. <http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Local/Slavuta/EthnoNational.html>.
14. <http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Local/Slavuta/Historiography.html>.
15. Павлюк В. Шепетівське наукове товариство та його дослідження на теренах Південно-Східної Волині в 20-х рр. XX ст. // Дивокрай, випуск перший. – Хмельницький, 1995.
16. Теодорович А. Ю. Історико-краєзнавча діяльність основних наукових осередків Східного Поділля у 20-х роках XX століття // Матеріали X-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2000.
17. <http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Local/Slavuta/Historiography.html>.
18. http://www.perspekt.org.ua/articles/871?cal_month=12&cal_year=2010.
19. Баженов Л. В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX-XX ст. – Кам'янець-Подільський, 1993.
20. Терещук Л.К. Дослідник і краєзнавець Поділля Терещук Костянтин Іванович // Духовні витоки Поділля: творці історії краю (Матеріали міжнародної науково-практичної конференції). – Кам'янець-Подільський, 1994.
21. Терещук К. І. До питання про локалізацію Болохівської землі // Дослідження з слов'яно-руської археології. – Київ, 1976.

22. Терещук К. І. До історії м. Ізяслав // Тези доповідей VI Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1985.

23. Терещук Л. К. Дослідник і краєзнавець Поділля Терещук Леонід Костянтинович // Духовні витоки Поділля: творці історії краю (Матеріали міжнародної науково-практичної конференції). – Кам'янець-Подільський, 1994.

24. Баженов Л. В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX-XX ст. – Кам'янець-Подільський, 1993.

25. Царик О. Відомі люди з Шепетівщини. – Шепетівка, 1997.

Ольга ГОЛДОВАНСЬКА, Валентина НАДОЛЬСЬКА

Досвід роботи Волинського краєзнавчого музею з дитячою аудиторією

В сучасному суспільстві важливе місце відводиться освіті та вихованню підростаючого покоління, формуванню у його представників любові до рідного краю, поваги до пам'яток старовини. Всі ці аспекти у своїй діяльності повинні враховувати музеї – головні заклади культури будь-якої держави. Їх важливість детермінувала появу і розвиток нової наукової дисципліни – музейної педагогіки, яка вивчає питання, пов'язані з роботою музейних працівників із дитячою аудиторією.

Сучасна музейна педагогіка розвивається в руслі проблем музейної комунікації і спрямована в першу чергу на вирішення завдань активізації творчих здібностей особи. З цією метою розробляються різноманітні методики роботи з відвідувачами, які дозволяють змінити їх роль і позиції в музейно-педагогічному процесі. Музейна педагогіка базується на диференційованому підході до різних категорій відвідувачів, однак її основна увага зосереджена на дитячій і підлітковій аудиторії. Провідною тенденцією музейної педагогіки стає перехід від одиничних і епізодичних контактів з відвідувачами, до створення багатоступінчатої системи музейної освіти, залучення до музею і культури найширшої аудиторії [10, 318].

Одним з головних осередків розвитку освіти та культури Волинської області є Волинський краєзнавчий музей. Працівники музею беруть активну участь у впровадженні в практику діяльності закладу музейної педагогіки. Дитяча та юнацька аудиторія завжди була найчисельнішою ланкою серед відвідувачів, і тому робота саме з цією категорією екскурсантів є найбільш перспективною.

Впродовж 1991–2009 рр. в музеї та його відділах було проведено низку різноманітних заходів, спрямованих на розвиток і виховання дітей, ознайомлення їх з роботою музею. Для дошкільнят і учнівської молоді організовано різноматематичні свята, лекції, ранки, зустрічі з ветеранами, відомими особистостями Волинського краю. Протягом 1991–1992 рр. працівниками музею були розроблені сценарії і проведено дитячі ранки «В гостях у золотій осені», «Корзинка грибника», «Ой хто, хто Миколая любить?», свято Червоної калини, вечір «Ми матір називаємо святою» (до Дня Матері) [2, 9]. Вони взяли активну участь у підготовці та проведенні Міжнародного фестивалю українського фольклору «Берегиня», в обласному огляді різдвяних вертепів та конкурсі «Волинська красуня» [1, 8].

Тематика заходів для школярів постійно розширюється і пов'язана з

циклом календарної обрядовості і традицій українського народу (дитячий ранок «На щастя, на здоров'я, на Новий рік!», різдвяне дійство «Ясен світ Коляди», тематичний вечір «Писанковий дивосвіт», свято Св. Миколая, свято «Народні традиції» та ін.) [4, 9-10], краєзнавством Волині (дитячі ранки – «Волинь моя дзвінкий, квітучий край», «День зустрічі птахів», тематичні вечори «Т. Г. Шевченко і Волинь», «Найрідніший рідний край Волинь», «Д. А. Тутковський і Волинь», вечір-портрет «С. М. Цинкаловський» та ін.) [5, 10-11], історією України (вечір-реквієм до дня пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 рр., тематичний вечір «Матері Божій! Матері земній! Матері України! Присвячується», «Богдан Хмельницький – гетьман України», «Дорога за океан» (до 105-ої річниці еміграції українських поселенців у Канаді) та ін.) [6, 10-11]. До початку навчального року в музеї організують День знань для учнів шкіл м. Луцька [8, 16].

З 1994 року у Волинському краєзнавчому музеї проводиться щорічний обласний конкурс до Великодніх свят на кращу писанку Волині. У ньому беруть участь як знані майстри так і юні початківці. Напередодні свята Великодня у музеї працює школа писанкарства «Чарівний писачок». Музей пропонує всім бажаючим навчитись розписувати воском і фарбувати пасхальні яйця у традиціях волинської писанки. І кожного року перед Великоднем школярі та студенти із захопленням опановують мистецтво розписування великодніх яєць [10, 319]. Така форма роботи дозволяє відроджувати в краї призабуті традиції писанкарства.

Працівники музею долучаються до проведення масової роботи у торах відпочинку школярів області. Лекції, екскурсії та виставки з урахуванням особливостей аудиторії були розроблені для допризвальної молоді.

Для школярів і студентів працівниками художнього відділу ВКМ розроблена і активно втілюється в життя програма «Музейного всеобучу», покликана привернути увагу цієї вікової категорії відвідувачів до роботи музейних закладів. У Луцьких ПТУ № 10 та педагогічному училищі проводиться робота, спрямована на поглиблення знань дітей з питань образотворчого мистецтва, міфології, історії і релігії з використанням музейних предметів. У Луцькій СШ № 16 та вечірній школі діють лекторії «Волинь. Сторінки історії» і «Родина Косачів і духовне життя України». Активно співпрацюють працівники музею з учнями ПТУ № 12, ВПУ № 6 м. Луцька, Луцькою школою-інтернатом та Волинським обласним ліцеєм з посиленою військово-фізичною підготовкою [9, 35]. Проводиться у ВКМ день Луцької музичної школи, обласний конкурс дитячих художніх робіт «Весна іде, красу несе» [7, 6].

Традиційним у Колодяжненському літературно меморіальному музеї-садибі Лесі Українки стало проведення дитячих ранків «Весняне дійство

творить чудеса» та занять з програми «Музейного всеобучу» у дитячому садочку «Журавлик».

Певна тематична спрямованість склалася у роботі з дитячою і юнацькою аудиторією у Кортеліському історичному музеї. Тут традиційно організують зустрічі учнів із ветеранами Другої світової війни, відбувається щорічний зліт студентів, зустрічі учнів з учасниками партизанського руху, прийняття присяги молодими воїнами. До Міжнародного дня музеїв в останні роки проводиться «Музейне свято» [3, 9-10].

Працівники музею постійно організують краєзнавчі, літературно-мистецькі, тематичні, музичні, літературні вечори, історичні години, усні журнали, зустрічі. Працівниками музею розроблені ігрові екскурсії, екскурсії-казки з урахуванням певних вікових груп відвідувачів.

У краєзнавчому музеї ведеться активна виставкова робота. Постійно здійснюється підготовка різноманітних виставок – етнографічних, краєзнавчих, історичних, персональних, фотодокументальних, фотовиставок. Популярністю серед відвідувачів, особливо серед дитячої аудиторії, користуються виставки на етнографічну тематику, які організують працівники відділу етнографії та народних ремесел. Вони дозволяють з використанням музейних засобів реконструювати звичаї і побут волинян.

Починаючи з 2002 року у краєзнавчому музеї відбувається обласний конкурс різдвяно-новорічної атрибутики. Конкурсанти – це шкільна та студентська молодь. Юні учасники конкурсу втілюють свої новорічні фантазії у дивовижних виробках та різдвяно-новорічних композиціях, які згодом можуть бути представлені на тематичній виставці різдвяно-новорічних композицій.

Перед Волинським краєзнавчим музеєм стоїть необхідність створення нової музейно-педагогічної структури, впровадження нових інтерактивних технологій, залучення до співпраці музейних педагогів, психологів, адже робота з дитячою аудиторією є однією із найбільш перспективних напрямів музейної діяльності у світі. Саме вона покликана внести певні зміни в консервативне музейне середовище та поглянути на музей не лише як на місце зберігання та експонування музейних предметів, а й як на освітній і виховний заклад, який повинен привертати до себе увагу широкого кола відвідувачів.

Література

1. Звіт Волинського краєзнавчого музею, 1991 р.
2. Звіт Волинського краєзнавчого музею, 1992 р.
3. Звіт Волинського краєзнавчого музею, 1993 р.
4. Звіт Волинського краєзнавчого музею, 1994 р.

5. Звіт Волинського краєзнавчого музею, 1995 р.
6. Звіт Волинського краєзнавчого музею, 1996 р.
7. Звіт Волинського краєзнавчого музею, 1997 р.
8. Звіт Волинського краєзнавчого музею, 1998 р.
9. Звіт Волинського краєзнавчого музею, 2004 р.
10. Костюк О. Музейна педагогіка на сучасному етапі / Оксана Костюк // Волинський музей: історія і сучасність: Науковий збірник: вип. 4. – Луцьк, 2009. – С. 317-320.

Організація тематичних виставок і культурно-масових заходів як один із напрямків просвітницької діяльності Володимир-Волинського державного історичного музею

Одним з важливих напрямків у діяльності будь-якого музею є просвітницька робота. Не стоїть осторонь цієї справи і колектив Володимир-Волинського державного історичного музею. Темою нашої статті є організація виставкової та культурно-масової роботи в нашій установі.

Традицією стало проведення виставок за такими тематичними напрямками – виставки робіт художників (з фондів музею, а також митців-сучасників), народних умільців з Володимирщини і Волині, виставки, присвячені знаковим датам в історії України і Володимирщини.

У фондах Володимир-Волинського історичного музею зберігається колекція картин талановитого волинського художника Володимира Федоровича Караваєва (1889-1975) – уродженця прибузького села Кречів, яке розташоване в Іваничівському районі Волинської області.

Його життєвий та творчий шлях є яскравою ілюстрацією непростого буття інтелігенції, народженої на зламі XIX-XX століть, на долю якої випало дві Світових війни та інші випробовування. У 1906 році майбутній митець закінчив Грубешівську гімназію, трохи навчався у Київській художній академії. Проблеми повсякдення не завжди дозволяли самовіданню творити.

Чимало робіт Караваєва втрачено ще в часи I Світової війни.

У запасниках Володимир-Волинського музею зберігається 57 робіт Володимира Караваєва, здебільшого – це пейзажі, є й автопортрет. Колекція почала формуватися ще в 80-х роках XX століття.

Перша виставка робіт Караваєва у стінах музею була відкрита у 1998 році.

У грудні 2008 року музейні працівники організували комплексну виставку робіт Караваєва, на якій були експоновані картини митця з наших фондів, особистого архіву онуки художника Віри Рудчук (Караваєвої), сховищ Нововолинського народного історичного музею та Волинського краєзнавчого музею. Музейниками організовано урочисте відкриття виставки – під гітару співала Ольга Щербіна, звучали вірші волинських поетів. Перед присутніми виступила внука художника Віра Рудчук (Караваєва), яка поділилася спогадами про діда, котрий був непересічною особистістю і навіть намалював для неї читанку у важкі повоєні часи, коли було сутужно з книжками. Пані Віра також сказала, що її дідусь був

освіченою, різносторонньою особистістю, знав напам'ять столиці багатьох світових держав, любив її і, в дійсності, виховав. На презентації також була присутня правнучка художника. Нашадків митця привітали депутати міськради, місцеві підприємці. Учасниками дійства були й студенти Володимир-Волинського педколеджу імені А. Кримського.

Оригінальними є картини Володимира Караваєва. На них – краса чаруючої природи волинського Прибужжя. Караваєв – визнаний майстер пейзажів, улюблений мотив його живописних робіт – зображення берізок (улюблене дерево художника). Пейзажі митця захоплюють своєю безпосередністю, простотою, але, водночас, і одухотвореністю. У них відчувається любов автора до природи, уміння передати усі тонкощі, нюанси і грані оточуючого світу. Картини Володимира Федоровича – живі.

У лютому 2010 року у виставковій залі музею відкрилася персональна виставка волинської майстрині з Луцька Валентини Галкіної. Вона працює з ячмінною соломкою. Основне життєве заняття Валентини Іванівни – інженер-будівельник у інституті «Волиньпроект». Виготовляти картини з соломки – захоплення, яким зайнята ось уже 20 років. Усе розпочиналося із того, що її донька Ганна відвідувала гурток, де навчали робити простенькі аплікації з соломки. Пані Галкіна вдосконалила цю техніку – її роботи об'ємні – це і квіти, і пам'ятки архітектури з України та світові. Праця ця настільки клопітка, що над окремими роботами доводиться працювати по декілька місяців. Майстриня видала посібник щодо робіт з соломoplastики (так мистецтвознавці назвали техніку, у якій працює жінка). Її витвори прикрашають приватні колекції в Україні, Росії, Чехії, Польщі, Америці, Аргентині. З Володимирщиною мисткиню пов'язує й те, що жінка є уродженкою містечка Устилуг Володимир-Волинського району.

Улітку 2010 року музейники організували виставку родини Ромашуків.

Покійний глава родини Йосип Онуфрійович Ромашук (1909-2001) – уродженець Холмщини, людина-епоха, ґрунтовно займався самоосвітою, знав рідкісні народні пісні, писав вірші.

Як народний умілець працював у техніках плетіння з лози, молокойти, соломи, рогози. Йосип Ромашук володів старовинними техніками плетіння, у яких поєдналися характерні особливості традиційних народних ремесел Волині і Холмщини. На виставці було представлено вироби побутового призначення: брилі, кошики, сипанки, солом'яники. Майстер був учасником багатьох обласних та всеукраїнських виставок. З 2001 року став членом Спільки майстрів народного мистецтва і лауреатом обласної премії Йова Кондзелевича. На музейній виставці також експонувалися вироби інших членів сім'ї Ромашуків – унікальні художні фото доньки

Ромашука – Зіни Йосипівни. Вона усе життя трудиться педагогом, фотографує пам'ятки архітектури, несподівані ракурси місцевих природних краєвидів. Друга донька – Євгенія Йосипівна – випускниця Львівської академії мистецтв, запропонувала розписи на шовку в техніці батик та солом'яні брилі, які плете із нею ж таки вирощеної соломи. Гарними є вироби по різьбі з дерева, які експонував онук майстра – Олександр, малянки, зроблені руками правнуків.

Ця виставка носила велике смислове навантаження, стала справжнім просвітницьким заходом, оскільки, не лише презентувала традиційні народні ремесла, але на прикладі кількох поколінь однієї родини (серед них – митці, музиканти, народні умільці) показала непросту історію переселенців з Холмщини, для яких Волинь стала другою домівкою.

З нагоди Дня Соборності України у Володимир-Волинському істричному музеї в січні 2009 року розгорнуто виставку Юрія Емануїловича Савки з Луцька (сам автор є уродженцем Івано-Франківщини). Економіст за освітою, усе життя пропрацювавши на адміністративних посадах, вже у пенсійному віці він освоїв техніку вишивання портретів. Його виставка досить патріотична – «Штрихи історії України у вишитому портреті» – така її назва. Представлені портрети Тараса Шевченка, Лесі Українки, Івана Богуна, Івана Павла II (папи Римського), Олени Пчілки та ін.

Сама ідея такої виставки, оригінальність робіт Юрія Савки – унікальне явище в народному мистецтві Волині, та й України. Восени 2010 року в музеї експонувалася виставка Ольги Осейчук з Березного, що на Рівненщині «Світ у тополевій палітрі». Ольга Григорівна робить картини з тополевого пуху, який викладає на оксамиті. У неї немає двох однакових робіт – усі неповторні, бо працює без ескізів.

Унікальним явищем в історії українського сакрального мистецтва є творчість отця – доктора Дмитра Блажейовського. Його творчий доробок становить 350 вишитих ікон, 15 збірок для вишивання, три альбоми власних вишивок та наукові парці з історії, теології, педагогіки. Проживаючи в Римі, і в 100 літ він продовжує творити. Наприкінці 90-х років ХХ ст. Блажейовський особисто відкривав свою виставку у нашому музеї.

На початку осені 2010 року, до 100-річного ювілею отця Дмитра, ми відкрили виставку вишитих ікон його послідовників і учнів – Віри Оніщук, Марії Ваврисевич, Ольги Марчук, Світлани Даневської, о. Євгена Рябця, Василя Гіля.

Особливо оригінальними є вишивки Володимир-волинських майстринь Віри Оніщук та Марії Ваврисевич. Ці вишивальниці є частими гостями в музеї, а також на обласних, всеукраїнських та міжнародних виставках.

Музейні працівники популяризують фольклорні надбання волинян, кращі традиції народного мистецтва. Зокрема, 15 жовтня 2009 року відкрито виставку вишитих рушників. На ній репрезентувалися роботи місцевих майстринь Віри Оніщук, Марії Ваврисевич, Зіни Борусевич, Світлани Даневської, Тетяни Пасієвич, Валентини Корнієвської, Ольги Марчук, Лесі Дембровської. Наукові співробітники музею спільно з учнями гімназії підготували фольклорно-етнографічне дійство, розповіли про історію українського рушника, його регіональні особливості. Звучали народні і авторські пісні про рушники у виконанні викладача педколеджу Тетяни Пасієвич.

Періодично у музеї проводяться виставки живопису місцевих художників Ігоря Мацюка, Юрія Донських та ін.

З нагоди знакових дат в історії України проводяться тематичні виставки, зокрема, до Дня Незалежності, пам'яті жертв Голодомору, Голокосту, річниці заснування УПА, 850-річчя Успенського собору у Володимирі -Волинському, Помаранчевої революції, діяльності Володимир-Волинської української школи імені Т. Шевченка, відкритої в 1916 році Українськими січовим стрільцями та ін. Ці виставки – фотодокументальні.

Вагомою подією у культурному житті міста та музею стало відкриття виставки «Відреставровані ікони – шедеври староукраїнського живопису XVI-XVIII століть». Володимир-Волинський історичний музей володіє колекцією сакрального живопису XVI-XIX століть, церковною атрибутикою (150 одиниць зберігання), серед них – 49 ікон XVI-XIX століть. З ініціативи директора музею Володимира Стемковського та провідної наукової співробітниці Олени Черенюк була організована співпраця з Львівським філіалом Національного науково-дослідного реставраційного центру України. В результаті співпраці було реставровано 5 ікон з музейної колекції, ще 9 – на завершальній стадії реставрації.

Серед цих ікон – «Святий Дмитрій», «Успіння Богородиці», «Юрій Змієборець», «Покрова Богородиці» – датуються XVIII століттям. Унікальною є ще одна реставрована ікона XVI століття – «Спас Нерукотворний» (реставратор – Олександра Гливка). По суті, ця ікона є ровесницею європейських художників епохи Високого Відродження.

На відкритті виставки виступили директор Волинського краєзнавчого музею Анатолій Силюк, голова Волинської спілки краєзнавців, професор ВНУ імені Лесі Українки Геннадій Бондаренко, єпископ Володимир-Волинський і Ковельський УПЦ Никодим. Видано календар із зображенням Спаса Нерукотворного.

Також проводяться пасхальні, різдвяні виставки, культурно-масові заходи до Шевченківських днів.

У 2011 році відкрито виставку «Велет розуму і духу» до 140-річчя уродженця Володимира-Волинського, полігота і сходознавця зі світовим ім'ям Агатангела Кримського (1871-1942). На ній експонуються деякі особисті речі вченого, привезені із Звенигородки колишнім директором музею Петром Заклектою.

Таким чином, колектив Володимир-Волинського історичного музею проводить чималу просвітницьку роботу – лекції, тематичні екскурсії, краєзнавчі телепередачі, консультації для учнів і студентства, публікації у ЗМІ.

Безперечно, що одним із ефективних напрямків у просвітницькій діяльності музею є організація тематичних виставок через які наукові співробітники доносять до громадськості кращі надбання духовної та матеріальної культури українського народу. При проведенні цих заходів музей тісно співпрацює з місцевими школами, вузами I-II рівня акредитації, телебаченням, громадськими та культурними товариствами (Союз українок).

При нагоді слід згадати слова талановитого історика та музейника Дмитра Яворницького: «Минатиме час, одні установи з'являтимуться, інші – зникатимуть, але музеї діятимуть завжди, бо вони розповідають про життя людства на Землі».

Колекція рушників з фондів збірок міського краєзнавчого музею м. Нетішина

Одним із основних напрямків музейної діяльності є фондова робота [2]. Вона є фундаментом всієї музейної справи. Пошукова і збиральницька робота сприяють поповненню фондів збірок і збільшенню їх чисельності. Фондові збірки – джерела інформації, в яких сконцентровані різносторонні характеристики музейних експонатів, що сприяють науково-дослідній роботі.

В фондах міського краєзнавчого музею м. Нетішина зосереджені предмети музейного значення, які допомагають досліджувати і вивчати історію певних періодів, природу краю, матеріальну і духовну культуру народу.

Ми зупинимося на пам'ятках матеріальної і духовної культури, зокрема розглянемо етнографічну колекцію «Рушники» групи зберігання «Тканина». Пошук і збір предметів музейного значення, які з часом стали експонатами музею, розпочався ще в 90-х роках ХХ століття. Здійснювалися експедиції в села Славутського, Ізяславського, Білогірського районів Хмельницької області, Острозького району Рівненської області [4, с. 3; 7, с. 6], етнографічні розвідки в села Славутського району Хмельницької області [5, с. 225]. Поповнювалися фондові збірки і завдяки добродійним передачам музею речей побуту від жителів краю. Таким чином, в музеї нараховується 138 рушників, вишитих на фабричній тканині, 18 рушників, вишитих на домотканому полотні, 9 домотканих рушників.

Хронологічні рамки виготовлення рушників охоплюють ХХ ст. – початок ХХІ ст. Є рушники, які датуються ХІХ століттям (Т-316, Т-317). Найбільше рушників вишито на фабричній тканині в другій половині ХХ століття (110).

Класифікація за місцем створення розкриває і географію побутування. Це села Кутки (Т-42, Т-43, Т-493, Т-494), Пашуки (Т-44), Лисиче (Т-48), Кривин (Т-49), Миругин (Т-46, Т-238, Т-239, Т-241, Т-242, Т-274, Т-276, Т-277) Славутського району, Шепетівський район (Т-50, Т-51), м. Нетішин (Т-52-60, Т-73-77, Т-79-84, Т-87/1, Т-87/2, Т-89-91, Т-94-96, Т-98, Т-101, Т-102, Т-237, Т-240, Т-242, Т-244, Т-245, Т-250, Т-271-273, Т-275, Т-289-293, Т-294-297, Т-332-342, Т-345, Т-515-521, Т-524).

Рушники, вишиті в Рівненській області: Гоцанський район (Т-62, Т-63), Здолбунівський район (Т-64, Т-65, Т-66, Т-67), Острозький район (Т-326), Березнівський район (Т-4810), Дубнівський район (Т-529, Т-531,

Т-533, Т-657-668, Т-673, Т-674). Рушники з Волинської (Т-68), Чернігівської (Т-69, Т-70), Вінницької (Т-71, Т-72), Івано-Франківської (Т-207, Т-208) областей.

Окрему групу складають полтавські рушники (Т-294, Т-295, Т-296, Т-297). Вишиті вони майстринею з м. Нетішина Колесник Ж. Б. в 1999 році на фабричній тканині червоними нитками (техніка: стебловий шов, рушниковий шов, гладь). Один з таких рушників експонується в експозиційній залі «Шлях хліба».

Кожен рушник виконаний певною технікою ручного вишивання.

Гладь – вид вишивки, в якій стібки щільно прилягають один до одного, суцільно покриваючи узор. Цією технікою вишиті рушники Т-42, Т-43, Т-45, Т-49, Т-50, Т-52-60, Т-62-64, Т-75, Т-237-245, Т-250, Т-271-277, Т-289-291, Т-435, Т-458, Т-464, Т-466-468, Т-481, Т-493, Т-528, Т-529, Т-531, Т-532, Т-657-660, Т-662-664, Т-666-668, Т-674.

Хрестик – точна рахункова техніка, при якій перехрещуються дві пари стібків. Хрестиком вишиті рушники Т-44, Т-46-48, Т-51, Т-61, Т-73, Т-74, Т-83, Т-87/1, Т-87/2, Т-77, Т-68-70, Т-89-91, Т-94-98, Т-101, Т-102, Т-79-82.

Низь – техніка ручного вишивання, яка характерна тим, що тло вишивають з вивороту, а кольорове заповнення деталей рисунка виконують з лиця. Такою технікою вишиті рушники Т-71, Т-76, Т-207, Т-208, Т-503, Т-638.

Зустрічається і така техніка декоративного вишивання як рушниковий шов. Спочатку на тканині малюють за допомогою трафарету контур узору і вишивають його стебловим швом, ідучи голкою зліва направо. Всі лицьові стібки в рушниковому шві йдуть управо, а стібки з вивороту – вліво і меншої довжини. На тканині утворюється ніби тоненький шнуручок, нашитий по контуру тканини. Оконтурені площі заповнюють різними швами [1, с. 193]. Декоративні властивості рушникового шва знайшли своє втілення у виробах Т-533, Т-661.

Комбінацією різних технік вишиті рушники Т-294-297, Т-65, Т-66, Т-67, Т-72, Т-84.

За своїм функціональним призначенням виділяються рушники весільні (Т-44, Т-71, Т-72, Т-87/1, Т-87/2, Т-91, Т-242, Т-337, Т-340), образкові (Т-45, Т-48-67, Т-69, Т-70, Т-73-75, Т-97), декоративні (Т-515-521).

Окрему групу складають домоткані рушники з сіл Кутки (Т-32, I пол. XX ст.; Т-33, II пол. XX ст.), Мухарів (Т-637, 1964 р.; Т-639, 1995 р.), Миньківці (Т-34), Хоровець (Т-307) Славутського району Хмельницької області, з Чернігівської (Т-35-37), Рівненської (Т-672, Т-480, Т-370) областей.

(Т-317, Т-495, хрестик) Славутського району, з міста Шепетівки (Т-309, Т-310, хрестик) Хмельницької області. Низько оздоблені вироби

Т-343, Т-344, Т-675, Т-461, рушниковим швом Т-462, низинкою та рушниковим швом Т-640.

Серед усієї кількості виробів вирізняються авторські роботи. Рушники Т-79, Т-80, Т-81, Т-82, Т-83, Т-84, Т-345 вишивала Савчук Г. В.; Т-94, Т-95, Т-96, Т-242 – Саволук Г. В.; Т-97, Т-98, Т-250 – Калініченко К. М.; Т-101, Т-102, Т-237 – Скомаровська Н. В.; Т-240, Т-244, Т-245, Т-271, Т-273, Т-289, Т-290-297, Т-515-521, Т-332-336 – Колесник Ж. Б. Вище названі майстрині проживають в м. Нетішині. Їх рушники датуються кінцем ХХ – початком ХХІ ст. Основна техніка вишивки – хрестик.

Весела гама кольорів на рушниках Федорчук В. І. з с. Мирутин Славутського району Хмельницької області. «Квітучими» можна назвати її роботи Т-238, Т-239, Т-241, Т-243, Т-274, Т-276, Т-277, виконані технікою гладь [3, с. 4]. Автор рушників Т-64-67 Юхимчук Г. П. з с. Ступно Здолбунівського району Рівненської області (гладь, низь, качалочка). Із с. Майдан Дубнівського району Рівненської області Поліщук В. С., Поліщук І. С. – автори рушників Т-529, Т-658, Т-666, Т-673 (гладь, хрестик) та Т-657, Т-662, Т-664 (гладь).

Музейні колекції не лише зберігаються. Їх вивчення сприяє підвищенню ефективності роботи музею, дає можливість безпосереднього візуального контакту з першоджерелами. Так, окремі рушники з колекції стали засобами музейної комунікації в експозиційних залах «Ткацтво», «Шлях хліба», обрамляють вишиті ікони в виставковій залі.

В рамках освітніх програм «Музей – школі», «Музей – для дошкільника» розроблені музейний урок «Рушник у житті людини», музейні заняття «Рушники з бабусиної скрині», «Темниці ткацького ремесла» [6, с. 52]. На уроці учні знайомляться з тим, яку роль відігравали рушники у житті людини, їх видами, використанням в обрядах, звичаях та побуті українців. Музейне заняття «Рушники з бабусиної скрині» знайомить вихованців дошкільних навчальних закладів з окремими видами рушників наших прабабусь і бабусь, які є в фондовій збірці музею. На занятті «Темниці ткацького ремесла» можна не лише побачити, а й відчутти, які на дотик домоткані рушники.

Як бачимо, тематичні збірки – не лише експонати основного фонду. Це ще й носії інформації про місце виготовлення предмета, його побутування, датування, автора, техніку виготовлення, функціонування. Це можливість вивчення творчих надбань майстринь краю і пропаганда народних умільців вишивального мистецтва, завдяки чому зберігаються народні традиції, розвивається українська національна культура.

Література

1. Декоративно-ужиткове мистецтво. Словник. Т. 2. / За заг. редакцією Я. П. Запаса. – Львів: «Афіша», 2000.
2. Закон України «Про музеї та музейну справу» від 29.06.1995 № 249/95 – ВР.
3. Міщук О., Сердюк Л. Її покликання – творити красу // Трудівник Полісся. – 2008. – № 49. – С. 4.
4. Романчук О. Нетішинський краєзнавчий музей поповнився експонатами // Нетішинський вісник. – 1998. – № 89. – 19 листопада. – С. 3.
5. Тунцева З. П. З історії створення етнографічної колекції міського краєзнавчого музею м. Нетішин // Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині. – Острог, 2009. – Вип. 1. – С. 224-227.
6. Тунцева З. П. Освітній простір сучасного музею (з досвіду міського краєзнавчого музею м. Нетішина) // Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині. – Острог, 2009. – Вип. 2. – С. – 52-54.
7. Фурманчук Г. Й. Історія створення Нетішинського міського краєзнавчого музею // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. – Нетішин, 2002. – Вип. I. – С. 5-20.

Художні особливості сорочок зі збірки Музею етнографії Волині та Полісся: розміщення орнаментальних композицій

Музей етнографії Волині та Полісся при Волинському національному університеті імені Лесі Українки (далі – МЕВП) – це музей етнографічних старожитностей при Волинському національному університеті імені Лесі Українки. Історія його створення бере початок від 1995 року, коли на історичному факультеті Волинського національного університету імені Лесі Українки розпочався збір перших етнографічних пам'яток. Вже в липні наступного року була оформлена перша експозиція Кабінету етнографії Волині і Полісся. Тоді ж розпочалась велика робота по поповненню невеликої збірки. Головними її учасниками стали студенти історичного факультету, що завдяки етнографічним та історико-краєзнавчим практикам успішно виконали це завдання.

Сьогодні фонди музею налічують понад 1,5 тисячі музейних предметів. Тут зберігаються пристосування для ткацтва, гончарні вироби, рушники, музейні предмети, плетені з соломи і лози, та традиційний народний одяг, де особливо виділяється збірка сорочок, яка налічує понад 150 одиниць зберігання. Переважна їх більшість надійшла з сіл Волині і Західного Полісся.

В останні роки традиційна сорочка все частіше знаходить використання в сучасному урбанізованому середовищі. Спостерігається досить активний соціальний запит на традиційний костюм або ж окремі його елементи як прояв самоідентифікації [3, с. 29-30]. Вже традиційними у багатьох містах і селах нашої держави стали свята вишиванок, які влаштовуються у День Незалежності та інші державні свята. Вишита сорочка стає одним із напрямів сучасної індустрії модного одягу. Створюються навіть спеціальні фірми, які спеціалізуються на створення вишитого вбрання (наприклад, майстерня ручної вишивки «Вишита сорочка» у Луцьку). Тому важливе значення сьогодні має обізнаність, особливо представників молодого покоління із традиційними для кожного регіону способами декорування сорочок. А для цього необхідно вивчати і популяризувати надбання мешканців рідного регіону.

За твердженням О. Косміної, народне вбрання включає в себе широкий спектр знакових функцій: етнічну, статево-вікову, соціальну, конфесійну, ритуально-обрядову та ін. Переважаючою серед них є саме етнічна знаковість традиційного вбрання. Функції етнічно-репрезентативного знака-символу, на думку дослідниці, може виконувати як цілісний комплекс

вбрання окремого регіону, так і його окремих елементів або, навіть, колористична гама [2, с. 89].

Локальної своєрідності сорочкам надає орнаментация. Етнорегіональні особливості декорування і розміщення орнаментів простежуються у традиційних для Волині і Західного Полісся сорочках, виконаних в основному до середини ХХ століття. Декоративність – якісна особливість мистецького твору, що визначається його композиційно-пластичним і колористичним ладом і виступає як одна з форм краси мистецтва. Тією чи іншою мірою декоративність проявляється в усіх видах просторових мистецтв, а в декоративно-ужитковому слугує головною формою вираження змісту і художньої образності. Якість декоративності вимагає особливих прийомів, типу художньо-образного мислення, міфопоетичного ставлення до дійсності [1, с. 7].

Сорочка – основа традиційного костюмного комплексу, тому її декорування відіграє найважливішу роль в художньо-декоративній цілісності строю. Як стверджує Г. Стельмашук, «у сорочці зафіксовано визрівання найвищих ідей аж до вироблення свідомістю мітологічної моделі світу з її тричленним поділом та відповідною структурою людської спільноти» [5, с. 202-203].

В процесі розвитку ткацтва і вишивання, вдосконалювались принципи розміщення елементів орнаменту на сорочці. Оскільки сорочка є давнім видом одягу, розміщення на ній декору пов'язують з етапами, коли орнамент відігравав більше роль оберегу, а не естетичну функцію. Поступово принципи розміщення орнаментів набували суто естетичних та практичних цілей. Так, наприклад, художнє розміщення та оформлення елементів сорочки відповідало віку та заможності населення. На сорочці були прикрашені ті частини, які не були закриті іншими комплексними складниками, що допомагало досягти композиційної цілісності сорочки.

На основі аналізу сорочок зі збірки МЕВІП з'ясовано основні принципи їх оздоблення, що визначалися матеріалом, конструктивними особливостями, тобто закономірностями компонування окремих частин в ціле, способами декорування, утилітарною функцією сорочки і традиціями, що склалися в регіоні.

Основним матеріалом для виготовлення сорочок було полотно. Саме з такого матеріалу найкраще декорувати лічильними техніками – вишиванням, занизуванням, лічильною гладдю, хрестиком. У міжвоєнний період для пошиття святкових сорочок почали використовувати крамні тканини, оздоблення яких потребувало більших зусиль, ніж полотна. Крамні сорочки часто вишиті технікою вільної гладі.

Конструкція (крій) сорочки творить ту чи іншу форму (силует), визна-

чає її тип і розміщення декору. Оздоблюючи сорочки, народні майстрині керувалися певними композиційними засадами, в основі яких – співставлення підпорядкованості пропорцій частин і цілого: чохлаві і рукавів, рукавів і станка, станка і коміра [5, с. 186].

Жіночі сорочки, що становлять більшість збірки, здебільшого орнаментовані тканням чи вишивкою на уставках (або кокетці), рукавах, манжетах, комірі, іноді – на пазусі. У чоловічих сорочках оздоблені манишка, комір та манжети. Виходячи з утилітарного призначення сорочки, більш декорованими є святкові, особливо обрядові, сорочки. Буденне натільне вбрання зазвичай не оздоблене, або ж декороване однією чи кількома орнаментальними смужками.

У принципах орнаментування сорочок чітко простежується усвідомлення певного порядку, ритму. Для уставкових сорочок, що складають переважну кількість збірки, характерне орнаментування плечової вставки. У більшості сорочок орнамент на вставці розміщений у її нижній частині. Другу групу складають сорочки, у яких вставки орнаментовані на довжини. У кількох сорочках вставки заповнені орнаментом майже повністю. Геометричні орнаменти в основному укладені у вузьчі смужки, а рослинні – у ширші. Разом з тим не простежується композиційна закономірність у розміщенні орнаменту на вставках і способах їх декорування (ткання, вишивка).

Принципи оздоблення орнаментів на кокетці визначаються з одного боку, її еволюцією, адже сорочка на кокетці є логічним продовженням уставкової, а з другого – формою цього конструктивного елементу сорочки. У першому випадку орнамент, як і на вставці, розміщений тільки у тій частині кокетки, до якої пришивається рукав. Ширина кокетки у таких сорочках, як і ширина вставки, складає в основному 24-25 см. Якщо ж кокетка за формою наближається до квадрату і її ширина становить 40-42 см, то орнамент розміщений по периметру.

Композиції оздоблення на рукавах сорочок зі збірки МЕВП можна умовно розділити на п'ять груп. До першої відносимо сорочки, в яких орнаментальні смуги на рукавах розміщені по довжині (вертикально). Переважно це сорочки, декоровані геометричним орнаментом, виконаним тканням чи занизуванням. Рідше зустрічаються сорочки, оздоблені рослинними узорами, укладеними у вертикально розміщені орнаментальні смуги.

Другу групу складають сорочки, рукави яких оздоблені поперечними смугами тканого чи вишитого занизуванням орнаменту, що займає більшу половину рукава. За композиційним вирішенням орнаменти таких рукавів можна поділити на три підгрупи: зверху розміщена найширша

смуга, знизу – вужчі; ширша смуга розміщена між вужчими смужками; узори, укладені у вузькі смужки.

Найбільшу групу складають сорочки, у яких орнаменти зосереджені лише у верхній частині рукавів. За технікою виконання вони поділяються на ткани, вишиті занизуванням, лічильною гладдю і хрестиком.

Окремо виділяємо сорочки, у рукавах яких під орнаментальною смугою у верхній частині вільно розкидані окремі орнаменти, закомпоновані у ромби, виконані занизуванням, або рослинні візерунки (окремі квіти, гілки, вазони та ін), вишиті у техніці хрестик.

П'яту групу складають сорочки, рукави яких повністю заповнені орнаментом, який утворює єдину, насичену барвами тканину. Зазвичай, у верхній частині рукава розміщена горизонтальна смуга, під якою вишиті переважно рослинні, стилізовані рослинні, рідше орнітоморфні орнаменти.

Рукави чоловічих сорочок зі збірки МЕВП не декоровані.

Манжети (чохла) сорочок зі збірки МЕВП переважно орнаментовані. Лише у двох жіночих сорочок чохла не оздоблені, що, напевне, є більш давньою традицією. До такого висновку приходимо на основі аналізу сорочок, декорованих більш давніми техніками – тканням і занизуванням. Так, у двох таких сорочок манжети не орнаментовані, ще у двох – оздоблені тканням. У п'яти сорочок манжети вишиті занизуванням, а манжети десяти сорочок вишиті більш новою вишивальною технікою - хрестиком. На орнаментованих манжетах узори здебільшого заповнюють всю поверхню. Дзвоноподібні чохла вишиті лише по нижньому краю.

Рукави чоловічих сорочок, зокрема тунікоподібних, традиційно закінчувалися не манжетами, а просто підшивались всередину. Оздоблені манжети спостерігаються лише на модифікованих чоловічих сорочках збірки. Взагалі ж вони з'явилися пізніше і залишалися зазвичай не оздобленими.

Значною різноманітністю відзначається орнаментация комірів сорочок зі збірки МЕВП. Перша особливість полягає в тому, що більшість комірів оздоблені. Неорнаментованими є коміри лише десяти сорочок.

Друга особливість в тому, що в декоруванні комірів простежується та ж закономірність, що й в оздобленні манжет, тобто поєднання різних технік. Так, тільки у двох сорочок, рукави і вставки яких виткані або вишиті занизуванням, коміри оздоблені тією ж технікою. У трьох – неорнаментовані, у чотирнадцяти вишиті хрестиком.

Третя особливість декорування комірів – розміщення орнаменту. Стоячі коміри заповнені орнаментом переважно повністю. Лише у чотирьох сорочках коміри-стійки вишиті частково.

Стосовно розміщення орнаментів на виложистих комірах, то можна

виділити шість композиційних груп: 1) комір заповнений орнаментом повністю; 2) узорі розміщені лише в передній частині коміра, тобто заповнений орнаментом приблизно на 1/3 довжини; 3) комір вишитий по трьох краях; 4) оздоблені лише вугли коміра; 5) декоровані три краї коміра, а спереду в кутках розміщена стилізована квітка; 6) орнаментальна смуга розміщена по краю коміра.

Ще одна особливість оздоблення комірів сорочок полягає в тому, що на відміну від одно- чи двоколірних орнаментів на інших частинах сорочок, коміри вишиті різнокольоровими нитками. Хоча буває й навпаки – коміри поліхромних сорочок оздоблені чорно-червоними узорами.

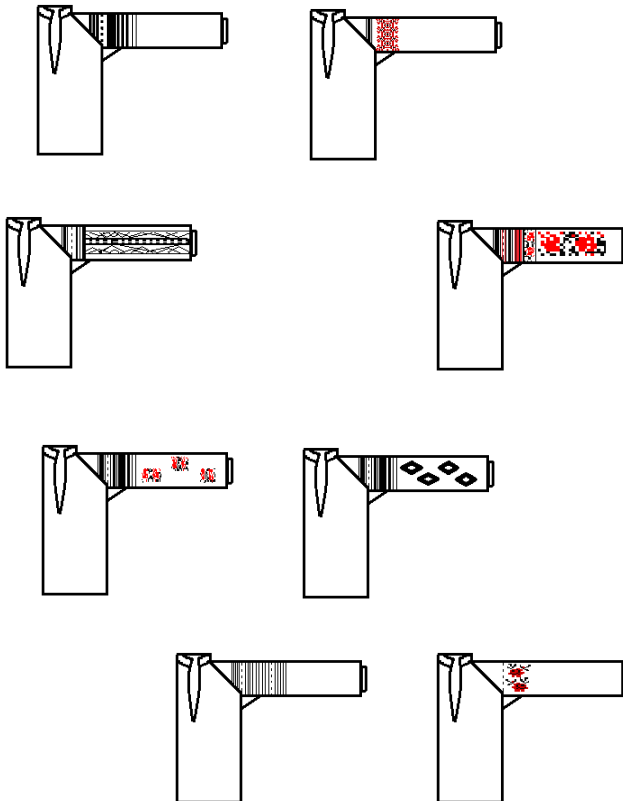
Певні особливості характерні для орнаментування пазух сорочок зі збірки МЕВП. Розріз пазухи чоловічих сорочок прикривається ширшою чи вужчою багато вишитою маніжкою. Цікаво, що у збірці немає жодної чоловічої сорочки декорованої тканням чи занизуванням. Вишивка виконана в основному хрестиком, рідше – лічильною гладдю. У жіночих сорочках пазуха в основному не орнаментована. Іноді вишита неширокими смужками по крах розрізу або ж прикрита вужчою чи ширшою манишкою. Узорі на пазухах жіночих сорочок в основному простіші, ніж на рукавах, вставках, комірі та манжетах і розміщені у вигляді однієї або двох вертикальних орнаментальних смуг. Виконані переважно іншими орнаментами, ніж рукави, вставки і вишиті техніками прутик, «козлик», хрестик, лічильна і вільна гладь.

Поділ сорочок Волині та Західного Полісся, на відміну від тих регіонів України де переважали незшиті форми поясного одягу, не оздоблювався. Лише сорочка із с. Познань Рокитнівського району Рівненської області має пришите по подолу мереживо. А буденна сорочка із с. Підцаревичі Маневецького району декорована вузькою смужкою лінійного орнаменту, виконаного у техніці занизування нитками червоного кольору із додаванням білої.

Отож, у процесі дослідження зафіксовані відмінності у розміщенні орнаментів на вставках, рукавах, комірах, манжетах і пазусі сорочок зі збірки Музею етнографії Волині та Полісся при Волинському національному університеті імені Лесі Українки. Для них характерне заповнення орнаментом плечової вставки, а рукавів – повністю чи у верхній частині. Орнаменти на комірах і манжетах часто інші, ніж на рукаві і уставці. Досить поширеним є орнаментування пазухи і наявність поперечної червоної смуги на грудях. Є певні особливості розміщення орнаментів на жіночих і чоловічих сорочках. Останні декоруються переважно по манишці і коміру, рідше – на чохлах.

Література

1. Кара-Васильєва Т. В. Декоративне мистецтво України ХХ століття. У пошуках «великого стилю» / Т. В. Кара-Васильєва, З. Чегусова. – К.: Либідь, 2005.
2. Косміна О. Ю. Етнічна знаковість традиційного вбрання українців / Оксана Косміна // Етнічність в історії та культурі: Матеріали і дослідження. – Одеса, 1998. – С. 87-90.
3. Косміна О. Українське традиційне вбрання в сучасному урбаністичному середовищі (з досвіду етносоціологічного дослідження) / Оксана Косміна // Етнічна історія народів Європи : Зб. наук. пр. – Вип. 21. – К.: Унісерв, 2006. – С. 29-34.
4. Музей етнографії Волині та Полісся при Волинському національному університеті імені Лесі Українки. – Збірка сорочок.
5. Стельмашук Г. Давнє вбрання на Волині: Етнографічно-мистецтвознавче дослідження / Галина Стельмашук. – Луцьк: Волинська обл. друк., 2006.

Мал 1. Схеми розміщення орнаментів на рукавах жіночих сорочок

**Острогіана у значках (на матеріалах колекцій
з Державного історико-культурного заповідника м. Острога
та міського краєзнавчого музею м. Нетішина)**

Сьогодні колекціонування значків не користується популярністю, як це було в період Радянського Союзу, проте фалеристика залишається важливим джерелом інформації, яка передається у стислій, часто символічній формі. Первісно фалеристика – це наука про ордени, медалі, відзнаки. Назва походить від латинського слова „falegae”, яким називали металеві прикраси, що виконували функцію військових знаків розрізнення [3, с. 9].

В радянські часи колекціонування стало одним із засобів комуністичного виховання. Маса людей залучалась до цієї справи з метою вивчення ними політичних, історичних подій, пам’яток матеріальної культури, науки, мистецтва і природи, а також з метою суспільно корисної праці [2, с. 5-6]. Тим-то й випуск значків був масовим, заводським. Створювались гуртки, клуби фалеристів.

У значках важливою є яскраво виражена суть, наприклад, тієї події, якій він присвячений. Кожен значок – не просто календар, який фіксує дату, а мініатюрне графічне полотно, кожен штрих на якому несе і смислове, і художнє навантаження [3, с. 43].

Серед знавців-колекціонерів цінуються „чисті” колекції значків, тобто таких, які чітко відповідають заданій темі. Наприклад у серії „Міста і країни” можна виділити ще одну окрему тему – значки, що відображають архітектурні будівлі, або ще – визначні історичні події певної місцевості. Звичайно, поповнення „чистої” колекції – справа непроста, але варта зусиль [3, с. 24-26].

Темою нашої розвідки є острогіана у значках (на матеріалах колекцій Державного історико-культурного заповідника м. Острога та міського краєзнавчого музею м. Нетішина). Завдяки матеріалам колекції острозького заповідника вдалося ознайомитись із різновидами значків даної тематики*. Так, в колекції Державного історико-культурного заповідника м. Острога ми нарахували 27 значків, у міському краєзнавчому музеї м. Нетішина їх всього 6. Деякі значки повторюються, тому загалом виділяємо 11 їх різновидів. При чому не говоримо про „чистоту” колекції: оскільки збірка значків у музеї невелика, ми розглянули усі наявні значки, пов’язані з даною місцевістю.

Найбільшу кількість складають значки, присвячені самому місту Острогу. Зокрема, алюмінієвий значок овальної форми, тло якого розділене

по горизонталі вузькою стрічкою з написом „Острог” на дві площини. У верхній частині на зеленому тлі стилізоване зображення Круглої Вежі (XVI ст.), у нижній частині на синьому фоні елемент герба князів Острозьких. Стосовно одного із значків такого типу вказано дату – 1978 рік.

Інший значок, присвячений місту – алюмінієвий, покритий чорною емаллю, з рельєфними зображеннями золотистого кольору Круглої Вежі та Богоявленського собору XV ст. Свідок історії – Богоявленський собор – потрапив на герб міста, який був затверджений у 1995 році: срібна п'ятикупольна церква на червоному тлі [6].

Значок „Острог 1100” зафіксував дату першої письмової згадки про місто [1, с. 344]. Це бронзовий значок у формі щита, на якому рельєфні зображення уже згадуваних Круглої Вежі та Богоявленського собору.

Серед інших – значки (один алюмінієвий, а другий пластмасовий), присвячені візитівці міста – Острозькому замку XIV-XVI ст. Характерним для пластмасових значків даної тематики є зображення Вежі Мурованої, де зараз знаходяться експозиції острозького історико-культурного заповідника.

Відзначимо простоту і, водночас, вишуканість оформлення значка „400 років Острозькій Академії”. Лицева сторона алюмінієвого значка покрита білою емаллю, на тлі якої рельєфні написи і рослинний орнамент золотистого кольору.

В колекції Державного історико-культурного заповідника м. Острога є чотири значки „40 лет колхозу „Мир”. Цей значок металевий, круглої форми, анодований в золотистий колір. На лицевій стороні рельєфні написи, число „40”, виконане червоною емаллю, та зображення колоска.

Про відзначення 20-річчя музичної школи в Острозі свідчить відповідний значок, на лицевій стороні якого фрагмент ліри, лаврова гілочка та зображення Круглої Вежі (яке, як уже зазначалося, зустрічається на багатьох значках острозької тематики). Ймовірно, значок був випущений у 1976 році, оскільки 28 квітня 1956 року було засновано острозьку дитячу музичну школу [6].

Сучасні поліграфічні значки є мовчазним свідченням нашого часу – для них характерні: дешевий матеріал, масовість випуску, низька собівартість. Їх випускають, переважно, з метою реклами чи відзначення певної події. На лицевій стороні такого значка іноді поміщають фотографічне зображення об'єкта, якому він присвячений. Стосовно нашої теми, зустрічаються такі значки: „Богоявленська церква”, „Оздоровчий комплекс „Корчагінець”, „Міжнародний фотоплернер...”. Перший – із фотографією фасаду Богоявленської церкви.

Фото є і на лицевій стороні значка „Міжнародний фотоплернер. Волинь.

Європейські перехрестя. Весна. 2006”: тут на синьому тлі неба – лелека, який сидить на вуличному ліхтарі. Про дану мистецьку подію більше дізнаємося із сайту журналу „City life”. Так, відомо, що проходила вона на теренах Рівненщини (Рівне-Острог-Межиріч), у Кременці та Почаєві. Учасниками стали рівненські фотохудожники, київські, один фотограф із Ужгорода та представник зі Словаччини. У рамках фотопленеру було відкрито дві фотовиставки: у Рівному та Кременці [5].

У колекції знаходимо значок, присвячений дитячому санаторно-оздоровчому комплексу „Корчагінець”, що був відкритий у с. Межиріч Острозького району у 1986 році. Серед зображень на значку „Оздоровчий комплекс „Корчагінець” є будинок навпіл із фрагментом Круглої Вежі. Стилізовані зелені ялинки говорять про лісовий масив, де знаходиться комплекс, а саме – сосновий бір, неподалік річки Вілія [4].

За певними характеристиками значки класифікують [2, с. 8]. Серед значків, які стосуються Острога, виділяємо такі: сувенірні (присвячені містам, історичним місцям, виставкам), ювілейні (розповідають про ювілейні міст, фабрик і т. п.), пам’ятні (наприклад, на згадку про певну подію).

Отже, ми розглянули деякі екземпляри значків на тему „Острогіана”. Кожен із них змушує зазирнути в історію, дізнатись більше про місто, споруди, події. У відвідувачів музеїв, які переглянуть значки, наявні в експозиціях, обов’язково виникнуть запитання, що спонукатимуть їх до пошуку відповідей, а, отже – вивчення історії краю.

* Автор дякує за сприяння у вивченні значків Лесі Сергіївні Мазуренко, завідувачу фондів Державного історико-культурного заповідника м. Острога.

Джерела та література

1. Большая советская энциклопедия. Второе издание / глав. ред. Б. А. Введенский. – М.: Государственное научное издательство „Большая советская энциклопедия”, 1955.
2. Ильинский В. Н. Значки и их коллекционирование. – М., 1977. – 192 с.
3. Круглов Г. Е. Что такое фалеристика. – Минск, 1983. – 80 с.
4. <http://korchaginec.hmsite.net>.
5. <http://www.citylife.com.ua>.
6. http://www.ostroh.rv.ua/our_city/events.

Значки острозької тематики з колекції
Державного історико-культурного заповідника м. Острога

Типологія народної кераміки зі збірки Музею етнографії Волині та Полісся

Використання музейних предметів у виставковій, експозиційній і навчально-виховній роботі потребує повного комплексного їх вивчення. Це сприятиме вирішенню не тільки суто музеєзнавчих проблем, а й розширенню і збагаченню джерельної бази істориків, краєзнавців.

Збірка кераміки Музею етнографії Волині та Полісся при Волинському національному університеті імені Лесі Українки [далі – МЕВП] нараховує 164 предмети і сформована впродовж 1996-2011 рр. переважно за рахунок дарувань студентів історичного факультету і репрезентує не окремі гончарні осередки, а ті населені пункти, де вона використовувалась. У зв'язку з цим осередок виготовлення керамічних виробів залишається не встановленим. Тому дослідження основних типологічних ознак музейних предметів з кераміки має на меті проаналізувати особливості формотворення народної кераміки типологічних груп миски, горщики, глєки, баньки; з'ясувати конструктивні особливості керамічних виробів основних гончарних осередків Волині – Кульчина і Рокити; на основі основних типологічних ознак встановити можливий осередок виготовлення музейних предметів із кераміки.

Вивчення збірки народної кераміки Музею етнографії Волині та Полісся при ВНУ імені Лесі Українки базується на типології керамічних виробів в основу якої покладене їх функціональне призначення. Дослідники виділяють чотири-сім основних груп керамічних виробів [1, 82-85; 2, 71; 4, 184]. За основу взято морфологічну класифікацію, запропоновану М. Станкевичем, який ділить кераміку на сім функціональних груп (садово-паркова кераміка, архітектурна кераміка, обладнання житла, посуд, культові та обрядові предмети, іграшки і прикраси), кожна з яких ділить на типологічні групи і підгрупи [1, 82-85].

Переважають більшість кераміки у МЕВП складають вироби функціональної групи „посуд”, що визначається традиційним асортиментом виробів у гончарних осередках Волині. Найпоширенішим видом кухонного посуду є вироби типологічної групи „горщики”. На думку О. Пошивайла, в Україні горщик постає символічним уособленням гончарства, звідки й сам процес виготовлення посуду називається робити горшки [6, 209]. На Волині всіх гончарів називали „горщарами” або „горщцями”, тобто на весь глиняний посуд переносилась назва основного предмета гончарного виробництва.

В гончарних осередках Волині виготовляли різні за ємністю горщики, які мали свої назви [4, 78-80]. У збірці МЄВП нараховується 32 горщики. Прорахувавши їх розміри, де H – висота посудини, H_1 – висота найбільшого розширення, D_1 – діаметр вінець, D_2 – діаметр найбільшого розширення, D_3 – діаметр дна, можемо зробити висновки про ступінь їх профільованості, приземкуватість тощо. Горщики Кульчина [3, 473, 553, 868] мають такі розміри: $H = 11,3-19,1$ см, $H_1 = 6,5-11,5$ см, $D_1 = 9,9-14,1$ см, $D_2 = 12,5-17$ см, $D_3 = 7,7-10,5$ см. Горщики Рокити [3, 71, 465, 471]: $H = 10,5-18,9$ см, $H_1 = 5,5-11,3$ см, $D_1 = 10-13,3$ см, $D_2 = 13,6 - 19,5$ см, $D_3 = 7,5 - 9,5$ см. Як бачимо, висота горщиків двох осередків практично не відрізняється, так само, як і висота найбільшого розширення, яка знаходиться посередині посудини або трошки вище. Звертає на себе увагу співвідношення діаметру дна і вінчиків. У Кульчині ширшими є вінчики, які співвідносяться з розмірами дна ($D_3:D_1$) як 1:1,3-1:1,35. У рокитнянських горщиках, навпаки, ширше дно, яке відноситься до вінчиків ($D_1:D_3$) як 1:34-1:1,4. Про ступінь профільованості горщиків свідчить відношення діаметру найбільшого розширення посудини до діаметру дна. У Кульчині ці пропорції складають 1:1,61-1:1,62, у Рокиті – 1:1,81-1:2,05, що є свідченням більшої профільованості рокитнянських посудин, в той час як кульчинські горщики є більш витягнутими.

Два горщики надійшли до музею з Хмельницької та Сумської областей [3, 493, 494]. Їх розміри ($D_1 = 16,8-17$ см, $D_2 = 18,5-19,5$ см, $D_3 = 13-14,8$ см, $H = 17,1-17,6$ см) свідчать що вони слабoproфільовані і за формою відрізняються як від кульчинських, так і від рокитнянських.

У збірці МЄВП є керамічний чайник для заварки [3, 555]. Такі посудини, за твердженням вчених, розвинулися на основі форм горщика і збанка, які доповнили носиками та накривками [1, 83]. Чайник має низьку, присадкувату форму, свідченням чому є його розміри ($H = 18,6$ см, $D_1=10,4$ см, $D_2 = 20,5$ см, $D_3 = 9,9$ см), потовщений вінчик та рельєфне денце.

В окрему типологічну підгрупу можна виділити форми для випікання пасок [3, 458]. Як бачимо з розмірів ($H = 20,1$ см, $D_1 = 24,3$ см, $D_3 = 10$ см) форма має розхилені боки (діаметр вінців у 2,5 рази більший за діаметр дна). На тулубі розміщено 10 вертикальних, заглиблених ліній, які очевидно зроблені шляхом пальцевих вдавлень. Ширина їх становить 1,8 см, глибина – 0,5-0,6 см, призначення – надати пасці рельєфної форми. Форма має вушко.

Значну групу керамічних виробів складає посуд, призначений для перенесення продуктів харчування, представлений в музеї горщиками-двійнятами [3, 228, 318, 490]. Тулуби двійнят з'єднані двома смужками глини, а вінця – глиняним кільцем. Горщики мають опуклу приземкувату

форму свідченням чому є їх розміри (H = 14,4-14,5 см, H1 = 7,6-7,9 см, D1 = 11-11,1 см, D2 = 14-14,5 см, D3 = 7,7-8 см).

Найбільшу кількість глиняних виробів у збірці МЕВП складає посуду типологічної групи „глеки”, який включає „гличики” і „гладишки”, призначені для носіння і зберігання різних рідких продуктів. В історії розвитку форм керамічних виробів гличик розглядають як прототип „збанка”, який відрізнявся тим, що мав „вушко” і „дзьобик”. В сільських гончарних центрах збанок почав масово вироблятися в другій половині XIX – на початку XX ст. і то не всюди. На Волині термінами „гличик” і „збанок” позначали одну й ту ж посудину: у Кульчині посудину такої форми називали „гличик”, а в Рокиті – „збанок”. Ці вироби обов’язково мали „дзьобик” і „вушко”. Опираючись на ознаки, які притаманні гличикам двох гончарних осередків Волині – Кульчина і Рокити, вдалося з’ясувати типологічні особливості гличиків та збанків цих осередків.

При вивченні гличиків кульчинського гончарного осередку встановлено, що своїм профілем вони нагадують гладишки того ж осередку, однак мають певні особливості у порівнянні із рокитнянськими збанками. Проаналізувавши гличики кульчинського осередку [3, 398, 574, 864], слід відмітити, що H = 22,5-23,5 см, H1 = 9-11 см, D1 = 10,5-13 см, D2 = 15,5-16 см, D3 = 8,5-10,5 см. Отож, характерними рисами гличиків Кульчина є: товстий світлий черепок, видовжена форма, плавність переходу тулуб – шийка – вінчик, порівняно більша висота найбільшого розширення посудини і менший діаметр найбільшого розширення, тобто незначна кулястість тулуба (менший ступінь профільованості).

Інші типологічні ознаки притаманні гличикам рокитнянського гончарного осередку, які мали свою місцеву назву – „збанок”. Покладаючись на отримані під час дослідження розміри, встановлено, що D2 окремих збанків співпадає з D2 кульчинських гличиків, а то й менший – 14,5 [3, 459]. Однак загалом він більший і становить в середньому 16-17 см [3, 463, 479]. Висота рокитнянських збанків загалом менша за висоту кульчинських гличиків і складає 21-23 см, так само, як і висота їх найбільшого розширення, яка становить 8,5-9,5 см. Відповідно, форма тулуба рокитнянських збанків більш приземкувата і куляста. Характерним для їх профілю є різкий перехід з тулуба в шийку, що тим самим надає посудинам помітну відмежованість тулуба та шийки. Діаметри рокитнянських гличиків також різняться від кульчинських і складають: D1 – 11,2-12,3 см, D2 – 16-17 см, D3 – 8,5-10,5 см. Як бачимо, діаметр найбільшого розширення збанків майже у два рази більший за діаметр денця, що є свідченням значної випуклості тулуба посудин рокитнянського гончарного осередку. Стосовно кольору черепка, то на відміну від світлих кульчинських гличиків

ків, рокитнянські збанки в основному чорні (димлені), хоча є й червоні і мають тонший черепок, що робить їх значно легшими.

Разом з тим, слід відзначити, що не всі вироби типологічної підгрупи глечики (збанки) можна віднести до гончарних осередків Волині, що спричинене особливостями формування збірки (вироби надійшли до музею не від виробників, а від користувачів). Так, при дослідженні виявлено ряд розбіжностей у формах посуду, переходах від тулуба до шийки, товщині і кольорі черепка, розмірах. В результаті постає питання про приналежність того чи іншого глечика / збанка до кульчинського чи рокитнянського гончарних осередків. Отож їх можна віднести до інших, найближчих до Волині гончарних осередків з Пінщини, Сокальщини і Кременеччини.

Велике поширення на Волині мали „гладішки” – посуд з витягнутим тулубом, пукатими боками і прямою шийкою, ширшими за дно вінцями, без „дзьобика” і ручки (іноді з нею). За конструктивними ознаками гладішки є подібними до глечиків, проте різняться за функціональним призначенням – їх використовували зазвичай для зберігання молока і кисломолочних продуктів.

Гладішки складають основну частину збірки кераміки МЄВП. У процесі її вивчення було встановлено основні типологічні ознаки гладішок двох гончарних осередків Волині і визначено приналежність тієї чи іншої посудини до Кульчина чи Рокити. Особливостями гладішок, як і глечиків / збанків, насамперед є колір і товщина черепка: у Кульчині – світлий і товстий, у Рокиті – чорний (димлений) і тонкий. Друга особливість гладішок – ступінь їх профільованості, що визначається на основі двох промірів – висоти і діаметру найбільшого розширення тулуба (Н1 і D2).

При аналізі світлоглиняних гладішок кульчинського осередку встановлено, що вони загалом мають слабку профілізацію і виділяються товстим черепком. За формами їх можна поділити на дві групи. До першої слід віднести гладішки зі значною загальною висотою (Н), яка становить 24-28 см [3, 45, 449, 534, 861]. Враховуючи D2, розміри яких коливаються в межах 15,8-16,5 см, а також Н1, що становить 10,5-13,5 см, встановлено, що гладішки даної групи є видовжені. Ще однією характерною ознакою, притаманною цій групі, є довжина шийки та перехід тулуб – шийка – вінчик. Висота шийки наближено становлять 6,5-8 см, а враховуючи невеличкі переходи тулуба в шийку та шийки у вінчик, ще більше проглядається вертикальна видовженість посудини.

Другу групу, яка виділена серед загальної кількості світлоглиняних гладішок, складають нижчі по висоті посудини. Однак ця особливість не є головною. Аналізуючи гладішки другої групи встановлено, що Н =

19,5-22 см, D2 = 14-15,5 см, а H1 = 8-10 см [3, 453, 481, 543, 545]. Проміри показують істотні розбіжності у розмірах між двома групами. Висота різниться в межах 6-8 см, а D2 – лише на 1-2 см. З цього можна зробити висновок, що гладішки другої групи приземкуватіші порівняно з гладішками першої групи, що слугує вагомим аргументом виділення їх в окрему групу. Важливою є ще одна відмінна ознака, що проявляється в переході тулуб – шийка – вінчик. Зважаючи на розміри шийки гладішок другої групи, яка становить 4-6 см, та більше розширення тулуба, змінюється і сам перехід тулуб – шийка, який стає більш плавним, що не відповідає профілям гладішок першої групи.

Окремі типологічні особливості мають чорні гладішки у яких одразу помітна кулястість тулуба. При дослідженні цих посудин встановлено, що їх висота різна і становить 21,6-24,5 см, D2 = 15,6-17 см, H1 = 7,5-9,5 см [3, 454, 464, 550, 560, 863]. Як бачимо, окремі розміри, а саме – загальна висота, співпадають з розмірами світлоглиняних кульчинських гладішок. Однак при дослідженні помітні й відмінні ознаки, а саме – H1 менша, а D2 більша, що свідчить про більшу профільованість посудин. Порівнявши дві гладішки із Кульчина і Рокити бачимо, що при практично однаковій висоті (22 і 21,6 см), D2 складає 15,5 і 17 см, а H1 – 9,5 і 7,5 см. Саме останні дані є свідченням більшої кулястості і приземкуватості рокитнянських гладішок і більшої видовженості кульчинських. Ще однією типологічною ознакою, яка дозволяє віднести гладішки до рокитнянського осередку, є різкий перехід тулуба в шийку, який надає посудинам ще більш кулястої форми.

Окрему типологічну групу складають кулясті посудини з вузьким рівним денцем та низенькою і дуже завуженою шийкою, які у Кульчині називалися „баньки”, а в Рокиті – „пушки”. Для зручності держання банька біля „горла” має „вуха”. Найбільш характерною ознакою баньки є її майже куляста форма. Незважаючи на подібність основних типологічних ознак баньок і пушок, при більш ретельному вивченні простежуються і певні відмінні риси. Зокрема, помітно, що баньки з Кульчина [3, 447, 722] мають більш видовжену форму та плавний перехід тулуба в шийку, підтвердженням чому є їх розміри: H = 19,1-20,5 см, H1 = 8,7-9 см, D1 = 4,7-5,4 см, D2 = 13,3-15 см, D3 = 8,9-10,1 см. Рокитнянські пушки [3, 544, 551] мають тонкий черепок, більш випуклі боки. Їх розміри: H = 21,5 см, H1 = 10,5 см, D1 = 5,7 см, D2 = 19,8 см, D3 = 11,5 см. Як бачимо, особливо різниться діаметр найбільшого розширення посудини, який у пушок більший на 5 см, що й робить посудину більш кулястою, ніж у Кульчині. Висота найбільшого розширення у баньок розміщена приблизно посередині, а в пушках – трошки нижче середини, що робить їх більш приземкуватими.

Давньою формою кухонного посуду є вироби типологічної групи „миски”, які включають власне миски, макітри, друшляки. У фондах МЕВП миски відсутні, тому зупинимося на характеристиці виробів типологічної підгрупи „макітри”, які використовувалися для розтирання маку, сиру, яєць та інших продуктів, для замішування тіста тощо. Макітри рокитнянського і кульчинського гончарних осередків мають певні особливості. Так, кульчинським макітрам [3, 230, 489] характерна менша сферичність форми та менші розміри діаметрів. При вивченні цих виробів встановлено, що $H = 12,6-13$ см, $D1 = 19-21,7$ см, $D2 = 17-19,5$ см, $D3 = 7,5-11$ см. Кульчинські макітри мають сферичну, більш звужену форму тулуба. Висота переходу тулуба у вінчик складає 2 см., хоча у збірці представлена макітра в якій тулуб плавно переходить відразу у вінчик [3, 489]. Характерною ознакою макітер є значно менша їх висота у порівнянні з діаметром вінець. Друга характерна ознака макітер – співвідношення діаметра вінець і дна, яке складає 1:1,97-1:2,53 см.

Макітри рокитнянського гончарного осередку зі збірки МЕВП – чорнолошені [3, 455, 456, 867]. При їх вивченні встановлено, що $H = 11,6-12,1$ см, $D1 = 24,5-26,5$ см, $D2 = 23,5-25,6$ см, $D3 = 11-11,5$ см. Стосовно вінець, то вони легко відхилені назовні. Співставивши висоту і діаметр вінець (H і $D1$), маємо відношення 1:2,1-1:2,19. Різниця $D1$ та $D3$ дорівнює 13,5-15 см. Діаметри вінець і дна співвідносяться як 1:2,23-1:2,33.

До типологічної групи „миски” відносимо друшляк [3, 1344]. Це посудина з відносно високими стінками (11, 2 см), двома вухами і розхиленими стінками, діаметр дна становить 11, 3 см, вінець – 26,5 см. Посудина має 7 прямих горизонтальних ліній з отворами які покривають весь тулуб та денце. Кількість отворів зменшується з наближенням до середини денця.

У збірці кераміки МЕВП є три іграшки [3, 1371, 1372, 1338]. Це свистунці у формі рибки та півника, виготовлені зі світлої глини і декоровані технікою ритуння, і маленький глечик висотою 6 см.

Отож, на основі типологічного аналізу творів народної кераміки зі збірки Музею етнографії Волині та Полісся при Волинському національному університеті імені Лесі Українки встановлено, що в музеї наявні керамічні вироби двох родів (функціональних груп) – посуд та іграшки. Гончарні вироби групи „посуд” за функціональним призначенням поділяються на кухонний, столовий і посуд для зберігання та транспортування продуктів; за формою – на відкритий і закритий. Виділено чотири типологічні групи посуду – миски (макітри, друшляк), горщики, глеки (глечики, збанки, гладішки), баньки (пушки), двійнята. Незначну групу складають дитячі іграшки.

Література

1. Антонович С. А. Декоративно-прикладне мистецтво / С. А. Антонович, Р. В. Захарчук-Чугай, М. Є. Станкевич: Навч. посібн. – Львів: Світ, 1992.
2. Культура і побут населення України [Текст] / Л. Ф. Артюх та ін.: Навч. посібн. / Під ред. В. І. Наулка. – К.: Либідь, 1991.
3. Музей етнографії Волині та Полісся при Волинському національному університеті імені Лесі Українки. – Збірка кераміки.
4. Орел Л. Гончарство Правобережного Полісся [Текст] / Л. Орел // НТЕ. – 1991. – № 4. – С. 75-82.
5. Полесьє. Матеріальна культура [Текст] / Р. Кырчив и др. / Под ред. В. Бондарчика. – К.: Наук. думка, 1988.
6. Пошивайло О. М. Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна / О. М. Пошивайло. – К.: Молодь, 1993.

Світлана ЧИБИРАК, Ольга ШЕВЧИК

Традиційні знаряддя праці та предмети побуту з дерева у збірці Музею етнографії Волині та Полісся при Волинському національному університеті ім. Лесі Українки

У грудні 2010 р. зареєстровано Музей етнографії Волині та Полісся при Волинському національному університеті імені Лесі Українки (далі – МЕВІП). У його фондах є збірка предметів з дерева, сформована шляхом дарування викладачами та студентами переважно історичного факультету, а також Інституту соціальних наук і факультету міжнародних відносин Волинського національного університету імені Лесі Українки. Частина предметів зібрана студентами спеціальності „Музейна справа і охорона пам'яток історії та культури” в ході польової етнографічної практики.

З давніх часів деревина була важливим матеріалом для людини оскільки вона міцна й пружна. Обробка дерева завжди займала важливе місце у структурі традиційного господарювання населення Волині та Західного Полісся. Основними деревообробними промислами були теслярство, столярство, бондарство, стельмаство, ложкарство. Серед давніх технік обробки дерева – видобування, випалювання, вирізування та ін. З дерева будувалось житло та надвірні споруди, виготовлялись знаряддя праці, посуд, предмети побуту, наприклад, пристосування для прання, прасування тощо.

Впродовж тривалого історичного періоду розвитку деревообробництва в народі сформувались знання про те, які породи дерев найкраще підходять для виготовлення того чи іншого предмету. Тому майстри розрізняли породи дерев за їх твердістю, поділяючи їх на м'які (липа, осика, вільха, тополя, сосна), середньої твердості (береза, верба, горіх) і тверді (клен, дуб, в'яз, явір, груша, слива, яблуня та інші). Саме правильно підібрана деревина забезпечувала виконання тим чи іншим предметом своїх функцій і довге „життя”.

Класифікація виробів з дерева, запропонована М. Станкевичем, передбачає групування предметів з дерева за їх функціональним призначенням. Вчений виділяє: архітектурне обладнання, хатне обладнання і меблі, посуд та начиння, знаряддя праці та предмети господарського призначення, транспортні засоби та предмети упряжі, культові й обрядові предмети, музичні інструменти, прикраси та особисті речі, дитячі іграшки [1, 69-74].

У збірці предметів з дерева МЕВІП відсутні елементи архітектурного оздоблення житла (вікна, сволюки та ін.), а з предметів хатнього обладнання є лише дві скрині, які є найважливішою типологічною групою традиційних народних меблів. Одна скриня являє собою звичайний

дерев'яний ящик із кришкою, друга – пофарбована у коричневий колір, частково збереглися елементи розпису – два темно-зелені квадрати (28,5 x 28,5 см) розміщені симетрично по ширині.

Знаряддя праці та предмети господарського призначення розрізняють за видами занять і типами предметів. Так як основним заняттям мешканців Волині і Полісся було землеробство, значну кількість занять праці складала саме землеробські, які за призначенням та циклами сільсько-господарських робіт розрізняються на три головні групи: для обробітку ґрунту, для збирання врожаю, для обмолоту зерна та його переробки.

Збірка знарядь праці з дерева складається лише з окремих пристосувань і не є цілісною. Так, у фондах є дерев'яний заступ з металевим окуттям („городник”), відома з часів Київської Русі. Городником готували ґрунт для городніх культур, прокопували рівчачки між грядками, викопували плоди тому для його виготовлення використовували тверді породи дерева. На Волинському Поліссі це пристосування побутувало практично до кінця ХХ століття, коли остаточно було витіснене металевим заступом. У збірці МЕВП зберігається заступ із с. Годомичі Маневицького району [3, 78]. Робочі краї заступа окуті залізом. Залізна робоча частина являє собою підковоподібну пластину, зовнішній край якої служив вістрям, а внутрішній має паз, в який встромлюється кінцями дерев'яна лопата. Розміри заступа є типовими для такого роду пристосувань. Загальна висота складає 111,5 см, довжина ручки – 79 см, довжина робочої частини – 25,5 см, ширина металевого окуття – 7 см, висота металевого окуття – 7 см.

Окрему групу дерев'яних знарядь праці складають пристосування для збирання зернових культур. Жито і пшеницю жали серпом, інші зернові культури косили косами. Серп [3, 1373] зі збірки музею не можна в повній мірі віднести до дерев'яних предметів, так як робоча частина цього пристосування металева, і лише ручка, виготовлена з дерева, довжина якої складає 11,8 см, а діаметр – 3,5 см. Допоміжним пристосуванням при косінні зернових були дерев'яні грабки („лучки”), які кріпилися до коси з тим, щоб скошені стебла лягали рівними рядами. У музеї зберігаються дерев'яні грабки, які надійшли із с. Затурці Локачинського району Волинської області [3, 1058]. Грабки складаються із Г-подібної неокореної палички діаметр 3 см, яка кріпиться до коси і в яку вставлені чотири тонких окорених „зуби” різної довжини – 56-65-72-60,5 см. Для стійкості „зуби” за допомогою конопляної мотузки прикріплені до двох тоненьких металевих паличок.

Основним знаряддям для обмолоту зернових культур був ціп, який складався із двох дерев'яних палок – гладко виструганого держака („ціпилна”), який здебільшого виготовляли із добре висушеної ліщини, і

зазвичай грабового бияка, з'єднаних шкіряними пасками („капицею”, „вув'язю”) [2, 18]. У фонді МЕВП зберігається чотири ціпи. [3, 3, 1060, 1215, 1257]. Два з них надійшли із м. Устилуг Володимир-Волинського району, один – із с. Світязь Шацького району. Розміри держака в середньому становлять 120-130 см, бияка – 85-95 см, діаметр бияка – 3 см.

Для очищення зерна від полови і сміття використали ручну дерев'яну лопату-віялку чи совок з короткою чи довгою ручкою, яку виготовляли із м'яких порід дерев (липи, верби). У збірці МЕВП є одна лопата-віялка [3, 1061]. Довжина ручки становить 62,5 см, довжина совка – 43,5 см, ширина совка – 23 см, а глибина – 10 см. Щоб зробити віялку, деревину розколювали сокирою на дві частини. Брали короткий круглий відрізок колоди і витесували відповідної форми чашу майбутньої лопати-віялки. Зерна віяли проти вітру, при цьому зерно падало на рядно, а весь непотріб відлітав далі, так як був легким [2, 22-23].

Окрему групу виробів з дерева складає посуд та хатнє начиння – видобане, вирізане, бондарне. Для виготовлення довшаного посуду використовували зазвичай м'які породи деревини – липу, вільху, осину. Для бондарних ємностей брали дуб, сосну, рідше осину.

Група посуду і хатнього начиння є нечисленною у збірці МЕВП однак за функціональним призначенням всі предмети можна об'єднати у кілька підгруп.

Окремо слід виділити ємності для зберігання сільськогосподарських продуктів. Відомо, що очищене зерно зберігалось в засіках, коморах, сінях у дерев'яних бочках, кадовбах з випалених чи видовбаних колод. У МЕВП зберігається кадовбець із кришкою, видовбаний у шматку колоди, який надійшов із с. Світязь Шацького району Волинської обл. [3, 883]. Розміри ємності: висота – 33,5 см, діаметр дна – 26,5 см, окружність – 80 см. Кришка овальної форми (діаметр по ширині – 21 см, а по довжині 25 см) зроблена із одного шматка дошки, має прикріплену в центрі ручку у вигляді дуги (довжина ручки – 23,5 см) і вставляється у ємність. В музеї є й невеличка посудина з кришкою для зберігання сипучих предметів із смт. Стара Вижва (висота – 10,5 см, діаметр зверху – 8,5 см, а знизу – 10,5 см). Кришка (діаметр – 10 см, висота 3,3 см) накладається на посудину [3, 1051].

Для насипання (набирання) зерна користувалися дерев'яними ковшами. У фондах музею зберігається дерев'яний ківш (з відламанною ручкою), відшуканий студентами під час практики у с. Голядин Шацького району Волинської обл. [3, 360]. Власне робоча частина ковша (совок) має витягнуту форму. Будучи найширшим посередині, він звужується до ручки і кінця. Довжина чаші ковша становить 32 см, ширина в центрі ковша – 20 см, по краях – 9 см, глибина ємності – близько 6,8 см.

Окрему групу предметів із дерева складає начиння, призначене для приготування і споживання їжі. Тісто місили найчастіше у хлібних ночвах („нецьки”) або в „п'ікній” діжі. У збірці музею є шість ночовок (нецьків) для тіста. Вони були передані у МЄВП мешканцями із с. Новоукраїнка Млинівського району Рівненської обл. [3, 90], із с. Жабче Горохівського [3, 882] та з с. Гута Ратнівського [3, 1306] районів Волинської обл., с. Угнів Сокальського району Львівської обл. [3, 1307] та ін. Ночви виготовлені техніками видовбування і вирізування шматка дерева (колоди, розпиляної пополам).

Крім того, у збірці музею є спеціальні ночовки для галушок із с. Залужжя Дубровицького району Рівненської обл. [3, 1264], також виготовлені із суцільного шматка дерева. По їх боках вирізані дві ручки. Загальна довжина ночовок 39,5 см. Довжина робочої частини ночовок – 32,5 см, ширина – 17,5 см, а їх висота – 5,5 см.

У музеї представлена і дошка для розкачування тіста [3, 391]. Вона має трапецієподібну форму та такі розміри: верх цієї трапеції складає 63 см, тоді як її низ – 72, 5 см, а дві бічні сторони дошки для замішування тіста – 46 см.

Повсюдно поширеним пристосуванням була дерев'яна хлібна лопата, за допомогою якої хліб садовили в піч. У музеї наявні три хлібні лопати, передані із с. Малин Млинівського району Рівненської обл. [3, 1062], с. Білгородка Ізяславського району Хмельницької обл. [3, 1059] та з с. Грабове Шацького району Волинської обл. [3, 1342]. Лопати зроблені із шматка дерева шляхом випилювання, вирізування (вистругування). Складаються із довгої ручки–держака і робочої частини. Лопати частково різняться своїми формами і розмірами. Довжина ручок – 112,5-140 см, діаметр ручок – 3-3,5 см. Робоча частина лопати (на яку кладеться тісто) в одних лопат більш подовгаста, в інших – кругліша. Довжина – 27-27,5 см, ширина – 25,5-27,5 см. Варто відмітити й той факт, що на лопаті із с. Малин збереглися сліди від тіста.

Серед кухонного начиння були дерев'яні ступки, що використовувались переважно для розтирання сала з часником. У фондах МЄВП зберігається дерев'яна ступка із товкачем із Овруцького району Житомирської області [3, 1049, 1050]. Товкач вирізаний із шматка дерева і складається з власне товкача і ручки, розділені між собою прорізними рельєфними лініями. Загальна довжина товкача – 32 см, довжина ручки – 13 см, окружність ручки – 3,5 см, окружність робочої частини в найширшому місці – 5 см. Власне ступка виготовлена техніками видовбування і вирізування. Посудина являє собою своєрідну чашу на підставці. Загальна висота ступки – 14 см, висота чаші – 11,5 см, діаметр зверху – 12 см, ді-

метр внизу (біля підставки) – 8 см, глибина власне робочої частини – 7 см, діаметр підставки – 9 см, висота підставки – 2,5 см.

У збірці МЕВП зберігається товкач для картоплі із с. Городище Ківецького району Волинської обл. [3, 876], який складається з довгої ручки з круглою головкою на кінці і потовщеної робочої частини. Загальна довжина товкача – 45,5 см, діаметр головки на ручці – 2,5 см, довжина робочої частини – 10 см, діаметр робочої частини у найбільш товстому місці – 6 см. Для розбивання грудочок гарбуза використовували мацигон, який надійшов до музею із с. Гірники Ратнівського району Волинської обл. [3, 1258]. Дане являє собою палку (46,5 см) з шістьма природними відростками середній розмір яких 7-8 см. Мацигон брали між долоні і крутили, подрібнюючи страву.

Кухонними і столовими пристосуваннями були ополоники (варехи) та ложки. У музеї зберігається чотири дерев'яні ложки [3, 1047, 1048, 1057, 1046]. Стан збереження добрий, спостерігаються незначні пошкодження дерева. Розміри яких коливаються: загальна довжина – 18,5-19,5-9-43,5 см, довжина ручки 11,5-11,5-20,5-33,5 см, ширина – 7-5-6,2-7,2 см.

У дерев'яних бондарних, а подекуди у довбаних і точених масничках (маслобійках, маслянках, біянках) збивали масло. Маслобійки в колекції МЕВП представлені в задовільному стані. Виготовлені бондарним способом. Одна з них привезена із с. Берестяни Ківерцького [3, 1052], друга – із с. Калиновник Ковельського [3, 1053] та дві – із с. Мизове Старовижівського районів Волинської обл. [3, 351, 1291].

Для прання замоченої наперед білизни використовували дерев'яні прачі („праники”) – пристосування у вигляді короткої прямокутної чи заокругленої, рідше лопатоподібної дощечки з держактом. У МЕВП зберігаються прачі із с. Нужель Ковельського [3, 1039], с. Замшани [3, 1243] та с. Прохід Ратнівського [3, 1260], с. Комарове Старовижівського [3, 1265] районів Волинської обл.

Після просушування білизну прасували, завиваючи кожну річ на качалку й прокручуючи її рублем – плоским дерев'яним брусом з коротким держактом на кінці й трохи вигнутою ребристою робочою поверхнею. У фондах МЕВП є більше двадцяти рублів для прасування білизни. Однак качалки є лише до окремих з них. Рублі різні за розмірами, конструкцією (з додатковими ручками чи без них, з більшими чи меншими зубами тощо). Основними техніками їх виготовлення є виточування та вирізування. Цікавим є рубель [3, 1357] довжина якого разом із ручкою становить 55,5 см, тоді як інших коливається від 65 до 80 см. Більшість рублів знизу є плоскими, але є кілька предметів, які мають на спинці виступ [3, 1041, 1042, 1196, 1359, 1358]. А рубель із с. Семереньки Локачинського

району Волинської обл. має заглибину [3, 1320]. Також у музеї є рублі з значками і написами. Так, на рублі із с. Береги Млинівського району Рівненської обл. вирізано дату виготовлення 1934 р., а також підпис 29 ф. Цей предмет також відрізняється від інших тим, що в нього на спинці вирізано круглу дірку [3, 1194]. Особливу увагу слід звернути на рубель із с. Коршів Луцького району Волинської обл. [3, 1043], який має на спинці заглибину, а також на ньому двічі вирізано дату 1923. На іншому рублі [3, 1359] на кінці спинки починаючи від виступу уздовж з двох боків на 11 см зроблені маленькі зубчики, довжина робочої частини рубля становить 66 см. Оригінальним є рубель із с. Сереховичі Старовижівського району [3, 1348], у якого спинка не плоска, а півкругла.

Окремо слід виділити дерев'яні колодки для виготовлення шкіряного взуття і дерев'яне взуття. У збірці МЄВП є дві колодки [3, 1045, 385]. Колодки вирізані із суцільних шматків дерева, частково різняться формами, що, напевне визначається формами взуття, для якого вони зроблені. Одна колодка була виготовлена із двох шматків дерева, з'єднаних між собою (задня частина втрачена).

Найбільшу групу дерев'яних предметів у музеї складають пристосування для ткацтва: гребені, веретена, коловоротки, човники й цівки, мотвила, берда тощо.

Як бачимо, у МЄВП предмети з дерева представлені знаряддями праці, предметами побуту та пристосуваннями для ткацтва. Предмети різних груп нерівномірно представлені в колекції Музею етнографії Волині та Полісся при Волинському національному університеті. Найбільшою є група пристосувань для ткацтва, значну кількість виробів із дерева складають предмети повсякденного вжитку, а от знаряддя праці у музеї представлені в незначній кількості.

Література

1. Антонович С. А. Декоративно-прикладне мистецтво / С. А. Антонович, Р. В. Захарчук-Чугай, М. Є. Станкевич: Навч. посібн. – Львів: Світ, 1992.
2. Веремійчик І. Традиційні промисли і ремесла Волині. – Луцьк, 1995.
3. Музей етнографії Волині та Полісся при Волинському національному університеті імені Лесі Українки. – Збірка виробів з дерева.

Богдан ПРИЩЕПА, Олександр БОНДАРЧУК

Археологічні дослідження міської забудови доби князів Острозьких на проспекті Незалежності, № 3 в Острозі

Починаючи з 2004 р. Рівненською філією державного підприємства науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України проводилися археологічні експертизи та розкопки на різних ділянках у м. Острозі. В результаті цих робіт виявлено нові цікаві матеріали для вивчення історичної топографії середньовічного міста [2; 3]. У 2007-2008 рр. археологічними розкопками досліджувалась ділянка у центральній частині м. Острога на пр. Незалежності, № 3. Ця ділянка площею 1,1 га знаходиться в межах старого міста, між колишньою Ринковою площею і Луцькою брамою, тут проходила Луцька вулиця, яка згадується в Акті поділу володінь В.-К. Острозького між його синами в 1603 р. [1, 89]. Ця вулиця простежується на планах Острога XVIII-XIX ст. [4].

На вказаній ділянці у 2007 р. розпочався демонтаж недобудованого будинку культури у зв'язку із запланованим будівництвом тут нового корпусу Національного університету «Острозька академія». Розкопом № 8 (6×35 м) було досліджено ділянку вздовж південно-західного краю старого котловану (рис. 1). У розкопі виявлені культурні нашарування та об'єкти, які відносяться до слов'яно-руського періоду (VIII-XI ст.), литовсько-польської доби (XVI-XVIII ст.), а також рештки споруд XIX – початку XX ст.

Цікаві матеріали отримані у ході досліджень об'єктів доби князів Острозьких. Це підвальна частина дерев'яної наземної будівлі (№ 57), потужні кам'яні фундаменти великих будівель № 45, 63 і вхід до підвалу № 23 (рис. 1). Встановлено, що в давнину тут був схил з пониженням на південний схід, перепад рівнів материка в розкопі становить 2,5 м, але в результаті нівелювання площадки, сучасний рівень денної поверхні близький до горизонтального, а потужність культурних нашарувань збільшується вниз по схилу від 1,0 м до 3,5 м.

Великий прямокутний котлован будівлі № 57 був виявлений на рівні щільного коричневого стерильного ґрунту на глибині близько 3,0 м. Котлован зберігся не повністю: північно-східна його стіна була зруйнована під час спорудження фундаментів будівлі № 45, а південний кут і прилеглий відрізок південно-східної стіни завдовжки 3,5 м зруйнований при влаштуванні фундаментів споруди № 63. Довжина збереженої частини північно-західної стінки котловану – 5,3 м, а південно-західної стінки – 4,65 м.

Долівка первісного котловану знаходилась на глибині 2,3-2,5 м від рівня його виявлення. У центральній поглибленій частині котловану відкрито понад 20 стовпових ям округлих, сегментоподібних і чотирикутних у плані, завглибшки 0,1-0,4 м. Велику господарську яму досліджено біля північно-східної стінки котловану, вона овальна в плані (1,05×0,85 м), завглибшки 0,6 м, заповнена однорідним коричневим ґрунтом. Тут виявлено дрібні уламки гончарних посудин та дві монети: дуже затертий півгрош О. Ягелончика і грош литовський 1534 р.

Під час ремонту підвалу центральну поглиблену його частину підсипали суглинком та коричневим ґрунтом, так що долівку тут підняли на 0,15-0,2 м. Судячи з того, що верхній прошарок цієї підсипки біля північно-східної стінки котловану міцно випалений, можна стверджувати, що будівля в кінці першого етапу загинула від пожежі.

У ході перебудови, на початку другого етапу, площу котловану зменшили, для цього по периметру нового котловану розмірами 4,0×4,2 м збудували дерев'яні стіни, а простір між ними і старими земляними стінами засипали суглинком з чорноземом без знахідок. Ці дерев'яні обвуглені стіни, пошкоджені пожежею, збереглися і простежені вздовж усіх чотирьох стін котловану. Котлован, який використовувався на другому етапі функціонування будівлі, заповнений речами з наземного поверху будівлі, що загинула під час великої пожежі. Зверху вони перекриті шаром суглинку завтовшки до 0,3 м.

Керамічні вироби із заповнення котловану представлені кахлями та іншими прикрасами печі, а також посудом.

В колекції є коробчасті кахлі (в тому числі спеціально виготовлені половинки), пояскові кахлі та мископодібні (рис. 2). Найбільше знайдено коробчастих кахель із румпою середньої висоти (11,0-12,5 см), край її округлий у плані; лицева поверхня близька до квадрата (довжина сторони 20-23 см), по краю проходить бортик заввишки 1-1,5 см. На виробках, представлених значними серіями, зустрічаються три види рельєфного зображення: 1) восьмипелюсткова розетка у подвійному колі (рис. 2, 2); 2) поверхня розділена на чотири зони двома трикутниками, в кожній зоні біля краю половина розетки з чотирма пелюстками, обмежена півколом (рис. 2, 1); 3) композиція із симетрично розміщених елементів рослинного орнаменту. Спеціально виготовлені половинки повторюють орнамент першого виду. Лицева поверхня частини виробів вкрита поливою, коричневою чи зеленою. Знайдено також прикраси завершення печі: верхівку, фігурку пташки, напівсферичну пластину із рельєфним орнаментом (рис. 3), черепицю.

Посуд із будівлі № 57 виготовлений на швидкообертovому гончарному крузі, якісний, тонкостінний, в глиняному тісті домішки малопомітні або

є домішка дрібного піску. Більшість виробів світло – та біло-глиняні, це горщики, глеки, невеликі посудини, миски. Горщики прикрашені на плічках заглибленими горизонтальними прямими лініями, а також горизонтальними прямими і хвилястими лініями, нанесеними коричневою фарбою, вінця зовні часто декоровані вдавленнями. Вироби, вкриті поливою, зустрічаються рідко: є вінця горщиків, вкриті із середини зеленою або коричневою поливою. Поливою із середини вкриті також миски. Частина посуду сіро-глиняна, це – горщики, глеки, миски-кришки, сковорідки, макітри. Вдалося реставрувати імпортний фаянсовий кухоль із клеймом на дні (рис. 4, 1).

Вироби із бронзи представлені чашею на піддоні (рис. 4, 2), овальною масивною пряжкою (рис. 4, 3), деталлю книжної застібки. Із заліза виготовлені два черешкові наконечники стріл із ромбічним пером (рис. 4, 4, 5), лезо ножа, половина вудил, долото, цвяхи та інші вироби. В засипці котловану будівлі знайдено три денарії, датовані близько 1559 р., їх стан збереження незадовільний. У розвалі печі, разом з уламками кахель трапився ще один денарій 50-х рр. XVI ст.

Досліджений котлован № 57 визначаємо як підвал наземного будинку заможного жителя міста другої половини XVI ст.

Фундаменти будівлі № 45 збереглися лише вздовж південно-західної стіни, їх північно-східна частина зруйнована будівельним котлованом 1988 р. Вони змуровані із місцевого пісковика на піщанисто-вапняному розчині. Повністю відкрито ділянку фундаментів під південно-західною стіною будівлі. Її довжина – 10,6 м, ширина на рівні виявлення 1,35-1,45 м. Фундамент розширюється донизу, так що на рівні підоснови він на 0,15-0,25 м ширший. Підоснова фундаменту виявлена на відмітці – 5,5 м, максимальна збережена висота фундаменту 3,55 м.

Подібну технологію мурування має фундамент об'єкту № 63, який знаходився за 1,6-1,7 м на південний захід від південного кута будівлі № 45. Співпадає також орієнтація обох об'єктів, тому їх спорудження, вірогідно, можна віднести до одного будівельного етапу.

Споруда № 63 – це прямокутна ділянка фундаменту розмірами 3,7×5,75 м, поверхня її нерівна, вона пошкоджена пізнішими земляними роботами, залягає на відмітках – 2,2 м і нижче. Основа фундаменту знаходиться нижче рівня долівки котловану будівлі № 57, тобто нижче – 5,2 м. Фундамент мурований із каміння на піщанисто-вапняковому розчині. Його стінки похилі, розширюються донизу.

Котлован, викопаний для влаштування цього фундаменту, мав дещо більші розміри, ніж сам фундамент. Вздовж північно-східної стінки простежено засипку цього проміжку чорним ґрунтом, простінок мав шири-

ну 0,15-0,2 м. У цій засипці знайдено уламки трьох посудин, які вдалося реставрувати. Одна з посудин – високий глек з ручкою, із конічним тулубом, звуженим до шийки, округлою придонною частиною і лійчастими високими вінцями (рис. 5, 1). Поверхня виробу прикрашена багаторядною горизонтальною заглибленою ламаною лінією, виконаною штампом і вкрита поливою. Дві інші посудини дворучні, з округлим тулубом, розширеним денцем і лійчастими вінцями (рис. 3, 2, 3). Поверхня прикрашена заглибленим орнаментом і вкрита поливою. Така кераміка датується першою половиною XVII ст., а отже будівництво об'єкта № 63 можна віднести до цього часу.

Для визначення призначення об'єкта № 63 важливим є те, що до його західного кута підходить ділянка дороги, заощена невеликими каменями. В межах розкопу простежено північно-східний край заощеної дороги на протязі близько 10 м. У кв. 13-д каміння заощення дороги залягає на відмітці – 2,3 м, далі на південний схід, в напрямку до об'єкта № 63, заощення понижується і залягає на відмітці – 2,7 м. Заощення дороги перекиває нашарування, що сформувалися в ході руйнації будівлі № 57, тобто воно пізніше. Дорога продовжується на північний захід, її напрямком визначає також промоїна, заповнена фрагментами глиняного посуду, уламками цегли, шматками печини, кістками тварин із заглаженою поверхнею. Дорога вела від Ринку до Луцької башти і, вірогідно, її можна визначити як Луцьку вулицю, яка згадується в писемних документах першої половини XVII ст. Тоді об'єкт № 63 можна інтерпретувати як фундамент арки чи брами, на південний схід від якої починався Острозький Ринок.

Об'єкт № 23 – це вертикальна яма, овальна в плані, виявлена на глибині – 1,2 м. На глибині – 2,2 м її розміри були 2,6×2,35 м. Яму досліджено до самого дна, воно опускалося до відмітки – 7,75 м. Далі хід продовжувався на північний схід з пониженням до – 8,1 м. Вірогідно, досліджена яма – це вхід до погребка XVI – першої половини XVII ст.

Верхні шари засипки входу склалися із будівельного сміття XVII–XVIII ст. Нижче, на глибині від – 2,5 м до – 3,0 м виявлено скелети двох дорослих людей, які були вбиті і скинуті в яму. Обидва скелети належали, чоловікам, на обох черепах простежуються сліди шабельних ударів, які, мабуть, і стали причиною їх загибелі. Шари засипки на тому рівні, де знаходились скелети були насичені різноманітними знахідками XVII ст. Глиняний посуд представлений тарілками, глеком, посудинами з єврейськими написами. Зібрано також уламки коробчастих кахель та скляних посудин. Серед виробів із заліза відмітимо лезо кинджала, шила, цвяхи, підкови від взуття. Викликає особливий інтерес знахідка свинцевого медальйона із зображенням архангела Гавриїла та свинцевої вухочистки.

Над виявленими скелетами та на рівні їх розміщення знайдено серію монет, найбільш ранні з яких карбовані в 1621 та 1627 р., а найбільш пізні належать Карлу X Густаву (1654-1660 рр.).

За результатами проведених досліджень об'єкта № 23 можна стверджувати, що знайдено вхід до глибокого погребу першої половини XVII ст. Після того, як його перестали використовувати, він заповнювався ґрунтом, який накопичувався в результаті водної ерозії. А згодом до ями вкинули тіла двох вбитих під час військового погрому людей і присипали її, взявши ґрунт з культурного шару. Речові знахідки дозволяють висловити думку, що погріб перестали використовувати після погрому міста в період Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. До середини XVII ст. слід віднести і захоронення тут двох вбитих людей.

Археологічними розкопками 2008 р. вперше досліджено ділянку міської забудови Острога доби князів Острозьких. Знахідки з культурного шару свідчать про освоєння цієї території у XIV-XV ст. Цінні джерела для вивчення матеріальної культури міста XVI ст. отримано в ході вивчення будівлі № 57. Відкрито рештки кам'яниці (будівля № 45), погреб – № 23 – першої половини XVII ст. та Луцької вулиці, яка з'єднувала міський Ринок і Луцьку браму.

Література

1. Описи Острожчини другої половини XI – першої половини XII століття / Упорядник В. Атаманенко; Редактор Л. Винар. – Острог, 2004.
2. Прищепя Б. А. Матеріали до реконструкції історичної топографії Острога доби середньовіччя // Архітектурна спадщина Волині. Збірник наукових праць. – Рівне: ППДМ, 2008. – С. 23-28.
3. Прищепя Б. А. Дослідження історичної топографії Острога доби Середньовіччя // Студії і матеріали з історії Волині / Ред. випуску В. Собчук. – Кременець: Кременецько-Почаївський державний історико-архітектурний заповідник, 2009. – С. 183-191.
4. Ричков П. А. Архітектурно-просторовий розвиток Острога за картографічними джерелами // Архітектурна спадщина Волині. Збірник наукових праць. Випуск 2. / За ред. П. А. Ричкова. – Рівне: ПП ДМ, 2010. – С. 5-28.

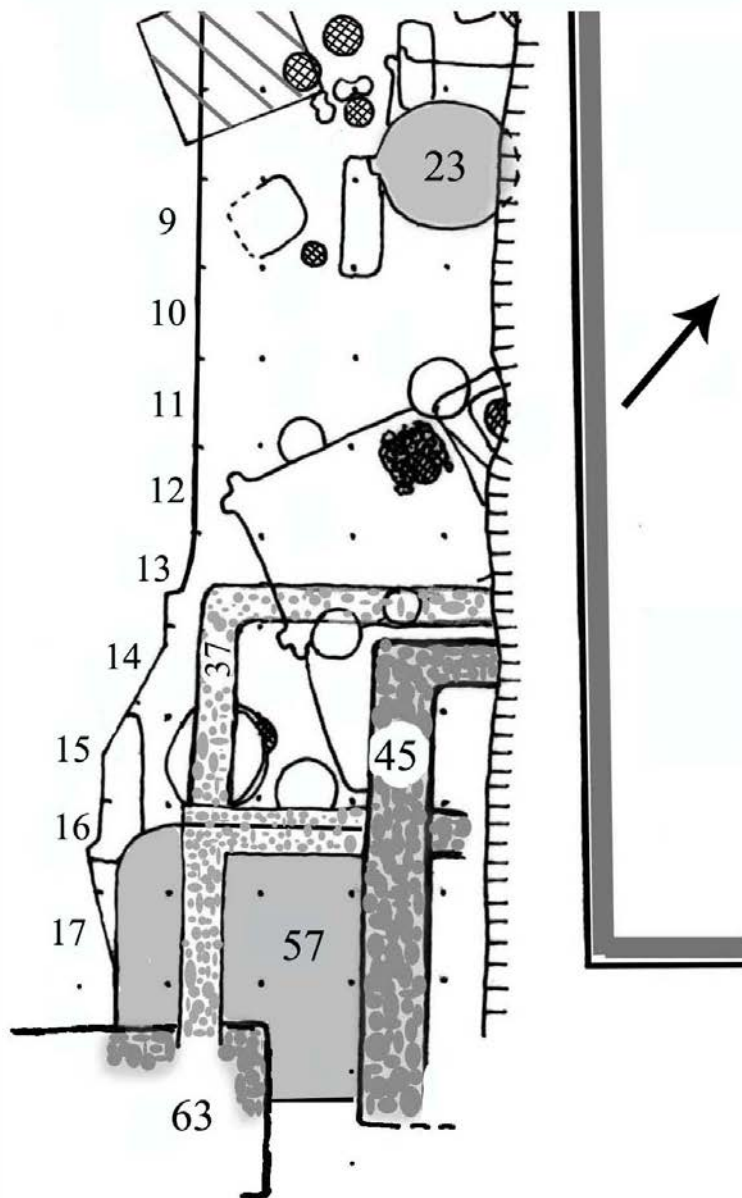

Рис. 1. План ділянки розкопу 2008 р. в Острозі.

Рис. 2. Кахлі з будівлі № 57.

Рис. 3. Керамічні прикраси завершення печі з будівлі № 57.

Рис. 4. Знахідки з будівлі № 57: 1 – кухоль; 2 – чаша; 3 – пряжка; 4, 5 – наконечники стріл; 1 – фаянс; 2, 3 – бронза; 4, 5 – залізо.

Рис. 5. Глиняний посуд із споруди № 63.

Садиба коваля доби князів Острозьких на Новому місті в Острозі за результатами досліджень 2005 року

У 2005 р. Рівненською філією державного підприємства Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України були проведені науково-рятивні археологічні розкопки в м. Острозі на території Нового міста. Необхідність археологічних досліджень була зумовлена забудовою цієї ділянки. Не зважаючи на свою багатовікову історію, м. Острог залишається слабо дослідженим археологічними методами, а територія Нового міста на правому березі р. Вілії взагалі археологічно не досліджувалась.

Перші значні за обсягом розкопки в Острозі були проведені РФ ДП НДЦ «Охоронною археологічною службою України» ІА НАН України в 2004 р. поблизу костелу Успіня Пресвятої Богородиці [5, 265]. Вони засвідчили, що культурні нашарування в історичній частині міста мають добру збереженість і є повноцінним археологічним джерелом. Ці дослідження дали важливу інформацію для вирішення питання вивчення основних етапів розвитку середньовічного міста, історичної топографії, матеріальної культури доби князів Острозьких на території сучасного Острога.

Один з історичних районів Острога – Нове місто згадується в архівних документах, зокрема у таких як «Фрагмент зізнання возного у луцькому гроді про введення 27 квітня 1603 р. О. Острозького в спадщину» [4, 103-105] та «Заява Острозького бургомістра про сплату податку з острозьких ремісників 1635 р.» [4, 334-335]. Цей район займає височину розмірами 750×600 м на правому березі р. Вілії, на південний схід від замку князів Острозьких.

Ділянка на якій проводилися археологічні дослідження знаходиться по вул. Згоди, 7, займає частину мису на правому березі р. Вілії, який підвищується над долиною ріки на 2-3 м. У зв'язку із запланованим тут будівництвом, у 2005 р. розпочалися роботи по дослідженню археологічної пам'ятки, якій загрожувала повна руйнація.

На вказаній ділянці було закладено розкоп площею 32 кв. м (рис. 1), де виявлено і досліджено культурний шар доби князів Острозьких потужністю 0,6-1,0 м, та три об'єкти XVI-XVII ст., які представлені залишками горна та господарськими ямами різного призначення.

Враховуючи стратиграфічні спостереження та аналіз матеріалів із закритих комплексів, виділяємо ранній об'єкт № 2 та пізні: яму № 1 і яму

№ 2а (вона частково прорізала шар пов'язаний з функціонуванням більш раннього об'єкта № 2).

На ділянці, де знаходився розкоп, денна поверхня понижується на північний захід, в бік заплави ріки. За нульовий репер взято рівень денної поверхні в південно-східному куті розкопу. Перепад висот між південно-східним і північно-західним кутами розкопу становить 0,35 м.

Стратиграфія нашарувань:

1) ділянка використовувалася під присадибні городи, тому від денної поверхні до глибини 0,3-0,4 м простежено орний шар, це супіщаний гумусований ґрунт чорного кольору, в ньому в перевідкладеному стані зустрічаються знахідки різних епох – від мідного віку до сучасності;

2) під орним шаром до глибини 0,6-0,8 м залягає щільний масний гумусований супіщаний ґрунт чорного кольору, він насичений знахідками литовсько-польської доби, з цим шаром пов'язані ями № 1, 2а і об'єкт № 2;

3) від глибини 0,6-0,8 м до відміток 1,2-1,35 м залягає піщаний гумусований ґрунт сірого кольору, він містить знахідки первісної доби та слов'яно-руського часу, з яким пов'язані об'єкти № 4-7;

4) передматериковий шар має товщину 0,1 м, це пісок сіро-жовтого кольору;

5) материк – жовтий пісок залягає від глибини 1,1-1,55 м.

В процесі робіт було досліджено будівлю № 2, яка віднесена до раннього етапу розвитку міста доби князів Острозьких (рис. 1).

Об'єкт № 2 включав залишки горна та потужний прошарок залізних шлаків, камінців і шматків глиняних сопел з включеннями вугілля, попелу, уламків глиняного посуду. Цей прошарок мав товщину до 5-7 см, його простежено в кв. 2-а з глибини – 0,8 м. Біля західного краю прошарку виявлено обвуглений фрагмент дерев'яної колоди чи бруса завдовжки 0,7 м. Залишки горна досліджені лише частково, вони виходили за межі розкопа. Він був влаштований на підвищенні, що складалося із шарів материкового суглинку завтовшки до 5 см кожен, розділених тонкими прошарками чорного ґрунту, підвищення мало потужність 0,25-0,3 м і залягало на відмітках від – 0,85 м до – 0,55 м. Відкрита ділянка підвищення мала довжину із півночі на південь 1,6 м, ширину – 0,7 м. На підвищенні простежені рештки зруйнованого череня – це шматки подрібленої, міцно перепаленої глини. Розміри виявленої частини череня 0,7×0,7 м.

Досліджена кераміка із заповнення представлена двома технологічними групами виробів.

До першої віднесені горщики низької якості, сформовані на ручному гончарному крузі, в тісті крупні домішки зерен кварцу і жорстви, колір черепка чорний чи бурий, поверхня нерівна, шорстка, помітні блискіт-

ки мінералу (рис. 2, 1-5). За формою тулуба і профілюванням вінець ці горщики нагадують домонгольські: вінця значно відігнуті назовні, мають трикутну закраїну із внутрішньої, або ж із обох сторін. На плічках наносився заглиблений орнамент – горизонтальні лінії і хвиля. Як показали нові дослідження, такий посуд виготовлявся протягом тривалого часу, аж до XVI – початку XVII ст. [2, 297].

До другої відносяться високоякісні тонкостінні вироби сірого кольору: горщики, глеки, макітри та миски. Такий посуд відомий в Україні у XV-XVI ст. [1, 70]. Горщики представлені переважно дрібними уламками, реконструйовано профілі лише двох посудин (рис. 2, 8, 17). Вони мали конічний тулуб, округлі плічка, добре виражену шийку і відігнуті назовні вінця. Висота горщика (рис. 2, 17) становила 15,5 см, діаметр вінець – 11,5 см, найбільший діаметр – 12,5 см. Найбільше розширення тулуба припадає на 1/3 висоти горщика. Профілювання вінець має кілька варіантів: 1) прості різко відігнуті назовні вінця, іноді профіль ускладнений горизонтальним заглибленням по краю; 2) вінця мають округлу чи трикутну закраїну із внутрішньої сторони та чіткий злом в місці переходу від шийки до вінця (рис. 2, 9, 11); 3) вінця відтягнуті вертикально, ззовні часто декоровані кількома горизонтальними заглибленими лініями, іноді в поєднанні із ритмічними вдавленнями (рис. 2, 14, 15).

Знайдені кришки мають широкі, горизонтально відігнуті краї, віднесені ці вироби до двох типів: 1) конічні, звужені до вершини, закінчуються циліндричним чи конічним виступом-ручкою; 2) завершуються горизонтально площиною великого діаметру, їх можна визначити як кришки-миски, вони часто мали петельчасті ручки.

В колекції є уламки макітер, зокрема 4 вінця (рис. 2, 18-21). Макітри мали слабо опуклий тулуб із майже вертикальними стінками, вінця широкі, значно відігнуті назовні. Тулуб таких виробів прикрашався заглибленими горизонтальними прямими лініями, часто в поєднанні з хвилястими, іноді хвилясті лінії нанесено на внутрішню площину вінець.

Зібрано кілька уламків миски, що дозволило реконструювати її верхню частину. Це була посудина з конічною придонною частиною і чітким зломом у місці переходу до верхньої, циліндричної частини. Край вінець має широку нахилену до середини площину.

Від сопел зібрано лише дрібні фрагменти, в тому числі два уламки кінців трубок, що були звернені до горна. Вони ошлаковані, мали діаметр 5,5-6 см, діаметр отвору – 2,5 см.

Із залізних виробів на площі будівлі № 2 знайдено два залізні ножі (рис. 3, 17, 18). У них лезо і ручка виготовлені із однієї пластини, ручка була розрахована на кріплення дерев'яних чи кістяних накладок. На

одному з виробів збереглися дві мідні заклепки для кріплення таких накладок. Це найбільш поширений тип ножа у XVII ст. На полі Берестецької битви під час археологічних розкопок було зібрано велику колекцію таких ножів [6, 275; 7, 180].

Досліджений об'єкт із залишками горна та потужним шаром залізних шлаків навколо нього ми визначаємо як залишки кузні і за результатом аналізу знахідок датуємо його кінцем XVI – першою половиною XVII ст.

Культурний шар був насичений великою кількістю уламків кераміки, різноманітними виробами із заліза, кольорових металів та монет XVI-XVII ст.

Із заліза виготовлені ніж, цвяхи, ключі, підкови від чобіт, наконечник стріли (рис. 3, 14), деталь від шомпола.

Ніж черешковий, масивний з прямою спинкою леза. Черешок квадратний у перетині, на кінці загострений, у місці з'єднання з лезом має два сферичні потовщення. Це найбільш поширений тип ножа у XVI-XVII ст. Під час досліджень на полі Берестецької битви було знайдено велику кількість таких ножів [6, 275; 7, 180].

Ключ від навісного замка має робочу частину, складену із окремих пластин (рис. 3, 16), на протилежному кінці – пласке вушко з отвором малого діаметру, між вушком і робочою частиною є сферичне потовщення. Такі ключі від замків архаїчної конструкції відомої з княжої доби, вони відкривали замок не поворотом ключа навколо своєї осі, а рухом ключа по циліндру замка. За класифікацією Б. О. Колчина такі замки відносяться до типу Д, за матеріалами Новгороду вони датуються XIV – першою половиною XV ст. [3, 160].

Знайдені підкови від взуття мають три стержні для кріплення і відносяться до двох типів: 1) три виготовлені із тонкої горизонтальної пластини (рис. 3, 15); 2) один виріб виготовлений із пластини, поставленої на ребро. З XV ст. взуття дещо змінюється, замість м'якої підшви з'являється тверда з підбором, на який набивалася підкова з стержнями для кріплення. В Україні таке взуття починає побутовати серед міського населення XVI-XVII ст. [5, 265; 6, 275; 7, 173].

Серед виробів із кольорових металів найбільший інтерес викликають монети та мідні застібки від книг. Саме датування верхнього культурного шару дозволяє уточнити серія срібних і мідних дрібних монет XVI-XVII ст., дві найбільш ранні з них – це дводинарій ВКЛ 1569 р. і дводинарій ВКЛ 1570 р., найбільш пізні – «боратинки», карбовані у 60-х роках XVII ст.

Всього знайдено 16 монет:

- дводинарій Великого князівства Литовського, 1569 р.;
- дводинарій Великого князівства Литовського, 1570 р.;

- шеляг ВКЛ, 1614 р.;
- шеляги коронні «боратинки» (дві), 166... р.;
- шеляги литовські «боратинки» (дві), 1664 р.;
- шеляг литовський «боратинка», 166... р.;
- шеляги «боратинки» (дві);
- шеляг м. Рига, Густав Адольф, 16...;
- шеляг Річ Посполита (?), Сигізмунд III, 16...;
- шеляг зі слідами олов'яного припою;
- шеляг, Швеція, Густав Адольф;
- шеляг, зігнута пополам;
- монета фальшива півторак (дрейпелькер), Густав Адольф;

Дві латунні застібки від книг – це прямокутні пластинки із розширенням на одному кінці, цей кінець оформлений трьома та п'ятьма пелюстками (рис. 3, 1, 2). Можна припустити що такі застібки від книг використовували для оформлення книг Федір-друкар, про якого ми дізнаємося з «Акту поділу володінь В.-К. Острозького між його синами в 1603 р.» [4, 74-86].

Підводячи підсумок аналізу речових знахідок та нумізматичного матеріалу з верхнього культурного шару поселення на дослідженій ділянці Нового міста датуємо цей шар другою половиною XVI – кінцем XVII ст. З «Акту поділу володінь В.-К. Острозького між його синами в 1603 р.» та «Заяви Острозького бургомистра про сплату податку з острозьких ремісників 1635 р.» [4, 74-86, 334-335] нам відомо, що на Новому місті в Острозі був ремісничий осередок, про що свідчать археологічні матеріали з досліджених об'єктів та культурного шару. Проведені розкопки дають можливість стверджувати, що на цій ділянці у другій половині XVI – на початку XVII ст. існувала металообробна майстерня (садиба коваля), в якій не тільки виготовляли залізні вироби, а також виготовляли і ремонтували вироби із кольорових металів, зокрема, металеві деталі палітурок книг.

Джерела та література

1. Виноградська Л. І. Керамічний посуд. Кахлі // Археологія доби українського козацтва XVI-XVIII ст. – К., 1997. – С. 69-73.
2. Ганецкая І. У. Керамічні посуд. Асартымент, тыпалогія, хронологія // Археологія Беларусі. – Т. 4. Помнікі XIV-XVIII ст.ст. – Мінск: «Беларусская навука», 2001. – С. 296-306.
3. Колчин Б. А. Хронология новгородских древностей // Новгородский сборник. – М., 1982. – С. 156-177.
4. Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII ст. // Упор. В. Атаманенко; Редактор Л. Винар. – Т. 1. Серія: Історичні джерела. – Острог, 2004.
5. Прищепа Б. А., Позіховський О. Л., Романчук О. М., Чекурков В. С. Роз-

*Садиба коваля доби князів Острозьких на Новому місті
в Острозі за результатами досліджень 2005 року*

копки на території костелу Успіння Пресвятої Богородиці Діви Марії в м. Острозі Рівненської обл. // Археологічні дослідження в Україні 2003-2004 рр. // Збірка науков. праць. Вип. 8. – К.: ІА НАНУ, 2006. – С. 262-265.

6. Прищепя Б. А., Чекурков В. С. Роботи на полі Берестецької битви 1651 р. // Археологічні відкриття в Україні 2002-2003 рр. // Збірка науков. праць. Вип. 6. – К.: ІА НАНУ, 2004. – С. 274, 275.

7. Свешніков І. К. Битва під Берестечком. – Львів: Слово, 1993.

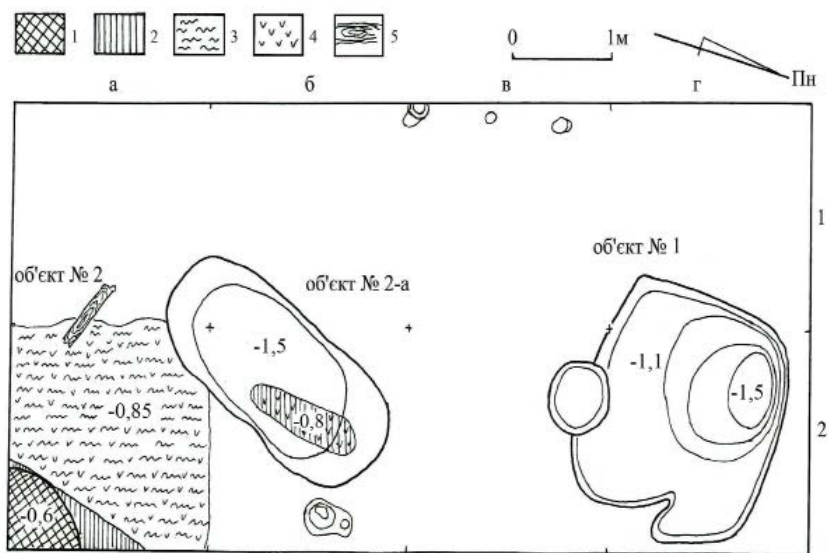

Рис. 1. План розкопу № 3 із позначеними об'єктами XVI-XVII ст.

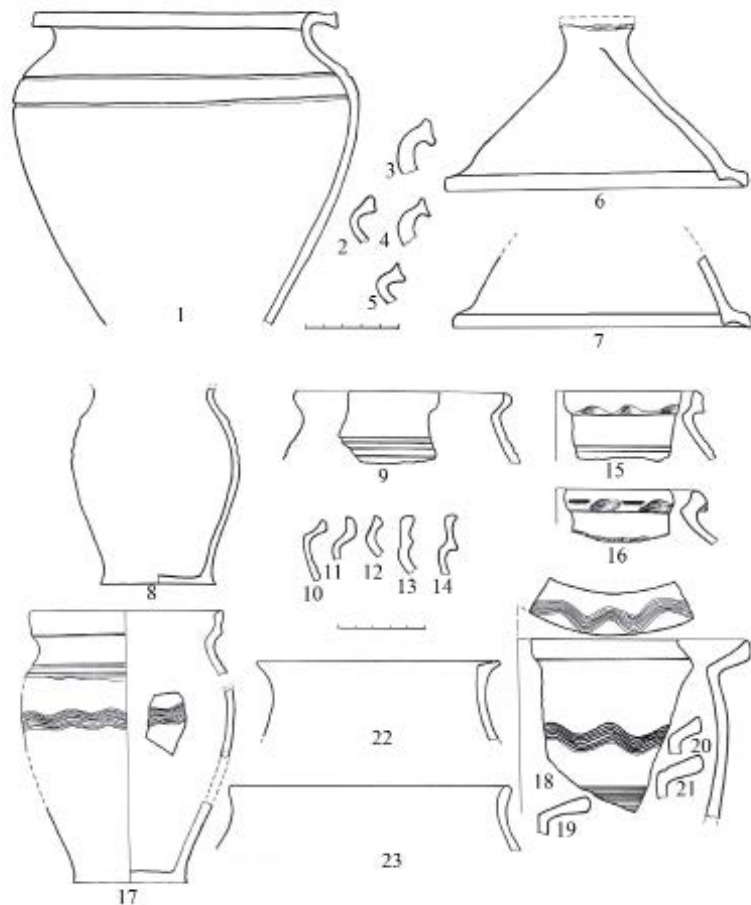

Рис. 2. Керамічні вироби з об'єкта № 2: 1-5, 8-17 – горщики;
6, 7 – миски; 18-21 – макітри; 22-23 – глеки.

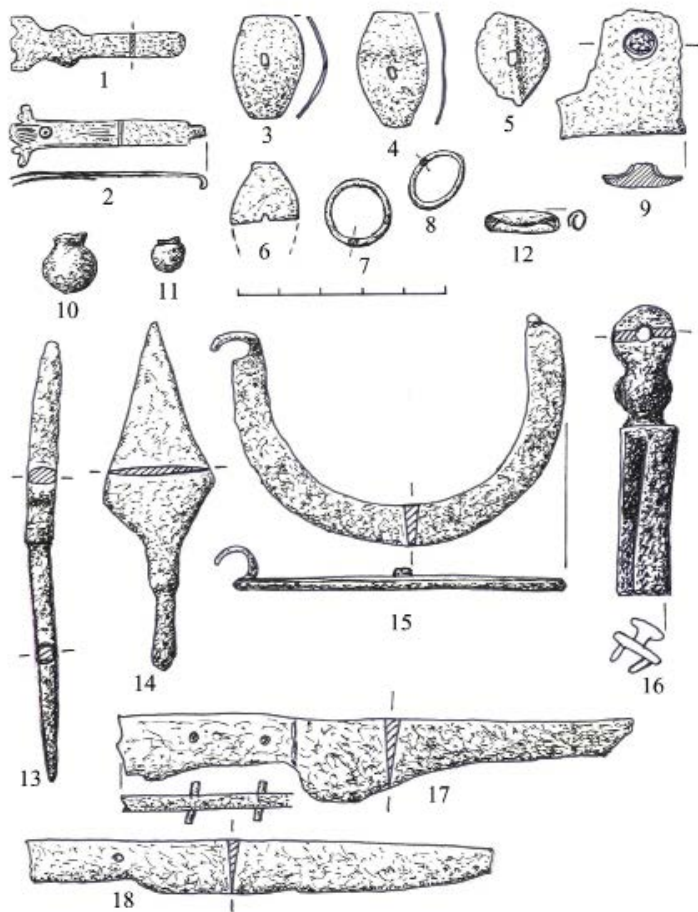

Рис. 3. Вироби із кольорових металів (1-12) і заліза (13-18): 1, 2 – застіжки від книг; 3, 5 – бронзові накладні пляшки на торець ручки ножа; 7, 8 – кільця; 9 – пластина із заклепкою; 10, 11 – кулі; 12 – мідна монета, скручена в трубочку; 13 – шило; 14 – наконечник, стріли; 15 – підкова від чобіт; 16 – ключ; 17, 18 – ножі

Історія досліджень археологічних пам'яток Збарзького району Тернопільщини

Зв'язок минулого з сучасністю забезпечується застосуванням у науковому пізнанні та історичних дослідженнях нових джерел. Із набуттям вищого рівня становлення пошукової наукової методики, технології досліджень, може утворюватись самостійна історична наука, якою є археологія [4, с. 123].

До археологічних джерел, що стосуються Збарзького району Тернопільщини відносяться матеріали археологічних досліджень, які зберігаються у фондах Тернопільського та Кременецького краєзнавчих музеїв, а також у фондах Національного заповідника «Замки Тернопілля» в місті Збаразі. Невичерпними джерелами цих матеріалів є археологічні пам'ятки району, частину яких досліджено чи ще досліджується археологічними експедиціями, в тому числі і міжнародними.

Цікавим є розгляд в даному контексті такого писемного джерела, як Галицько-Волинський літопис [6], праць науковців, зокрема, монографії Т. Сулімирського [29], А. Цинкаловського [27], М. Тихонові [21], М. Відейка [5], Е. Цвек [23] та ін., науково-популярної та краєзнавчої літератури (М. Бандрівський [2], В. Жила [8], А. Малевич [9,10,11], Р. Матейко і Б. Мельничук), окремі наукові статті Б. Строценка [19], О. Ситника [3, 14] і М. Бандрівського [3], М. Ягодинської), тези доповідей (М. Смішка [16], М. Пелещина і Р. Чайки [12], наукові звіти археологічних досліджень району М. Филипчука [22], Е. Цвек і Н. Скакун [23], О. Петровського [13] та Н. Білас.

Пам'ятками старовини цікавляться в Україні, починаючи вже з княжих часів. У 1633 році митрополит П. Могила проводить перші розкопки в Києві, зберігаючи виявлені пам'ятки в Софійському соборі. Водночас описом української старовини займаються й перші чужинці: С. Сарницький (1585 р.), С. Окольський (1646 р.), Л. Боплан (1651 р.), А. Вестерфельд (1653 р.), І. Гербініус (1675 р.).

У XVIII ст. далі збирають старовину в церквах і монастирях, а з Петербурзької академії наук посилають на південну Україну фахівців для дослідження пам'яток археології та мистецтва.

В XIX ст. в Україні виникають перші археологічні музейні збірки (Миколаїв (1809 р.), Феодосія (1811 р.), Львів (1823 р.)), починаються систематичні археологічні дослідження й розкопки. Утворюються три археологічні центри: Одеса, Київ, Львів.

Віднайдення кам'яної статуї Світовида в Збручі 1848 року розбудило зацікавлення старовиною українських істориків у Галичині. Почали організовувати археологічні виставки у Львові (1861, 1885, 1889 pp.), Коломиї (1880 p.) та Тернополі (1884 p.).

Територія Північно-Західного Поділля в межах Збаразького району Тернопільської області в археологічному аспекті надзвичайно багата і цікава. Археологічні дослідження Збаражчини представлені матеріалами понад вісімдесяти пам'яток, що відносяться до різних історичних епох, які входять в скарбницю найдавнішої історії та національної культури України. Це приваблювало дослідників ще з часів становлення археології як науки.

Наприкінці XIX ст., в часи перебування Збаражчини під Австрією археологічними розкопками розпочалось наукове вивчення Бабиної Гори та її минулого, які тут започаткував чеський археолог Іонорій Адам Кіркор (1818-1886 pp.). В 1883 році дослідник розкопав на Бабиній горі залишки давньоруського городища IX-XIII ст., оточеного колись ровами і валами. На валах, що його оточували, Адам Кіркор виявив ґрунтові поховання з керамічними виробами, скляними намистинами, уламками зброї. Поховання виявились давньоруським могильником [9, с. 7]. На вершині Бабиної гори, Кіркором були знайдені сліди фундаментів церкви, та доісторичної язичницької святині – Баби [16, с. 26]. Ця знахідка пояснює назву гори. Наукові пошуки Кіркора продовжила тут через пів століття – в 1939 році археологічна експедиція під керівництвом Ірини Сівкувної.

В 1998 році Російською академією наук в селі Старий Вишнівєць було досліджено дванадцять курганів княжої доби.

Першою пам'яткою ранньозалізного віку на території міста Збаража стала знайдена наприкінці XIX ст. частина мисочки із загнутими до середини краями [27, с. 93-94]. Тоді ж в селі Колодно Збаразького району було виявлено два горщики ранньозалізного періоду. Перший з них являє собою невелику посудину, оздоблену канелюрами, другий – посудину з гудзком на дні [29, с. 100-102].

В період останньої польської окупації (1919-1939 pp.) Збаражчину досліджували польські археологи. В 1931 році Т. Сулімірський та Г. Цегак-Голубовичева провели розкопки, виявленого в 1913 році біля Романового села в урочищі За церквою, могильника III-IV ст.

В 30-их роках XX ст. польськими археологами проводились перші професійні дослідження біля Старого Збаража – на Замковій горі. Проте прикро усвідомлювати, що ми і до нинішнього дня не маємо детальної інформації про них. Відомо лише, що тоді в районі Замкової гори було знайдено срібний скарб. Він складався з більше як десятка срібних ре-

чей, в основному жіночих прикрас, вік яких до тисячі років. Зокрема, це три срібні гривні, сім намистинок, сім сережок – півкругів із нанизаними кульками, дві підвіски, два орнаментовані браслети. Але і цей скарб зараз знаходиться у Варшавському музеї.

В 1936 році польським археологом О. Цинкаловським було відкрито чотири стоянки пізнього палеоліту в селах: Бодаки (урочище Зімно), Лози (урочище Вали), і в селищі міського типу Вишнівець (в урочищах Круглик і Старе кладовище).

В 1938 році ним же на березі річки Горинь, на схід від села Бодаки, було відкрито поселення трипільської культури. В цьому ж селі Бодаки О. Цинкаловським в 1938 році було відкрито поселення трипільської культури в урочищі Чорна Криниця, ним же воно досліджувалось в 1939 році, в 1940 році – М. Л. Макаревичем, в 1952 – Ю. М. Захарчуком, а у 1954 – К. К. Черниш. Виявлені житла, вогнища, гончарні печі, крем'яну майстерню та ін. Серед археологічного матеріалу слід назвати велику кількість кераміки, кам'яні, крем'яні і кістяні знаряддя праці, мідну сокиру, лошила, проколки та жіночі статуетки [15].

Численні знахідки гальштатського періоду було виявлено на початку ХХ ст. в селі Вікнини Малі. Розвідками проведеними у 30-их роках К. Маєвським, М. Смішком і О. Цинкаловським встановлено, що гальштатський горизонт лежить під нашаруванням римського часу. Тут було виявлено багате поселення висоцької культури. Як зазначав дослідник цього поселення О. Цинкаловський: “По обидвох боках дороги на узбіччі видно нижні частини споруд, наповнених уламками посуду і крем'яними знаряддями. Виступають часто черпаки з округлим дном і масивним вухом. Було знайдено горщики тюльпаноподібної форми, прикрашені низкою дірочок по краях вінець, бронзову шпильку із зігнутою у спіраль головкою та бронзовий наконечник стріли скіфського типу” [27, с. 101]. Кераміка ранньозалізного віку із Лозів зберігається у фондах Кременецького краєзнавчого музею (інвентарний № 338).

Із початком встановлення на Збаражчині радянської влади, археологічні дослідження тут проводив М. Смішко. В 1940 році ним було досліджено поселення біля села Вікнини Великі, урочище Глибока Долина, і виділено горизонт періоду гальштату. В 1956 році це поселення досліджувала М. Тихонова, яка зафіксувала сліди культур лятенського і черняхівського періодів. Ця пам'ятка є єдиним, ґрунтовно вивченим поселенням досліджуваного регіону у повоєнні десятиліття.

Під час розвідок М. Я. Рудинського у 1948 році було відкрито мезолітичну пам'ятку в селі Лози Збаразького району [14, с. 5-24].

В 1963 році в селі Раковець Збаразького району археологом Виноку-

ром відкрито могильник, який ним було віднесено до періоду черняхівської культури.

В 1968 році археологом В. П. Савичем в селі Лози було відкрито поселення трипільської культури. У 1969 році тут було проведено розкопки під керівництвом М. А. Пелещишина. Виявлено глинобитні площадки з печами. У заповненні культурного шару знайдено уламки посуду та крем'яні знаряддя [12, с. 12].

1969 року, в селі Бодаки археологами К. Черниш і І. Поповою досліджувалось поселення трипільської культури, відкрите у 1938 році археологом Цинкаловським. Проте ними дане поселення було досліджене в малому обсязі.

Значною кількістю нових пам'яток поповнився реєстр старожитностей Збаражчини у 1980-90-их роках. Результати розкопок у співставленні з підйомними колекціями розвідкових робіт М. Бандрівського, О. Петровського, О. Ситника, М. Філіпчука, Б. Строченя, М. Ягодинської і Н. Скакун значно збагатили наші знання про давнє минуле краю. Результати їхньої праці свідчать про досить інтенсивне заселення Збаражчини носіями різних культур та етнічних груп.

З 1985 року розпочалось повторне дослідження поселення трипільської культури в селі Бодаки енеолітичною експедицією інституту історії матеріальної культури Російської академії наук із Санкт-Петербурга під керівництвом к. і. н. Скакун Н. М. [15]. З 1994 року в дослідженні трипільського поселення також беруть участь науковці Національного заповідника «Замки Тернопілля», під керівництвом інституту археології АН України в особі освіченого археолога О. В. Цвек, а також з участю відомих археологів Франції, Болгарії, Польщі та Росії [23].

У 2001 році на базі тоді ще Державного історико-архітектурного заповідника, в місті Збаражі, відбулась міжнародна конференція, яка була присвячена темі трипільських і сусідніх їм поселень, за участю археологів різних країн. Під час конференції, за матеріалами трипільського поселення села Бодаки, було відкрито цікаву експозицію, яка діє і сьогодні. А у 2006 році ця експозиція експонувалася у Франції, Іспанії та Болгарії.

В 1988 році поблизу міста Збаража та сіл Старий Збараж, Верняки і Чернихівці проводились розвідкові дослідження пізньопалеолітичного періоду кандидатом історичних наук О. Ситником. На горі Веселій, що біля Старого Збаража, О. Ситником зібрано кам'яні знаряддя праці палеолітичних мисливців.

У 1988 році була відкрита стоянка давнього кам'яного віку, на горі Скалка, – у південних околицях Збаража. Пам'ятка датується періодом мадленської епохи пізнього палеоліту (це приблизно 20-15 тис. років

тому). Після себе ці люди залишили крем'яні вироби – нуклеуси, правильно ограновані ножеподібні знаряддя.

Друга пам'ятка була виявлена експедицією О. Ситника в 1988 році біля села Старий Збараж, – ближче до річки Гнізна від гори Скалка. На поверхні орного поля знайдено кілька десятків крем'яних виробів, вкритих блакитною та білою патиною. Серед інвентаря зустрічаються різці для роботи з кісткою, скребки для вичинення шкір тварин, пластинки у вигляді ножів, нуклеуси та інше.

Стоянку пізнього кам'яного віку виявлено попри дорогу на с. Манево, де зібрано колекцію крем'яних знарядь і відходів їх виробництва. Про це пише М. Бандрівський – секретар археологічної комісії наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка у статті “З минулого Збаражчини” [2, с. 3].

Цікавою пам'яткою є палеолітична стоянка, відкрита О. Ситником на півн.-зах. схилі Чернечої гори, що біля Старого Збаража, на місці покинутого кар'єру для видобування каменю. Після проведення ряду консерваційних робіт дна кар'єру, об'єкт буде придатним для реконструкції палеолітичного архітектурного комплексу. Дана пам'ятка входить до групи об'єктів палеоскансену “Старий Збараж”, спроектованого М. Філіпчуком [22].

Перехідний період від енеоліту до бронзи на території Збаражчини представлений пам'яткою, відкритою М. Бандрівським біля Старого Вишнівця, на вершині хребта в урочищі Гризунівщина. На пам'ятці зібрано уламки посуду і заготовки до крем'яних серпів періоду енеоліту – ранньої бронзи 3-1,5 тис. років до н. е.

В 1990 році поселення біля села Вікнини Великі, урочище Глибока Долина повторно досліджувалось М. Бандрівським. В результаті невеликих розкопок виявлено новий, невідомий раніше комплекс матеріалів культури шнурової кераміки, ранньоскіфського часу та періоду ранніх слов'ян [2].

Значною кількістю нових пам'яток періоду раннього заліза поповнився реєстр старожитностей Збаражчини у 1980-их – 90-их роках. Розвідками О. Ситника у 1987 році виявлено цілий ряд пунктів у Збараському і суміжних районах. Фрагменти ліпної кераміки ранньозалізного віку виявлені також М. Пелещишином і Р. Чайкою біля села Капустинці [12, с. 48].

Цікавими є знахідки археологічної експедиції Львівського університету й інституту українознавства ім. Крип'якевича НАН України в 1990-92 рр. під керівництвом М. Бандрівського біля с. Старий Збараж. Тут виявлено поселення VIII-VII ст. до н. е. Знайдено колекцію фрагментованих горщиків, чорнолощених посудин з наліпним і штампованим орнаментом, зернотерки, розтирачі, проколки з кісток, крем'яні серпи, скребачки та предмети озброєння [3, с. 143].

На пам'ятці у Старому Збаражі науковцям вперше вдалося розмежувати комплекси передскіфського від ранньоскіфського часу. Це дало можливість прослідкувати генетичну (безперервну) спадкоємність форм і технології виготовлення посуду та інших предметів протягом 2-2,5 століть. Розкопки довели, що про жодну зміну населення, яка нібито мала відбутися на Західному Поділлі у ранньоскіфський час, не може бути і мови.

Однією з найяскравіших культур доби раннього заліза є висоцька культура. Цікава пам'ятка цієї культури була відкрита в 1988 році в селі Колодно розвідками О. Ситника та М. Левчука в урочищі На калині коло піску.

Неподалік від цього урочища М. Бандрівським у 1990 році було відкрито ще одне місцезнаходження – пункт II, яке може датуватися періодом пізньої бронзи–раннього заліза. Південно-західніше пункту II, на поверхні поля зібрано колекцію уламків товстостінних ліпних горщиків з кружками і проколами під вінцями, крем'яні знаряддя (пункт III). Того ж часу знахідки виявлено західніше від пункту III – це вже пункт IV. Експедицією М. Бандрівського у 1992 році в урочищі На калині коло піску було проведено археологічні розкопки поселення (пункту I).

В 1993 році кандидатом історичних наук О. М. Петровським були проведені археологічні розвідки поселення ранньозалізного часу поблизу села Кобилля. Матеріали, підняті з поверхні та знайдені у шурфах, представлені фрагментами ліпного та (дуже рідко) гончарного посуду, крем'яними пластинами, пряслицями, фрагментами обмазки. Культурне обличчя поселення в цілому поєднує риси пізньовисоцької, лежницької та черепино-лагодівської культур. Присутні ознаки тісних зв'язків з лісостеповими культурами ранньоскіфського часу [13, с. 12].

Того ж періоду пам'ятка була відкрита в селі Залісцях, де було знайдено могильник, який датується періодом гальштату ранньозалізного часу.

Ряд археологічних пам'яток ранньозалізного віку на території Збаражчини були відкриті в 1987-88 роках О. Ситником. Одну таку пам'ятку ним було відкрито 1988 року в західних околицях міста Збаража (Збараж IV). На поверхні городів було знайдено декілька фрагментів грубої ліпної кераміки і крем'яні сколи без патини, які попередньо були віднесені до періоду раннього залізного віку. Матеріали даної пам'ятки зберігаються в Тернопільському краєзнавчому музеї.

Дві пам'ятки ранньозалізного часу були відкриті розвідками О. Ситника ще в 1987 році на околицях села Чернихівці Збаразького району. На першій з них (Чернихівці I) О. Ситником було зібрано кілька десятків фрагментів ліпної кераміки, крем'яні відщепи, уламок крем'яного серпа, камінь розтиральник. Матеріали розвідок знаходяться в Тернопільському обласному краєзнавчому музеї.

На ще одному відкритому поселенні (Чернихівці II), на поверхні орного поля, О. Ситником було знайдено кілька десятків фрагментів грубої ліпної кераміки з характерними наліпними і розчленованими валиками, крем'яних непатинованих відщепів. В попередньому плані, пам'ятку віднесено до культур скіфського періоду ранньоскіфського віку. Знайдені матеріали, як і попередні – на зберіганні в ТКМ.

Ще дві пам'ятки було відкрито О. Ситником в 1988 році на околицях села Старий Збараж. На поверхні орного поля були зафіксовані крем'яні знаряддя праці, ліпна кераміка, кістки домашніх тварин. Матеріали з дослідження цих пам'яток, які датовані періодом трипільської культури і раннього залізного віку, зберігаються в Тернопільському краєзнавчому музеї.

Цікаві дві пам'ятки було відкрито в 1988 році О. Ситником на околицях села Верняки Збараського району. На пам'ятці "Верняки I" розвідками О. Ситника на оранці зафіксовано велику кількість грубої товстостінної кераміки, непатинованих крем'яних виробів, кам'яних знарядь та кісток домашніх тварин. Дана пам'ятка продатована передскіфським періодом раннього залізного віку. Матеріали розвідок пам'ятки зберігаються в ТКМ.

Під час розвідок поселення "Верняки II", на орному тоді ще колгоспному полі, зібрана колекція фрагментів кераміки, крем'яних виробів і кісток домашніх тварин. На поверхні зустрічались матеріали, які датуються раннім залізним віком, періодом черняхівської культури та Київської Русі. Знахідки на даний час зберігаються у фондах Тернопільського краєзнавчого музею і є доступними для бажаючих їх дослідити.

Пам'ятки раньозалізного часу були поповнені ще двома, які були відкриті розвідками О. Ситника в 1988 році на околицях села Залужжя. Під час розвідки зібрана археологічна колекція, яка складається з фрагментів керамічних виробів, крем'яних знахідок та інше. Знайдені матеріали, які попередньо продатовані періодом пізньої бронзи – раннього заліза, знаходяться на збереженні в ТКМ.

В 1989 році Б. Строценом в селі Кретівці було відкрито поселення черняхівської культури. Пам'ятку автор досліджень датує II-V ст. н. е.

В 1990 році Богданом Строценом було відкрито аналогічне поселення в селі Кобиля. Це поселення він відніс до періоду черняхівської культури. Протягом 1992 року і в 1995 році експедицією Тернопільського краєзнавчого музею під керівництвом Б. С. Строціня проводились археологічні розкопки цього поселення. Наймасовішими знахідками на пам'ятці є гончарна кераміка – миски, горщики, глечики та інше. Доповнило колекцію знайденої кераміки біконічне глиняне пряслице брунатно-сірого кольору з добре зглаженою поверхнею. Також було знайдено три бруски, які служили для загострення ножів, голок та інших знарядь.

Досліджуючи пам'ятку, Б. Строцьєнєв зробив висновки, що цю пам'ятку залишило германське поселення, яке також брало участь у формуванні черняхівської культури. Враховуючи великі розміри поселення, Богдан Строцьєнєв припустив, що Кобилля було племінним центром [19, с. 236-255].

В 1983 році поселення черняхівської культури було зафіксовано М. Бандрівським, в урочищі Мшана, в селі Старий Збараж.

В 1913 році біля Романового Села, в урочищі За церквою, під час земляних робіт було виявлено могильник III-IV ст. н. е. І ще за подібних обставин було виявлено кілька поховань жителями Романового Села в 1920 році. В 1931 році польські археологи Т. Сулімірський та Г. Цегак-Голубовичева провели тут розкопки.

В 1988-89 роках ця пам'ятка досліджувалась експедицією Тернопільського краєзнавчого музею під керівництвом Б. Строцьєнєва. Знайдені під час розкопок 1988 року амфора та амулет із морської черепашки, який походить з Чорного моря, свідчать про зв'язок з античним світом. Серед поховального інвентаря знайдено речі (два кістяні гребені, чотири бронзові фібули, срібна пряжка), які дають досить точну інформацію про датування пам'ятки – IV ст. н. е. Досліджуючи дану пам'ятку, Б. Строцьєнєв відніс її до черняхівської культури [18, с. 132-136].

Більшість слов'янських пам'яток Збаражчини – це селища і городища. Грунтові слов'янські могильники на наших теренах майже не відомі. Це пояснюється тим, що вони не мають зовнішніх ознак і знаходять їх цілком випадково – під час земляних робіт, або ж після весняних паводків.

У 1989 році біля села Старий Збараж, в урочищі Замкова гора, в стінці старого кар'єру А. В. Маціпуороу була відкрита нова пам'ятка пізнього слов'янства – ґрунтовий могильник з трупоспаленням. Він знаходився з північної (пониженої) сторони Замкової Гори, на лівому березі річки Гнізна. Могильник належить до пізньої фази культури типу Луки Райковецької і датується кінцем IX – першою половиною X ст. н. е. На розкопаній ділянці могильника виявлено сім скупчень фрагментів кераміки, під якими і поруч з ними зафіксовано кальциновані кісточки з вуликами. Ям від урн виявлено не було [25, с. 137-153].

В 1990 році, в урочищі Замкової Гори, тоді ще науковим співробітником Тернопільського краєзнавчого музею М. Ягодинською було відкрито поселення давньоруської культури, датоване нею періодом XII-XIII ст. Такі ж давньоруські поселення на Збаражчині були відкриті раніше на околицях сіл: Великі Вікнини, Колодно та в Романовому Селі.

В липні 1997 року Мариною Ягодинською було проведено практичні роботи з вивчення території Замкової Гори в селі Старий Збараж. З метою

перевірки культурного шару на предмет залишків давньоруського дитинця городища Княжої Доби був закладений розкоп.

До побудови замку у XIV ст. на Замковій горі існувало давньоруське городище і ровесницею цього городища є перша письмова згадка про Збараж під 1211 роком [6, с.18]. Дійсно, на згаданій території можна знайти залізні речі давньоруського часу (наконечники стріл, намистини, фрагменти скляних браслетів, ножі, шпори, пряжки, тесла, тощо), ліпну кераміку VIII-IX ст., кружальну X-XIII ст. Автор досліджень зробила висновки: «стверджувати, що у VIII-IX ст. на цьому місці було укріплене городище, немає підстав, але те, що тут було слов'янське поселення культури типу Луки Райковецької – немає сумнівів» [24, с. 57-68].

Збаразьке городище в 1241 році було зруйноване татарською ордою на чолі з ханом Батием. На місці зруйнованого городища Сіверським князем Дмитром Корибутом, якому литовський князь Вітовт віддав Збараж, неподалік Чорного шляху, в 1383 році було збудовано перший мурований замок.

З метою поглиблення знань про історичний період існування Старозбаразької фортеці, а також для створення палеоскансену Старий Збараж, в травні 1998 року на Замковій горі були проведені археологічні розкопки. Їх проводили спільно з науковими співробітниками ДІАЗ м. Збаража вчені археологи з Львівського інституту українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України. Керував роботами кандидат історичних наук Михайло Філіпчук. Тоді було визначено передбачувані контури фортеці на місці й попередньо визначено місце розташування стін, оборонного валу і рову перед ним.

В червні 1998 року продовжились практичні роботи з вивчення території Замкової гори під керівництвом М. Ягодинської. В роботі експедиції взяли участь також студенти Чернівецького державного університету та науковці Державного історико-архітектурного заповідника міста Збаража.

В південній частині Замкової гори, на частині середнього оборонного валу і частині рову перед оборонним валом, було обстежено культурний шар XII-XIII ст. Чорна гумусова земля насичена керамікою, скляними браслетами та кістками свійських тварин. Пізніше цей вал реконструювався в часи існування мурованої фортеці, в XV-XVI ст., про що свідчить верхній шар, в якому були знайдені фрагменти горщиків XV-XVI ст. У внутрішньому рові було знайдено: залізну шпору з круглим шипом XII-XIII ст., підквадратну пряжку від зброї, багато фрагментів глиняної обмазки та вугілля.

На місці розташування середньовічного замку, був закладений розкоп, у якому було знайдено кераміку VIII-XIII ст., фрагменти кахель XV-XVIII ст., наконечники стріл, петлі від воріт, скляні браслети, замок і скляну намистину.

На глибині 30 см від поверхні зафіксовано обриси будівлі, під час зачистки підлоги якої, були знайдені фрагменти середньовічної кераміки та бронзовий перстень з шестигранною прозорою кришталевою вставкою. Під вставку підкладена срібна пластинка, на якій нанесено зображення “рози вітрів”, або як казали раніше, “гromового знаку”. Цей перстень мав охоронне магічне значення і повинен був захищати свого господаря від блискавки та грому.

За результатами досліджень стало відомо, що після пожежі 1474 року підвал замку більше не відбудовувався. Але сама фортеця пізніше знову відбудовується, відновлюється її роль у житті населення міста і його окраїн.

На північ від фортеці був монастир Святого Онуфрія, який було закладено ще в XIII ст. на вершині скалистої гори висотою 367,8 м [11, с. 6].

В 1474 році монастир був зруйнований татарами, але в 1480 році він був відновлений князями Збарзькими. Цілковитого знесення будівля могла зазнати в 1589 році – під час знищення татарами замку і всього міста [10, с. 17]. Монастир був невеликим за розміром, і розрахований на незначну кількість монахів [8, с. 189].

Зазначений об'єкт перебуває під охороною держави і входить до Національного заповідника «Замки Тернопілля», програма якого передбачає дослідження і реставрацію кам'яних решток монастиря. У відповідності до договору, укладеного між Інститутом археології Львівського національного університету імені Івана Франка та Державним історико-архітектурним заповідником в м. Збараж, з 17 липня до 24 жовтня 2004 р було проведено розвідкові дослідження на території монастиря св. Онуфрія. Під керівництвом молодшого наукового співробітника Інституту археології ЛНУ імені І. Франка, к. і. н. Наталії Білас розвідкові роботи на території монастиря проводили – науковці ДІАЗ О. Мандрик, В. Данилейко, М. Максимець, а також робітники О. Коник, В. Шморгай, О. Брегін. При дослідженні монастиря було відкрито стіни, дубовий поріг та частину фундаментів монастирської будівлі.

Відомо, що перша письмова згадка про Новий Збараж як місто відноситься до 1583 року [1, с. 26]. При реконструкції планування вулиць центру давнього міста Збараж, досліджуючи схему розташування підземних порожнин і підвалів, а також фундаментів старих будівель, неабияку цінність щодо цього мають планомірні археологічні дослідження. Цікавими в цьому відношенні є результати обстеження автором статті виритого котловану на місці будівництва магазину в районі парку «Різдва Христового» в 2003 році. Під час земляних робіт було виявлено мурований з тесаного каменю вхід у підземелля із сходами.

На місці входу автором статті було зібрано підйомний матеріал, який

попередньо можна датувати періодом XVII – поч. XVIII ст., а саме: фрагменти скляного посуду із гутного скла, керамічний посуд, керамічну люльку, а також залізне окуття лопати.

Знахідки цього ж періоду було знайдено у східній стінці котловану. При огляді стратиграфії ґрунту на глибині 1 м 80 см від сучасної поверхні у культурному шарі, який, аналізуючи знахідки, попередньо можна датувати XVII – поч. – XVIII ст., досить добре простежувалась дорога, викладена дубовими колодами. В процесі дослідження було проаналізовано можливість напрямку і межі даної дороги від центральної споруди міста періоду XVII ст. монастиря оо. Бернардинів до північної Залозецької брами, утворюючи головну міську вулицю із прибудованими будинками [7, с. 24-27].

Головною домінантою історико-культурного середовища міста в XVII ст. стає новий замок, збудований і уфортифікований згідно тогочасних потреб.

З метою досліджень оборонних ліній, земляних валів та місць битв періоду облоги Збаража 1649 року військами Б. Хмельницького в 2003 році Богданом Строценем спільно з доктором університету США штату Кентукі Андріаном Мандзієм було проведено археологічні розвідки з допомогою металодетекторів. Під час обстеження було вилучено матеріал з ґрунту на глибині залягання до 30 см, а також підйомний матеріал, який можна продатувати в широкому хронологічному діапазоні, в тому числі і матеріал, який відноситься до періоду облоги 1649 року.

В результаті реставраційних робіт над західним бастионом Збараського замку виникла необхідність в проведенні попередніх археологічних досліджень, які було проведено у 2004 році під керівництвом молодшого наукового співробітника Інституту археології ЛНУ імені І. Франка, к. і. н. Наталії Білас.

У процесі дослідження вдалося встановити, що ширина північно-західної стіни бастиону сягала 2,5-2,6 м, а північно-східної – приблизно 4,5 м.

На глибині 0,3 м від рівня сучасної поверхні віднайдено дві мідні монети – литовський солід, який карбували у 1659-1666 р. За аналогіями фрагменти посуду, знайденого в процесі досліджень, можна віднести до другої половини XVII-XVIII ст. – часу будівництва та першого етапу функціонування замку.

Завершуючи аналіз матеріалів, відкритих раніше і нововідкритих та частково досліджених пам'яток Збаражчини, слід підкреслити, що дуже багато важливих питань залишаються невисвітленими. Одразу ж треба зазначити, що не дивлячись на значну кількість виявлених пам'яток, повноцінних культурно-стратиграфічних комплексів мало. Поселення і взагалі культури, репрезентовані здебільшого лише колекціями матері-

альних решток (кераміка, знаряддя праці), в той час як планування господарських комплексів, характер побутових об'єктів (житла, печі, ями, наземні споруди), їх конструктивні особливості вивчені дуже поверхово. Теж саме стосується і поховальних обрядів.

Представлена робота – лише перші кроки на шляху всебічного ґрунтового аналізу археологічних досліджень, вивчення історичних культурно-хронологічних процесів цієї невеликої, але надзвичайно цікавої частини Тернопільської області.

Матеріали досліджень району, які зберігаються у фондах Національного заповідника «Замки Тернопілля» в місті Збаражі, експонуються у виставкових залах та експозиціях. Багатий археологічний матеріал розповідає численним іноземним та місцевим відвідувачам про давнє минуле нашого краю.

Література

1. Архив Юго-Западной России Ч. 6. Т. 1. – К., 1876.
2. Бандрівський М. З минулого Збаражчини // Гомін. – Збараж, – 1992. – № 44.
3. Бандрівський М., Ситник О. Пам'ятки ранньозалізного віку Північно-Західного Поділля. – Збараж, 1994. – 143 с.
4. Бондаренко Г. Спеціальні історичні дисципліни. – Луцьк, 1997. – 222 с.
5. Відейко М. Трипільська цивілізація. – К.: Академперіодика, 2002. – 142 с.
6. Галицько-Волинський літопис. – Львів: Червона калина, 1994. – 254 с.
7. Данилейко В. Геофізичні та археологічні фактори в контексті дослідження історичного минулого центральної частини міста Збаража // Наукові записки Національного заповідника «Замки Тернопілля». – Збараж, 2010. – С. 24-27.
8. Жила В. Збаражчина: в 2-х т. – Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто, 1985. – Т. 2. – 525 с.
9. Малевич А. Збараж. – Львів, 1984. – 35 с.
10. Малевич А. Мандрівка крізь століття. – Тернопіль, 1996. – 80 с.
11. Малевич А. Неопалима купина. – Збараж, 1991. – 21 с.
12. Пелешин М., Чайка Р. Нові матеріали до археологічної карти Західного Поділля // Тези VII істор.-краєзн. конф. – Кам'янець-Подільський, 1987. – 120 с.
13. Петровський О. М. Звіт про археологічні розвідки в околицях с. Кобилля Збарзького району Тернопільської області. – Тернопіль, 1993. – 12 с.
14. Ситник О. С. Пам'ятки кам'яної та мідно-кам'яної доби на Тернопіллі // Тернопілля: сторінки історії. – Тернопіль, 1995. – С. 5-24.
15. Скаун Н. Отчет о работе энеолитического отряда на трипольском поселении Бодаки. – Санкт-Петербург, 1999. – 30 с.
16. Смишко М. Раннесловянские памятники на территории западных областей УССР // Доклад VI научной конференции ИА АН УССР. – К., 1953. – 120 с.
17. Строцень Б. Список археологічних пам'яток Збарзького району, які перебувають під державною охороною. – Тернопіль, 2001. – 2 с.

18. Строцень Б. С. Могильник IV ст. біля Романового Села Збарзького району // Науково-краєзнавчий часопис Джерело. – Тернопіль, 1994. – С. 132-136.
19. Строцень Б. С. Розкопки черняхівського поселення біля с. Кобиля у 1995 році // 20 lat archeologii w Maslomeczu. – Lublin, 1997. – С. 236-255.
20. Строцень Б. С. Тернопілля в першій половині I тисячоліття н. е. // Тернопілля: сторінки історії. – Тернопіль, 1995. – С. 45-56.
21. Тиханова М. А. Еще раз к вопросу о происхождении черняховской культуры // Краткие сообщения Института Археологии. Вып. 121. Проблемы изучения Черняховской культуры. – М.: Наука, 1970. – 116 с.
22. Филипчук М. Палеоскансен Старий Збараж: В XV т. – Збараж-Львів, 1996. – Т. I. – 25 арк.
23. Цвек Е., Скакун Н. Отчет об археологических раскопках энеолитической экспедиции на поселении Бодаки. – Санкт-Петербург, 2000. – 37 с.
24. Ягодинська М. О. Слов'яни VI-IX ст. н. е. // Тернопілля: сторінки історії. – Тернопіль, 1995. – С. 57-68.
25. Ягодинська М. О. Слов'янський могильник біля Старого Збаража // Джерело науково-краєзнавчий часопис. – Тернопіль, 1994. – С. 137-153.
26. Ягодинська М. О. Тернопілля в часи Галицько-Волинського князівства // Тернопілля: сторінки історії. – Тернопіль, 1995. – С. 69-82.
27. Cynkalowski A. Materiały do pradziejow Wolynia i Polesia Wolynskiego. – Warszawa, 1961. – 180 s.
28. Janusz B. Zabutki prehistoryczne Galicyi Wschodniej. – Lwow, 1918. – 290 s.
29. Sulimirski T. Kultura wusocka. – Lwow, 1931. – 230 s.

Археологічні відкриття Яна Юзефа Фітцке на Волині

Розмову про внесок Яна Юзефа Фітцке у дослідження праісторії Волині хочеться розпочати фрагментом спогадів про нього. Він не вирізняється лаконічністю та фактографічністю наукового викладу, однак є дуже суттєвим для розуміння постаті вченого. “Цілу душу віддав магістр Фітцке археологічним студіям на Волині. Здійснював сам археологічні дослідження, запрошував краківських археологів до участі в них, знаходив об’єкти для вивчення. Писав статті, надсилав їх до Кракова, публікуючи в тамтешній пресі. Також пропагував збереження археологічних пам’яток. Захоплювався археологією і любив її” [Jan Fitzke..., 2009, s. 97].

Біографічна довідка. Ян Юзеф Фітцке (12.01.1909-1940) народився в місті Гдова на Краківщині. Закінчив гімназію в Кракові (1929), навчався на археологічному відділі Ягеллонського університету (1929-1933). Ще навчаючись у гімназії, Я. Фітцке брав участь в археологічних експедиціях та розкопках у центральній та південній Польщі. З 1930 року став членом Польського Археологічного Товариства та співробітником двох його видань: „Огляд археологічний» і „З глибини віків». У 1933-1935 роках працював в Етнографічному музеї м. Лодзя та в м. Кракові.

У серпні 1936 року Ян Фітцке отримав посаду головного хранителя і керівника Волинського музею в Луцьку. Йому вдалося реорганізувати роботу музею, поставити її на наукову основу, поповнити і систематизувати музейні колекції. Протягом своєї роботи в музеї Ян Фітцке проводив регулярні археологічні розкопки на значній території Волинського воєводства. Він – один з найбільших знавців лінійно-стрічкової та дунайської культури. Найбільш відомі дослідження і знахідки були зроблені в м. Луцьку (Луцьк-Гнідава, Луцьк-Дворець, Луцьк-Кримне), с. Городок (Луцького району), с. Городок на Рівненщині.

Крім того, в смт Торчин ним було досліджено могильник доби бронзи; в с. Піддубці розкопано кургани давньоруського часу з прикрасами та зброєю. Розкопки проводилися в Любомлі, Берестечку, Черську і т. д. Частина зібраної археологом колекції зберігається у фондах Волинського краєзнавчого музею, найкращі знахідки і нині представлені в експозиції музею.

Фітцке – автор численних публікацій в місцевій та столичній пресі про колекції Волинського музею та повідомлень про археологічні знахідки на землі волинян: „Надзвичайно цінне археологічне відкриття під Луцьком» (1937), „Сенсаційне відкриття у неолітичних могилах у Торчині на Волині» (1937), „Нумізматичне зібрання музею ВТПН у Луцьку» (1936) та інші.

Магістр Я. Фітцке залишив слід на Волині і як практик та організатор музейної справи в краї, він був упорядником колекцій занедалого і занедбаного музею князів Острозьких в Острозі, переданого в 1938 р. місцевому відділенню Волинського округу Польського Краєзнавчого Товариства, членом редколегії щомісячника „Земля Волинська» та правління Луцького відділення ПКТ, викладав на курсах екскурсиводів по м. Луцьку, допомагав становленню регіональних музеїв в містах Дубно, Кременець.

З початком другої світової війни як поручик запасу призваний до польської армії. Разом зі своєю частиною потрапив у радянський полон, а далі – в табір, що знаходився в Козельську на Смоленщині. Наприкінці квітня 1940 р., під час ліквідації табору, Ян Фітцке був розстріляний органами НКВС у Катинському лісі.

Література: Дудар Т. 95 років від дня народження Я. Й. Фітцке (1909-1940) – польського археолога, дослідника Волині // Календар пам'ятних дат. – Луцьк, 2004; Бондаренко Г. Історичне краєзнавство Волині: – Луцьк, 2003. – Кн. 1. – С. 101, 102; Дмитрук В. Археологічні матеріали Яна Фітцке у фондах Волинського краєзнавчого музею // Волинь незабутня: Тези IV регіон, наук.-практ. конф. – Рівне, 1993. – С. 5-6; Дмитрук В. Вибрані часом: (Краєзнавці Волині 20-30 рр. ХХ ст.) // Волинський музей: історія і сучасність: Наук. зб. – Луцьк, 1999. – Вип. II. – С. 59-62.

Приїзд до Луцька був поворотним у дослідженнях Яна Юзефа Фітцке. Як єдиний археолог у Волинському краї, він розвинув жваву діяльність з інвентаризації та проведення рятівних розкопок. Першим здійснив опис поселень люблінсько-волинської групи мальованої кераміки, фіксуючи скупчення цих пам'яток у південній частині Волині та належність до двох хронологічних періодів. Він відкрив чимало нових неолітичних та ранньобронзових поселень над Горинню, злокалізував місця виготовлення крем'яних наконечників списів, кинджалів та серпів у Томашеві, Бугрині і Стадниках, засвідчив існування курганів. Провів також дослідження тілопокладного поховання доби бронзи у Черську на Поліссі та Великому Боратині (колишній Луцький повіт).

Результати праці Яна Юзефа Фітцке відображено у звіті про археологічну та наукову діяльність Волинського товариства приятелів наук за 1935-1937 рр., що зберігся донині, у якому подано маршрути археологічних експедицій. У цьому документі йдеться також про наукові розвідки 1936 р. Хоча стиль викладу відзначається стислістю, проте дає уявлення про динамічність, енергію Яна Фітцке у проведенні археологічних пошуків, пор.: “Луцьк (передмістя Гнідава). 19-27.08 магістр Фітцке дослідив на території цегельні Глікліха сім ранньослов'янських землянок.

Кульчин, Луцький повіт. 03-05.09 на дюні, розташованій на правому березі старого русла р. Стир, магістр Фітцке відкрив сліди лужицької культури у вигляді десятків фрагментів кераміки.

Вишків, Луцький повіт. 12.09 магістр Я. Фітцке спільно з п. З. Леським дослідив у с. Вишків поля, що розташовані між руслом р. Стир і дорогою на Жидичин, де на відстані одного кілометра знайшли велику кількість неолітичного і ранньослов'янського керамічного матеріалу.

Коршів, Луцького повіту. 15-20.09 магістр Я. Фітцке спільно з З. Леським завершили розпочате в 1934 році доктором З. Карпінською дослідження на ранньослов'янському городищі, під час яких було відкрито кілька землянок...” [Рукопис].

Впродовж 1936-1939 рр. Ян Фітцке проводив регулярні розкопки на значній території Волинського воеводства. Найбільш відомі його дослідження і знахідки у Луцьку (р-н Красне та Гнідава), де вивчалися поселення культури лінійно-стрічкової кераміки; смт Торчині – могильник стжижівської культури (рис. 1); с. Піддубцяч – розкопано кургани, де знайдено тілопокладні поховання з предметами побуту, прикрасами і зброєю X-XII ст. [Охріменко, 1993, с.117-120].

Про широчінь студій Яна Фітцке у 1937 р. можна довідатись із короткої інформації, вміщеної в часописі «Літературно-науковий кур'єр» (1938, № 18). Тут повідомлялося про розкопки в Луцьку, біля цегельні Глікліха, де виявлено житла-землянки культури лінійно-стрічкової кераміки, бронзового віку та давньоруського часу. Ян Фітцке зазначав у своїх тодішніх звітах, що на так званій Фелшерівці біля сучасної вул. Б. Хмельницького було відкрито тілоспальні поховання I-II ст. н. е., а землянку з так званою сірою готською керамікою виявлено на “урядовій колонії” (біля сучасного приміщення Волинського краєзнавчого музею, що на вул. Шопена); належить до 4 ст. н. е.

У селі Вільгір проведено розкопки кургану культури шнурової кераміки, а у селі Колосниках (Рівненщина) – поховання 4 ст. н. е. Крім того, досліджувалися два кургани бронзової доби в Боратині та Шепелі. У першому з них знайдено “чотири, парами покладені, ногами один до одного, скорчені скелети дорослих осіб, біля яких знаходилися різноманітні бронзові оздобы”. Розкопано було також тілопальні поховання поблизу Дружкополя (Горохівщина) та Черська (Ковельський пов., тепер Маневицький район). Роботи біля останнього Ян Фітцке проводив спільно з проф. Тадеушем Сулімірським. Неподалік від Черська розкрито могильник лужицької культури, де була “типова кераміка гальштатського періоду”. Роботи на Поліссі дали підстави Яну Фітцке полемізувати з науковцями, які вбачали прабатьківщину слов'ян на Поліссі. Він аргументував свою позицію тим, що в ранньозалізний час і, можливо, раніше ці місця були надмірно зволожені й непридатні для життя.

У 1937 або 1938 рр. було проведено розкопки давньоруських курганів на південь від с. Берестяни (нині Ківерцівського району Волинської об-

ласті). Поблизу них, в урочищі Сермень автором цієї статті виявлено ще одну групу насипів того часу.

Подібні результати одержано під час досліджень 1937 р. Пізно восени Комісією антропології та праісторії Польської Академії наук у Кракові разом з Волинським товариством приятелів наук у Луцьку було проведено дослідження у Піддубцях 36 ранньоісторичних (давньоруських – Г. О.) курганів на невеликому овалному підвищенні в урочищі “Вільгорше”, що належало селянину Ю. Кротюку.

Цей невеликий пагорб, на якому були насипані згадані кургани, частково оточене підмоклими луками, почасти поєднується з наступним підвищенням, що тягнеться із заходу на північ. Уявлення про цю курганну групу дають описи відкритих розкопками поховань:

“Курган № 1 невеликий, злегка деформований. Довжина його вздовж осі північ-південь 5 м, висота насипу 90 см. Під дерном залягає товстий шар (20 см) гумусу, під яким лежав шар чорнозему, перемішаний з піском. У підніжжі кургану, в центральній частині насипу, знаходився скелет молодого чоловіка, покладений в напрямку із заходу на схід. Довжина скелета 120 см. Голова покладена на правий бік, обличчя нахилене, кістяк злегка вигнутий, руки вздовж тіла, ноги витягнуті.

Курган № 2 мав висоту 120 см. Довжина його вздовж осі північ-південь 7,20 м. В середині, біля основи копця, лежав випрямлений скелет дорослого чоловіка по осі захід – схід. Голова схилена на правий бік, грудна клітка зім'ята, руки та ноги витягнуті. Обіч правого боку покійника видно сліди дерев'яної загорожі [Fitzke, 1939, s. 357-362].

Загалом кургани в Піддубцях становили невеликі насипи, розташовані неподалік один від одного, рядами вздовж усього могильника. Середній діаметр їх коливався у межах від 4 до 10 м. В основі центральної частини курганів знаходилися людські скелети, переважно дорослих чоловіків, покладені випрямлено із заходу на схід.

Дуже скромний супроводжуючий інвентар поховань складався із знайдених де-не-де фрагментів гончарного посуду, великого конічного пряслиця із кургану № 17, срібного персня зі скрученого дроту з кургану № 27, двох мідних скроневих кілець (курган № 4) та по одному з курганів № 15 і 25.

Як відзначав автор розкопок Ян Фітцке, визначення точної хронології піддубцівських курганів викликає певні труднощі, пов'язані з відсутністю супроводжуючих типів прикрас, знарядь і посуду. Згадані вище, наприклад, скроневи кільця, що характерні для західних слов'ян, а на східних землях не відігравали значної ролі, не можуть в цьому допомогти.

Проте сукупність рис курганів у Піддубцях, а саме: дуже вбогий інвентар, положення всіх скелетів вздовж осі захід-схід і, насамперед, спо-

сіб поховання тіл в основі насипів, – є характерним для курганів дреговичів, що мешкали в долині Прип'яті і вище від неї на північ, свідчать на користь визначення цих курганів як дреговицьких. Дослідник зауважує, що подібні кургани розкопали в с. Усті Костопільського району, в долині Случі. Він припускає можливість експансії (можливо, культурної) дреговичів, яка досягла правого берегу Стиру (дружини дреговичів дійшли аж до Луцька), наприкінці XI чи на початку XII ст., з того часу і походять, швидше за все, піддубцівські кургани [Fitzke, 1939, s. 360].

Інші дослідження. У результаті пошукової експедиції 1937 р. у Рожищах було зафіксоване велике чотирибічне, частково зруйноване городище під назвою “Шведські вали”. Крім цього, в 1937-1939 рр. проводилися розкопки біля сіл Буяни, Линів, Білосток, Несвіч, а також Торчина, Горохова, Луцька, під час яких виявлено кургани, городища, окремі артефакти [Fitzke, 1937, s. 81-82].

У 1938 р. Ян Фітцке побував на Любомльщині, свідченням чого може бути одна з його розвідок, де він писав, що “Любомль належить до тих нечисленних міст Волині, які своїм родоводом сягають у глибину праісторичних часів” і повідомляв, що проведені з ініціативи Волинського Товариства Приятелів Наук розвідки дали чимало цікавих знахідок 10-11 ст. (зокрема, виявлено розташоване на східній околиці міста городище та поселення неподалік від нього) [Fitzke, 1938, s.118].

Зупинимося дещо детальніше на аналізові цих даних. Зі східної сторони міста, над підмоклими луками, за даними Яна Фітцке, виявлено велике, овальне городище із заглибленням у центрі. Навколо нього тягнеться частково розораний невеликий вал, оточений двома ровами. В'їзд до городища розташовувався з північного боку.

На думку археолога, любомльське городище належить до категорії низинних. Його насипано майже повністю на дещо підвищеному, оточеному болотами острові. На городищі, про що свідчать знайдені пам'ятки, житла були подібні до невеликих житлових землянок.

На відстані близько 100 м на північ від Любомльського городища випадково відкрито “ранньоісторичне” (давньоруське – Г. О.) велике поселення, на жаль, майже цілком знищене глибокою оранкою трактором. На площі цього поселення, у місцях, де розміщувалися, ймовірно, великі житла на стовпах, знайдено значну кількість уламків найрізноманітнішого посуду, гарно оздобленого хвилястими і лінійними заглибленнями, численні кістки тварин і перепалене гранітне каміння із зруйнованих печей. Поруч із однією пічкою піднято невелику бронзову пряжку від пояса. Беручи до уваги археологічний матеріал, можна припустити, що будівлі на цьому поселенні розташовувалися рядами недалеко один від одного.

“Ранньоісторичні” землянки, добре збережені, відкрито було трохи ближче до історичного міста. Це споруди великих розмірів з печами, заповненими уламками посуду, подібними до знайдених на городищі і на знищеному трактором поселенні.

“Ранньоісторична кераміка, – зауважує Ян Фітцке, – достатньо однорідна на всій Слов’янщині, зроблена на гончарному крузі, має характерний хвилястий та лінійний орнамент. Досить часто ці два мотиви оздоблення так тісно пов’язані між собою, що важко провести між ними якийсь хронологічний поділ. Знаки і штемпелі на денцях посуду, вказують, на мою думку, на виникнення якогось пізнішого гончарного цеху. Поверхня ранньоісторичного посуду є досить нерівною, різновидів форм небагато, найчастіше – за відмінністю шийки посуду” [Fitzke, 1938, s.118].

Археологічним здобутком Яна Фітцке можна вважати складені ним “Карта розміщення археологічних стоянок на території Волинського воеводства у 1936–1938 рр.”, де фактично зазначені маршрути його експедицій, і яка не втратила своєї наукової цінності.

Як бачимо, різноплановість археологічних розкопок Яна Фітцке, проведених у 1930-х роках, дозволила зробити йому чимало цінних відкриттів у царині давньої та праісторичної Волині. Його дослідження мали велике значення для пізнання Волині як прадавнього осередку культури.

Література

1. Fitzke J. Luboml przedhistoryczny // Ziemia Wołyńska. – 1938. – № 8-9. – S. 118.
2. Fitzke J. Nowe wykopaliska: woj(ewództwo) wołyńskie na Wołyniu // Z otchłani Wieków. – 1937. – R. XII. – Z. 6. – S. 81-82.
3. Fitzke J. Wczesnohistoryczne kurhany w Poddębcach w pow(iecie) łuckim (Les cumulus protohistoriques à Poddębce, dist. de Łuck) // Wiadomości Archeologiczne. – 1939. – T. XVI. – S. 357-362.
4. Jan Fitzke: archeolog, badacz przeszłości Wołynia, muzeolog. Z Wołynia 1936-1939. Fragmenty spuścizny piśmienniczej / Zebraли і opracowali Andrzej Gaczoł, ks. Witold Józef Kowalów. – Biały Dunajec–Ostróg, 2009. – 308 s. – („Wołanie z Wołynia”, т. 63.)
5. Охріменко Г. В. Археологічна спадщина Яна Фітцке // Матеріали IV науково-краєзнавчої конференції “Остріг на порозі 900-річчя”. – Остріг, 1993. – С. 117-120.

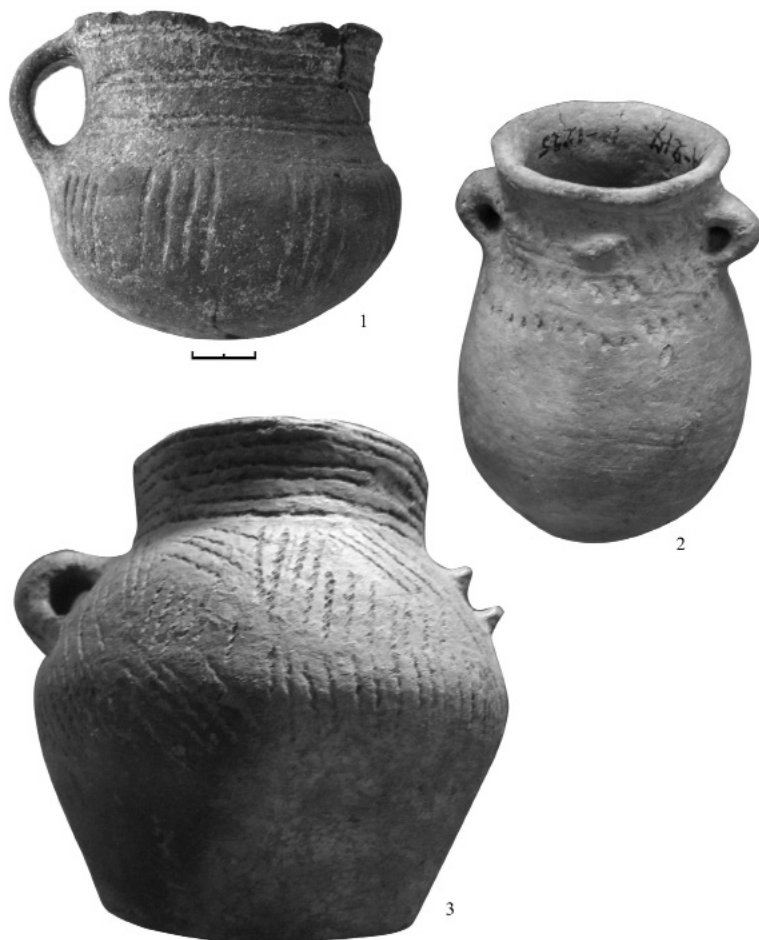

Рис. 1. Керамічні вироби з розкопок Яна Фітцке:
1-2 – Торчин, 3 – Валентинів (Межановицька культура,
2-3 – Стжижовська культура).

Нові дані про руйнування пам'яток археології на території Острозького району Рівненської області за результатами розвідкових досліджень у 2010 році

Розвідкові дослідження на території Острозького району Рівненської області проводились експедицією ДП «Волинські старожитності» ДП НДЦ ОАСУ ІА НАН України під керівництвом автора [3]. У складі експедиції працювали Ткач В. В – лаборант ДП «Волинські старожитності» та Вертелецький Д. Ю. – студент Національного університету «Острозька академія» спеціальності історія факультету міжнародних відносин. Роботи здійснювалися за Відкритим листом за формою 3 № 169/003697 від 2010 р. і Дозволом Державної служби з питань національної культурної спадщини Міністерства культури і туризму № 22-224/10 від 31 травня 2010 р.

Метою розвідок було виявлення нових пам'яток, збір додаткових даних про вже відомі та спостереження за станом їх збереження. В результаті було обстежено 28 місцезнаходжень, з яких 15 були відомі раніше, а 13 – нововиявлені. Подаємо короткий їх список.

1. Бродів, біля залізничного мосту. Поселення (далі пос.) могилянської групи (далі МГ) вельбарської культури, XIII ст. і XVII ст. 2. Вельбівне, пункт 11 (ур. Мильничка). Пос. пізньотрипільської культури (далі ПТК), культури кулястих амфор, тшинецько-комарівської культури (далі ТКК) і МГ. 3. Вельбівне, пункт 17. Пос. ТКК, МГ та XII – п. п. XIII ст. 4. Верхів, пункт 2 (хут. Завидів). Пос. МГ, милоградської культури (далі МК), культури Луки-Райковецької (далі КЛР) та X ст. 5. Верхів, пункт 3. Пос. ПТК, ТКК і МГ. 6. Верхів, кар'єр. Пос. ПТК і XVI-XVII ст. 7. Дерев'янче, пункт 1. Пос. ТКК, МГ, X ст., XVI ст. 8. Дерев'янче, пункт 2. Пос. верхнього палеоліту, ПТК, городоцько-здовбицької культури (далі ГЗК), МГ та X ст. 9. Кургани, пункт 2 (ур. Панський сад). Пос. доби мезоліту, стжижовської культури, культури багатоваликової кераміки (далі КБК), ТКК, МГ, пшеворської культури і X ст. 10. Кургани, пункт 3 (ур. Кінські могилки). Пос. доби мезоліту, ТКК, МГ і МК. 11. Межиріч, 7-й кілометр. Пос. мезоліту, ТКК, МГ та латенського часу. 12. Могиляни. Пос. ГЗК, КБК і XII – п. п. XIII ст. 13. Монастирок. Городище. Пос. X ст., XI ст. та XVII-XX ст. 14. Монастирок, пункт 1. Пос. ТКК, МГ, X ст., XI ст, XII – п. п. XIII ст., XVII ст. і XIX ст. 15. Монастирок, пункт 2. Бритувальний могильник МГ і пос. X ст. 16. Монастирок, пункт 3. Пос. ПТК, ТКК, МГ і X ст. 17. Мощаниця, пункт 1. Пос. культури шнурової кераміки (далі КШК), ТКК,

МГ і вельбарської культури. 18. Острог, вул. Мануїльського. Пос. XVIII ст. і майстерня люльок XVII-XIX ст. 19. Острог, вул. Цюлковського. Пос. XIX ст. фінального палеоліту. 20. Острог, ур. Високий берег. Пос. КШК, ТКК, МГ, КЛР, X ст., XI ст. і XVI – поч. XVII ст. 21. Острог, СТО. Пос. ТКК, МГ, XVII і XIX ст. 22. Почапки, пункт 1. Пос. ранньозалізного віку, слов'янського часу і XVIII ст. 23. Райдужне, ур. Корчунок, пункт 1. Пос. ПТК, КЛР і X ст. 24. Райдужне, ур. Корчунок, пункт 3. Пос. XI-XII ст., XII – п. п. XIII ст. і XV-XVI ст. 25. Слобідка, ур. Березина. Пос. трипільської культури етапу В II, середньої епохи бронзи. 26. Слобідка, пункт 3. МГ. 27. Слобідка, пункт 4 (біля ферми). Пос. фінального палеоліту – мезоліту. ГЗК, ТКК, МГ. 28. Хорів, ур. Бродівщина. Пос. ТКК, МГ.

Окрім нищівного впливу оранки, якому піддаються усі пам'ятки, на 8-ми пунктах було засвідчено факти більш серйозного руйнування культурного шару і археологічних об'єктів, що потребує докладнішого розгляду.

Опис обстежених місцезнаходжень:

1. Бродів, біля залізничного мосту. Знаходиться поряд із залізничним мостом через річку Горинь між селами Бродів і Могиляни (рис. 1,1). Координати центру пам'ятки 50°25'21» С, 26°32'10» В. Займає лівий корінний берег Горині. Пам'ятку відкрито О. А. Бондарчуком, а в 2009 р. шурфувалася О. Л. Позіховським і В. О. Самолюком. З півдня вона омивається руслом річки, яким частково знищена. Матеріали зібрано в обриві берега. Серед них фрагменти кераміки могилянської групи ранньозалізного віку (рис. 2,1,2), гончарної кераміки вельбарської культури римського часу (рис. 2,5,6), фрагменти горщиків XIII ст. (рис. 2,3,4) і кераміка XVII ст.

2. Верхів, кар'єр. Знаходиться на території с. Верхів за 0,27 км (азимут 338,92 градусів) від церкви в селі Верхів (рис. 1,6). Координати центру пам'ятки 50°23'23» С, 26°18'52» В. Займає високий мис на плато лівого берега р. Устя. Значну частину мису зруйновано глибоким кар'єром, нині недіючим. Відкрите В. В. Ткачем. Обстежувалось Б. А. Прищепою. Матеріали зібрано зі стінок кар'єру. Серед них фрагменти кераміки пізньотрипільської культури мідного віку (рис. 2,8). В стінці кар'єру виявлено сліди зруйнованого заглибленого об'єкту в заповненні якого помітні фрагменти кахель та кераміки XVI-XVII ст. (рис. 32, 7, 9, 10).

3. Дерев'янче, пункт 1. Знаходиться на території села Велике Дерев'янче, праворуч від дороги на с. Білашів, поруч на захід від дамби водосховища за 0,8 км (азимут 155,85 градусів) від церкви в селі Білашів (рис. 1,7). Координати центру пам'ятки 50°20'03» С, 26°24'06» В. Займає першу надзаплавну терасу правого берега безіменного струмка – лівобережної притоки малої річки Вільшки. Тераса зайнята приватними садиба-

ми, а з півночі руйнується підмиванням водами водосховища. Інформація про пам'ятку в історіографії відсутня. Матеріали зібрано в обриві берега. Серед них фрагменти кераміки тшинецько-комарівської культури епохи бронзи (рис. 2,13), могилянської групи (рис. 2,14) Х ст. (рис. 2,11,12), XVI ст., а також крем'яна біфаціальна сокира епохи бронзи (рис. 4,11).

4. Кургани, пункт 3 (ур. Кінські могилки). Знаходиться на південній околиці с. Кургани за 4,17 км (азимут 111,37 градусів) від церкви в селі Хорів, та за 3,25 км (азимут 45,37 градусів) від церкви в с. Розваж (рис. 1,10). Координати центру пам'ятки 50°22'56» С, 26°32'38» В. Розташоване на високому мису правого берега р. Горинь. Мис зайнято лісом та частково зруйновано видувом. Пам'ятка відкрита С. С. Березанською у 1959 р. [1, С. 199], досліджувалась І. К. Свешніковим у 1972 р., яким розкрито площу 168 м² [6, С. 84, 85] та обстежувалась О. Л. Позіховським і В. О. Самолюком. Матеріали зібрано зі зруйнованої поверхні. Серед них крем'яні вироби доби мезоліту (рис. 4,12,13), фрагменти кераміки тшинецько-комарівської культури епохи бронзи (рис. 2,16,17), могилянської групи (рис. 2,15,19), милоградської культури ранньозалізного віку (рис. 2,18), прясельце тшинецько-комарівської культури (рис. 2,20).

5. Монастирок, пункт 2. Знаходиться на північній околиці с. Монастирок за 0,76 км (азимут 152,62 градусів) від церкви в селі Розваж (рис. 1,15) (поселення Х ст.) та за 0,84 км (азимут 140,32 градусів) від церкви в селі Розваж могильник могилянської групи рис. 7,9; 18,3;19,А,2). Координати першого – 50°21'21» С, 26°31'22», другого – 50°21'21» С, 26°31'09». Займає високий мис лівого берега р. Горинь та правого берега безіменного струмка. Зі сходу мис обмежений заплавою Горині, з півночі – струмком, а із заходу – балкою. Територію мису зайнято приватними городами. На пам'ятці проводилось шурфування О. Л. Позіховським і В. О. Самолюком і автором у 2008 р. В шурфі виявлено скупчення кальцинованих кісток і окреме скупчення посудин могилянської групи. Матеріали зібрано на розораній поверхні. Серед них фрагменти кераміки могилянської групи (рис. 3,1-19) і Х ст. (рис. 3,20). Зафіксовано також два місцезнаходження людських кісток, які походять із зруйнованих оранкою інгумаційних поховань.

6. Острог, СТО. Знаходиться у східній частині м. Острога, праворуч від шосе Острог-Нетішин, поруч з південного боку від мосту через р. Вілію за 1,26 км (азимут 69,77 градусів) від Богоявленського собору на Замковій горі (рис. 1,19). Координати центру пам'ятки 50°19'49» С, 26°32'16» В. Займає малопомітне піщане острівне підвищення при злитті Вілії і її правобережної притоки Гнилий Ріг. Територія підвищення сильно зруйнована щорічним розмиванням повинню річки. Інформація про пам'ятку

в історіографії відсутня. Матеріали зібрано на вільній від дерну поверхні. Серед них фрагменти кераміки тшинецько-комарівської культури (рис. 3,21,22), могилянської групи (рис. 3,23), XVII (рис. 3,24-26) і XIX ст.

7. Слобідка, пункт 3. Знаходиться в західній частині мікрорайону Нове Місто Острога, праворуч від дороги Острог-Слобідка за 1,32 км (азимут 213,41 градусів) від Богоявленського собору на Замковій горі та за 1,83 км (азимут 54,94 градусів) від Межиріцького монастиря (рис. 1,24). Координати центру пам'ятки $50^{\circ}18'59''$ С, $26^{\circ}30'39''$ В. Займає невеликий мис правого берега р. Вілії навпроти урочища Старий пляж. Територія мису зайнято приватнимигородами і підмивається руслом Вілії. Пам'ятка обстежувалась О. Л. Позіховським. Матеріали зібрано на розораній поверхні і в обриві берега. Серед них фрагменти кераміки могилянської групи (рис. 2,21-24).

8. Слобідка, пункт 4 (біля ферми). Знаходиться на південно-східній околиці с. Слобідка за 0,84 км (азимут 161,04 градусів) від центру Межиріцького монастиря, з північно-східного боку від ферми с. Слобідка (рис. 1,25). Координати центру пам'ятки $50^{\circ}17'59''$ С, $26^{\circ}29'37''$ В. Займає мис правого берега безіменного струмка – правобережної притоки р. Вілія. Територію мису зайнято приватнимигородами та частково зруйновано кам'яним кар'єром і самовільним ґрунтовим кар'єром. Пам'ятка обстежувалась О. Л. Позіховським і В. О. Самолюком. Матеріали зібрано на розораній поверхні і у місцях руйнування культурного шару кар'єром. Серед них скребки на крем'яних пластинах періоду фінального палеоліту-мезоліту (рис. 4,9,10), фрагменти кераміки городоцько-здовбицької культури епохи бронзи (рис. 4,2,3), тшинецько-комарівської культури (рис. 4,4) і могилянської групи (рис. 4,5-8).

Аналіз та інтерпретація.

Пам'ятки, які руйнуються підмивом водоймами (Бродів, біля залізничного мосту, Дерев'янче, пункт 1, Слобідка, пункт 3) потребують негайних рятівних досліджень по лінії найбільш активних ерозійних процесів. Кар'єр у Верхові, хоча і не діючий, проте містить частково знищений об'єкт XVI-XVII ст., який необхідно в перспективі розкрити. Самовільне вибирання піску на пункті Слобідка п. 4 є непрогнозованим процесом і задля збереження культурного шару єдиним виходом є контроль за несанкціонованими земляними роботами на пам'ятці. Територія місцезнаходження Острог СТО практично вся покривається щорічною повинню і усі артефакти на її поверхні перевідкладені, що залишає тільки перспективу їх збору. Це ж саме стосується території видуву в Курганах (ур. Кінські могилки). Особливої уваги заслуговує процес руйнування могильника могилянської групи Монастирок, п. 2 про вплив якого свідчать

велика кількість фрагментованого посуду на поверхні пам'ятки і зруйновані інгумаційні поховання. Дана проблема потребує негайного втручання і, принаймі, ініціювання заборони розорювання поверхні могильника (до того ж ця територія експлуатується місцевими жителями самовільно, шляхом самозахоплення).

Виняткове значення має остання пам'ятка і в науковому значенні. Це другий відомий могильник могилянської групи ранньозалізного віку. Матеріали, отримані при дослідженні, є типологічно близькими до матеріалів Могилянського могильника [5]. Проте виявлені зруйновані інгумаційні поховання свідчать про його біритуальність і це дає можливість в перспективі розширити знання про поховальний обряд племен ранньозалізного віку Волинської височини і Малого Полісся.

Інгумації померлих (в тому числі і ґрунтові безкурганні) характерні для поховальних пам'яток Дніпровського Лісостепоного Правобережжя усього скіфського часу [4, С. 34, 35, 38, 39, 46, 47] і пов'язані зі степовою скіфською культурою. Для раннього етапу розвитку висоцької культури притаманні поховальні обряди тілопокладення у випростаному положенні з південною орієнтацією і кремації (частина в урнах) на ґрунтових могильниках, що яскраво ілюструє Петриківський могильник [1, С. 207-213]. Те ж саме можна сказати і про ранні поховання тарнобжегської групи лужицької культури [6]. Ця ж традиція продовжується у середній і у пізній періоди розвитку висоцької культури [1, С. 224, 240]. Детальні дослідження поховань могильника в Монастирку дозволять встановити, традиції яких культур найбільше вплинули на обряд могилянської групи пам'яток, що доповнить базу дослідження питання її походження.

Факт наявності на території басейну р. Горині пам'яток могилянської групи з інвентарем типологічно відмінним від епонімного могильника (пам'ятки типу Нетішин-Хорів) [7; 8; 9] свідчить про необхідність посиленої уваги до кожної пам'ятки цього часу для отримання матеріальної бази дослідження співвідношення цих двох груп, оскільки досі не встановлено навіть, чи ця їхня відмінність є хронологічною чи етнографічною. Особливо це стосується тих, які безповоротно руйнуються під впливом природних і антропогенних чинників.

Література

1. Бандрівський М. Основні періоди розвитку висоцької культури (за матеріалами поховальних пам'яток) / Бандрівський М., Крушельницька Л. // Записки НТШ. – Львів, 1998. – Т. ССXXXV. – С. 193-247.
2. Бардецький А. Б. Звіт про результати археологічних розвідок на території Острозького району Рівненської області 2010 року / Бардецький А. Б. Вертецький Д. Ю.– Луцьк, 2010.

3. Березанська С. С. Средний период бронзового века в Северной Украине. – К., Наукова думка, 1973.
4. Бессонова С. С. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион) / Бессонова С. С., Ковпаненко Г. Т., Скорый С. А / Отв ред. Б. Н. Мозолевский. – К.: Наукова думка, 1989. – 336 с.
5. Крушельницька Л. І. Пам'ятки могилянського типу // Археологія. – К.: Наукова думка, 1974. – № 13. – С. 11-24.
6. Павлів Д. Нові пам'ятки «лужицької культури» на заході України // Пам'ятки гальштатського періоду в межиріччі Вісли, Дніпра і Прип'яті / відп. ред. Л. І. Крушельницька. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 11-56.
7. Пелешишин М. А. Охоронні розкопки поселення VIII-VII ст. до н. е. поблизу с. Хорів на Горині / Пелешишин М. А., Позіховський О. Л. // Археологія. – К.: Наукова думка, 1986. – № 53. – С. 87-91.
8. Самолюк В. Зольник могилянської групи поблизу м. Нетішин // На пошану С. С. Березанської: Збірник наукових праць. – К.: Шлях, 2005. – С. 302-319.
9. Самолюк В. О. Пам'ятки типу “Могилян”: проблеми культурно-хронологічної атрибуції // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. – Нетішин, 2003-2004. – Вип. 2-3. – С. 135-147.
10. Свешніков І. К. Довідник з археології України. Ровенська область / Свешніков І. К. Нікольченко Ю. М. – К.: Наукова думка, 1982.
11. Свешніков І. К. Пам'ятки милоградської культури в басейні р. Горинь // Археологія. – К.: Наукова думка, 1971. – № 2. – С. 68-81.

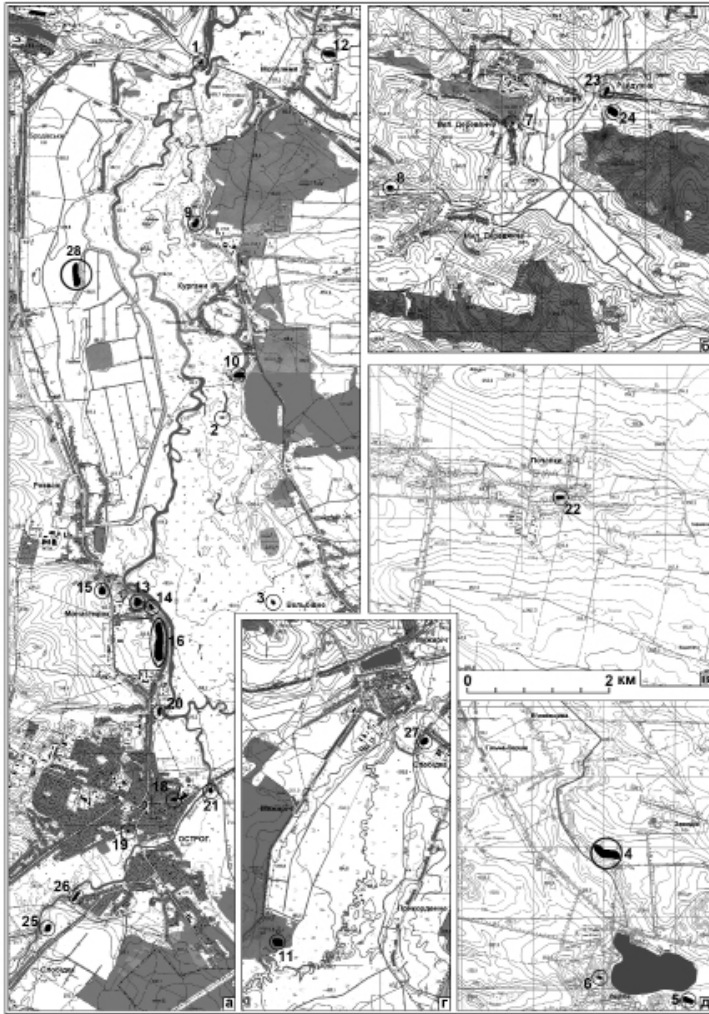

Рис. 1. Топографічні карти території Острозького району з позначенням досліджуваних місцезнаходжень (номери пам'яток відповідають порядковим номерам в переліку поданому в тексті): а – карта території заплави Горині в районі м. Острога, сіл Вельбівне, Кургани, Могіляни, Хорів, Розваж, Монастирок і частини території с. Слобідка; б – карта території в районі сіл Дерев'янке і Райдужне; в – карта району села Почапки; г – карта території в районі сіл Межиріч і частини с. Слобідки; д – карта території в районі с. Верхів.

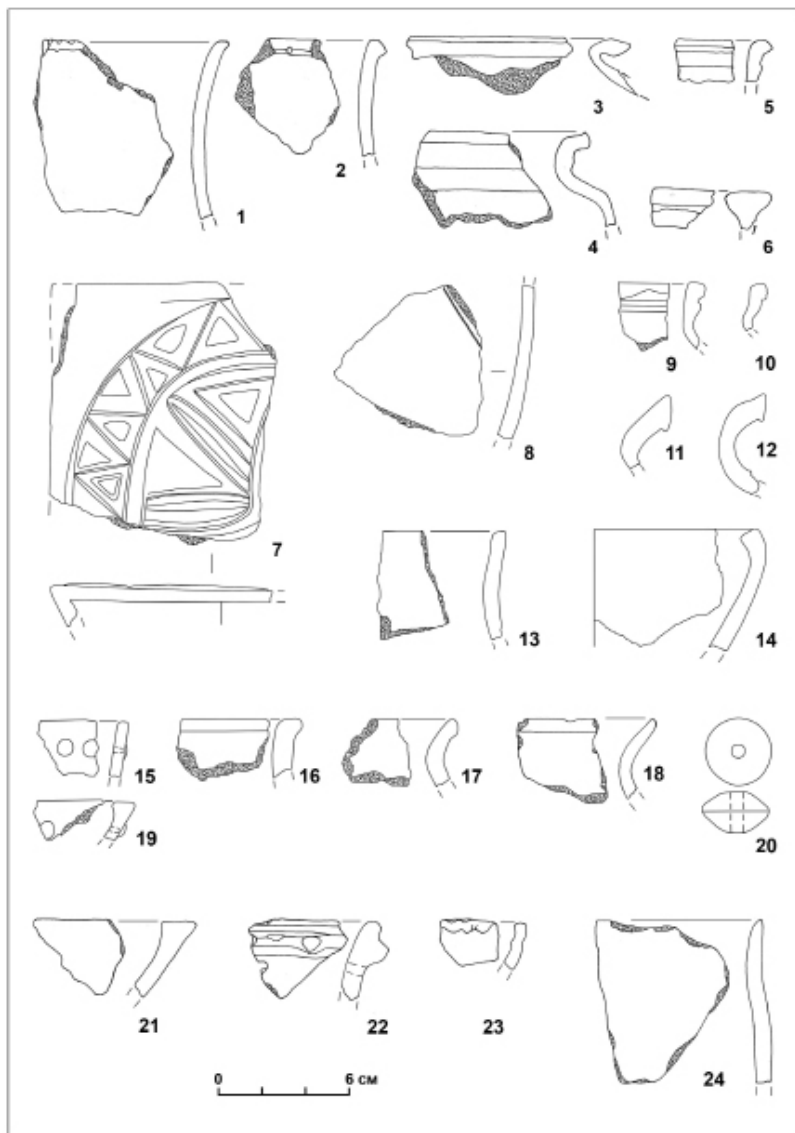

Рис. 2. Вибірка матеріалів з розвідок на території Острозького району. 2010 р. Підйомний матеріал. 1-6 – Бродів, біля залізничного мосту; 7-10 – Верхів, кар'єр; 11-14 – Дерев'янче, пункт 1; 15-20 – Кургани, пункт 3 (ур. Кінські могилки); 21-24 – Слобідка, пункт 3.

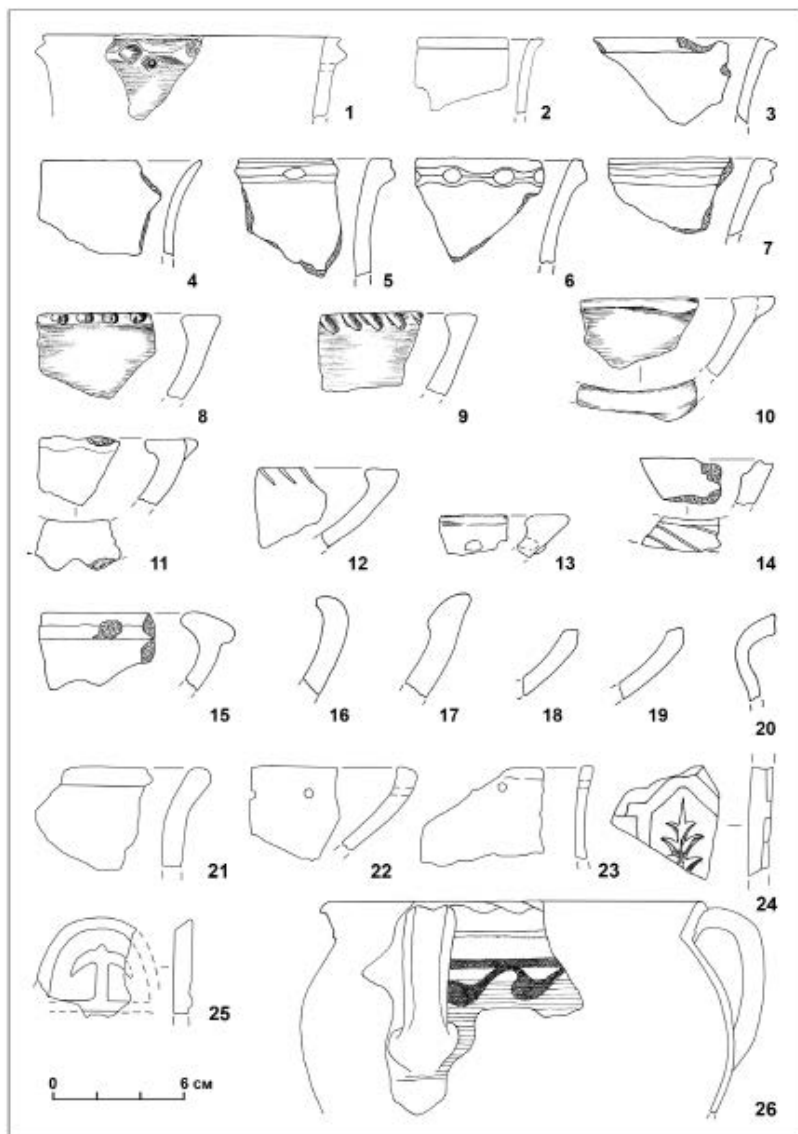

Рис. 3. Вибірка матеріалів з розвідок на території Острозького району. 2010 р. Підйомний матеріал. 1-20 – Монастирок, пункт 2; 21-26 – Острог, СТО.

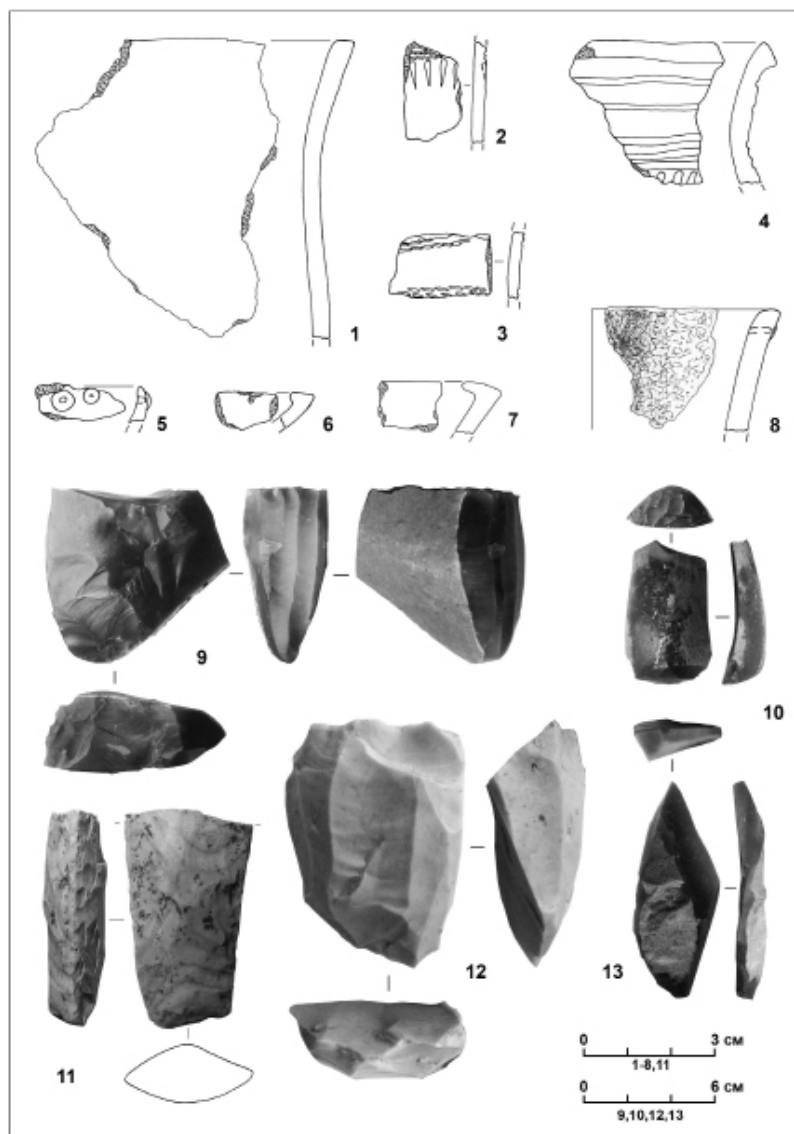

Рис. 4. Вибірка матеріалів з розвідок на території Острозького району. 2010 р. Підйомний матеріал. 1-10 – Слобідка, пункт 4 (біля ферми); 11 – Дерев'янке, пункт 1; 12, 13 – Кургани, пункт 3 (ур. Кінські могилки).

Неолітичне поселення Нараїв-Бродки на Дубенщині

Пам'ятка займає високий мис в південній частині села Нараїв Дубенського району Рівненської області, в урочищі Бродки на лівому березі р. Борисівни і правому березі струмка, що впадає в неї. Багатошарове поселення було виявлене автором у 1996 році. З поверхні зібрано матеріали культури лінійно-стрічкової кераміки доби неоліту, волино-люблінської та пізньотрипільської культур мідного віку, городоцько-здовбицької та тшинецько-комарівської культур доби бронзи, могилянської групи ранньозалізного віку та X – початку XI ст. До неолітичного часу належать 36 предметів. З десяти крем'яних виробів сім є скребками. П'ять із них належить до кінцевих на якісних пластинах (рис. 1; 12, 13; рис. 2; 18, 20, 22), один, пошкоджений перепалом, виготовлений на відщепі правильних обрисів, має додаткову ретуш по вцілілій стороні (рис. 2; 21). Скребок-різець один, виготовлений на пластині. Не виключено, що це двосторонній кутовий різець, виготовлений з кінцевого скребка (рис. 2; 17). Вкладнів серпів два. Один з них виготовлений на пластині з підправленим ретушшю зломом, має кутову заполіровку леза (рис. 2; 16). Другий має пряму за поліровку, лезо вкрите двосторонньою ретушшю, яка утворює зубці (рис. 1; 14). Цей вкладень виготовлено з місцевого, світло-сірого з світлішими вкрапленнями кременю, тоді як інші вироби – з темного волинського кременю. Кам'яне долото виготовлене з зеленого сланцю, який на території Дубенщини і навколишніх районів не зустрічається. Тильна частина долота має сліди зламу, який був ретельно зашліфований (рис. 1; 11).

Кераміка представлена 25 уламками, більшість яких належить столовому посуду. Він має сіру або коричневу поверхню, переважно тонкі стінки, глиняне тісто добре відмулене, має домішку дрібного піску, іноді в поєднанні з дрібним шамотом. Поверхня черепка вигладжена, іноді лощена. Зрідка трапляється кераміка з значною домішкою піску, шерехата на дотик (рис. 1; 7). Кухонна кераміка має грубі стінки, сірий колір, рідше – світло-коричневий, мучниста на дотик, з домішкою піску, шамоту та органіки в глиняному тісті. З десяти наявних фрагментів вінець 9 належить посудинам яйцевидної форми з нахиленими всередину вінцями (рис. 1; 1, 3, 4, 7; рис. 2; 5, 7, 11, 14, 15), одне товстостінний місці конічної форми (рис. 2; 2). Орнаментация досить різноманітна: лінійно-нотний орнамент (рис. 1; 5, 7, 9, 10; рис. 2; 3, 7, 13, 14), лінійні композиції, нанесені в одному випадку тонким штрихом (рис. 1; 1), в інших – широкою заглибленою лінією (рис. 1; 6-8), фігурні наліпи (рис. 2; 1, 4, 9), ряди заглиблених точок

(рис. 2; 6, 10), короткі штрихи (рис. 2; 12), композиції з рядів заглиблених точок і штрихів (рис. 1; 2; рис. 2; 8). Орнаментованою є як столова так і кухонна кераміка. Ряд вінець неорнаментовані (рис. 1; 3, 4; рис. 2; 2, 5, 11, 15), однак неясно чи це характерно для всієї поверхні посудин, від яких вони походять.

Для порівняння комплексу з поселення Нараїв-Бродки з сусідніми пам'ятками зауважимо його віддаленість та особливе географічне положення. Мис, на якому знаходиться поселення, розташований у верхів'ї р. Борисівки, лівої притоки р. Стубли і є частиною Мізоцького кряжу. Таке розташування не є характерним для інших пам'яток культури лінійно-стрічкової кераміки в регіоні, які розміщені на низьких берегах річок, піщаних дюнах, островах в заплаві. Найближчими з краще досліджених пам'яток КЛСК є Рівне (29 км), Панталія-2 (19 км), Птича-3 (32 км), Заболоття-2 (22 км). Поселення в Рівному належить до більш раннього, донотного етапу цієї культури [1, С. 69-82]. Для інших пам'яток, розташованих на р. Ікві, характерна більша грубість кухонної кераміки, домішка кераміки Волинської неолітичної культури (Заболоття-2, Панталія-2) та виготовлення крем'яних знарядь переважно на відщеплах, часто випадкової форми, при наявності виробів на пластинах. Близькими до крем'яного інвентарю інших пам'яток є лише скребок неправильної форми та вкладні серпів.

Література

1. П'ясецький В. К., Охріменко Г. В. Дослідження пам'яток культури лінійно-стрічкової кераміки на Волині // Археологія. – 1990. – № 4. – С. 69-82.

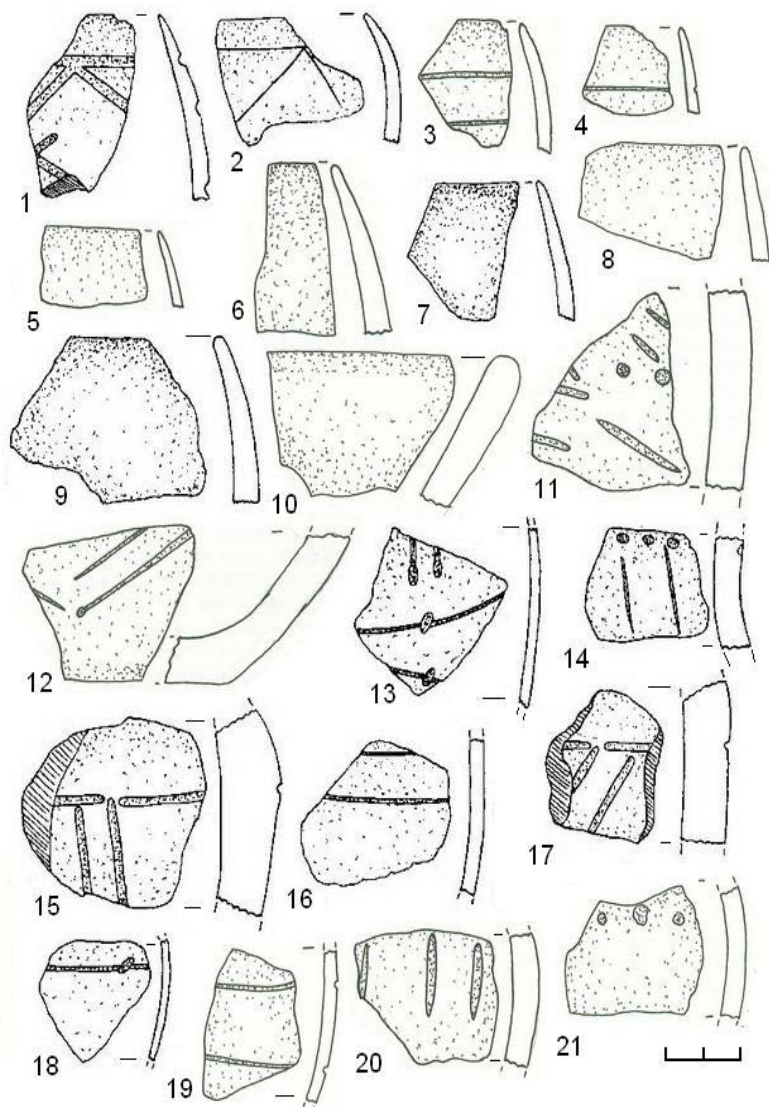

Рис. 1. Нараїв-Бродки, кераміка КЛСК з пам'ятки.

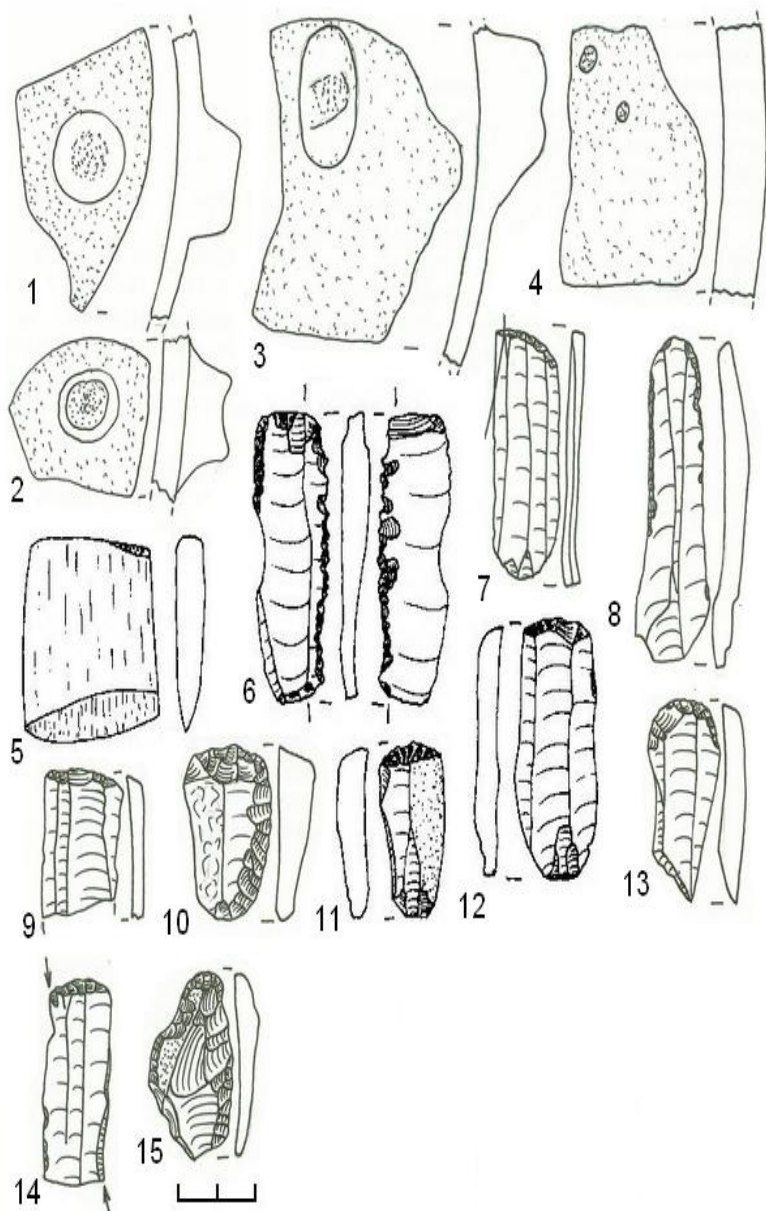

Рис. 2. Нараїв-Бродки, матеріали з пам'ятки:
1-4 – кераміка, 5 – камінь, 6-15 – кремень.

Нові археологічні дані про монастир с. Мала Осниця

З родиною князів Чорторийських на Волині пов'язана діяльність багатьох православних монастирів, зокрема, Різдво-Богородичного у Пересопниці (заснований раніше), Клеванського Святого Михайла, Преподобного Онуфрія у с.Мульниці та Святотроїцького у с. Мала Осниця.

Єдиним інформативним джерелом про монастир у селі Мала Осниця є праця Володимира Рожка «Православні монастирі Волині і Полісся». Звідти дізнаємося, що монастир Св.Трійці заснували у XVI ст. князі Чорторийські. «Монастир було побудовано з дерева. В центрі [комплексу] був храм, з північної сторони будівлі – келії для ченців, майстерні, сховища. Інші господарські будівлі». Володимир Рожко припускає також, що, як і кожен монастир, малоосницька обитель мала свою мережу підземних ходів, які на випадок захоплення обители мали служити місцем схову або втечі через потаємний вихід до водяного простору.

За вівтарем монастирського храму знаходилося кладовище, сліди якого зберегалися ще до 1960-х років. Саме тут заповідав себе поховати після смерті князь Михайло Олександрович Чорторийський.

Монастирські будівлі були обнесені високою дерев'яною загорожою, а вся обитель являла собою своєрідну фортецю.

У 1601 році містечко Чорторийськ стає власністю мінського воєводи Паца. Поступово відбувається латинізація у регіоні і монастир у Малій Осниці перестає функціонувати.

Улітку 2010 року у ДП «Волинські старожитності» звернувся краєзнавець Володимир Чоп'юк з інформацією, що на околиці села Мала Осниця ним виявлено залишки невідомої монастирської обители.

Але лише пізньої осені нам вдалося виїхати на місце. Залишки монастиря знаходяться на північно-східній околиці сучасного села, приблизно за 450 м на північ від житлової забудови, на піщаному підвищенні-острівку між річками Стир і Кормин, серед заболоченої низовини. За допомогою GPS-пристрою Garmin Oregon 500 були зняті географічні координати пам'ятки та проведено шурфування у її південній частині.

Невеличкий шурф (викопано лише один розмірами 1x1 м за браком часу) приніс несподівані результати: ми награпили на сміттєву яму кінця XVI століття. У піщаному заповненні шурфа глибиною лише 60 см виявлено значну колекцію керамічних виробів XVI – початку XVII століття.

Перш за все це характерна для цього періоду чорнолощена кружальна кераміка, горщики з прямими вінцями, з характерними для XV-XVI ст.

пальцевими вдавленнями по вінцям, геометричною орнаментациєю врізними лініями тощо.

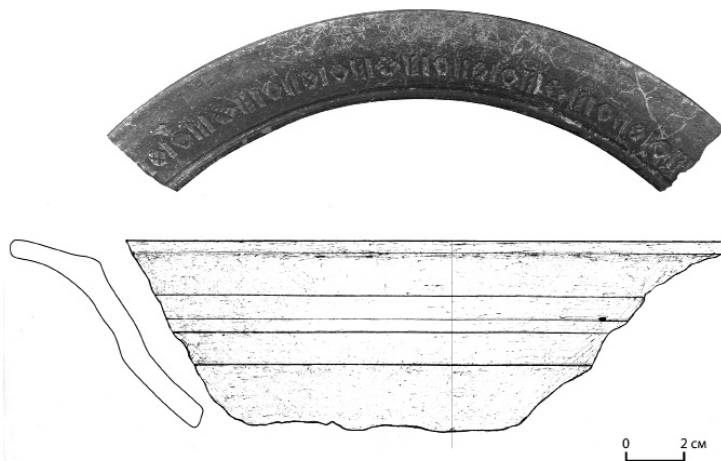
По-друге, виявлено колекцію кахель. Вони належать до типу коробчастих, з орнаментованою лицьовою пластиною та високою ліпною румпою. Переважна частина фрагментів закопчена зсередини. Більшість кахель відносяться до варіанту простих (лицьових) – з плоскою орнаментованою прямокутною пластиною. Лицьові пластини кахлів прикрашені у техніці високого рельєфу, майже всі вони не мають рамки. За типом композиції виділяються сюжетні (з зображенням лева?), з рослинним орнаментом та гербові (елементи гербу князів Чорторийських). Всі виявлені фрагменти кахель чітко датуються другою половиною XVI століття.

Нарешті, остання цікава керамічна знахідка, яка підтверджує функціонування на нововиявленій пам'ятці монастирської обителі – верхня частина тарілі для пожертвувань. По внутрішній стороні вінчика тарілі зберігся орнамент-напис, який поки що не вдалося відчитати. Але гіпотетично на подібних артефактах розміщували текст з Послання апостола Якова (гл. 1, стовпчик 17): «Всякое даяние да будет благо».

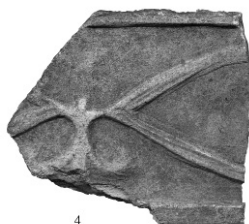
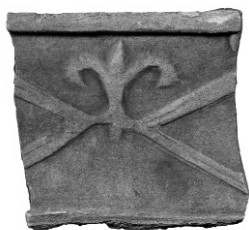
На сьогоднішній день готується охоронна документація на нововиявлену пам'ятку. Подальші археологічні дослідження нададуть нові дані до історії Волинського Полісся XVI – початку XVII століття.

Література

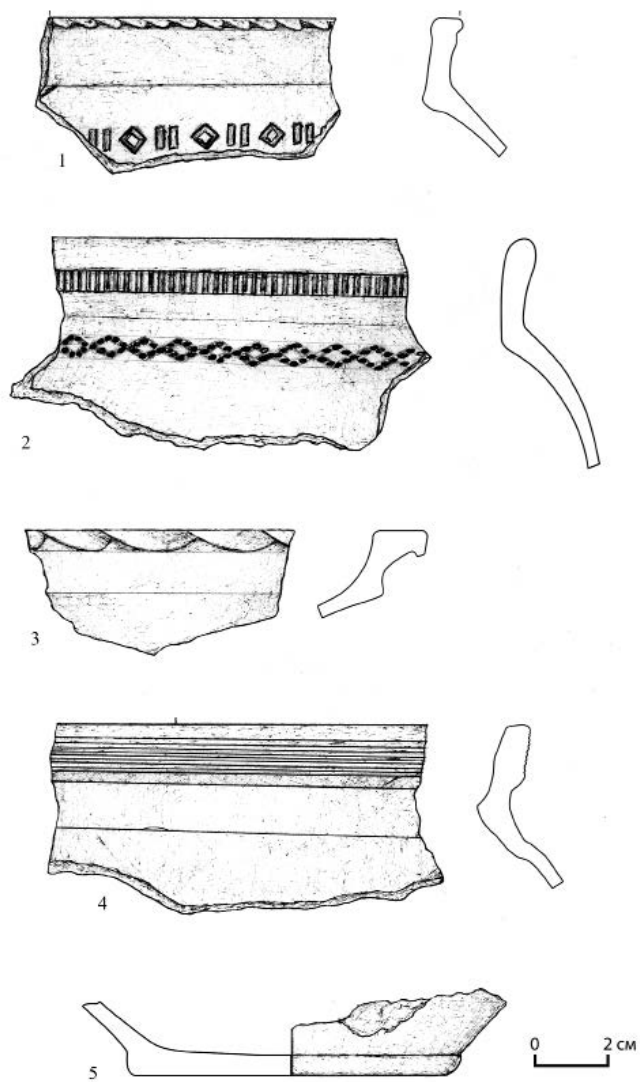
1. Рожко В. Православні монастирі Волині і Полісся. – Луцьк: Медіа, 2000. – 692 с.

Миска.

Кахлі.

Кераміка.

**«Генеральное описание волынской губернии
(нач. XIX века)» як джерело з історичної топографії
Острога кінця XVIII – початку XIX ст.**

Кваліфіковане здійснення наукових історичних студій можливе за умови належного фахового опрацювання відповідного корпусу джерел з тієї чи іншої проблеми. При цьому, безперечно, потрібно враховувати як матеріали введені до наукового обігу, так і неопубліковані, котрі, зазвичай, є невідомими чи малознаними широкому загалові дослідників. Важливим комплексом джерел з вивчення історичної топографії Острога є карти та плани міста різних історичних періодів. Значний внесок у їх вивчення та залучення до наукового обігу вже зроблено П. Ричковим [1] та О. Михайлишин [2].

Важливим географічно-статистичним джерелом, відомості з якого можуть бути використані і для вивчення історичної топографії Острога окресленого у заголовку до цієї статті періоду, є комплекс під назвою «Генеральное описание Волынской губернии (нач. XIX века)». Оригінал аналізованого документа зберігається в Російському державному військово-історичному архіві (РДВІА) у фонді «Военно-учетный архив» (ВУА), справа 21 277. Ми користувались його фотокопією, котра знаходиться у Відділі рідкісної, рукописної та стародрукованої книги ім. Ф. П. Максименка Наукової бібліотеки Львівського національного університету ім. І. Франка, справа 1721, IV.

Комплекс являє собою довідку про Волинську губернію (2 аркуші), статистичну таблицю «Табель Волынской губернии, заключающая в себе все городские и в уездах находящиеся строения, также и число жителей всякого состояния» (правопис модернізовано) (1 аркуш), загальну карту Волинської губернії (з 2 аркушів), плани повітових міст (12 аркушів), карти повітів (12 аркушів) та плани й зарисовки деяких будівель міста Житомира (5 аркушів). План Острога міститься на арк. 20.

Аналізована тут копія документа недатована, але наявність при загальній карті Волинської губернії зліва внизу на стилізованому постаменті монограми російського імператора Павла I (1796-1801) спонукає вважати, що комплекс було підготовлено в цей період, але не раніше 29 серпня 1797 року, бо саме тоді прийнято рішення про те, що Волинська губернія повинна була складатися з 12 повітів – Житомирського, Новоград-Волинського, Овруцького, Острозького, Рівненського,

Старокостянтинівського, Заславського, Луцького, Володимирського, Ковельського, Кременецького та Дубнівського [3].

Професор Ричков у згаданій вище статті «Архітектурно-просторовий розвиток Острога за картографічними джерелами» згадує про комплекс із РДВІА, ф. ВУА, спр. 21 277, котрий має назву «Атлас Волынской губернии двенадцати поветов сочинен в соответствии высочайшего соизволения в Житомире при Губернской чертежной 1798 года» [4]. Вочевидь, ідеться про ту саму справу, копія котрої зберігається тепер у Львові під назвою «Генеральное описание Волынской губернии (нач. XIX века)». Як видається, оригінальна назва цього компендіуму до Львова з певних причин не потрапила, відтак її було названо за титульним написом на першому аркуші. При цьому П. Ричков припускає, що розглядуваний план Острога є «первісним автентичним документом [...] Посилання на імператора як замовника робіт і сам факт зазначення року його виконання у назві можуть свідчити не лише про його автентичність, але й про достатньо високий рівень виконавської відповідальності і графічної ретельності» [5]. Щоправда, зважаючи на рівень тогочасної картографії в Російській імперії, який ще не був на такому високому технічному рівні, як, скажімо, вже через декілька десятиліть [6], говорити про абсолютну точність обмірів та відстаней складно. Мірило аналізованого тут плану Острога: в 1 англійському дюймі 50 сажнів, а оригінальна назва цієї топографічної зйомки – «Планъ Города Острога».

План орієнтований по осі «Північ-Південь». На ньому показано п'ять головних тогочасних трактів: до міст Дубна, Новограда-Волинського, Ізяслава, Кременця та до села Розважа. Локальні гідроніми представлені річками Грабаркою та Гнилою (тепер не існують), що знаходились на північний-захід від Нового міста в Острозі, Горинню та Вілією, в тому числі й неіснуючим зараз її руслом, що омивало південну, східну та частково північно-східну частину міста, а також почасти йшло уздовж колишньої Татарської вулиці.

В північно-західній частині міста чітко проглядається земляний вал із трьома, а можливо й чотирма виступами. Разом із тим, під назвою «ворота» представлено дві колишні міські брами – Луцьку й Татарську [7], що раніше входили до системи міських укріплень. При цьому видно, що Луцька брама на той час вже втратила свою первісну функцію, а дорога йшла вбік від неї, напевно приблизно так само, як і в наші дні. На Замковій горі також помітні залишки укріплень та міст, котрим через рів в'їжджали до дитинця.

Примітною є відсутність посеред ринкової площі ратуші – її, вочевидь, тоді вже не існувало [8]. Серед споруд релігійного призначення на плані

позначено: «монастырь бывший базилианский, а ныне архиерейский кафедральный» [9], «кляштор кармелитанский» [10], «кляштор капуцынский» [11], «костел фара» [12], «развалины церкви» [13], «Успение Богородицы» [14], «Воскресение Господне» [15], «Николая Чудотворца» [16], «Великомученицы Параскевии» [17], «жидовские школы» [18]. Разом із тим, тут представлено дерев'яні (абсолютна більшість) та кам'яні «обывательские дома», дерев'яні та кам'яні «купеческие лавки» [19], а також «кладбище христианское» і «кладбище жидовское» [20].

Відтак, навіть попри деякі неточності та помилки, розглянутий план м. Острога кінця XVIII ст. заслуговує на увагу дослідників та вартий залучення до спеціальних та краєзнавчих студій з історичної топографії цього міста.

Література

1. Ричков П. А. Картографічні джерела до історії планувального розвитку та забудови Острога // Матеріали IV науково-краєзнавчої конференції «Острог на порозі 900-річчя». – [Сокаль], 1993. – С. 138-140; Його ж. Перший топографічний план Острога 1833 року як історичне першоджерело // Матеріали VII-IX науково-краєзнавчих конференцій «Остріг на порозі 900-річчя». 1996-1998 роки. – Остріг, 2000. – С. 117; Його ж. Архітектурно-просторовий розвиток Острога за картографічними джерелами // Архітектурна спадщина Волині. – Рівне, 2010. – Вип. 2. – С. 5-28. Див. також: Ричков П. Острог (архітектурно-планувальний розвиток міста) // Острозька академія XVI-XVII ст. Енциклопедія. – Острог, 2010. – С. 282-287.
2. Михайлишин О. «Зразковий» генплан Острога 1845 року як один з етапів розвитку планувальної структури міста // Матеріали VII-IX науково-краєзнавчих конференцій «Остріг на порозі 900-річчя». – С. 96-97.
3. Карліна О. Типологія міських населених пунктів Волинської губернії наприкінці XVIII – середині XIX ст. // Минуле і сучасне Волині і Полісся: Історія сіл і міст Західного Полісся. Маневиччина. М-ли XIII Волинської наукової історико-краєзнавчої конференції (сmt. Маневичі – с. Кукли, 14 квітня 2004 р.). – Луцьк, 2004. – С. 34.
4. Ричков П. А. Архітектурно-просторовий розвиток Острога... – С. 12, прим. 12.
5. Там само. – С. 12.
6. Сосса Р. І. Історія картографування території України. Від найдавніших часів до 1920 р. – К., 2000. – С. 73-84.
7. Про острозькі брами-вежі див.: Годованюк Е. М. Надвратные башни городских укреплений Острога и Дубно // Строительство и архитектура. – К., 1969. – № 5. – С. 33-36; Її ж. Пам'ятки будівельної діяльності князів Острозьких в Острозі // Острозька давнина: Дослідження і матеріали. – Львів, 1995. – Вип. 1. – С. 40-58.
8. Див.: Вихованець Т. Острозький ринок XVI-XVIII ст.: топографія та

соціальна структура // Наукові записки. Серія «Історичні науки». – Острог; Торонто; Нью-Йорк, 2006. – Вип. 7. – С. 526.

9. Див.: Архимандрит Амвросий. История Российской иерархии. – М., 1813. – Т. V. – С. 384-393; Вихованець Т. Острозький єзуїтський колеґіум: плануально-архітектурний аспект // Наукові записки: Історичні науки. – Острог, 2004. – Вип. 4. – С. 237-251.

10. Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga: Materiały do historyi Wołynia. – Warszawa; Kraków, 1913. – S. 199-201; Kowalów W. J., ks. Szkice z dziejów kościelnych Ostroga i okolicy. – Biały Dunajec; Ostróg, 2001. – S. 117-122; Вихованець Т. Острозькі храми XVI – середини XVII ст. // Наукові записки. Серія «Історичні науки». – Острог, 2008. – Вип. 13. – С. 174-175; Його ж. Церква Святотроїцька // Острозька академія XVI-XVII ст. Енциклопедія. – С. 464-465.

11. Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. – S. 202-203; Kowalów W. J., ks. Szkice z dziejów kościelnych Ostroga i okolicy. – S. 57-70.

12. Див.: Kowalów W. J., ks. Szkice z dziejów kościelnych Ostroga i okolicy. – S. 11-30; Ковалів В. Костел фарний в Острозі // Острозька академія XVI-XVII ст. Енциклопедія. – С. 186-187; Вихованець Т. Острозькі храми XVI – середини XVII ст. – С. 160-204.

13. Йдеться про Богоявленську соборну церкву на Замковій горі, див.: Łuszczkiewicz W. Ruina Bohojawleńskiej cerkwi w zamku Ostrogskim na Wołyniu // Sprawozdania Komisji do badania historyi sztuki w Polsce. – Kraków, 1886. – Т. 3. – З. 3. – S. 67-92; Годованок О. Пам'ятки будівельної діяльності князів Острозьких в Острозі. – С. 40-58; Вихованець Т. Острозькі храми XVI – середини XVII ст. – С. 162, 165-167; Його ж. Церква Богоявленська соборна // Острозька академія XVI-XVII ст. Енциклопедія. – С. 453-456.

14. Про деякі аспекти історії цього храму див.: Вихованець Т. Пречистенська церква в Острозі: храм-загадка? // Острозький краєзнавчий збірник. – Острог, 2008. – Вип. 3. – С. 9-16; Його ж. Острозькі храми XVI – середини XVII ст. – С. 172-174, 177-179; Його ж. Церква Пречистенська (Успенська) // Острозька академія XVI-XVII ст. Енциклопедія. – С. 462-464.

15. На розглядуваному плані цей православний храм помилково розміщено на місці Миколаївської церкви. Про Воскресенську церкву див.: Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии: В 5-ти томах. – Почаев, 1889. – Т. 2: Ровенский, Острожский, Дубенский уезды. – С. 677-678; Вихованець Т. Острозькі храми XVI – середини XVII ст. – С. 167-168; Його ж. Церква Воскресенська // Острозька академія XVI-XVII ст. Енциклопедія. – С. 457; Близняк М. Метрична книга острозького новоміського Святовоскресенського храму як джерело з історії Острога // Записки наукового товариства ім. О. Оглоблина. – Острог, 2002. – Т. I. – С. 5-8.

16. На розглядуваному плані цей православний храм помилково розміщено на місці Воскресенської церкви. Про Миколаївську церкву див.: Вихованець Т. Миколаївська церква в Острозі: аспекти історії // Острозький краєзнавчий збірник. – Вип. 2. – С. 26-34; Його ж. Острозькі храми XVI – середини XVII ст. – С. 168-170; Його ж. Церква Миколаївська // Острозька академія XVI-XVII ст. Енциклопедія. – С. 458-459;

17. Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. – S. 155; Вихованець Т. Параскево-П'ятницька церква в Острозі // Кобудь-Костянтинів-Старокостянтинів: історія, археологія, культура, архітектура. Наук. зб. «Велика Волинь». – Т. 34. – М-ли Всеукр. наук.-практ. конф., присвяченої 800-літтю міста, 10-11 березня 2006 року. – Старокостянтинів, 2006. – С. 329-338; Його ж. Острозькі храми XVI – середини XVII ст. – С. 171-172; Його ж. Церква Параскево-П'ятницька // Острозька академія XVI-XVII ст. Енциклопедія. – С. 460-462.

18. На аналізованій копії плану міста Острога ми змогли розгледіти два об'єкти під таким номером. Про синагоги в Острозі див.: Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. – S. 117-119; Шпізель Р. Синагога (Велика) Острозька // Острозька академія XVI-XVII ст. Енциклопедія. – С. 408-410; Його ж. Єшибот в Острозі // Там само. – С. 115-116; Вихованець Т. Інвентар Острога та частини Острожчини від 1708 року як джерело з історичної топографії міста // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. – 2003-2004. – Т. 2-3. – С. 31; Його ж. Острозькі храми XVI – середини XVII ст. – С. 193-195.

19. Див.: Близняк М. Торгові лавки Острога кінця XVIII – середини XIX ст. // Наукові записки. Історичні науки. – Острог, 2008. – Вип 10: На пошану професора Володимира Васильовича Трофимовича. – С. 68-83; Його ж. Місто Острог наприкінці XVIII – на початку XIX ст. // Студії і матеріали з історії Волині 2009 / За ред. В. Собчука. – Кременець, 2009. – С. 226-232.

20. Шпізель Р. Острожському єврейському кладбищу исполнилось 550 лет // «Штетл» як феномен єврейської історії: Зб. наук. праць. М-ли конф. 30 серпня – 3 вересня 1998 р. – К., 1999. – С. 109-114.

«План міста Острога кінця XVIII ст. (Наукова бібліотека Львівського національного університету ім. І. Франка, Відділ рідкісної, рукописної та стародрукованої книги ім. Ф. П. Максименка, спр. 1721, IV (фотокопія з РДВІА, ф. ВУА, спр. 21 277), арк. 20)».

Реставрація пам'яток архітектури у міжвоєнній Польщі: теоретичні засади й практичне втілення

У середовищі української науки дедалі помітніша увага звертається на дослідження явищ, подій, фактів, пов'язаних із збереженням впродовж ХІХ – початку ХХІ століть національної культурної спадщини. Однак доводиться констатувати, що на тлі такої загалом позитивної тенденції й досі залишаються іще практично невивченими події окремих періодів з історії пам'яткоохоронної роботи на українських землях. До них належить й минувшина десятиліть між Першою та Другою світовими війнами, особливо та її частина, що пов'язана з етнічними українськими землями, які перебували під владою Другої Речі Посполитої (1918-1939). Цими територіями були Підляшшя, Берестейщина, Пінщина, Західна Волинь, Холмщина, Надсяння (Посяння), Східна Галичина, Лемківщина.

На означених теренах, як і в усій міжвоєнній Польщі, відповідними державними структурами здійснювалося чимало пам'яткоохоронних заходів, у тому числі й щодо архітектурних старожитностей. Окрім правових норм, серед яких найпомітніше місце займав Декрет про опіку над пам'ятками мистецтва і культури від 31 жовтня 1918 року [1], вони базувалися на наявних тоді серед польських архітекторів теоретичних засадах щодо відновлення історичних світських та культових споруд. Тут чітко окреслилися три проблеми. Головною серед них виявилася проблема визначення тієї межі, до якої можна було здійснювати втручання у матеріал та форму архітектурної пам'ятки. Вагоме значення для збереження будівельної культурної спадщини мало також розширення змістового наповнення самого поняття „архітектурна пам'ятка”. Нарешті, важливим питанням – як складовою частиною теорії охорони та відновлення архітектурних старожитностей – поставало питання обсягів застосування у цьому процесі нових архітектурних форм та композицій, що існували на означений період.

Стосовно першої проблеми, що з початку ХХ століття у середовищі польських архітекторів домінуючою була концепція „консервувати, не реставрувати”. Її виразниками виступали представники архітектурної школи, до якої належали такі митці як Ю. Піотровський [7], Т. Шидловський [9], Г. Ковальський [3]. На їх думку, навіть найдосконаліша реконструкція неспроможна відтворити назавжди втрачений „дух” зруйнованої пам'ятки. Тому ці учені однозначно висловлювалися проти будь-якого втручання у первісну форму та матеріал споруди.

Відродження Польської держави, пов'язані з процесом її розбудови

національно-політичні та культурні завдання, зумовили зміну акцентів у середовищі польських архітекторів. Перевагу здобуває лінія на необхідність проведення різних за обсягом відновлювальних (реставраційних, реконструктивних) робіт задля відтворення архітектурних пам'яток у їх давньому історичному вигляді. Такий підхід мав на меті відбудувати старовинні споруди, зруйновані або пошкоджені під час Першої світової війни, повернути первісний вигляд будівлям, що були спотворені перебудовами в період перебування польських земель під владою трьох монархій (особливо це стосувалося Російської імперії), підкреслити „польськість” приєднаних до Другої Речі Посполитої нових територій (у тому числі й етнічних українських земель). Виразниками цієї концепції, яка стала офіційною лінією державної політики у сфері пам'яткоохоронної роботи, були Я. Войцеховський [5; 6], А. Лаутербах [4], Є. Ремер [8] та низка інших архітекторів. Слід відзначити, що попри наявність такої лінії, у середовищі польських архітекторів міжвоєнного періоду були можливими жваві дискусії щодо інших підходів до збереження історичних споруд. Вагому роль у цій справі відіграли загальнопольські з'їзди Ради консерваторів (так називали керівників окружних пам'яткоохоронних служб – О. Г.), що відбувалися у 1919-1937 роках. Помітне місце у роботі цих з'їздів – їх відбулося 22 – займали питання охорони замків та інших оборонних споруд середньовічної доби, у тому числі на теренах Волинського, Поліського, Львівського, Тернопільського та Станіславівського воєводств.

Наступна проблема стосувалася розширення змістового наповнення поняття „архітектурна пам'ятка”. На думку практично усіх без винятку архітекторів міжвоєнної Польщі – учасників пам'яткоохоронної діяльності – воно повинно було охоплювати не лише окремі споруди, а й цілі райони старих міст чи сіл, навіть навколишні території, що іменувалися довкіллям. Щоправда, при цьому не усі архітектори-урбаністи розділяли переконаність про доцільність відновлення зруйнованих історичних споруд.

Нарешті, як вирішувалася проблема співвідношення здобутків давньої архітектури та нових архітектурних форм міжвоєнної доби у справі відновлення пам'яток? Архітектурне середовище Другої Речі Посполитої дійшло згоди, що новітні архітектурно-мистецькі напрацювання можуть бути застосовані лише там, де не нищать або не спотворюють цілісної форми старовинного об'єкту, не порушують його автентичного змісту, гармонійно поєднуються з ним. Однак в окремих випадках – наприклад, це стосувалося відновлення інтер'єру королівського замку у Кракові, замкових та культових споруд в інших містах країни – митці погоджувалися на домінування форм сучасного мистецтва над давньою архітектурою. Це обґрунтовувалося тим, що такий інтер'єр мав відповідати вимогам сус-

пільного життя першої третини ХХ століття та функціям споруд як представницьких будівель держави [2, 140-150].

Виходячи з існуючих теоретичних поглядів, у міжвоєнній Польщі здійснювалися певні реставраційні роботи. Щодо світських архітектурних пам'яток, то найбільший їх обсяг припадав на давні замки та фортеці. Одним із них був Луцький замок. На березень 1921 р. – час офіційного входу Західної Волині, Луцька у тому числі, – до відновленої Польської держави, замок через численні руйнування і недогляд мав не надто привабливий вигляд. Тому впродовж 1920-1930-х рр. здійснювалася розробка та втілення програми його реставрації. Однак на заваді стала нестача грошей. Міністерство фінансів відмовилося виділити необхідні кошти для продовження робіт. Замок як визначна пам'ятка історії і мистецтва, включена до польського інвентаря старожитностей, потребував проведення нагальних заходів щодо його збереження. Про це йшлося на XII з'їзді Ради консерваторів, що проходив у Волинському воєводстві 20-24 вересня 1927 р.

Можна вважати, що саме завдяки цьому з'їздові вдалося добитися певного фінансування реставраційних робіт на В'їзній вежі (1928 р.) та інших замкових спорудах. На необхідність їх збереження звернув увагу волинський консерватор Ю. Дуткевич. Розробляючи кошторис укладання реєстру і відновлення пам'яток старовини Волинського воєводства на 1934 р. (загальна сума – 22 тисяч 600 злотих), він запланував провести подальші охоронні роботи, які стосувалися В'їзної вежі замку. Цей план завдяки фінансовій підтримці Міністерства віровизнань і народної освіти був 1934 р. і у наступні роки загалом виконаний. На реставрацію замку Любарта загальнопольська і місцева влада виділила 6 тисяч 500 злотих. Було підмуровано фундаменти Владичої вежі, виконано нові залізобетонні перекриття двох нижніх ярусів В'їзної, розпочато ремонт склепіння Стирової вежі.

Новий етап пам'яткоохоронних робіт у Луцькому замку пов'язаний з діяльністю на посаді консерватора Волинського воєводства З. Ревського (1936-1938 рр.). З його ініціативи восени 1938 р. для обстеження мурів замку Любарта, старовинних споруд 14 інших міст Західної Волині сюди прибули спеціалісти відділу архітектури Варшавської політехніки. Очолював їх відомий знавець оборонних споруд середньовіччя Я. Захватович. У грудні 1938 р. було розглянуто і схвалено план його реставрації. Роботи передбачалося розпочати в березні 1939 р.; вони мали проходити під керівництвом Польського краєзнавчого товариства. При погодженні з воєводським консерватором та оперуючи коштами, виділеними у міському бюджеті 1939-1940-го рр. на охорону замку, Товариство приступило – щоправда з невеликим запізненням – до його реставрації. Вона проводилась відповідно до проекту, розробленого Я. Захватовичем, але не завершилася через початок Другої світової війни.

З інших давніх оборонних будівель середньовічної Волині реставраційні роботи в умовах міжвоєнної Польщі проводилися також стосовно Дубенського замку. Замковий комплекс був реставрований тільки у 1930-х рр. Авторами проекту вважають архітекторів Я. Новака та В. Смичельського. Окрасою замку став відновлений близько 1938 р. палац Любомирських. Він сильно постраждав під час воєнних дій Першої світової війни: пожежа знищила міжповерхові перекриття і перетворила споруду на руїну. У 1920-ті рр. за розпорядженням воєводського управління проводилися обмірні роботи пам'ятки, її фотофіксація, ін. Після реставрації палацу тут розмістилася канцелярія Дубенського повітового старости, в інших замкових спорудах – суд, повітовий сеймик, інші державні установи.

Значно менший обсяг робіт передбачалося провести для збереження окремих споруд замку в Острозі. До наших днів дійшла техніко-фінансова документація 1920-1930-х рр. Вона засвідчує намагання загальнодержавних і місцевих пам'яткоохоронних структур, які спиралися на підтримку громадськості, провести обстеження й реставраційні роботи щодо окремих веж та Богоявленського храму. Однак поки-що не віднайдені документальні підтвердження, що ці наміри були реалізовані.

Література

1. Dekret Rady Regencyjnej o opiece nad zabytkami sztuki i kultury // Dziennik praw Państwa Polskiego. – 1918. – № 16. – Poz. 36. – Warszawa: Tłoczono w Drukarni Państwowej z polecenia Ministra Sprawiedliwości, 1919. – S. 93-98.
2. Dettloff P. Odbudowa i restauracja zabytków architektury w Polsce w latach 1918-1939. Teoria i praktyka / Paweł Dettloff. – Kraków: UNIVERSITAS, 2006. – 501 s.
3. Kowalski G. O naszą kulturę. Uwagi o odbudowie kraju i ratowaniu zniszczonych wojną zabytków / Gerard Kowalski. – Kraków: Drukarnia J. Gluksberga, 1916. – 116 s.
4. Lauterbach A. Restauracja zabytków / Alfred Lauterbach // Myśl Polska. – 1915. – Z. 2. – S. 304-307.
5. Odbudowa zabytków architektury. Zadania konserwatorskie chwili obecnej, ustalone przez Wydział konserwatorski podług programu i pod redakcją Jarosława Wojciechowskiego. – Warszawa: Wyd-wo Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości, 1915. – 72 s.
6. Opieka nad zabytkami i ich konserwacja. – Warszawa: Wyd-wo Ministerstwa Sztuki i Kultury, 1920. – 127 s.
7. Piotrowski J. Ochrona zabytków a odbudowa kraju / Józef Piotrowski. – Lwów: Druk. Uniwersytety Lwowskiego, 1916. – 92 s.
8. Remer J. Historia sztuki a konserwatorstwo / Jerzy Remer // Wiadomości Konserwatorskie. – 1929. – № 8. – S. 30-32.
9. Szydłowski T. Ruiny Polski. Opis szkód wyrządzonych przez wojnę w dziedzinie zabytków sztuki na ziemiach Małopolski i Rusi / Tadeusz Szydłowski. – Kraków: Drukarnia Powszechna, 1919. – 136 s.

Архітектурна спадщина Острога і Острожчини як об'єкт пам'яткоохорони в міжвоєнну добу

Унікальність архітектурного середовища Острога, як і інших історичних міст Волині, протягом багатьох десятиліть залишається об'єктом зацікавлення багатьох українських та зарубіжних архітектурознавців. Багата архітектурна спадщина міста – свідчення винятково цікавого минулого, далекоглядності і меценатства фундаторів – всупереч історичним обставинам попередніх епох і завдяки піклуванню декількох поколінь небайдужих сучасників (в ретроспективно-історичному розумінні) дозволяє краще зрозуміти і осмислити кожний етап його розвитку.

Відчутний внесок у дослідження та збереження пам'яток архітектури Острога та деяких інших населених пунктів Острожчини було зроблено протягом 20-30-х років минулого століття завдяки дослідницьким зусиллям польських архітектуро- та мистецтвознавців. Як відомо, після територіального входження значної частини історичної Волині до складу Волинського воєводства Другої Речі Посполитої у 1921 році, Острог став прикордонним містом на південно-східній межі польської держави. Зазначимо, що безпосередня близькість до радянсько-польського кордону не сприяла активній будівельній діяльності в місті; таке розташування на адміністративній карті регіону дещо стримувало й реставраційно-відновлювальні роботи чисельних архітектурних пам'яток. Однак, як засвідчують публікації та документи того періоду, декілька з найцінніших об'єктів не залишились поза увагою державних установ та інших інституцій польської держави, діяльність яких спрямовувалась на охорону культурної спадщини.

Як відомо, функції охорони та збереження рухомих та нерухомих пам'яток минулих століть у Другій Польській Республіці у перші роки відновлення незалежності були покладені на воєводські відділи мистецтв, згодом – на управління окружних консерваторів, а територія усієї держави розділена на консерваторські округи. Вказані органи державної опіки були утворені відповідно до Декрету Регентської ради у 1918 році. Територія Волинського, Люблінського та Поліського воєводств увійшла до складу Люблінського консерваторського округу, який з 1919 року очолив польський архітектор Єжи Сєнніцький [1]. Коло його обов'язків було надзвичайно широким: інвентаризація пам'яток і адміністративний нагляд за реставраційними роботами, надання дозволів на ремонт та перебудову нерухомих і рухомих пам'яток, внесення нових цінних об'єктів,

з огляду на їх архітектурно-мистецькі якості, до реєстру, рецензування з цієї ж точки зору новопроектованих будівель, видача дозволів на вивіз творів мистецтва за кордон і т. і. [2, с. 39]. Завдяки звітам про виконувані роботи, що подавались до Управління Генерального консерватора у Варшаві протягом усього періоду роботи Є. Сенницького на посаді окружного консерватора (до середини 1930 року), можна довідатись про величезний масив історико-архітектурних та натурних досліджень, реалізованих під його керівництвом.

Так, зокрема, протягом січня-червня 1926 року з числа давніх будівель Острога було інвентаризовано Вежу муровану, Вежу на Красній гірці, Татарську браму, музей ім. Кн. Острозьких, Богоявленську церкву, синагогу, фарний костюль Вознесіння Діви Марії [3, а. 83], а також виконано ремонт Вежі мурованої [3, а. 85]. Інвентаризація ставила за мету накопичення матеріалів і укладання історіографії щодо вказаних будівель для наступного внесення їх до національного реєстру нерухомих пам'яток.

У додатках до звіту керівника відділу мистецтв Люблінського воєводства, окружного консерватора Є. Сенницького щодо пам'яткоохоронної діяльності за друге півріччя 1927 року містились короткі історичні довідки про об'єкти, які потребували невідкладних пам'яткоохоронних заходів на момент досліджень і включення до каталогу пам'яток. Зокрема, детальна інформація стосувалась ансамблю колишнього оборонного монастиря францисканців в Межирічі Острозькому, неподалік Острога: „...22. Наріжна башта IV. У чотирьох кутах оборонного муру, що оточує кол. кляштор о.Францисканців в Межирічі Острозькому розташовуються чотири оборонні башти. Збудовані разом з оборонним муром у 1685 році, мають виразно ренесансний характер. Означені №№ I, II, III, IV.

Башта IV розташована у правому тильному куті зі сторони надбрамної дзвіниці, через яку заходять до костюлу. Досить знищена. Мурована з цегли і каменю, восьмигранна в плані, у багатьох місцях без тиньку. Страфіто і рустування дуже ушкоджені, ренесансний аттик майже повністю зруйнований. Стан пам'ятки поганий, потребує якнайшвидшого покращення.

23. Костюль і кляштор о.Францисканців. На обширній обвалованій оборонній площині, оточений мурами з чотирма наріжними баштами і надбрамною дзвіницею, підноситься оточений водами ріки Вілії та її поймою кол. Костюль і оборонний кляштор о.францисканців. Збудований у 1606 році останнім з кн. Острозьких – Януша, каштеляна Краківського, мав чудотворну ікону Найяснішої Діви Марії, коронованої 5 серпня 1779 року Францішком Комарницьким, єпископом Луцьким. У 1685 році був обнесений оборонним муром з бійницями і чотирма наріжними вежами.

У 1753 році останній ординат Острозький, Януш Сангушко, передав Межиріч Яну Малаховському, канцлеру в.коронному (Кольбушовська трансація).

Син Яна, Яцек Малаховський, продав М. [Межиріч] Тадеушу Чацькому, фундатору Кременецького ліцею, в якого російський суд конфіскував маєток і подарував якомусь Ферзену, російському генералу. У 1802 році М. купив у Ферзена Юзеф Август Ілінський. Його онук Александр Ілінський продав М. Російському уряду.

Після 1883 року костьол замінено на церкву.

Костьол разом з кляштором є одним з рідкісних зразків оборонних святинь на польських землях. Фортифікації, оборонні вежі і деталі кляштору, такі як вхідний портал і деякі віконні обрамлення, зберегли ренсансний характер з багатою орнаментациєю.

Костьол, що має деякі готичні деталі, такі як вікна, в нижній своїй частині, має п'ять куполів на високих мурованих восьмигранних барабанах, освітлених арочними вікнами. Потракування куполів дуже наближене до таких же куполів в близькому Острозі, як і у Володимирі-Волинському, у двох останніх місцевостях увесь зовнішній вигляд обох церков російського походження з II-ї половини XIX століття.

Костьол мурований з цегли і каменю, штукатурений, накритий залізною жерстю походження безсумнівно російського (ст. XIX), має крім згаданих п'яти куполів дві круглі вежі з бійницями, з яких одна накрита жерстю, з другої жерсть знята. Розташування костьолу центральне, сполучення з кляштором безпосереднє, так, що костьол оббудований будинками кляштору.

Інтер'єр склепінчастий, в нижніх частинах хрестові [склепіння] (бічні нави і пресвітерій), в центральних куполоподібні. Заслуговує на увагу багатий позолочений іконостас в стилі пізнього ренесансу.

Стан пам'ятки занедбаний, вимагає найшвидшого ремонту.

24. Наріжна башта III. [...] У лівому тильному наріжнику (стоїть обличчям до входу костьолу), погано збережена. Мурована з каменю, частково без тиньку, прикрита сучасним восьмигранним жерстяним дахом. Бійниці частково замуровані. У даний час служить як курник і сарай.

Стан пам'ятки поганий.

25. Наріжна башта I [...] Розташована у правому наріжнику від надбрамної дзвіниці, через яку заходять до костьолу, найкраще збережена. Мурована з цегли і каменю, оштукатурена старанно, поєднана з оборонним муром тягою ренсансного профілю, оздобленою фризом з геометричним візерунком, виконаним в техніці сграфіто. Над тягою нижча частина також восьмибічна, з бійницями. Наріжники акцентовані русту-

ванням. Ця частина завершена тягою і легко профільованим карнизом, оздобленим фризом у вигляді сграфітової плетінки з кіл. Над карнизом ренесансний аттик, фланкована плоскими пілястрами, поєднаними між собою спіралями. В аттику теж розташовані спіралі. Стан пам'ятки занедбаний, вимагає швидкого ремонту.

26. Наріжна башта II. [...] Розташована у лівому наріжнику від надбрамної дзвіниці, порівняно непогано збереглася. Мурована з цегли і каменю, старанно оштукатурена [...] . Атик значно ушкоджений, втрачена штукатурка, спіралі вже майже не помітні, цегляна кладка порушена і застаріла. Стан пам'ятки вимагає якнайшвидшого ремонту.

27. портал кляштору о.францисканців. [...] На увагу заслуговує ренесансний портал, що веде до кляштору. Перекритий півциліндрично, обрамлений доричними канельованими пілястрами, оздоблений в нижній частині ренесансним різьбленим листяним орнаментом. Фриз з тригліфами і слізниками, на 5 метоп, оздоблених трьома голівками ангелів і двома розетами, тимпан скромного контуру (плита і сима), розірваний в центрі. В місці розриву гербовий картуш.

Архівольт і контур вхідного прорізу оздоблений різьбленим стрічково-колистим орнаментом. Трикутники між архівольтом, пілястрами і архітравом заповнені ренесансними пальметами. Матеріал порталу камінь (?). Стан пам'ятки середній.

28. Брама до костьолу і оборонного кляштору о. францисканців. [...] Має риси класицистичні і напевно була перебудована на початку XIX ст. або була збудована наново. Фронт оздоблений двома коринфськими пілястрами. Верхня частина надбрамної дзвіниці увінчана дерев'яним хелмом класицистичної форми, критим бляхою. Стан пам'ятки середній” [4, а. 43-48].

Фіксація стану монастиря здійснювалась для з'ясування кола проблем, які планувалось розглянути на XII-ому загальнопольському з'їзді Ради консерваторів, що відбувся в Луцьку 20-24 вересня 1927 року. На розгляд делегатів – очільників усіх консерваторських округів Другої Речі Посполитої, представників Міністерства релігійних визнань і громадської освіти, керівників Волинського воєводства [3, а. 15], які прибули на Волинь для участі в цьому важливому заході, були винесені актуальні питання розвитку пам'яткоохоронної справи в регіоні. Порядком денний з'їзду передбачав, окрім ознайомлення з архітектурними пам'ятками Луцька і з'ясування їх фізичного стану, виїзні засідання до Острога і Межиріччя Острозького, Кременця і Вишнівця, Дубно. Очевидно, що така організація роботи допомагала фахівцям детальніше ознайомитись з об'єктами безпосередньо на місці, намітити найбільш прийнятні шляхи та ефективні способи рес-

таврації, а також визначити обсяги передбачуваних робіт. За результатами відвідання міста Рада консерваторів прийняла наступні ухвали:

„1. Руїни замку.

а) було би бажано, щоб м. Острог прийняв під свою опіку башти замку, зокрема, Татарську, Красногірську, Гальшки і частину замку, де міститься музей;

б) необхідне виконання дрібного, але термінового ремонту аттику на башті Гальшки, а також дослідження тріщин в будинку музею з імовірним ремонтом;

с) влаштування проходу для пішоходів через замувану тепер браму в Красногірській брамі (Луцькій) вважається можливим;

д) недопустиме проведення розкопок і всіх досліджень на замковій території без дозволу консерваторської влади.

2. Межиріч – д. Костьолі кляштор францисканців.

Зважаючи на велику цінність пам'ятки Р. К. (Рада Консерваторів – О.М.) звертається до окружного консерватора щодо виконання детальних архітектурних фотографій і представлення пану старості кошторису ремонту руїн, що дозволить внести до бюджету сеймику відповідної суми” [3, а. 18].

Протягом першої половини 1928 року, як повідомлялось у звіті відділу мистецтв, були виконані обміри будівель монастиря, окремих архітектурних деталей і виготовлені відповідні креслення тушшю для демонстрації їх на Загальнодержавній виставці у Познані [4, а. 102-103], що присвячувалась 10-літтю відновлення незалежності Польщі і мала розпочати свою роботу у 1929 році. Сам факт включення кляшторного комплексу до переліку об'єктів, які мають найвищу історико-архітектурну цінність поруч з визначними архітектурними ансамблями Любліна, Замосці, Казімежа Дольного та інших визначних пам'яток, розташованих на території Люблінського консерваторського округу, підтверджував його статус стародавньої реліквії, в якій – „образ незалежної Польщі, свідчення стародавності, достоїнства і індивідуального і родинного характеру” польської культури [5, с. 407].

Вочевидь, кошти, які виділялись центральною та місцевою владою на реновацію об'єктів в Острозі, Межирічі та інших історичних населених пунктах Волині, були неспівмірно малими порівняно з масштабами необхідних робіт. На лаконічні згадки про реалізацію запланованого, що опосередковано засвідчують брак коштів, можна натрапити у деяких виданнях міжвоєнної доби. Зокрема, у фундаментальному виданні „Охорона пам'яток мистецтва” зустрічаємо інформацію про консервацію Татарської башти в Острозі [6, с. 335]; а в консерваторській хроніці за

1929-30 роки йдеться про вимогу від органів пам'яткоохорони, скеровану до магістрату міста, щодо виконання планів консервації Вежі мурованої в Острозькому замку [6, с. 352]. Ймовірно, що та ж банальна причина недостатнього фінансування стала на перешкоді виконання зазначеної вимоги, однак, завдяки ентузіазму і щирій зацікавленості волинською архітектурною спадщиною справжнього знавця польського мистецтва і архітектури Юзефа Едварда Дуткевича [1] – керівника відділу мистецтв Волинського воєводського управління протягом 1934-35 років – до наших днів дійшли деякі документи, пов'язані з цією пам'яткою. Протягом короткого періоду роботи на Волині Дуткевич виконав інвентаризацію близько 60 архітектурних пам'яток регіону і уклав відповідні інвентаризаційні картки, серед яких – Вежа мурована, яку консерватор датує 1430 роком і стилістично характеризує як ренесансну, а також Богоявленська церква, датована 1521 роком, у формах якої Дуткевич бачить готичні риси з візантійським впливами [7].

У 1937 році часопис „Бюлетень історії мистецтва і культури” розмістив повідомлення останнього з консерваторів, що опікувався пам'ятками Волинського воєводства у міжвоєнні роки, Збігнева Ревського про зміцнення контрфорсами одного з фасадів давньої острозької ратуші з XVI століття [8, с. 253]. Власне, ця акція виявилась чи не останньою зі здійснених в Острозі за часів Другої Речі Посполитої в контексті збереження давньої історико-архітектурної спадщини.

Наведені вище факти дають можливість констатувати, що протягом 1920-30-х років пам'яткоохоронна діяльність стосовно архітектурних пам'яток Острога і Острожчини, яку можна назвати „періодом намірів”, була зосереджена переважно на фіксаційних та інвентаризаційно-обмірних роботах. Їх обсяги, як і переведення в практичну площину проектно-реставраційних робіт, з об'єктивних причин не відповідали масиву історичної пам'яті регіону, втіленої у значно більшій кількості будівель та архітектурних комплексів. Однак, усі накопичені матеріали є цінним джерелом вивчення досвіду охорони пам'яток Волині на одному з етапів історичного розвитку регіону і підтвердженням неперервності цього процесу.

Література

1. Михайлишин О. Польські консерватори і їх діяльність на Волині в царині охорони архітектурної спадщини / О. Михайлишин // Старий Луцьк: Науково-інформаційний збірник. – Вип. VI. – Луцьк: Терен, 2010. – С.264-273.
2. Żywicki J. Jerzy Siennicki – pierwszy konserwator zabytków w Lublinie / J.Żywicki // Lubelszczyzna. – 1996. – № 2. – S.38-42.
3. Archiwum Państwowe w Lublinie. UWL, Wydział Komunikacyjno-Budowlany, Okręgowa Dyrekcja Robót Publicznych, sygn. 3260.

4. Державний архів Волинської області (далі – ДАВО), ф. 46, оп.1, спр. 3354.
5. Dettloff P. Odbudowa i restauracja zabytków architektury w Polsce w latach 1918-1930 / P.Dettloff. – Kraków: UNIVERSITAS, 2006. – 501 s.
6. Ochrona Zabytków Sztuki. – 1930-31. – Cz. 2.
7. Archiwum fotografii i rysunków pomiarowych. – Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk (Warszawa).
8. Rewski Z. Wołyń. Kronika konserwatorska / Z. Rewski // Biuletyn Historii Sztuki i Kultury. – 1937. – № 2. – S.252-253.

Narodowe Archiwum Cyfrowe, sygn. 1-U-4597-1

Острог. Вежа Мурована. Музей ім. Кн. Острозьких.
Фото 1920-30-х років.

Острог. Вежа Мурована. Фото 1928 року.

Острог. Загальний вигляд замку кн. Острозьких і Богоявленської церкви. Фото 1920-30-х років.

Межиріч Острозький. Колишній францисканський кляштор.
Загальний вигляд. Фото 1928 року.

Острог. Вежа на Красній гірці (Луцька, Гальшки).
Фото до 1936 року.

Межиріч Острозький. Колишній францисканський кляштор.
Фрагмент будинку келій і наріжних башт. Фото 1920-30-х років.

Графічна реконструкція синагоги в м. Острого та концепція першочергових анти-аварійних реставраційних робіт

Єврейська громада Острога вважається однією з найдавніших на теренах України і бере свій початок приблизно від середини XV ст. Про час виникнення першої синагоги в Острозі докладних відомостей не має. Очевидно, що перші єврейські божниці в місті були дерев'яні. Автори перших монографій про Острого А. Перелштейн (1847 р.) С. Кардашевич (1913 р.) датують синагогу XV ст. Такої ж думки в свій час притримувалися в своїх працях М. Тучемский (1913 р.), А. Хведась (1985 р.), а також И. Ткач та Г. Равчук (1987 р.). Згідно повідомлення С. Кардашевича дозвіл на спорудження в Острозі великої мурованої синагоги надала тутешнім євреям власниця цієї частини міста Ганна-Алоїза Ходкевич з багатьма умовами та обмеженнями [12]. За іншими відомостями (М. Орлович) синагога була заснована в 2-й половині XVI ст. з дозволу князя К. Острозького, але в даному випадку мова може йти про попередню споруду [16]. В «Акте о разделе имущества князя К. Острожского между сыновьями от 20.5.1603 г.» докладно поданий опис синагоги та школи яка діяла при ній [9,10]. Починаючи з 1608 року при синагозі була організована друкарня, яка проіснувала до 1832 року і була закрита у зв'язку з друкуванням літератури в підтримку польських бунтівників. Особливу популярність в Європі здобула школа рабинів при синагозі в кінці XVI ст. завдяки високому авторитету рабина (з 1615 по 1632) Самуеля Едельса Маршує (Магарша), який був вченим зі світовим ім'ям і багато років очолював цю школу.

За композицією та авторською манерою острозька синагога є близькою до львівської Передміської (1624-32 рр.) Можливо, що її будівничим був львівський цеховий майстер Джакомо (Якуб) Мадлена, який в 1620-х рр. працював у Львові та в околицях Острога, зокрема в Ізяславі [5]. Ще одним аргументом на користь цієї версії може стати інформація про те, що і в Острозі, і на Краківському передмісті у Львові у 40-50х рр. XVII століття був той самий рабин – Давид Галеві – автор коментарів «Турей Загав», до чотирьох розділів кодексу «Шулхан Арух» Йосифа Каро [3].

Цієї ж гіпотези дотримується С. Кравцов, який датує синагогу 1620-1630 рр. У своєму дослідженні він подає графічну реконструкцію синагоги на цей період будівництва (рис. 1) [13].

Побудована острозька синагога за дев'ятипольовою плануально-просторовою схемою. Синагога мала кубічний об'єм. До квадратного у плані чоловічого залу від заходу прилягала рівновисока жіноча галерея, при-

будована до основного об'єму ще на початку XVII ст. Західний та східний фасади синагоги увінчувалися трьохярусними ренесансовими аттиками. За традицією синагога мала 12 великих вікон – по три з кожної сторони. Просторий чоловічий зал перекритий дев'ятьма практично рівними полями хрещатих склепінь на підпружних арках, які спираються на чотири восьмигранні стовпи з тесаного каменю, увінчані капітелями. Південний та північний фасади завершувалися спрощеними аттиками, що закривали складчастий шедовий дах. З північно-східної та південно-східної сторін кути стін підперті масивними контрфорсами, що збереглися частково. Два інших контрфорси розміщувалися симетрично на західному фасаді. Головний вхід був зміщений з центральної осі.

С. Кравцов стверджує, що на вибір Мадлена дев'ятипольової схеми при будівництві синагоги безпосередньо пов'язане з реконструкцією єрусалимського храму Хуана Батісти Віллальпандо, публікованого в книзі *In Ezechielem Expanationes* в 1604 р. [14]. Оборонний характер синагог у Львові та Острозі, подібність нетипової планувальної схеми, схожі архітектурні деталі – кам'яне різьблення капітелей колон дозволяють підтвердити, але лише в певній мірі, факт причетності Джакомо Мадлена до їх будівництва.

В кінці XVIII ст. збільшення єврейської громади Острога спричинило розбудову синагоги. З північної сторони добудовано двоповерхову жіночу частину, великі арочні вікна закладені, замість них залишені два ряди невеликих віконець, що дозволяли жінкам в основному слухати богослужіння. Конструкція даху змінена на двосхилу, аттик східного фасаду спрощений, аттики з північної та південної сторін – розібрані, західний фасад був виділений аттиком та пілястрами.

Особливістю синагоги в Острозі є її оборонний характер, що забезпечувалося надмірною товщиною стін (2,5 м). Будівля синагоги витримала напад російських військ напередодні другого поділу Польщі в 1792 році, два ядра, якими було атаковано будівлю, як реліквії до Другої світової війни висіли на ланцюгах всередині синагоги; тепер вони зберігаються у Державному історико-культурному заповіднику м. Острога [6].

В кінці XIX ст. на головному фасаді був добудований балкон і в такому вигляді будівля синагоги збереглася до поч. XX ст. У 1912 році будівлю було відремонтовано. Змінилося оздоблення західного фасаду, фронтон над північною добудовою став зменшеною копією головного фронтону. Причини реконструкції очевидно полягали в незадовільному технічному стану будівлі. Відбудова стала можливою завдяки великій чисельності єврейської громади (7991 чол. (при загальній кількості населення міста – 12 795), а в 1939 р. – 10 500 чол.) та її тісним зв'язкам з іншими громадами

[2]. До Другої світової війни капітелі пілястр і стовпів були поліхромними, стеля мала орнаментально-рослинний розпис. Не відомо, який вигляд мала біма, що була втрачена під час другої світової війни. Збережена іконографія Арон Гакодешу, який очевидно, походив з XVIII ст. і був винятково майстерної роботи у стилі пізнього бароко. З системи внутрішнього опорядження частково уціліли лише різьблені з каменю капітелі колон та пілястр, незначні фрагменти нервюр. До нашого часу при західному вході частково зберігся так званий ватран з ренесансним різним деталюванням з каменю-пісковіку [7].

Після Другої світової війни будівля синагоги використовувалася для господарських потреб, зокрема, тут був розташований торговий склад. До стану «напівруїни» будівля синагоги була доведена в радянський час, коли в 1950-і роки була розібрана частина зовнішніх прибудов, а внутрішній простір почленовано новими перекриттями на три рівні задля влаштування аптечних складів [8]. У 1994 році під керівництвом С. Кравцова були виконані детальні обміри та фото фіксація будівлі, та запропоновано комп'ютерну реконструкцію синагоги, її внутрішнього простору, в. т. ч. архітектурних деталей [13, 15].

Після 1997 року будівля колишньої синагоги була переказана у власність Державного історико-культурного заповідника Острога. Вторинні добудови до будівлі були розібрані, внутрішні перекриття усунені.

У 2008 році під керівництвом П. Ричкова виконана інвентаризація та фотофіксація (рис. 10) будівлі синагоги як пам'ятки архітектури місцевого значення (охор. № 157 – Рв) [7].

На сьогодні планувально-просторова структура будівлі збережена частково, хоча сама пам'ятка перебуває в аварійному, руїноподібному стані і без вжиття серйозних реконструктивних (реставраційних) заходів може бути повністю втрачена в найближчі роки. Фактично це лише мурований кістяк, що складається зі стін, чотирьох колон та голих склепінь (рис. 10) [7].

Враховуючи вище наведені факти з історії острозької синагоги, етапи будівництва (рис. 2) та руйнівний стан будівлі, виконана спроба графічної реконструкції об'єкту з урахуванням відбудови ренесансного аттику в площині збережених на сьогодні фасадів.

Подані варіанти реконструкції базуються, в першу чергу на композиційній основі на який був сформований аттик, на архівних та фото фіксаційних матеріалах [1]. Використаний графічний метод пропорціонування. Наведена поліваріантність вирішення аттику (рис. 3) базується на прикладових об'єктах, таких як: синагога на Краківському передмісті у Львові, XVII ст.; костюл св. Миколая в Куликові, 1538 р.; костюл та монастир до-

мініканців в Любліні (Польща) 1575 р.; кам'яниці на ринковій Площі в Казімежі Дольним (Польща); синагога в Замосці (Польща) XVII ст.; надбрамна Луцька брама кін. XVI ст. м. Острог; палац замку в Старокопчанівці кін. XVI ст.; Троїцький монастир-фортеця, Межиріч Острозький та інші.

Очевидно, що можуть виникнути сумніви щодо первинного вигляду будівлі синагоги. Адже з врахуванням браку архівних матеріалів кін. XVI ст. – поч. XVII ст. достовірно не відомо який мала вигляд синагога на початок свого будівництва. Додаткова інформація про первинний об'єм синагоги може з'явитися після виконання відкопів фундаментів та трасування прилеглої до них території (рис. 4, 5).

В виробленій теорії архітектора С. Кравцова, очевидно досить фактів, які підтверджують запропонований ним варіант реконструкції первинного вигляду. Крім того, ще в 1988 році Львівський філіал інституту «Укрпроектреставрація» на замовлення Державного історико-культурного заповідника Острога здійснив наукові дослідження споруди острозької синагоги і підготував проект її реставрації станом на поч. XX ст. (керівник групи В. Александрович, автор І. Губик). Ці дослідження ще раз підтверджують архітектурну та історичну цінність цієї пам'ятки архітектури епохи ренесансу і бароко на території Західної України (рис. 9).

В даному дослідженні пропонується варіант реконструкції з врахуванням особливостей об'ємно просторового та планувального розвитку будівлі, історії виникнення, іконографічних архівних матеріалів, стану збережених конструкцій та первинного стилістичного вигляду поч. XVII ст. Будівля синагоги зберігає свою дев'ятипольову планувальну схему з чотирма опорами, що розділяє перекриття на дев'ять практично рівних частин, відновлюється шедовий дах з чотирьох сторін будівлі закритий аттиками, що було характерним для синагог того періоду, передбачено ряд конструктивних заходів, що дозволяють вивести будівлю синагоги з аварійного стану (рис. 6).

У 2009 році комплексне дослідження конструктивних та опоряджувальних матеріалів [11] визначило ряд особливостей їх стану збереженості, зокрема таких як зволоженість та засоленість. Враховуючи очевидні причини надмірного зволоження та замокання конструкцій будівлі, візуальним методом визначено ступінь зволоження та біологічної корозії (рис. 7), що пізніше повинен бути доповнений підтверджений діелектричними промірами. У світлі отриманих результатів лабораторного аналізу матеріалів на вміст різних груп солей, засолення одержаних зразків коливається від середнього (сульфати та хлориди) до великого рівня (нітрати), що вказує на необхідність застосування ренноваційних тиньків як ззовні так і всередині об'єкту [11].

Ремонтно-реставраційні роботи на об'єкті є необхідними з врахуванням сучасного технічного стану будівлі синагоги [7].

Тому запропоновано першочергові анти-аварійні реставраційні роботи:

- забезпечення будівлі від опадових вод. Зважаючи на відсутність даху необхідним є влаштування нової конструкції даху з врахуванням особливостей його первинного. Перед тим необхідно обстежити стан склепінь та визначити їх несучу здатність та міцність. Провести розчищення верхньої частини склепінь від нечистот та біологічних нашарувань та відновити засипки пазухів склепінь. Після проведення подальших досліджень можливо буде визначити методи підсилення та осушення від вологи склепінь та часткової заміни цегляних елементів кладки; Зовнішній вигляд аттиків пропонується відновити з врахуванням графічної реконструкції (рис. 3) [11,13]. Уточнити первинний вигляд синагоги, очевидно, вдасться після розкриття фундаментів і опису методів примикання первинної будівлі до пізніших прибудов;

- відкопування фундаментів прибудов в вказаних місцях необхідно здійснити археологічними методами, забезпечити горизонтальну гідроізоляцію будівлі як ззовні так і всередині ін'єкційними методами. Для визначення кількості та характеристик гідроізоляційних ін'єктованих препаратів необхідно обстежити нижню частину мурів методами визначення внутрішньої конструкції стіни, свердлінням глибоких зондажів. (рис. 5) [11];

- з врахуванням значної втрати тиньків (близько 70%) як ззовні так і всередині об'єкту, малої кількості збережених первинних (більш ранніх) тиньків та їх численними нашаруваннями, пропонується розчистити стіни від існуючих вапняних та цементно-піщаних тиньків з подальшим осушенням стін та заміни тиньків на нові – ренноваційні;

- зазначені втрачені елементи (рис. 8) повинні бути відновлені, доповнені по можливості автентичними;

- охоронна зона пам'ятки визначена з метою відродження композиційної ролі пам'ятки, збереження властивого для неї історичного архітектурного середовища. На території об'єкту (0,25 га) необхідно передбачити комплексний благоустрій [4];

- після проведення первинних заходів виведення будівлі з аварійного стану стають можливими подальші дослідження та реставраційні роботи, пов'язані з відновленням архітектурних деталей та визначення варіантів функціонального пристосування будівлі.

Уцілілі рештки синагоги засвідчують характерний для західноукраїнських земель тип синагогального будівництва XVI-XVII ст. та відносяться відповідно до так званої дев'ятипольової розпланувальної схеми з чо-

тирма центричними опорами. Очевидно, що будівля синагоги несе в собі певні якості, завдяки яким вона набуває культурної цінності як пам'ятка. На даний час об'єкт не функціонує і незважаючи на свій зруйнований стан та занедбаний вигляд, завжди притягує людей, особливо туристів, очевидно в силу своєї антропологічної важливості і як об'єкт сакральної архітектури минулого. Очевидна наукова та культурна цінність пам'ятки може бути відновлена в ході реконструкції та відбудови.

В даному дослідженні не йдеться про пристосування об'єкту під конкретну функцію. Так, наприклад, дослідники Манько М. та Шпізель Р. вважають доцільним та оптимальним пристосування об'єкту під музей єврейства Острога з розміщенням в ньому експозиції пам'ятників культури та історії єврейства, які на даний час зберігаються в фондах Історико-культурного заповідника Острога [6]. Але очевидно, що така спроба повинна бути реалізована в подальших проектах.

З проведених досліджень можна зробити висновок про можливість та необхідність відбудови синагоги, проведення ремонтно-реставраційних робіт та виведення об'єкту з аварійного стану з врахуванням первинного вигляду будівлі синагоги поч. XVII ст.

Список ілюстрацій

1. Графічна реконструкція першого етапу будівництва синагоги в Острозі. 1620-1630 рр., С. Кравцов (2002 р.) [13].
2. Етапи розбудови синагоги. а) до кін. XVII ст., б) 19 12-1939 р. в) до 1997 р. г) інвентаризація 2008 р. Опрацювання автора.
3. Варіанти реконструкції аттику. Опрацювання автора.
4. План синагоги на рівні ґрунту. Опрацювання автора.
5. Головний (західний фасад), поперечний розріз. Опрацювання автора.
6. Загальний вигляд будівлі синагоги після проведення ремонтно-реставраційних робіт. Опрацювання автора.
7. Картограма замкань. Повздовжній розріз. Інтенсивністю кольору позначено ступінь зволоження. Опрацювання автора.
8. Картограма втрачених та вторинних елементів. Поперечний розріз. Опрацювання автора.
9. Александрович В., Губик І. Синагога в м. Острог Рівненської об. Ескізний проект реставрації з пристосуванням під музей // «Укрзахідпроектреставрація», – 1988. (фрагмент) [7].
10. Фото синагоги, П. Ричков – 2008.

Література

1. Вісник інституту «Укрзахідпроектреставрація». – 4.9. – Синагоги України. – Львів, 1998. – С.111-114.
2. Електронна Єврейська Енциклопедія // www.eleven.co.il.

3. Еврейская энциклопедия Брокгауза и Эфрона, (ЕЭ), С. Перербург (СПб), т. 12, С. 150.
4. Звіт про науково-дослідну роботу «Історико-архітектурний опорний план та проект зон охорони пам'яток центральної частини м. Острога Рівненської області». НДІТІАМ, №№ 89829/1, 89829/2, 89829/3 – 2007.
5. Кравцов С. Синагоги Західної України // Вісник інституту «Укрзахідпроектреставрація». – 4.2. – Львів, 1994.
6. Манько М., Шпізель Р. Пам'ятки єврейської історії та культури в зібранні державного історико-культурного заповідника Острога // Матеріали ІХ міжнародної конференції «Доля єврейської духовності та матеріальної спадщини в ХХ ст.», 2001.
7. Матеріали паспортизації пам'яток архітектури місцевого значення в Рівненській області. Роботи виконувалися під керівництвом зав. каф. архітектури НУВГП, проф. П. А. Ричкова. Роботи виконувалися на замовлення управління з питань будівництва та архітектури Рівненської облдержадміністрації протягом 2006-2008 років.
8. Рычков П. А. Дорогами южной Ровенщины. – М., 1989. – С. 95-96.
9. Острозька академія XVI-XVII ст. Енциклопедичне видання. – Острог, 1997. – С. 148-149.
10. Шпізель Р. Из истории древней острожской синагоги // Єврейська культура та історія в Україні. – К., 1995. – С. 227-229;
11. Benediuk P. «Synagoga w m.Ostrog, Ukraina. Projekt pierwszoplanowych antyawaryjnych prac konserwatorskich. Graficzna rekonstrukcja pierwotnego wyglądu synagogi kon. XVI w. Koncepcja prac remontowych» // Kompleksowe Badanie, pod kier. M. Bevza, Politechnika Lubelska. – Lublin, 2009. – 90 s.
12. Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga – Warszawa, 1913.– S.118.
13. Kravtsov S. Levin S. and others. Greater synagogue in Ostrog, Ukraine // Computer presentation and documentation of the greater synagogue in Ostrog, Ukraine. – Center of Jewish Art, 2002.
14. Kravtsov S. Juan Bautista Villalpando and Sacred Architecture in the Seventeenth Century // Journal of the Society of Architectural Historians. – V. 64. – N3. – 2005. – p. 320-323.
15. Kravtsov S. Gothic Survival in Synagogue Architecture of Ruthenia, Podolia and Volhynia in the 17th – 18,h Centuries // Zeitschrift für Geschichte der Baukunst. Sonderdruck architectura 1/2005. – München-Berlin, 2005. – p. 86-87.
16. Orłowicz M. Ilustrowany przewodnik po Wołyniu. – Łuck, 1929. – S.270-271.

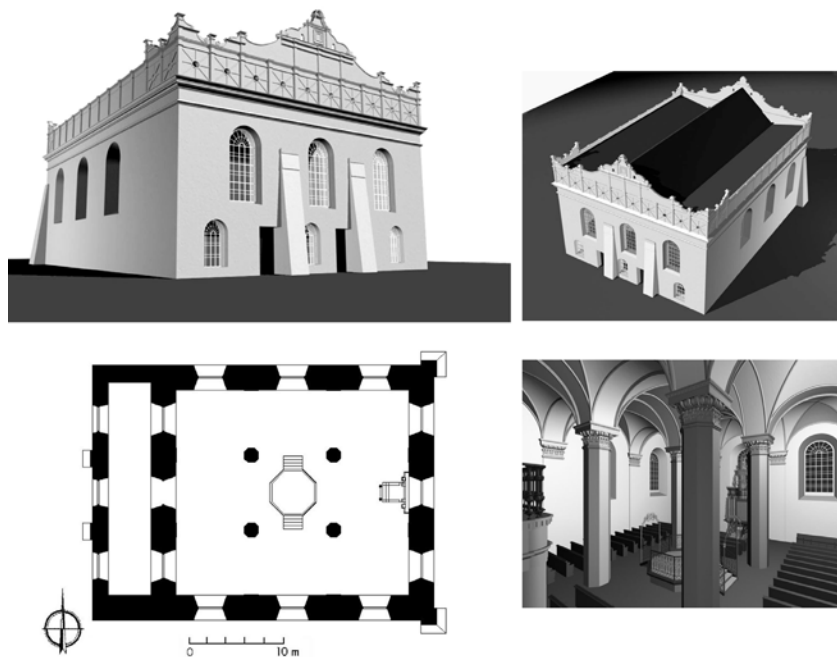

Рис. 1

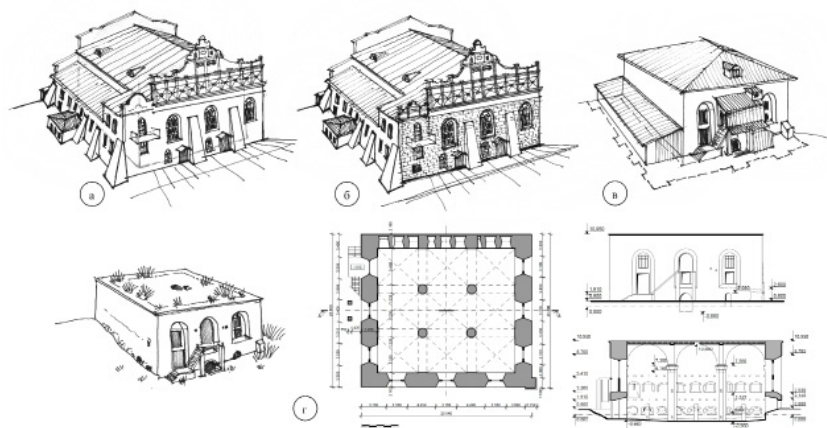

Рис. 2

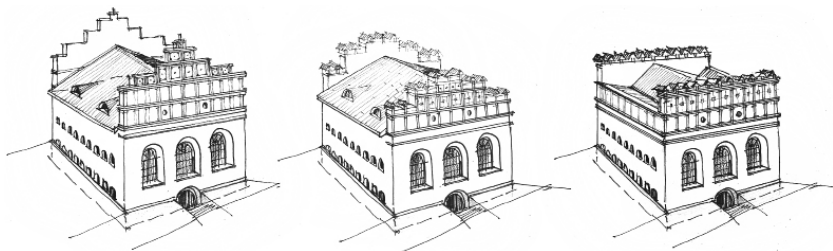

Рис. 3

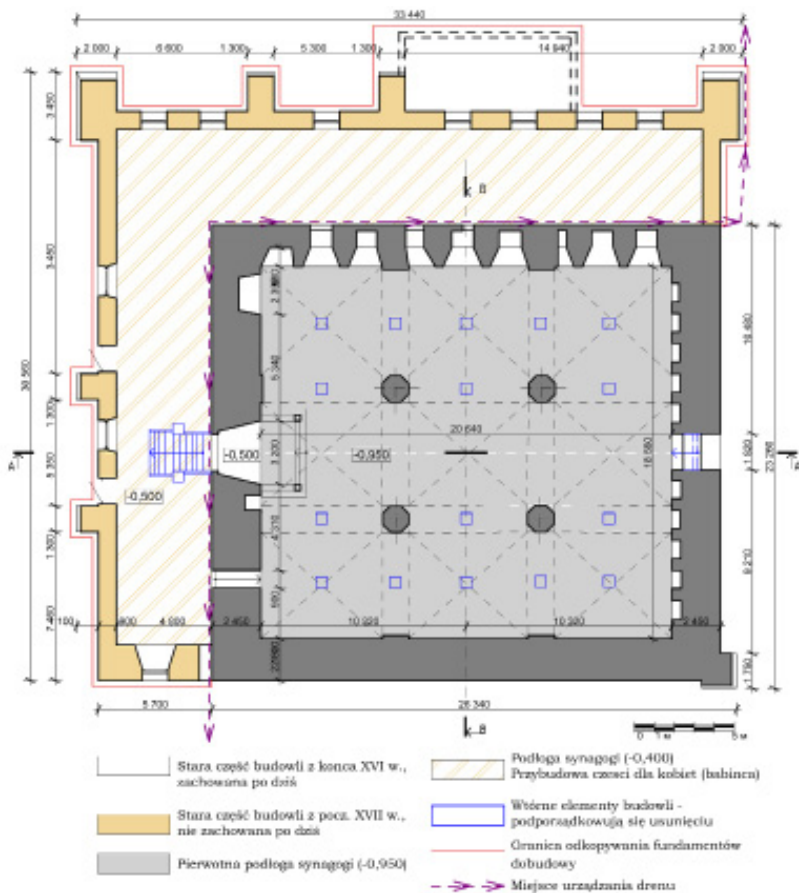

Рис. 4

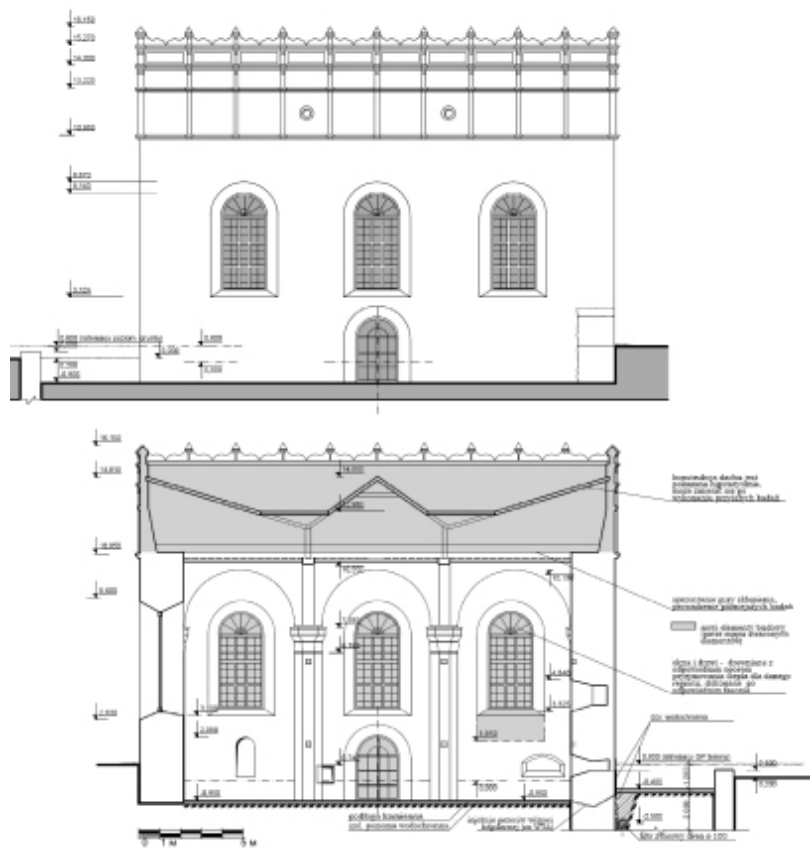

Рис. 5

Рис. 6

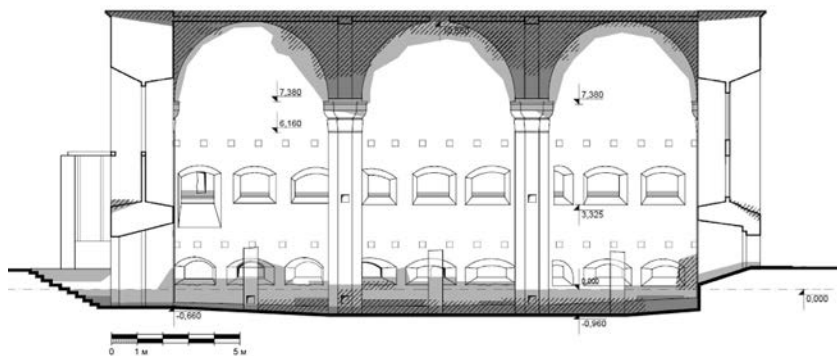

Рис. 7

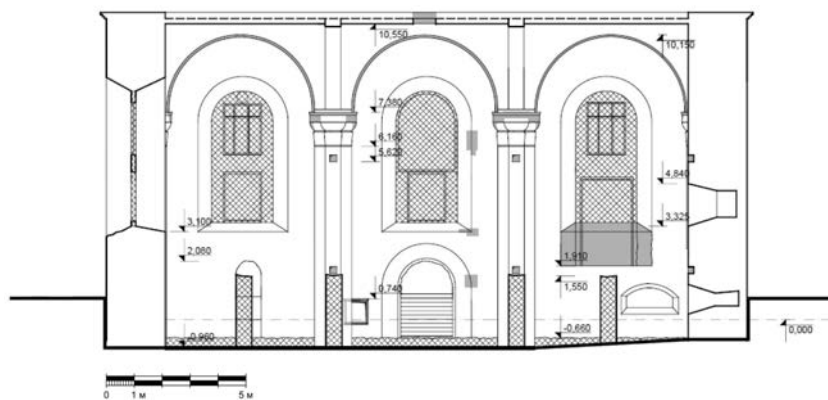

Рис. 8

Рис. 9

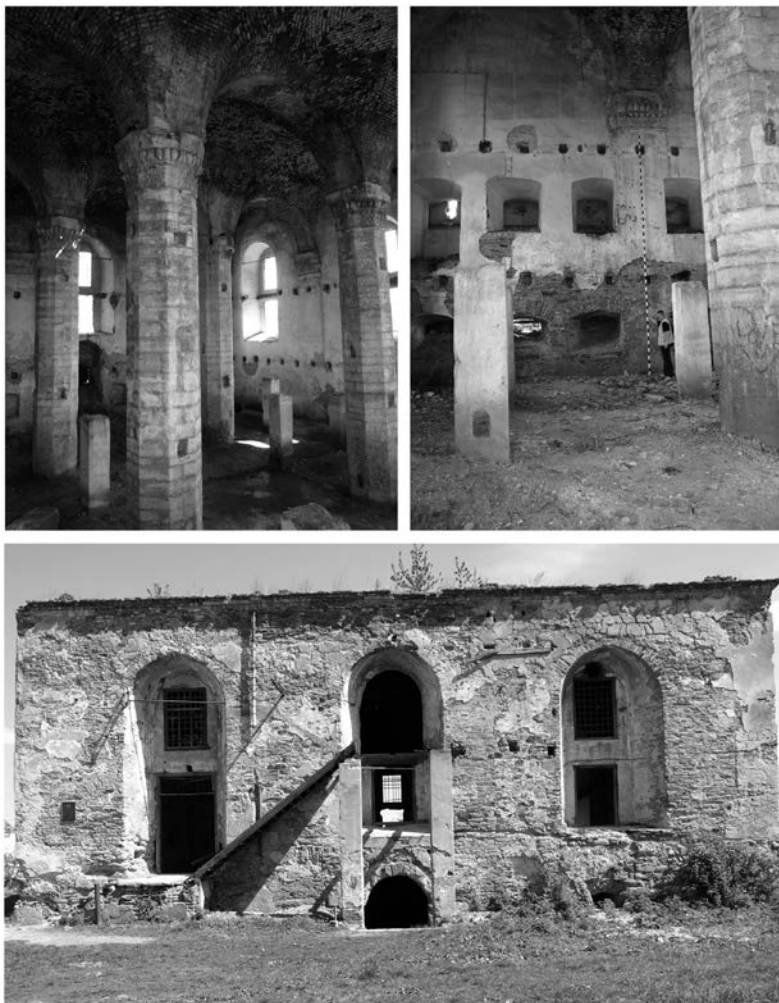

Рис. 10

Історія приміщення студентсько-викладацького храму преп. Федора Острозького

Приміщення було збудовано монахами капуцинами і мало виконувати функцію костелу. Осередок ордену Братів менших капуцинів утворився в Острозі у 1747 році з фундації кн. Януша Сангушка – останнього одноособного власника Острозької ординації створеної ще в 1609 р. [10, 127]. З квітня 1750 року Януш Сангушко урочисто передав ордену капуцинів на будівництво костелу й монастиря пустир та більшу частину Ламовського (Вілашовського) майдану, що розташувався в західній частині міста біля дороги на Дубно, за старими фортифікаційними валами. Дозвіл на будівництво монастирського комплексу дав луцький єпископ Антоній Еразм Валлович. Якщо сам монастир було побудовано до 1766 р. при керівництві фундацією Самуїлом Лубковським, то будівництво костелу завершилося у 1778 р. за підтримки волинського мечника Фелікса Малиновського. Освятив костел Луцький суфраган та острозький препозит, єпископ Франциск Комарницький (1733-1780) [5, 58].

Керівництво побудою келій та костелу здійснював придворний архітектор Сангушків Пабло Антоній Фонтана. До монастирського ансамблю увійшов сам костел та невеликий корпус келій з внутрішнім двориком. [11, 138]. Ззовні костел являв собою кам'яну, двоповерхову, трьохнефну, з циліндричним склепінням базилику, увінчану високим двосхилим дахом з фронтоном. Фасад костелу декорований між'ярусним карнизом, іконою над центральним входом та вертикальними тягами. Також його прикрашали скульптури Св. Франциска Ассизького та Св. Антонія Падуанського. Дах був увінчаний хрестом. На старовинних гравюрах видно і невеликий цвинтар, викладений каменем, що знаходився перед костелом з колоною посередині на якій стояла фігура Св. Діви Марії.

Опис костелу 1816 р. дозволяє нам дізнатися про його внутрішнє оформлення. У костелі було 6 каплиць і дві ложі над каплицями, поверненими до головного вітваря. Підлога в костелі була кам'яна. В стінах було пробито 7 верхніх великих вікон та 4 менших. В ньому розміщувалися 6 сповідальниць, 18 лавок і дві лавки для стояння на колінах [5, 60]. У костелі знаходилось 8 дерев'яних, багато оздоблених вітварів: Св. Трійці, розп'ятого Ісуса, Св. Франциска, Св. Фіделіка, Св. Іозефа, Св. Антонія, Св. Фелікса, Св. Тадеуша [11, 139].

Також було місце для двох хорів. Світській хор розміщувався над входом (бабинцем) до костелу, на своєрідному балконі, що спирався на 3 під-

порних стовпа. Чернечий хор був розташований за головним вівтарем, його відділили від нього мурованою стіною, а з'єднувався він з вівтарем та пресбітеріумом двома дверцятами із сходу, як це за звичаєм робили в капуцинських монастирях. У приміщенні чернечого хору знаходився образ Пресвятої Діви Марії, а також портрети фундаторів монастиря. Портрети фундаторів висіли і при вході до ризниці. Над приміщенням хору знаходилась бібліотека [5, 60-61].

Зліва від костелу був побудований двоповерховий монастирський корпус з келіями монахів. Під останніми та самим костелом розміщувалися муровані підвали – льохи.

Внаслідок невдалого польського Листопадового повстання 1830-1831 рр. царський уряд спеціальними декретами від 19-го та 31-го серпня 1832 р. скасував ряд католицьких монастирів, серед яких був і монастир капуцинів в Острозі.

Про подальшу долю монастиря та костелу дізнаємося з творів відомих українських істориків – “Автобіографії” Миколи Костомарова та “Щоденника подорожей” Пантелеймона Куліша, які відвідали закритий монастир в 1844 та в 1845 роках. Зокрема, М. Костомаров у своїй “Автобіографії” розповідає, що відвідав монастир капуцинів в першу неділю вересня 1844 року. Автор оглянув підземелля під костелом, що виконували роль кладовища. У криптах ховали знатних меценатів монастиря (наприклад, тут були поховання Малинського, Сосновської) та найбільш ревних ченців. Завдяки постійній температурі, вологості та досконалій системі вентиляції, тіла померлих у герметично закритих трунах не стлівали, а зберігалися. Поступово поховання розграбовували російські солдати. Про пограбування поховань солдатами пише і Пантелеймон Куліш у щоденнику своєї подорожі.

Не виключено, що у підвалах капуцинського монастиря міг побувати і Тарас Григорович Шевченко.

Виявити цілком нові факти та підтвердити старі з історії костелу допомогли археологічні розкопки його підземель, що проводилися в 2001-2005 рр. силами місцевих археологів та студентів-істориків. В результаті розкопок було досліджено одне з повністю зруйнованих приміщень та визначено його минулий вигляд. Проведено заміри цього приміщення та коридору вже після ремонту. На іншому кінці коридору було знайдено залишки старовинного каміну, побудованого з ракушняку.

Багато інформації про храм дало складання та вивчення стратиграфічного ґрунтового заповнення підвального приміщення костелу і монастиря капуцинів. Зокрема, було виявлено 8 різних шарів, якими була засипана первісна підлога. Відразу після шару будівельного сміття та

чорнозему розміщувався ще один шар залишків будівельних матеріалів, що свідчить про проведення під час діяльності костелу капітального ремонту приблизно на межі XVIII-XIX століття. У письмових джерелах про нього немає жодної згадки. Далі йде тонкий прошарок намулу періоду функціонування монастиря після ремонту. Про те, як “грамотно” розпорядилося з костелом командування російського гарнізону свідчить глина, що потрапила до підвалів в результаті атмосферних опадів. Далі йдуть два великих “будівельних” шари з ремонтів, які проводилися графінею Блудовою та в радянській період. У нинішній час поверхня коридору була покрита піском. Для виявлення більш точних даних з історії костелу потрібно провести додаткові археологічні розкопки.

Після свого закриття костел, ще деякий час використовувався військами як тимчасовий склад.

Графиня Антоніна Дмитрівна Блудова, у 1865 р. заснувала в Острозі благодійно-освітнє Кирило-Мефодіївське братство [11, 138]. Для приміщення заснованого при Братстві Жіночого училища імені графа Дмитра Миколайовича Блудова вона виклопотала у імператора тоді вже остаточно занепалу будову колишнього монастиря капучинів в Острозі.

В зв'язку з тим, що в ті часи вся освітня система мала релігійний характер, а в школах викладався Закон Божий, було відразу прийнято рішення – перебудувати костел у церкву Святих Кирила і Мефодія з уділами Св. Пантелеймона – Цілителя та Св. Параскеви П'ятниці. Згодом було побудовано уділ Св. Федора князя Острозького [1, 73]. Була й інша підстава для перебудови храму: частина парафіян церкви Св. Параскеви П'ятниці, що перед тим згоріла, подали прохання до преосвященного Антонія про приєднання їхньої парафії до братського храму. Це прохання, він, щоправда, так і не задовольнив в зв'язку з опором більшості парафіян, але визнав бажаним спорудження храму і утвердження самостійної парафії [2, 213].

Перебудова храму розпочалась у 1866 році, відразу ж після отримання всемілостивої пожертви від імператора у розмірі 19 тис. карбованців. Реконструкцією керував архітектор Глезер, нею активно опікувалася імператорська родина. На кошти імператриці Марії Олександрівни було замовлено іконостас, ікони якого мав намалювати художник Пігулевський. Сам імператор Олександр II подарував ікону Христа Спасителя в срібному окладі, яку він отримав після замаху на його життя 4 квітня 1866 року. Доки не намалювали новий іконостас, тимчасово був встановлений похідний іконостас кавалергардського полку. Брати Антоніни Блудової – Андрій і Вадим дістали для храму церковне начиння.

В урочистій обстановці храм було відкрито і освячено його головний вівтар Св. Кирила і Мефодія. На урочистій трапезі були представники як

православного, так і католицького духовенства. Оформлення інтер'єру та облаштування храму продовжувалося й далі. 29 січня 1868 р. було освячено бічний вівтар Св. Пантелеймона-Цілителя. 4 травня цього ж року встановили іконостас у головному уділі храму. 26 серпня 1870 р. було освячено вівтар Св. Федора.

Про цікаві деталі внутрішнього оздоблення храму ми можемо дізнатися із спогадів відомого мандрівника по святих місцях А. Н. Муравйова в брошурі: “Почаевская лавра и Острожское братство”. У верхній частині іконостасу було розміщено зображення Святих покровителів братства – Св. Кирила і Мефодія. Над царськими вратами зліва намальовано “Слава в вишніх Богу і на землі мир”. У нижній частині іконостасу висіла ікона Св. Олександра Невського, невелика ікона “Спаса 19 лютого” та ікона з зображенням Ісуса Христа. Вище на золотому тлі висіли образи відомих святих: Архангела Михаїла, Св. Кирила і Мефодія, Кіпріана, Феодора, Стефана Пермського, Сергія Радонежського, Дмитрія Ростовського.

Іконостас правого бокового вівтаря Св. Пантелеймона нараховував 13 ікон різноманітних святих. У правому боковому вівтарі також знаходилася копія з чудотворної родової ікони кн. Острозьких – Богородиці Одигітрії, що зберігається в Межиріцькому монастирі.

Лівий іконостас Св. Пантелеймона-Цілителя, як і правий був дубовим, але оздоблений розкішним різьбленням. В іконостасі було 8 образів [2, 226]. В пам'ять про 300-ліття царювання дому Романових Братство отримало справжній витвір мистецтва, написаний професійним художником-академіком Ф. А. Бруні – ікону Феодорівської Богоматері, а також ікони Олександра Невського, Миколи Мирлікійського та Алексія митрополита Московського.

Досить цікавою особливістю храму було зображення Святих жінок, що займалися розповсюдженням християнства: Св. Цариці Олени, Св. Ніни Грузинської, Св. Княгині Ольги, Св. Великомучениці Людмили.

І сьогодні існує невелике приміщення в правій частині храму з низькою вхідною аркою і маленьким віконцем. У ньому знаходилася плащаниця, яку освітлювала лампада, оригінально виготовлена у формі великодньої писанки з написом: “Христос Воскрес!”

Всі іконостаси та внутрішнє оздоблення церкви чудово освітлювалися прекрасно виготовленим, оздобленим позолотою та гравіруванням, срібним панікадиллом – подарунком А. М. Постнікова. А в олтарі для освітлення використовували семисвічник з накладного срібла, який пожертвував житомирський купець Журавльов [2, 224]. Отже, друга половина XIX ст. була періодом розквіту діяльності Кирило-Мефодіївського храму, як релігійно-просвітнього православного закладу.

Згідно з умовами Ризького мирного договору від 18 березня 1921 р. територія Західної України, а разом з нею і м. Острог перейшли під владу Польщі. [12, 1137]. У приміщеннях Кирило-Мефодіївського братства нова влада відкрила педагогічну семінарію, у якій готували учителів початкових класів. Кирило-Мефодіївський храм продовжував функціонувати до 1929 р. коли його було ліквідовано. Його замінили на шкільну каплицю, що діяла при польській учительській семінарії і була під опікою директора [8, 15]. Про це пише монах капуцинського ордену Ремігіуш Кранц у своїй книзі “3 Острога на Колиму” [8]. Щоправда інше джерело подає відмінну дату закриття Кирило-Мефодіївського товариства та розповідає про правовий аспект конфлікту, що виник через це: як повідомляє газета “Polska” в номері від 19 березня 1930 р., з Франції приїхали законні спадкоємці майна Братства, які через суд вимагали повернути їм маєтки братства, яке було закрите двома тижнями раніше, тобто в кінці лютого 1930 р. [9]. Те ж джерело вважає церкву Кирила і Мефодія “русифікаторським майданчиком” і вимагає передачі храму католикам. Згідно даної інформації виходить, що церква була замінена на костел у березні 1930 року.

У 1937-38 рр. архітектура храму зазнала ряду суттєвих змін: псевдоруське декорування було знищено, але повністю відновити костел таким, яким він був до 1832 р. не вдалося. Інтер'єр храму також набув вигляду католицького костелу. 10 липня 1939 р. до Острога повернулися капуцини [8, 15]. 13 липня монахи відправили першу месу в капличці, а 13 серпня був урочисто освячений костел і монастир капуцинів [8, 16]. Проте капуцини навіть не встигли облаштувати костел, як були вигнані з нього радянськими військами, що окупували Західну Україну 17 вересня 1939 року. У самому костелі “совєти” організували спортзал, а в монастирських корпусах педагогічне училище [9, 140]. Вигнані капуцини на чолі з Габрієлем Банасем заснували парафію в с. Оженин і повернулися до Острога в 1941 році. У кінці 1943 р. Банась та Гелімініюш Кранц створили в монастирському корпусі загін польської самооборони, що існував до 2 лютого 1945 року. У 1945 р. монахів депортували до Польщі. Гелімініюш Кранц був висланий в політичне ув'язнення на Колиму [8, 55].

Після звільнення Острога від нацистських загарбників в приміщеннях капуцинського монастиря відновило роботу педагогічне училище. З 1956 року, коли педучилище було переведено в м. Дубно, у приміщеннях розмістилася середня школа-інтернат. З 1980 р. її замінила санаторна школа для дітей із затухаючими формами туберкульозу, у 1992 р. – середня школа № 4. Весь цей час в приміщенні храму був спортзал.

Храм не виконував свою духовно-просвітницьку функцію аж до 1994 року, доки весь комплекс приміщень капуцинського монастиря та учи-

лища графині Блудової не був переданий Національному університету “Острозька академія”. Капітальний ремонт храму проводився з 1998 до 2002 року по проекту рівненського художника-дизайнера Олександра Васильовича Чернюшка. Під час реконструкції храму було встановлено вітражі з монограмами фундаторів академії Л. Кравчука, В. Юшенка, М. Жулинського, Л. Буняка, М. Степурка та Р. Василюшииа, а також вітраж із гербом академії, та тим же О. В. Чернюшком здійснено монументальний декоративний розпис “Відродження духу”. В результаті приміщення стало виконувати функції Центру духовного відродження студентської молоді Острозької академії.

Храм було урочисто освячено 30 жовтня 2005 р. під час святкування 429 років від дня заснування Острозької академії. Освятити його лідер Київського патріархату української церкви Філарет [3].

Під час літургії відбулася єпископська та священницька хіротонія, зокрема сан священника отримав доктор педагогічних наук, професор, проєктор з навчально-виховної роботи НаУ “Острозька академія” Василь Миколайович Жуковський [6].

Острозька академія відродила свої старі, щоправда дещо призабуті релігійні традиції та традиції її послідовників в царині освіти. Адже ще в кінці XVI ст. спудеї академії розпочинали своє навчання та трапезу з молитви, а серед предметів, які вони вивчали було богослів'я та інші релігійні науки. Крім того храм суттєво допоможе для університету в процесі виховання молоді на засадах християнської моралі.

Нині студентсько-викладацькій храм Острозької академії функціонує в звичному режимі, а його внутрішнє оздоблення та ікони постійно поповнюються.

Література

1. Быков Н. П. Пятидесятилетие состоящего под Высочайшим его императорского Величества Государя Императора покровительством Острожского Св. Кирило-Мефодиевского православного церковного братства. Историческая записка. – Пг, 1916.
2. Быков Н. П. Состоящее под Высочайшим его императорского Величества Государя Императора покровительством Острожское Св. Кирило-Мефодиевское Православное Церковное Братство. Очерк его возникновения и деятельности. – СПб., 1910.
3. Дем'янчук О. В Острозі освячено новий храм // Вісті Рівненщини – 2005. – 2 листопада. – № 81 – С. 4.
4. Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. – Warszawa-Krakow. 1913.
5. Kowalow W. J. Szkice z dziejow koscielnych Ostroga i okolicy. – Bialy Dunajec – Ostrog. 2001.

6. Ковальчук В. Університетський храм освятив патріарх Філарет // Замкова гора. – 2005. – 5 листопада. – № 45.
7. Костомаров Н.И. Автобиография. Бунт Стеньки Разина. – К.: Наукова думка, 1992.
8. Kranc Remigiusz. Z Ostroga na Kolymu. – Biały Dunajec: Osroódek „Wolanie z Wolznia”, 1998.
9. Ostrożanin. Prawda o cerkwi w Ostrogu // Polska – 19.03.1930.
10. Острозька ординація // Острозька академія XVI-XVII ст.: Довідкове видання. – Острог: Вид-во Національного університету “Острозька академія”, 1998. – 300 с.
11. Приміщення сучасної Острозької Академії // Острозька академія XVI-XVII ст.: Довідкове видання. – Острог: Вид-во Національного університету “Острозька академія”, 1998. – 300 с.
12. Рижские мирные договоры // Советский Энциклопедический Словарь. – М.: Советская Энциклопедия, 1982.
13. Субтельний О. Україна: історія. – К.: Либідь, 1993.

Нарис історії церкви святого Іоанна Богослова села Новомалин

Хоча найдавніші відомі нам на сьогодні документальні свідчення про церкву села Новомалин відносяться до XVIII ст., має право на існування і припущення про її існування значно раніше. Високий суспільний статус власників Глух-Новомалина; запроваджене тут з 1590 р. міське право; елементи ремісничого і торгівельного життя; врешті, роль Новомалина і його замку як господарського і адміністративного центру прилеглих до нього володінь панів Єло-Малинських – на користь цього припущення.

З часів першої писемної згоди про Глухи (1437 р.) це населення належало до східно-волинської (Луцько-Острозької) православної єпархії. Ім'я луцького православного єпископа ми зустрічаємо ще в датованій цим роком великокняжій грамоті Свидригайла про надання Глухів своєму слугі Оліфейру [1].

Після Берестейського унійного акту 1596 р. за Луцько-Острозьку архієрейську кафедру ціле століття тривала боротьба між православними і греко-католиками. Серед луцьких греко-католицьких владик поч. XVII ст. зустрічаємо і представників роду Єло-Малинських. За польського короля Владислава IV (1532 р.) Луцька єпархія була визнана державною владою за православною церквою. Реально, однак, долю окремих парафій визначали не королівські укази, а співвідношення сил протилежних сторін на місцях, насамперед – позиція місцевого землевласника в міжконфесійних суперечностях. Так, наприклад, в Острозі – другій кафедрі східноволинських владик – після придушення повстання православних міщан 1636 р. було заборонено здійснювати православні богослужіння, а православні святенники змушені були – хто відмовився від прийняття унії – залишити місто [2]. На рубежі XVII-XVIII ст. православні парафії і монастирі Волині і сама Луцька єпископська кафедра перестали під юрисдикцію греко-католицької церкви. Отож у найдавніших, датованих XVIII ст. документах про новомалинський храм і його священників вони знаходяться в підпорядкуванні Луцько-Острозьких греко-католицьких владик.

Традиційно, однак, новомалинські дідичі, як і інші землевласники, здавна користувалися правом презенту, згідно якого священник міг обійняти парафію, належне до неї майно, привілеї і пільги лише зі згоди і волі пана, в селі і на землі якого знаходилася ця церква. Презентою називався і документ в якому пан рекомендував єпископу свого кандидата

на вільну священицьку вакансію в своїх маєтностях. Формально владика мав право відхилити подання землевласника і призначити на парафію свого ставленика, однак, на практиці, таке призначення не могло бути реалізоване, адже з правом презенту було пов'язано право священика користуватися наданими йому паном орними землями, городами, сіножатями, випасом для худоби, отримувати дрова і деревину для ремонту церковних будівель із панського лісу, безкоштовно молоти власне збіжжя в панському млині тощо [3]. Небажаний для пана священнослужитель на все це, звичайно, розраховувати не міг.

У фондах Державного історико-культурного заповідника м. Острога зберігалися кілька презент, наданих панами Єло-Малинськими священикам новомалинської церкви у XVIII ст. Так, 1737 р., 21 березня власник Новомалина Олександр Єло-Малинський у Шумському замку підписав презенту на Новомалинську парафію священику Василю Суражкевичу, поставивши про це перед відомом греко-католицького єпископа Луцького і Острозького, архімандрита канівського Федора Рудницького [4]. Повна назва парафії в цьому документі – «Новомалинська, Глухівська і Болотківецька»; що особливо цікаво, вказується, що зведена вона в честь святого Миколая. Залишається нез'ясованим, чи в цьому документі трапилася описка, чи в подальшому Новомалинська церква змінила своє найменування, оскільки в пізніших документах того ж XVIII ст. (його другої половини) вона йменується в честь Апостола і Євангеліста Іоана Богослова – як і в наші дні, на початку XXI ст. У своїй презенті Олександр Єло-Малинський підтвердив право священика Василя Суражкевича користуватися полями, городами, сіножаттями, садами, житловим будинком, наданим церкві попередніми поколіннями власників села. Ці землі звільнялися від будь-яких платежів, повинностей на користь панського скарбу і замку. Важливим для тих часів привілеєм було надання священику право вільно і без оподаткування варити пиво для власних (домашніх) потреб. Підтверджувалося право церковної громади на канон, тобто дозвіл без оподаткування варити і продавати мед в дні храмових свят; виручені при цьому гроші йшли на потреби храму [5].

В іншій презенті, підписаній в Новомалинському замку 10 січня 1782 року, пан Фелікс Кануг «на Новомалині, Ляхові, Болотківцях etc.» Єло-Малинський, мечник Волинський, рекомендує єпископу Луцькому і Острозькому екзарху Києво-Галицької митрополії владіці Кипріану Стецькому, особу священика Федора Сливинського, «а не кого-небудь іншого», як свого кандидата на Новомалинську парафію святого Івнана Богослова, що в Кременецькому повіті Волинського воєводства. Коли Луцький архіпастир дасть на це згоду, за новопризначеним священиком

збережуться всі надання на церкву («fundusz»), зроблені найближчими предками Фелікса Канута. Саред цих надань перераховуються город перед плебанією (священницьким будинком) поле в урочищі «Dzwonki» на 10 днів оренди і там же – сіножать на сім косарів, поля в урочищі Денишин на два і шість днів оранки, поле на межі з лючинськими володіннями на 5 днів оранки і там же сіножать на двох косарів [6].

9 липня 1791 р. той же мечник Фелікс Канут Сло-Малинський надав новомалинському панотцю Василю Влодзімежському «за турботу про спасіння душі дорученої йому пастви» право користуватися сіножаттю на 7 косарів, що знаходилося на болоті, і городом при ній. При цьому було зазначено, що ці угіддя не належать до церковного фондушу, хоча ними свого часу і користувався адміністратор Новомалинської парафії отець Шиманський, отож вони надаються отцю Влодзімежському за його особисті заслуги і після його смерті чи залишення ним парафії підлягають поверненню в розпорядження панського двору [7].

В 1793-1795 рр. волинські землі в т. ч. і Новомалин, в результаті поділів Польщі відійшли до Російської імперії. Уряд Катерини II ініціював перехід місцевих греко-католиків до православної віри, чи «греко-російського исповедования». При цьому зберігалися ті ж східний обряд і слов'янська мова літургії, на своїх парафіях залишилися більшість сільських священників, які добровільно чи під тиском обставин повернулися до віри предків.

Центром, з якого здійснювалося безпосереднє керівництво процесом відродження православ'я на Волині був сусідній із Новомалином Острог. В 1795 року в місті було відкрито Житомирський вікаріат Мінсько-Волинської православної єпархії, очолюваної єпископом Варлаамом (Шишацьким), а в 1799 р. створено самостійну Волинсько-Житомирську єпархію з центром в тому ж Острозі. Тому в Острозькому повіті діяльність православних місіонерів (як правило, лівобережних і слобідських українців, за потреби підсилена російськими військовими командами), була особливо ефективною – до кінця XVIII ст. в повіті не залишилося жодної греко-католицької парафії, тоді як в інших повітах тієї ж Волині, на Поліссі, Поділлі і навіть Наддніпрянщині (Київська губернія) вони діяли ще у 1830-х рр. Найімовірніше, перехід новомалинців у православ'я відбувся не пізніше 1796 року (дата смерті імператриці Катерини II), оскільки новий імператор Павло I прихильно ставився як до католицької церкви, так і її послідовників східного обряду [8].

Отож, з кінця XVIII ст. новомалинська церква і парафія святого Іоанна Богослова знаходилася в складі Волинсько-Житомирської православної єпархії. Історико-статистичний опис церкви і парафії,

укладений і надрукований в 1889 р. відомим церковним істориком Миколою Теодоровичем [9], засвідчує, що копії метричних книг, які велися при церкві, зберігалися з 1884 р. Вони дали змогу укласти список новомалинських священослужителів, починаючи з 1804 року:

1804-1809 рр. – священник Іоанн Малюжинський;

1809-1823 рр. – священник Павло Дверницький;

1823-1825 рр. – священник Іоанн Трушкевич (наглядав парафію);

1825 р., жовтень-листопад – священник Василь Теодорович;

1825 р., грудень-1826 р., липень – священник Яків Рубинович і св.

Павло Гловацький (наглядали парафію);

1826 р., липень-1830 р., лютий – священник Федір Удонович;

1830 р., березень-1844 р. – священник Іоанн Кошаловський;

1844 р.-1846 р., вересень – священник Яків Рубинович (наглядав парафію);

1846-1859 рр., жовтень – священник Іоанн Богурський;

1859-1867 рр. священник Дометій Борецький;

1867-1872 рр. священник Олексій Долинський;

1872 р.-1881 р., квітень – священник Орест Палецький;

1881 р.-1887 р., травень – священник Олексій Александрович;

з 1887 р., травень – священник Іоанн Кондратський [10].

В цьому ж описі зазначено, що з 1888 р. обов'язки псаломщика виконує Григорій Червінський [11].

На середину XIX ст. споруда новомалинського храму (вигляд її залишився невідомим) прийшла в аварійний стан, і в 1861 році на кошти новомалинського поміщика Томаша-Оскара Сосновського і парафіян була споруджена і освячена нова дерев'яна, на кам'яному фундаменті, з такою ж дзвіницею церква [12], якій судилося перетривати революційні і воєнні події в XX ст. і загинути від пожежі вже в мирний післявоєнний час.

На час укладання опису М. Теодоровича новомалинській церкві належало 1 десятина 2,027 квадратних сажнів садибної землі і городу, 23 десятини 822 квадратних сажнів орної землі, 9 десятин 1, 635 квадратних сажнів сінокосу, 396 квадратних сажнів під лісовими зарослями, 380 квадратних сажнів під церковним кладовищем, 196 квадратних сажнів під дорогами – всього 35 десятин 656 квадратних сажнів церковної землі, причому 2 десятини 303 квадратних сажнів, зазначені в плані як орна земля, заросли лісовими кущами. Не вся ця земля, призначена на утримання церковного причту, приносила прибуток. Лише половина зазначеної кількості землі вважалася придатною, а інша половина, розміщена на відстані 4 версти від церковної садиби в лісистій місцевості, не удобрювалася і тому була невідгідною для господарювання [13].

Церковний причт складався із священника з річним жалуванням 300 карбованців і псаломщика із річним жалуванням 50 карбованців. Крім того, в розпорядженні священника був кам'яний будинок з чотирьох кімнат, кухні і комори, а також нові господарські будівлі; новим і зручним, згідно опису, був також будинок псаломщика, теж із новими господарськими будівлями [14].

На 1889 рік новомалинська парафія (яка включала також сільця («деревни») Подобанку і Кам'янку-Стійло), нараховувала 82 $\frac{1}{4}$ дворів, 679 душ парафіян обох статей. Крім того, на території парафії проживало 92 римо-католики і 25 євреїв обох статей [15].

В 1892 р. новомалинську парафію обійняв отець Федір Хотовицький. Це було останнє в його житті місце церковного служіння. 13 липня 1897 р. вдовцем у віці 58 років він відійшов у вічність і був похований на новомалинському цвинтарі [16]; його могила—єдине священницьке поховання XIX ст. і давніших часів, що збереглося до сьогодні в Новомалині. Зараз, на жаль, надгробок напівзруйнований. Варто зазначити, що для більшості панотців Новомалин був лише одним з етапів священослужительського шляху, після якого вони переходили на інші парафії.

3 серпня 1897 р. новомалинським настоятелем став 23-річний Дмитро Іполитович Писаржевський, уродженець Новоград-Волинського повіту, випускник Волинської духовної семінарії у Кременці 1895 р. [17]. Церква святого Іоанна Богослова в Новомалині стала місцем першого служіння молодого священника (до цього він працював на вчительських посадах). 12 років (1897-1909 рр.), коли о. Дмитро очолював новомалинську парафію, а потім – водночас – і 4-ий благочинницький округ Острозького повіту – чи не найпомітніші до того ж зафіксовані як в документах, так і в публікаціях тогочасної періодики, сторінки церковної і освітньої історії села.

Однією з найцікавіших ініціатив отця Дмитра Писаржевського стала організація в селі Новомалин Свято-Іоанно-Богословського церковного братства. 7 червня 1899 р. архієпископ Волинський і Житомирський Модест (Стрельбицький), один із небагатьох етнічних українців на Волинській архієрейській кафедрі XIX – поч. XX ст., затвердив розроблений новомалинським панотцем братський статут і благословив опублікувати його на сторінках «Вольнских епархиальных ведомостей» [18]. До речі, відомі лише поодинокі випадки публікації в тогочасній пресі статутів церковних братств Волинської та інших епархій Правобережної України. Мабуть, мало місце побажання вищої церковної влади зробити новомалинський статут, завдяки його правовій і літературній культурі, зразком для інших православних братств усієї Волині.

Згідно статуту, Новомалинське церковне братство засновувалося в

пам'ять 900-ліття православ'я на Волині (ця дата відзначалася з ініціативи владики Модеста ще 1892 р.). Перед братством ставилася подвійна мета діяльності – добродійна і духовно-просвітницька. Перш за все, воно мало турбуватися про належний вигляд і красу свого парафіяльного храму. По-друге, підтримувати існуючу в селі церковно-парафіяльну школу і займатися пошуком матеріальних засобів на будівництво нового шкільного приміщення, а також на збільшення заробітної плати вчителю за його працю як в школі, так і за керівництво церковним хором. По-третє, братство брало на себе справу пристойного утримання парафіянами кладовища і церковного подвір'я, а також житлових, господарських і службових будівель, що належали церковному причту, і, крім того, зобов'язувалося страхувати їх від нещасних випадків. Серед завдань братства на майбутнє статут визначав пошуки коштів на організацію церковної пасіки, відкриття в парафії книжкової та іконної лавки, а також сільської аптеки. Статут передбачав надання біднякам парафії матеріальної допомоги на випадок хвороби, пожежі, неврожаю, граду, крадіжки, а також на поховання померлих [19].

Для досягнення духовно-просвітницької мети своєї діяльності братство мало турбуватися про розвиток в парафії добрих християнських звичаїв; про християнську поведінку парафіян в святкові і високоурочисті дні; про викорінення в їх середовищі лихослів'я, пияцтва, злочинства, різних забобонів; про акуратну відвідуваність дітьми церковно-парафіяльної школи; про те, щоб православні односельчани старанно відвідували храм Божий і не ухилялися від виконання християнського обов'язку сповіді і святого причастя; з цією ж метою в парафії впроваджувалися позабогослужбові співбесіди і релігійно-моральні читання. Зрозуміло, братство мало наглядати за тим, щоб у святкові і високоурочисті дні не було пияцтва, грубих ігор, вечорниць, непристойних пісень, порушення громадського спокою і тиші; це стосувалося і передсвяткових днів, і – бажано – всіх інших днів. Турботою братства було не допускати в селі розпусти, «щоб сім'ї і подружжя жили в мирі, любові і злагоді, щоб молоде покоління вміло правильно вимовляти щоденні молитви і знало основні істини християнської віри. Для досягнення цих своїх завдань братство мало діяти «по заповіді Спасителя, в душі миру і любові», тобто переконанням і власним прикладом своїх учасників, не вдаючись до насильства чи інших примусових заходів [20].

Верховним покровителем братства був єпархіальний архієрей, за яким зберігалася право остаточного рішення у всіх сумнівних справах і у випадках розгляду питань, що перевищували права і компетенцію братства. В склад братства входили особи обох статей православного

віросповідання; братчиками могли бути і не парафіяни Новомалинського храму. Умовами прийому в братство були: тверезе, чесне, бездоганне життя; любов до православної віри і свого храму, духовної освіти; зразкове ведення свого дому і господарства; милосердя і любов до ближнього. Схильні до бійок, пияцтва і лайки в братство не приймалися.

Члени братства ділилися на три категорії: а) почесних членів, б) дійсних членів, в) членів-кандидатів («соревнователів»). Лише перші дві категорії мали звання братчиків. Звання почесного братчика надавалося особам, які надали братству особливі послуги у виконання його статутних завдань, а також зробили для цього значні пожертви (не менше 25 карбованців одночасно чи 5 карбованців щорічно).

Дійсні члени ділилися на старших і молодших братчиків. Старшими братчиками визнавалися особи, що вносили в касу братства не менше 1 карбованця щорічно, молодшими – не менше 30 копійок в рік. За значні послуги, надані братству, молодші братчики удостоювалися звання старшого братчика і без збільшення щорічного членського внеску.

Всі, хто сприяв діяльності братства як своєю особистою працею, так і добровільними жертвами на його діяльність, визнавалися членами-кандидатами («соревнователями»), хоча братчиками не йменувалися.

Жінки – почесні і дійсні члени братства – називалися сестричками (почесними, старшими і молодшими – відповідно до розміру зроблених ними внесків) [21].

Перший внесок всі члени братства сплачували при своєму вступі в це об'єднання; наступні внески дійсних і почесних членів робилися до сільського храмового свята – дня Івана Богослова, а пожертви «соревнователів» вносилися в дні Великого Посту (чотиридесятниці).

Грошові кошти Свято-Іоаннівського братства, крім членських внесків, складалися із пожертв інших парафіян, що не належали до братства, грошима і натурою; зборів і пожертв в братську кружку, яка двічі на рік (в день св. Георгія 23 квітня ст. стилем і в день Іоанна Богослова 26 жовтня ст. стилем) обносилася в парафіяльному храмі під час літургії, а в інші дні висіла прибитою біля братської ікони і з дозволу єпархіальної влади могла носитися для збору пожертв і по хагах парафіян. Внесок на користь братства збирався і з парафіян, які при виконанні церковних треб (поховання, вінчання та ін.) побажали б скористатися належними братству свічками і хоругвами.

Одноразові членські внески склали основний капітал братства; інші пожертви, щорічні членські внески і проценти з основного капіталу могли витрачатися за необхідністю. Основний капітал зберігався в ощадній касі місцевого казначейства; туди ж передавалися на зберігання поточні

суми із братського ящичка, який за церковною печаткою зберігався в парафіяльному храмі, а ключ від нього – в казначея братства.

Справами братства управляли: а) загальні збори парафіян; б) загальні збори братчиків (тобто почесних і дійсних членів); в) рада братства.

У загальних зборах парафіян, які скликалися парафіяльним священиком і проходили під його головуванням і наглядом, приймали участь всі домогосподарі парафії, а також особи, участь яких у зборах рада братства визнає за корисну; кожен учасник зборів мав один голос, всі справи вирішувалися простою більшістю голосів. Збори оголошувалися правочинними, коли на них були присутні не менше 1/10 частини осіб, які мали право участі в них. Загальні збори парафіян Новомалина вибирали дільничих опікунів, як неодмінних членів ради братства, і кандидатів до них; призначали щорічні чи одноразові збори на потреби церкви, причту і парафії і здійснювали розкладку цих зборів; заслуховували щорічний звіт про надходження і витрати коштів [22].

Вся Новомалинська парафія ділилася на 4 опікунські дільниці («попечительские участки»): 1) частина Новомалина, відома під назвою «Містечко»; 2) права сторона частини Новомалина, відомої під назвою «Село», і сільце («деревня») Гутисько; 3) ліва сторона частини Новомалина, відомої під назвою «Село», і сільце («деревня») Подобанка; 4) частина Новомалина, відома під назвою «Майдан», і сільце («деревня») Стійло [23]. Дільничі опікуни (по кожній дільниці окремо) вибиралися із числа братчиків загальним зборами парафіян на три роки. В їх обов'язки входило оголошення в своїх дільницях рішень ради братства, збір пожертв на братські потреби, а також спостереження за тим, «нет ли в приходе пьянства, воровства и прочих скверных обычаев и привычек...; не слышно – ли в приходе соблазнительных песен, драки и вообще нарушения общественной тишины и спокойствия...; не собирается-ли молодежь на ночные сборища, не устраиваются-ли посиделки «вечорницы» [24], про що належало негайно повідомляти священика.

Постійні загальні збори братчиків відбувалися двічі на рік (23 квітня – на святого Георгія і 26 жовтня – Святого Іоанна Богослова, небесного покровителя братства). Збори оголошувалися дійсними за участі в них не менше половини почесних і дійсних членів. «Члены-соревнователи» були присутні на зборах лише з дорадчими голосами.

Поточну роботу братства здійснювала рада. Її головою без виборів і терміну повноважень був парафіяльний священик. До ради входили неодмінні (за посадою) члени – псаломщик, церковний староста, волосний старшина і сільський староста, дільничі опікуни, а також члени, обрані загальними зборами братчиків із їх кола. Із числа своїх членів-братчиків

рада обирала товариша голови, казначея, опікуна («попечителя») бідних парафіян і діловода (ним могла бути – без права голосу – і стороння особа).

В обов'язки казначея входило прийом і зберігання братських сум, видача грошей на витрати, зберігання ключа від братського ящика. Однак в казначейство він здавав гроші і отримував їх звідти винятково разом із священником – головною братства.

Опікун бідних парафіян вів їх список, роздавав, за постановою ради, надану їм допомогу, на місці знайомився з дійсними потребами односельців, що постраждали від якого-небудь нещастя.

«Все члени Братства, – зазначав статут, – должны представлять единую дружную семью, работающую на пользу церкви и близких, и своим добрым примером обязаны благотворно влиять на всех прихожан» [25]. На них покладався нагляд за порядком під час хресних ходів і урочистих богослужінь. Всі братчики і сестрички під час церковних служб в храмі мали право тримати запалені свічки, а старші братчики і сестрички, за їх бажанням – свічки червоного кольору. Братчики мали свою ікону Апостола і Євангеліста Іоанна Богослова, небесного покровителя братства, і братську хоругву із зображенням з однієї сторони Іоанна Богослова, з іншої сторони – великомученика Георгія. Сестрички мали ікону великомучениці Варвари і свою сестринську хоругву із зображенням з однієї сторони св. Варвари, з іншої – трьох святих – вселенських учителів церкви (Василія Великого, Григорія Богослова і Іоанна Златоустого).

Імена всіх братчиків і сестричок, як живих так і покійних, вносилися в церковний синодик і поминалися під час кожного недільного і святкового богослужіння.

Днем відкриття братства вважалося 26 вересня (ст. стилем) 1898 р. – день храмового свята.

В цей день, оголошений і братським святом, імена всіх живих братчиків і сестричок, крім звичайного поминання на літургії, поминалися і на молебні з акафістом св. Апостола і Євангелісту Іоанну Богослову. А на другий день свята, 27 вересня (ст. стилем), служилася заупокійна літургія по спочилих братчиках і сестричках, після чого братство влаштовувало поминальний обід. Святом сестричок вважався день св. Великомучениці Варвари (4 грудня ст. стилем). В цей день також поминалися імена покійних братчиків і сестричок, служився молебен з акафістом св. великомучениці Варварі за здоров'я живих братчиків і сестричок, влаштовувався поминальний обід, перед яким служилася панахида по покійних односельцях – членах братства. У випадку смерті братчика чи сестрички на його похованні мали бути присутні всі наявні братчики і сестрички [26].

На сторінках тих же «Волинських епархиальних ведомостей» о. Дмитро Писаржевський в підписаній криптонімом («Братчик Д. П.») статті «Скромное сельское торжество» описав відкриття цього церковного парафіяльного братства, яке відбулося в Новомалині 26 вересня 1899 р. [27]. Автор нагадав, що братство існувало при церкві здавна, але братчики нічим не проявляли своєї діяльності на користь церкви і заявляли про себе тільки стоянням в храмі під час богослужіння із запаленими свічками. Новозасноване ж об'єднання новомалинських парафіян в своїй статутній діяльності поєднало і завдання традиційного церковного братства, і парафіяльного попечительства про бідних, і сільського товариства тверезості.

Новомалинці задовго до свого храмового свята розпочали підготовку до цієї події, але постійні дощі і бездоріжжя (не прибуло багато запрошених священників) перешкодили відзначити її з усією урочистістю.

Всенощну і літургію в день самого свята здійснював священник села Білашів о. Леонтій Кривицький у співслужінні з о. Дмитром Писаржевським і дияконом Нового містечка в Острозі о. Костянтином Долинським. Церковним хором керував вчитель Новомалинської школи Михайло Пудлевський. Після літургії і хресного ходу на церковному подвір'ї відбулися урочистості самого відкриття братства. Дияконом К. Долинським був прочитаний указ про затвердження братського статуту. З промовами виступили священники Леонтій Кривицький і Дмитро Писаржевський, який, між іншим, сказав: «Якщо ми виконаємо хоча б десяту частину того, що вказано в статуті нашого братства, то ми багато зробимо... Постараємося бути братами і сестрами не по одній тільки назві, але й на ділі» [28].

В завершенні своєї статті о. Дмитро Писаржевський звернув увагу на ще одне завдання братства, не згадане в статуті – місіонерське, протисектанське, коли «кожен парафіянин все знайде в своїй власній православній общині і тому не буде чого звертати погляди на сектантські громади» [29]. І дійсно, історія Новомалина наступного ХХ ст. практично не знала випадків переходу православних селян в громади протестантів і євангелістів, тим більше, діяльності останніх в самому селі.

В 1907 р. новомалинці стали свідками і учасниками визначної події в церковному житті всієї Волині – перенесення в Острог з Києво-Печерської Лаври частини мощів преподобного Федора, князя Острозького, знаменитого воїна і полководця ХV ст., що відмовився від влади, почестей, земних багатств, слави і став монахом у київських печерах; а після смерті (день його пам'яті – 24 серпня (11 серпня ст. стилем) був канонізований православною церквою. Ініціатор перенесення

мощів острозький повітовий спостережник церковно-парафіяльних шкіл священник Михайло Тучемський залишив опис цієї події, який по гарячих слідах з'явився тоді чи в друці.

Мощі прибули з Києва поїздом на залізничну станцію Мізоч, а звідти – через Дермань з його монастирем, Бущу, Новомалин, Лючин, Межиріч – в супроводі урочистих хресних ходів, з богослужіннями у всіх храмах на їх шляху – були перенесені в Богоявленський собор міста Острога – родовий храм князів Острозьких.

Наведемо мовою оригіналу розділ з брошури о. Михайла Тучемського. С. Новомалин

Задолго до первого мая, по получении объявления о предстоящем торжестве, в церкви неоднократно было объявляемо о перенесении через с. Новомалин Печерской раки и мощей преп. Фёдора, князя Острожского. Прихожане приглашались принять участие и приготовиться к достойной встрече святыни. Местный священник, он же и благочинный о. Дмитрий Писаржевский разослал приглашения окружным священникам; матушка занялась устройством и украшением балдахина для раки Преподобного.

С утра первого мая было замечено большое оживление. Полиция в лице урядников и стражников руководила исправлением дороги, хозяйки убирали дома, подростки подметали улицы. Скоро явился местный пристав и соседнее духовенство.

О. Дмитрий вместе с приставом отбыли в Дермань. В двенадцать часов стали благовестить в один колокол для сбора богомольцев. Со всех сторон потянулись к матери – церкви и старые, и малые, парни и девицы. А между тем на погосте и в церкви спешно продолжались работы по украшению храма под руководством жены священника. В час дня священники Сайкович и Левицкий, облачившись, открыли крестный ход. В преднесении креста двинулись длинные ряды хоругвеносцев, за ними с зажжёнными свечами шли братчики и сестрицы, далее певчие из местных крестьян и учеников школы с учителем и псаломщиком В. И. Самойловичем и, наконец, духовенство, имея по сторонам одетых в стихари мальчиков с зажжёнными фонарями. С пением пасхального канона крестный ход прошёл село и углубился в Дерманский лес на встречу святыни и крестному ходу из Дермани. Встреча крестных ходов произошла в лесу за семь вёрст от Новомалина. Передав святыню раку Новомалинскому приходу, Дерманский крестный ход возвратился домой. В четыре часа пополудни, когда, по предположениям, крестный ход мог двинуться из места встречи, раздался на местной колокольне торжественный перезвон во все колокола и продолжался до тех пор, пока святыня не была внесена в Новомалинскую церковь. Звонари сменяли

друг друга с большим воодушевлением, толпы народа всё прибывали, – были люди не только местные, но и из ближайших деревень и других уездов – Дубенского, Кременецкого, – несколько богомольцев оказались из Киевской губернии. Скоро церковь, погост и окружающие возвышенности были заполнены народом. Бесперывный звон колоколов, шум и говор толпы, лепет младенцев, крик грудных детей и пестрота нарядов – всё это придавало торжественный характер селу и будило в душе умилительно-религиозные чувства. В шесть часов из-за леса показался крестный ход. Толпа заволновалась и загудела. Многие крестьясь побежали на встречу. За околицей в ожидании крестного хода стояла толпа народа, среди которой были жены священников и псаломщиков, управляющий имением из Буши и др. Совершив несколько водосвятий у колодцев, крестный ход через триумфальную арку из березок, украшенных сосновыми гирляндами и флагами, вступил в церковь. Здесь рака со святыми мощами была поставлена под украшенный зеленью, цветами и гирляндами балдахин, икона же, сопровождающая раку, внесена в алтарь и поставлена на горнее место.

По установке раки народ стал прикладываться к мощам. Нужно было видеть лица богомольцев, их умилительные взоры..., слышать их вздохи и молитвенный шепот, чтобы судить о том энтузиазме, о том подъёме религиозного чувства, которое разбудила в них святыня.

В восемь часов вечера началось всенощное бдение, совершаемое о. В. Левицким в сослужении диакона с. Вилии Кульчицкого. На литию и величание выходили Благочинный и о. Сайкович. Всенощное бдение окончилось в половине одиннадцатого часа вечера. Литургия 2-го мая совершалась тем же духовенством с девяти часов до одиннадцати. В ходе литургии в церковь прибыли свящ. г. Острога М. Т. и некоторые из горожан. Пели местные певчие под руководством учителя второго класса И. Смаржевского. После запричастного стиха о. Левицкий сказал слово на тему: «Воскресение Христово как залог нашего обновления в жизни загробной и о нетлении мощей, как знака мздовоздаяния за праведную жизнь». После «Буде имя Господне»...настоятелем храма было произнесено слово на текст: «Откуда мне сие, да прииде мне Мати Господа мого ко мне», в котором высказана радость по поводу посещения частицею мощей и ракою св. Фёдора затерянного в лесах Новомалинского прихода. В 3 часа пополудни крестный ход при торжественном колокольном звоне, при участии пяти священников двинулся по направлению к с. Лючину. За околицей он был встречен Лючинским крестным ходом во главе с настоятелем о. Илиею Яцковским при участии местного хора под управлением учителя Троцюка. Чудное впечатление произвела на

богомольцев встреча двух крестных ходов, когда плавно и величественно склонились победные знамена воинствующей церкви.

Перенесение мощей из Новомалина в Острог представляло сплошное триумфальное шествие, чему много способствовало то, что рака с мощами была несена под балдахином, который был устроен только для Новомалина, но по мысли просьбе свящ. М. Т. был отпущен на всё время шествия в Острог.

Что бы ни говорили скептики, но настоящее торжество ясно показало, что сильна и жива ещё вера в нашем народе, что не угас ещё дух православия наших предков, живших и действовавших под руководством благочестивого и славного рода Князей Острожских. Если говорят, атеист на смертном одре невозможен, то, перефразируя это выражение, можно сказать, что у мощей, у гроба святого невозможен нераскаянный грешник.

С. Лючин и м. Межирич.

Второго мая около трёх часов пополудни из Новомалинского храма вышел крестный ход, сопровождающий Острожские святыни в м. Межирич. Крестному ходу сопутствовало множество народа со священниками: Благочинным о. Писаржевским, с. Вилии – Сайковичем, с. Ляхова – Шидловским, г. Острога – Тучемским, с. В. Радогощи – Левицким с диаконом Кульчицким. За селом Новомалинский крестный ход был встречен Лючинским с настоятелем Яцковским, хором певчих и прихожанами. После взаимных приветствий первый возвратился обратно, а Лючинский со священниками о. о. Яцковским, Шидловским и Тучемским направился дальше. Пять вёрст расстояния от Новомалина в Лючин пройдены менее, чем в два часа. Не доходя Лючина, на встречу святыне вышло, можно сказать, всё село от мала до велика. Св. рака была внесена в церковь, а балдахин оставался на погосте. Прибывший прежде в Лючинскую церковь местный Благочинный начал служить молебен преподобному, во время совершения которого раздавал брошюры, сопровождавшие же раку священники оправились в церковную школу отряхнуться от пыли и немного отдохнуть. После молебна те же священники облачились и крестный ход двинулся в Межирич. В Лючине, по просьбе прихожан, посреди села отслужено водосвятие и освящён колодец. Не доходя версты до Межирича, Лючинский крестный ход был встречен величественным крестным ходом Межиричским, с хором певчих под управлением учителя Я. Варницкого, в сопровождении множества народа, с целым сонмом духовенства: протоиереем города Острога о. Гапановичем, Благочинным 1 – го окр. свящ. Станкевичем, Благочинным 4 – го окр. о. Писаржевским, священниками – с. Добрина – Добровичским, с. Борисова – Бучинским, Нового – Миста – Бендеровским, м. Судилкова,

Засл. у. – Бычковским и заштатным священ. Качинским с диаконами – Нового-Миста Бучинским и с. Вельбовно – Марчаковским [30].

В 1909 р. о. Дмитро Писаржевський залишив Новомалин, отримавши від єпархіальної влади призначення на посаду Кременецького повітового спостережника церковно-парафіяльних шкіл. Новомалинську парафію обійняв молодий священник, випускник Волинської духовної семінарії 1904 р. о. Іоан Скоробадський (чи Скоропадський, як його прізвище подається в деяких документах). Ні один з відомих нам священників не пропрацював такий тривалий час настоятелем Новомалинського храму – майже 35 років, з 1909 по 1943 рік. Чи не вперше новомалинські подружні пари вінчав священник, який хрестив майбутніх молодят; і він же хрестив і благословляв до шлюбу дітей цього подружжя.

Старожили-новомалинці перш за все пригадували о. Скоробадського як доброго господаря, що в зразковому стані утримував як сільський храм, так і церковне та власне господарства. Менше свідчень про його проповідництво та духовно-просвітницьку працю в селі. В рапорті за 1911 рік благочинного 4 округу Острозького повіту, до якого належав Новомалин, на ім'я архієпископа Волинського і Житомирського повідомляється, що існуючі в кожній парафії «братства», «сестричества» майже не проявляють добродійної діяльності, і взагалі видатних дій парафіяльних братств в жодному із сіл округу не спостерігається [31] (отже, констатуємо, і в Новомалині діяльність братства і братчиків знову звелася до стояння із запаленими свічками під час богослужінь, як і в давніші часи). Матеріальні обставини життя і праці сільського духовенства не сприяли їх душпастирській активності. Десятки років не збільшувалося жалування від казни церковному причту, попри постійний ріст цін і вирахування із жалування в пенсійні і добродійні церковні фонди, на утримання духовних шкіл і т.п. Плата за церковні треби, як свідчить той же рапорт місцевого благочинного, «якщо остаточно не вивелися і не припинилися, то до мінімуму скоротилися по всіх парафіях. Витрати по господарству, яке в даний час складає головний доход духовенства, при надзвичайній дорожнечі робочих рук і домашньої прислуги, часом перевищують доход... Словом, матеріальне становище духовенства в даний час майже критичне, безвихідне» [32].

Саме о. Івану Скоробадському випало провести і зберегти Новомалинську церкву і парафію під час найскладніших випробувань першої половини ХХ ст. – епохи світових і громадянських воєн, змін політичної влади, кордонів і держав на цих теренах. Відповідно, в 1920-1930-х рр. змінювалося підпорядкування Новомалинської парафії святого Іоанна Богослова церковним юрисдикціям.

Після польсько-радянської війни 1920 р. і Ризького мирного договору 1921р., який визнав належність Західної Волині, в т. ч. і Новомалина, до складу Польщі, постала необхідність врегулювання православного церковного життя на цих землях, оскільки єпархіяльний центр Волині – Житомир опинився за кордоном. Була утворена нова Волинська (в межах Польської держави) єпархія з центром в Кременці, в складі якої знаходилася і Почаївська Лавра – місце паломництва новомалинців за всіх держав і режимів. Ця єпархія увійшла до автономної, а з 1924 р. автокефальної Православної церкви у Польщі (АПЦП). Автокефалію ця новоорганізована церква отримала від константинопольського вселенського патріархату, на що не дав згоди Московський патріархат, який і далі вважав землі в складі Польської держави своєю канонічною територією.

Більшість вірних і духовництва АПЦП склали українці, однак керівництво церквою зберігало за собою вище дореволюційне російське духовенство. Під впливом нових реалій церковна проповідь, викладання православного Закону Божого, церковне діловодство (за винятком ведення метричних книг і листування з органами влади, які велися на польській мові) в більшості великих церков, і в Новомалині в тому числі, перейшли на українську мову. Однак активісти українського національного руху вимагали повсюдного переведення на українську мову церковного богослужіння, призначення на єпископські посади етнічних українців і – в кінцевому рахунку – створення автокефальної національної православної церкви на всіх територіях проживання українського етносу в Польській державі. Ця внутріцерковна боротьба, в основному, оминула Новомалин. Можливо, це зумовлювалося постантям і позицією самого настоятеля о. Скоробадського, характеризованого в польських поліційних документах щирим українцем, далеким від політичного життя. Зрештою, така його позиція задовольняла і більшість новомалинців, які в боротьбі за виживання пристосовувалися до нових реалій.

А тим часом на православних українців чекали нові випробовування. Напередодні Другої світової війни вони зустрічалися з агресивною політикою уряду і військово-поліцейських кіл Польської держави щодо православної церкви і українців. Ця неоголошена агресія зачепила і Новомалин. Мова йде про політику ревідикації – акції польського католицького єпископату з метою привласнення храмів, монастирів, земельних угідь та іншого майна, яким володіла православна церква в Польщі, під тим приводом, що до кінця XVIII ст. (приходу на ці землі Російської імперії) все це було власністю римо – і греко-католицької церков [34]. Формально і Новомалинська церква святого Івана Богослова, як греко-католицька до 1793 р., підпадала під ревідикацію. Але поки це

була акція католицької ієрархії на східних землях, а офіційні урядові особи залишалися осторонь, православним новомалинцям нічого серйозного не загрожувало. Для проведення ревідикації в селі не було жодних юридичних підстав – надто віддаленими в часі були події і обставини XVIII ст. До того ж очолювана владикою Андреем Шептицьким Львівська греко-католицька митрополія офіційно відмовилася від жодних претензій до церковного майна православних співвітчизників. Так, безуспішними виявилися спроби римо-католицької ієрархії судовим шляхом заволодіти сусіднім із Новомалином Свято-Троїцьким храмом в Межирічі.

Ситуація змінилася в 1937-1938 рр., коли ініціаторами ревідекаційної акції виступили самі урядові кола і силові структури Польської держави, перш за все – всемогутній КОП (Корпус Охорони Пограниччя), підрозділ якого (стражниця) перебував і в Новомалині. Тепер наступ на права і майно православної церкви поєднався з політикою насильницької колонізації і окатоличення українців. Мова, отже, тепер йшла не про майно церкви, а про душі віруючих. Ця компанія розпочалася на Холмщині восени 1937 р., її свідками і жертвами були і родини українців – холмщаків, що, депортовані з рідних земель, після другої світової війни поселилися в Новомалині.

17 жовтня 1937 р. під час свята КОП було оголошено про збезчещення «українськими терористами» портретів польських державних лідерів в с. Гриньки Кременецького повіту. Страх перед розпорою змусив біля 600 жителів села на підтвердження своєї лояльності прийняти католицизм. Після Гриньок подібні «конверсії» православних відбувалися і в інших місцевостях Волині. Католицька преса Польщі писала про близьке очікуване навернення на католицизм одного мільйона душ. Газети були переповнені подібною інформацією з місць, зокрема, повідомлялося про перехід в католицизм 38 осіб в Новомалині.

У меморандумі представників православного населення Волині і Холмщини від 29 березня 1938 р., адресованого міністрові віровизнань і народної освіти Польщі, зазначалося: «Православна спільнота на Волині і поза Волиню була стурбована і шокована фактами, які мали місце в її церковному житті». Серед сіл, які стали жертвою акцій примусового окатоличення, названий і Новомалин, і ряд інших поселень тогочасного Здолбунівського повіту (Сіянци, Милятин, Мощаниця, Волосківці, Буща, Будараж, Острог). Меморандум підкреслював, що особливого тиску з боку військовиків і місцевих урядовців піддаються громадяни, прізвища яких закінчувалися на «- с (ц) ький» та «- вич» [35].

Загроза близької війни змусила урядові кола Польщі дещо ослабити наступ на православну церкву, а з нападом Німеччини на Польщу 1 вересня 1939 року, та переходом Червоною Армією східних кордонів Речі

Посполитої 17 вересня 1939 р. розпочався новий – складний і трагічний – період православного церковного життя.

Політичні репресії щодо православної та її духовенства не стояли серед першочергових завдань Радянської влади на Західній Україні. В Новомалинській церкві, як і раніше, відбувалися щонедільні і святкові богослужіння, хресні ходи, що дуже дивувало розквартированих в селі червоноармійців і командирів, адже в Східній Україні та Російській Федерації діючих храмів майже не залишилося. Священик І. Скоробадський і псаломщик Ю. Смаржевський і далі виконували свої церковні обов'язки, а псаломщик – досвідчений педагог ще царського часу – навіть був залучений до вчителювання в сільській школі; правда, районна газета «Сталінський шлях» гостро розкритикувала його «нерадянську» педагогічну методику.

Однак церковні землі були конфісковані і націоналізовані нарівні з поміщицькими, а церковники – обкладені, як «нетрудові елементи» – високими податками і державними позиками. Змінилося і підпорядкування Новомалинської церкви – за неафішованої волі нової влади православні церкви перейшли під юрисдикцію Московської патріархії, яку в Західній Україні і Західній Білорусі представляв уцілілий під час політичних чисток в СРСР митрополит Миколай (Ярушевич) із осідком у Луцьку.

Загроза репресій, ув'язнення, депортацій постійно висіла над сільським духовенством і багатьма парафіянами. Тому вступ німецьких військ в Новомалин (зі сторони Дермані) наприкінці червня 1941 р. вітався більшістю селян на чолі із своїм священиком. Важко було передбачити, що найважчі випробування – ще попереду.

Першим таким випробуванням став розкол в православній церкві окупованих гітлерівцями українських земель. Частина єпископату, духовенства і вірних об'єдналися в Українській автономній православній церкві, яка підтвердила свою канонічну єдність з Московською патріархією (яка, підпорядковуючись Радянській державі, цього об'єднання не визнавала і звинувачувала його у співробітництві з нацистами). Інша частина церковної спільноти проголосила відродження Української автокефальної православної церкви. Між автономістами і автокефалістами наростала ворожнеча, нерідко із застосуванням насильства велася боротьба за окремі храми і парафії, що вміло використовувала окупаційна влада в своїх цілях.

Новомалинський настоятель о. Іван Скоробадський обрав традиційну для себе помірковану позицію – юрисдикцію автономної церкви. Новомалинська парафія підпорядковувалась її Рівненській єпархії на чолі з єпископом Федором (Рафальським), до війни – настоятелем церкви на

Новому Місті в Острозі. Це в подальшому зумовило ескалацію напруги в церковному житті Новомалина, де ширилися ідеологія і підпільна мережа бандерівського крила Організації Українських Націоналістів. Молодь готувалася до повстанських форм боротьби з окупантами. Націоналістичне підпілля виразно заявило про свою повну підтримку автокефальної церкви. Священик Іван Скоробадський, життю якого в цій ситуації загрожувала пряма небезпека, залишив Новомалин, якому віддав майже 35 років життя і душпастирства.

В 1943 р. Новомалинську парафію посів молодий священик о. Василь Міськов, прихильник автокефальної церкви, підтримуваний націоналістичним підпіллям, що стало в селі реальною владою. Церква перейшла на українську мову богослужіння, які відвідували, сповідалися і причащалися в храмі бійці із розташованих в районі Новомалина повстанських формувань. За свідченням старожилів, о. Міськов також приймав присягу новобранців УПА.

Напередодні великого свята Покрови 13 жовтня 1943 року Новомалин в числі 13 сіл Острозького району був спалений німецькими карателями за участі бойовиків польської самооборони. Новомалинський дерев'яний храм, споруджений у 1861 р., уцілів під час цього всенародного лиха. Із поверненням новомалинців, що під час цієї трагедії перехувалися в лісах і на хуторах, на рідні попелища, вже після другого приходу Радянської влади наприкінці січня 1941 року, сільська церква відновила свою діяльність. Сталінське керівництво з початком німецько-радянської війни було зацікавлене в підтримці своєї політики православною церквою Московського патріархату, тож проблем у реєстрації її громад не з'являлося. О. Василь Міськов зорієнтувався в нових обставинах і 5 вересня 1944 р. отримав необхідну довідку від єпископа Луцького і Волинського Миколая, якому тепер підпорядковувалася Новомалинська парафія, про те, що він перебуває в молитовній єдності з Московською патріархією і призначається настоятелем Новомалинської церкви [36].

30 грудня 1945 року представники релігійної православної громади Новомалина («двадцятка», за радянською термінологією) священик Василь Міськов, парафіяни Петро Міщук, Ілля Манько, Тимофій Сивук, Олексій Гонга, Яків Мельник, Іван Мартиновський, Клим Манько, Олександр Ткачук, Григорій Кундель, Текля Єзерська, Петро Якимчук, Карпо Яремчук, Михайло Мазярчук, Іван Столяр, Олексій Дячук, Марко Манько, Василь Кирилюк, Іван Дячук, Йосип Дячук, Євген Очеретяний підписали з Острозьким райвиконкомом типовий договір про передачу в користування парафії церковної будівлі і культового майна [37]. Священик і парафіяни, що підписали акт, зобов'язувалися не дозволяти

здійснення релігійних обрядів в храмі особами, які не мають свідоцтва про реєстрацію від державного уповноваженого у справах церкви, а також солідарно своїм особистим майном нести відповідальність за втрату чи псування переданого їм майна (адже в СРСР храмові будівлі і культове майно було націоналізоване і передавалося лише в користування визнаним і зареєстрованим державою релігійним об'єднанням).

15 лютого 1946 року на основі рішення Ради у справах Руської православної церкви при Раді Народних Комісарів СРСР Новомалинська православна громада церкви Св. Іоанна Богослова була офіційно зареєстрована Уповноваженим Ради у справах РПЦ по Ровенській області Головатовим з переданням в розпорядження громади церковної будівлі і культового майна [38].

Того ж дня уповноважений видав офіційне «Свідоцтво про реєстрацію духовенства» настоятелю храму священику Василю Міському з правом здійснювати богослужіння в самій церкві і хатах віруючих за їх запрошенням [39]; релігійні обряди в громадських місцях (за винятком цвинтарів), хресні ходи (крім церковного подвір'я) радянське законодавство про культу не дозволяло.

Того ж 15 лютого 1946 року було зареєстровано церковну раду Новомалинської парафіяльної громади у складі голови священика Василя Міського, церковного старости Петра Міщука, помічника церковного старости Іллі Манька і казначея Тимофія Сивука, а також ревізійну комісію в складі Василя Сивука, Якова Мельника і Олексія Гонти [40].

У 1948 році священик Василь Міський залишив Новомалинську парафію. 16 вересня цього року Уповноважений у справах РПЦ по Рівненській області зареєстрував в якості настоятеля Новомалинської церкви священика Володимира Михайловського. Однак цим же Уповноваженим на довідці про реєстрацію о. Михайловського 29 вересня зроблено помітку: «Прихода не прийняв ввиду отказа верующих» [41].

В 1949 році знову бачимо священика Василя Міського на посаді новомалинського настоятеля. На основі поданого ним рапорту єпископ Луцький і Волинський Панкратій затвердив рішення парафіяльних зборів православної громади церкви с. Новомалин, які 20 березня 1949 року обрали церковним старостою Ілька Манька, його помічником – Кирила Гонту [42].

Останнім настоятелем тогочасного Новомалинського храму був житель цього села Євгеній Очеретяний, вже відомий нам як член церковної «двадцятки» 1945 році, висвячений на православного ієрея у єпархіальному місті Луцьку.

У вересні 1955 році в Новомалині трапилась трагічна історія: сільська дерев'яна церква Івана Богослова, яка пережила війни та революції і

уціліла в страшний жовтневий день 1943 року, не простояла до свого 100-річчя і в мирний час згоріла у зв'язку із виникненням пожежі всередині храму. Свідчення сучасників-односельців відкидають злий умисел в цьому нещасті і найчастіше вказують на необережність в поводженні з вогнем когось із причетних до церкви її посадових осіб.

Однак православна громада Новомалина після цієї пожежі не припинила свого існування, зберегла свою реєстрацію в державних органах і далі вела боротьбу за своє існування. Отримавши заяву церковної ради і «двадцятки» Новомалина з проханням дозволити замість згорілої церкви відкрити молитовний дім в приміщенні церковного будинку, де досі жив священник, обласний Уповноважений Ради у справах РПЦ П. Дубовик наклав на неї резолюцію: «Получено 25.11.1955 г.» [43]. Більше того, 28 лютого 1956 року підтвердив свій статус і отримав довідку про реєстрацію в якості настоятеля Новомалинської Іоанно-Богословської парафіяльної громади священник Євгеній Очеретяний [44]. Довідку підписав той же обласний уповноважений П. Дубовик. Він же 1 червня 1956 року прийняв заяву новомалинського парафіянина Павла Степановича Манька з побажанням увійти до складу церковної двадцятки, підписавши типовий договір і опис церковного майна, та нести солідарну відповідальність за його збереження [45].

Отже, державні органи і після пожежі 1955 року визнавали законність діяльності Новомалинської православної громади, її настоятеля о. Євгенія Очеретяного і офіційно не заперечували проти проведення богослужінь, починаючи з літа 1956 року, в молитовному домі, під який був переобладнаний будинок священника. Натомість настоятель поселився на приватній квартирі.

Аж ось 27 листопада 1960 року виконком Острозької районної Ради депутатів трудящих приймає рішення про передачу націоналізованого приміщення будинку священника Новомалинській восьмирічній школі, не вказавши у своєму листі в Рівненський облвиконком, що ця споруда вже кілька років використовується в культових цілях [46].

Новий уповноважений у справах РПЦ по Ровенській області Пflugатеренко підготував по цій справі свої висновки, згідно яких Новомалинська релігійна громада у 1956 році самочинно зайняла і переобладнала під молитовний дім націоналізований житловий будинок священника, а тому він вважає обґрунтованим рішення острозької районної влади про вилучення у релігійної громади цього будинку і його передачу Новомалинській восьмирічній школі під класи. В свою чергу, він просив Уповноваженого Ради у справах РПЦ по Українській РСР підтримати ці свої висновки про вилучення молитовного дому і зняття з реєстрації

православної громади в Новомалині за її незаконні дії [47].

29 травня 1961 року рішенням Ровенського облвиконкому типовий договір з православною громадою Новомалина був розірваний, «незаконно переобладнана під молитовні цілі» будівля була в неї вилучена і передана сільській школі [48]. Остаточне рішення було за Радою у справах Російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР. Очевидно, не бажаючи ставити наголос на «незаконності і самочинності» дій новомалинських парафіян, рада прийняла 5 липня 1961 року більш нейтральне формулювання, що суті справи не змінювало: «Согласиться с решением исполкома Ровенского облсовета депутатов трудящихся о снятии с регистрации религиозной общины в с. Новомалин, Острожского района, как прекратившей свою деятельность» [49].

*28 вересня 1991 року було освячено зведену на пожертви парафіян і добровольців нову будівлю Новомалинського храму святого Івана Богослова. Парафія в Новомалині належить до Рівненсько-Острозької єпархії Української Православної Церкви.

Література

1. Archiwum Książąt Lubartowiczów – Sanguszków w Sławucie / Przyg. Z. L. Radziwiński, P. Skobielski, B. Gorczak. – Т. 1. – Lwów, 1887. – S. 43.
2. Мицько І. Острозька Слов'яно-греко-латинська академія. – К., 1990. – С. 63-66.
3. Барановский С. Что такое презента (Prezenta)? // Волынские епархиальные ведомости. – 1873. – № 13. – Часть неоф. – С. 505-512.
4. Фонди Державного історико-культурного заповідника м. Острога (далі – ОДІКЗ). – КН 2605/III Д 2423.
5. Барановский С. Церковно-приходский канун или канон // Волынские епархиальные ведомости. – 1877. – № 17. – Часть неоф. – С. 726-735.
6. ОДІКЗ. – КН 2606/III Д 2422.
7. ОДІКЗ. – КН 2607/III Д 2421.
8. Волинь. Исторические судьбы Юго-Западного края / Изд. П. Н. Батюшковым. – СПб., 1888. – С. 245-246.
9. Теодорович Н. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Т. II: Уезды Ровенский, Острожский и Дубенский. – Почаев, 1889. – С. 786-788.
10. Так само. – С. 788.
11. Так само.
12. Так само. – С. 787.
13. Так само.
14. Так само. – С. 788.
15. Так само.

16. Волинские епархиальные ведомости. – 1897. – № 23. – Часть оф. – С. 538.
17. Манько М. Священик і педагог Дмитро Іполитович Писаржевський // Острозький краєзнавчий збірник. – Вип. 2. – Острог, 2007. – С. 100-101.
18. Устав Св.-Иоанно-Богословского Братства в с. Новомалине, Острожского уезда // Волинские епархиальные ведомости. – 1899. – №27. – Часть оф. – С. 697-708.
19. Так само. – С. 697.
20. Так само. – С. 698.
21. Так само. – С. 699.
22. Так само. – С. 701-702.
23. Так само. – С. 702.
24. Так само. – С. 705.
25. Так само. – С. 706.
26. Так само. – С. 707-708.
27. Братчик Д. П. [Писаржевский Д.]. Скромное сельское торжество // Волинские епархиальные ведомости. – 1900. – № 1 и 2. – Часть неоф. – С. 29-35.
28. Так само. – С. 34.
29. Так само. – С. 35.
30. Тучемский М. Первое торжество на Волини в честь преподобного Феодора, князя Острожского. – Почаев, 1907.
31. Из 4-го округа, Острожского уезда (извлечение из отчета о. Благодичного) // Волинские епархиальные ведомости. – 1912. – № 18. – С. 365.
32. Из 4-го округа, Острожского уезда (извлечение из отчета о. Благодичного) // Волинские епархиальные ведомости. – 1912. – № 18. – С. 364.
33. Релігієзнавчий словник. – К. 1996. – С. 271.
34. Стоколос Н. Г. Політика урядів міжвоєнної Польщі (1918-1939) щодо православної церкви й українців // Український історичний журнал. – 2005. – № 5. – С. 74.
35. Так само. – С.75.
36. Державний архів Рівненської області. – Фонд Р-264. – Опис 11. – Справа 468. – С. 17.
37. Так само. – С.14-14 зв.
38. Так само. – С.18.
39. Так само. – С. 21.
40. Так само. – С. 19,20.
41. Так само. – С. 48.
42. Так само. – С. 49.
43. Так само. – С. 63.
44. Так само. – С. 84.
45. Так само. – С. 71.
46. Так само. – С. 101.
47. Так само. – С. 100.
48. Так само. – С. 98.
49. Так само. – С. 96.

Некрополі Острога

Своєрідними музеями нашої пам'яті за померлими пращурами є кладовища наших міст та сіл. За свою багатомітну історію в Острозі з'являлося і зникало з лиця землі чимало цвинтарів і нині вже про багато з них загубилися навіть згадки.

Мабуть, найдавнішим некрополем в древньому Острозі, який існував ще якихось пів століття тому був єврейський цвинтар. Він вистояв в епохи воєн, пережив німецьку окупацію, але був безжалюбно знищений радянською владою десь в 1967 році. На місці єврейських могилок було закладено парк з танцмайданчиком, а з самих надгробків брукували доріжки у військовій частині та психлікарні. Це кладовище було закладене в 40-х роках XVI століття. Воно розміщувалося за міською горою на пагорбі площі до 6 гектарів. Через кілька років це місце було обнесено візерунчастою дерев'яною огорожею. Найбільш ранні могили на цьому цвинтарі датувалися 1444 роком. Таку інформацію подає Ш. Шраєв і підтверджує М. Балабан. У фондах Острозького історико-культурного заповідника збереглися фотографії з цього кладовища, серед них знімки пам'ятників XVI-XVII ст. На острозькому кладовищі знайшли свій спочинок багато відомих вчених, релігійних і громадських діячів, торговців, ремісників. Тут були поховані Шломо бен Еліезер, Йоїл Гельперн, Давид Шмилевич, Хаїм Горовіц та багато інших відомих в Острозі і не лише в ньому, євреїв [10,4]. М. Бібер склав каталог пам'ятників на старовинному цвинтарі в Острозі, опублікувавши ці матеріали в багатьох публікаціях і 2 монографіях «Острозька єврейська старовина» та «В пам'ять равинів Острога» [9, 38-39]. На жаль ці його друковані праці й досі не вивчені дослідниками.

В 1632 році помер головний равин, ректор єшиботу, видатний вчений Середньовіччя, філософ та астролог Самуель Едельс (Маршуе). Незабаром на його могилі було встановлено пам'ятник. Цікаву легенду щодо нього залишив в своїх записах краєзнавець Пантелеймон Юрьєв. За його оповіддю на могилі Моршуе стояв великий чорний камінь. В одну дощову ніч в нього вдарила блискавка і розколола його навпіл, в середині була товста золота жила. Зібране золото було розпродане набожними євреями, а на виручені гроші спорудили новий пам'ятник. Його виготовили з білого мармуру, в ньому поєднувалося художнє оформлення верхньої частини та епітафія в нижній. Пам'ятник близько 200 років був місцем постійних паломництв євреїв зі всього світу. В роки німецької окупації його неодноразово пробували або знищити або споганити: на нього виливали фарбу,

писали образливі слова, стріляли з рушниць і автоматів (були сліди від 62 куль). Коли єврейський цвинтар ліквідували, пам'ятник з могили Маршеу перевезли на подвір'я краєзнавчого музею. Згодом, за розпорядженням компартійних органів у зв'язку з приїздом іноземної делегації його вивезли в невідомому напрямку і до цих пір про його долю нічого не відомо. В 1991 році євреями, вихідцями з Острога на місці поховання Маршеу встановили плиту з точним написом з давнього пам'ятника. Ця плита була розбита хуліганами. В 1997 була встановлена нова плита, на ній є великий напис, розділений літерами, що означають ім'я похованого Самуеля Едельса. У верхній частині напису йдеться про заслуги Едельса перед людством та про його вклад в світову науку і культуру. На нижній частині відтворено точний напис на древньому монументі. Проти вандалів плиту було обгороджено сталевими прутами. В 1991 році на кошти невідомого благодійника було виготовлено встановлено пам'ятник Маршеу на православному цвинтарі по вулиці Татарській. Сам пам'ятник було виготовлено за власним малюнком цього благодійника і з таким написом: «Ця священна плита – пам'ять великої людини. Вченого і громадянина острожанина Самуеля Едельса (Маршеу). Від прихильника і послідовника його вчення. Нехай буде вічна пам'ять його» [9, 38-39].

На цьому ж цвинтарі був похований вже згаданий Менахем Мендель Бібер (1848-1923). На могильному написі був висічений такий напис: «Уродженець Острога, наш учитель і наставник Менахем Мендель Бібер, син Аріє Лейбуша Бібера. Світла йому пам'ять. Дослідник історії, уважний до людей. Вчитель і керівник школи. Він написав дві книги. Він наша гордість і слава!» [8, 184-186].

Зараз на місці єврейського цвинтаря, як вже згадувалося, парк, доволі запущений і непривабливий. В різних місцях лежать звалені на купи надмогильні плити, більшість дуже поруйновані, а то й дрібні уламки. Посеред парку також знаходиться стела, на якій давньою єврейською мовою написано, що на цьому місці був цвинтар.

Щодо єврейських поховань в місті відомий ще такий факт, в серпні 1647 року козаки напали на тих острозьких євреїв, що не встигли втекти з міста (близько 600 чоловік) і перебили їх. У лютому 1649 р., коли євреї повернулися в Острог і почали відбудовувати свої зруйновані житла, козаки повторно з'явилися сюди, по заклику міщан, і перерізали усіх євреїв, близько 300 чоловік, окрім трьох, що встигли сховатися. Три колодязі були наповнені убитими немовлятами, велику синагогу перетворили на стайню, будинки зруйнували. На одній з околичних вулиць Острога існували чотири пагорби, у вигляді братських могил, в яких, за місцевим переказом, були поховані деякі загиблі євреї.

Існували в Острозі також католицькі цвинтарі, теж доволі давні. Один з таких знаходився біля парафіяльного костелу. Посередині нього в 1771 році було вибудовано каплицю непорочного Зачаття Пресвятої Диви Марії з чотирма філіярами і хрестовим склепінням, фундатором якої став отець Юзеф – Ян Голуховський. У цій капличці була дерев'яна фігура Матері Божої Непорочного Зачаття, що нині знаходиться в фондах Острозького краєзнавчого музею. Нині на її місця вміщено іншу, чавунну фігурку Матері Божої з дитятком. У 1780 році в крипті був похований Франциск Комарницький (1733-1780) – біскуп Цесарополітанський, суфраган Луцький. На початку 60-х років ХХ ст. капличку на цьому католицькому цвинтарі зруйнували, а останки єпископа Ф. Комарницького були збезчещені та змішані зі сміттям. У 1994 році розкрили фундамент, очистили середину крипти і знайшли останки архієпископа Комарницького. Відбудову каплички закінчили в 1995 року. Цього ж самого місяця, 24 числа під час урочистостей св. Меси львівський митрополит, кардинал, архієпископ Мар'ян Яворський посвятив відбудовану капличку Непорочного Зачаття Пресвятої Диви Марії і повторно перепоховав архієпископа Комарницького [4, 49-50]. На цвинтарі біля костелу були поховані між інших такі видатні особи: єпископ Станіслав – Францішек Беганський (помер 1709 р.) і отець прелат Юзеф Пташинський (пом. 1938 р.). Ще десь до 50-х років ХХ століть біля костелу була надмогильна плита єпископа Беганського. На плиті з гербом «Помян» був напис латинню: «Deo OM Nic Jacet positus in medio gregis suae frates – Stanislaus Bieganski episcopus Dacconensis Praepositus Ostrogensis (Radosicensis) (Brodensis) (Dabroviensis) falis censis Die 24 Januarii Anno Dni 1709». Острозький краєзнавець С. Кардашевич пише, що єпископ Беганський був похований біля костелу в землі, де був камінь з написом. У самому костелі в 1796 році був похований його фундатор Канут Фелікс Малинський. У склепі під Великим вівтарем було поховано ще одного релігійного діяча Войцеха Бежановського (друга пол. XVI ст. – 1616), де він, як зазначав Войцех Вітковський, «Лежить чекаючи всіх тіл воскресіння до вічного життя». Про цей факт пише Т. Вихованець у біографічному нарисі про В. Бежановського, посилаючись на записи «Хроніки Острозького костелу» [8, 142-147]. У крипті під костелом також були поховані видатні діячі. Тут знайшов свій спочинок Костянтин Острозький (пом. 1595 р.) – старший син князя Костянтина-Василя Острозького, про цей факт відомо з документу, написаного Анною-Алоїзою Ходкевич, племінницею померлого. Тут також був похований Ян – Кароль Ходкевич (1560-1621) – польський магнат і литовський гетьман, чоловік Анни-Алоїзи Острозької. Він помер під час Хотинської битви 24 вересня 1621 року. В свято Всіх Святих його тіло з почестями було пере-

везене до Острога. А похорон відбувся аж через рік, 12 листопада 1622 року, в день по святі св. Мартина. Пізніше Анна-Алоїза в 1624 році перенесла останки померлого до єзуїтського костелу, який збудувала на власні кошти. Тут також були поховані 85 солдат – повстанців Костюшківського повстання, що були взяті в полон і померли. Анна з Сапегів Яблоновська (пом. 1800 р.) – дружина воєводи брацлавського була похована в крипті під каплицею Матері Божої Ружаньцової [5, 62-64].

Дошенту в радянський час був знищений цвинтар біля будівель костелу й монастиря капуцинів, що нині входять до складу будівель Острозької академії. Зберігся опис костелу й капуцинського монастиря. З нього довідуємося, що перед костелом знаходився цвинтар, викладений камінням, по середині якого стояла колона із фігурою пресвятої Діви Марії [7, 71]. Сам цвинтар знаходився дещо західніше будівлі монастиря капуцинів, в 70-х роках тут було зведено стадіон. Могили, що на ньому були датуються XVII-XIX ст., чимало було могил з надмогильними плитами та родинних склепів. Спочатку тут ховали монахів капуцинів, а з 1832 року і знатних поляків. Зокрема, тут був похований князь Яблоновський. Серед інших поховань тут була могила дослідника історії Острога, автора праці «Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. Materiały do historyi Wołynia», Станіслава Кардашевича. Його могилу на цьому цвинтарі відшукав Йосип Новицький, а в 1938 на кошти Польського краєзнавчого товариства було споруджено Кардашевичу новий пам'ятник. Він був виготовлений з піщаника, складався з 2-х покладених один на один брил, а на верху був виточений хрест. На самому пам'ятнику було зроблено такий напис: «Stanisław Kardaszewicz sekretarz sądu powiat. w Ostrógu 1844-1869 r. Historyk m. Ostrogu. Ur. w Białogrodce 8 maja 1826 r. Um. w Ostrogu 6 paźdz. 1887» («Станіслав Кардашевич. Секретар повіт. суду в Острозі 1844-1869 р. Історик м. Острога. Народився в Білогородці 8 трав. 1826 р., помер в Острозі 6 жовтня 1887 р.» Після знесення старовинного католицького цвинтаря був врятований лише цей пам'ятник із могили Кардашевича і його було перенесено на Замкову Гору і поставлено поруч з «Будинком мурованим». Перебування цього пам'ятника з піщаника просто неба під впливом дощів і снігів, сонячного проміння і вітру призвели до майже повного руйнування написів на ньому [7, 132-135].

Ще один католицький цвинтар розташовувався біля колишньої військової частини, у післявоєнні роки був цілком зруйнований. На ньому є могили польських жовнірів 1920 року. У 1991 році за сприяння Владислава Чайки було поставлено великий металевий хрест на місці цих поховань. Подекуди на місці цього цвинтаря і зараз у високій траві і непролазних чагарниках трапляються уламки старовинних могил католиків [4, 49-51].

Цікавим було татарське кладовище, що знаходилося поблизу теперішньої вулиці Татарської. Ще в 30-х років ХХ століття на нього з усієї округи з'їжджалися татари відзначити день поминок. Це кладовище було зруйноване на початку 50-х років [6, 112]. На вулиці Татарській також існує до цих пір православне кладовище. Воно також доволі давнє, оскільки на ньому чимало поховань ще з ХІХ століття.

Існувало своє кладовище також при Параскево-П'ятницькій церкві. Щодо цього цвинтаря цікаві матеріали опублікував О. Гладунець на основі записів із зошиту для запису померлих для поховання на цьому кладовищі. Записи в цьому документі починаються з 1878 року. На першій сторінці зазначено, скільки потрібно платити за ті чи інші місця. Так, в центрі за кам'яний склеп ціна була 24 карбованці, а на околиці – 10 карбованців. За земляну могилу слід було заплатити 10 карбованців в центрі і 3 карбованці на околиці. За поховання дитини (до 7-річного віку) платили по 1 карбованцю. Центром вважався простір далі 4 сажнів від паркану, відповідно 4 сажнів до паркану вважалися околицями. Перший запис в цьому зошиті датується 2 січня 1878, а останній 25 квітня 1890 року [2, 3].

Спочинком для багатьох відомих острожна став православний П'ятницький цвинтар на вул. Бельмаж. 28 грудня 1964 р. на ньому був похований краєзнавець Йосип Новицький. Скромний пам'ятник над його могилою прикрашають 2 книги та портрет, намальований другом Прокопом Соколянським. На П'ятницькому цвинтарі також був похований відомий громадській і освітній діяч Микола Шугаєвський (1872-1927). Помер він після невдалої операції у Варшаві 2 червня 1927 року. Тіло Шугаєвського привезли до Острога, хотіли відправити похорон українською мовою в Богоявленському соборі, але польська не дозволила, натомість лише дозволила службу у Воскресенській церкві в Новому місті. Похорон цього діяча перетворився в своєрідну демонстрацію, людей прийшло стільки, що похоронна процесія простяглася від Нового міста аж до П'ятницького кладовища. За заповітом Шугаєвського поховали на невеликому горбку, трохи поодаль від інших могил. Через рік інтелігенція міста на зібрані кошти встановила на могилі високий пам'ятник у формі піраміди. Навколо нього була встановлена огорожа з невисоких стовпчиків, з'єднаних ланцюгами і було посаджено 4 кущі калини [8, 253-255].

На горбі біля ПТУ № 28 будо кладовище членів братства Св. Кирила і Мефодія. Хоронили тут не лише членів братства, але й вчителів жіночого училища Д. М. Блудова, були тут могили 30-х років ХХ століття. Цвинтар був знищений у 80-х роках [6, 113].

Неподалік костелу, на місці, що було відведено під побудову Свято-Миколаївської церкви було знайдено 180 поховань. Більша частина

їх була зруйнована, але науковцям вдалося знайти чимало доказів, щоб стверджувати, що це християнські поховання, що були здійснені за канонами цієї релігії. У березні 2009 року останки померлих були перепоховані в одну братську могилу [3, 1].

Місцем останнього спочинку воїнів-визволителів Острожчини від фашистських загарбників, а також фронтовиків, померлих від ран в острозькому госпіталі, був братський військовий цвинтар. Він був приблизно навпроти будинку Шейнберга (нині фондосховище і музей нумізматики). В 1966 останки померлих були перенесені на кладовище в районі Кідрів. В 2000 році на місці старого військового цвинтаря було відкрито пам'ятник роботи Сергія Чумакова.

Варто також згадати, що довгий час Богоявленський собор був родиною усипальницею князів Острозьких. Пізніше деякі члени цієї родини були перепоховані в інших місцях, так останки князя Василя Острозького Красного були перенесені до Києво-Печерської Лаври князем Костянтином Івановичем, прах Олександра Острозького його дочка Анна-Алоїза перепоховала в Ярославському костелі в XVII столітті, а мощі Костянтина Костянтиновича Острозького найвірогідніше були перенесені до церкви в с. Хорів поблизу Острога. В 1886 році під час розчистки підлоги церкви від землі і сміття робітниками було виявлено багато людських кісток, що лежали в різних місцях. Всі останки були перепоховані в одній труні біля західної частини храму (ззовні в цьому кутку церкви нині стоїть кам'яний хрест). При цьому була відслужена панахида о. Рудковським, дияконом Юрковським і псаломщиком Подмешальським у присутності архітектора Базилевського, підрядника Полякова, прихожан Богоявленської церкви та інших осіб [1, 7].

Література

1. Бендюк М. Де зараз знаходяться мощі кн. Костянтина Костянтиновича Острозького? // Замкова гора. – 2009. – № 26. – С. 7.
2. Гладуненко О. Зошит для запису померлих на П'ятницькому кладовищі, як одне з джерел вивчення історії Острога XIX століття // Життя і слово. – 1998. – № 52. – С. 3.
3. Здійснили перепоховання захоронення зі старого кладовища // Замкова гора. – 2009. – № 12. – С. 1.
4. о. Ковалів В. – Й. Знаки римо-католицької церкви на Острожчині // Острозький краєзнавчий збірник. – Вип. 1. – Острог, 2004. – С. 49-51.
5. о. Ковалів В.-Й. Некрополь костела Успіння Пресвятої Діви Марії в Острозі // Матеріали V науково-краєзнавчої конференції «Остріг на порозі 900-річчя». – Острог, 1994. – С. 62-64.
6. Новосілецький А. Острог на Волині: науково-популярний нарис з найдавніших часів до XX століття. – Острог: Острозька Академія, 1999. – 160 с.

7. Острозька академія XVI-XVII ст.: Енциклопедичне вид. / І. Пасічник (голова ред. кол.). – Острог: Острозька Академія, 1997. – 201 с., [40] арк. іл.: іл.
8. Острозькі просвітники XVI-XX ст. – Острог: Острозька Академія, 2000. – 480 с., 24 с. іл..
9. Шпізель Р. С. Необычайная и трагическая судьба памятника на могиле С. Эдельса (Маршуе) в Остроге // Острозький краєзнавчий збірник. – Вип. 1. – Острог, 2004. – С. 38-39.
10. Шпізель Р. С. Старе єврейське кладовище // Замкова гора. – 1998. – № 14. – С. 4.

Успенський собор міста Володимира: питання відновлення та реставрації

Місто Володимир неможливо уявити без духовних осередків культури. Сюди належать монументальні культові споруди, інтенсивне будівництво яких розпочалося у середині XII ст.

Насамперед, це було пов'язано з процесом феодалного дроблення Київської Русі, що розпочався в першій половині XII ст. і утворенням самостійних князівств. У нових політико-адміністративних центрах виникла природна необхідність появи власних будівельних традицій та створення місцевої архітектурної школи.

У XII-XIII ст. Володимир був уже одним з видатних центрів кам'яного зодчества. За свідченням літописних, археологічних та архітектурних джерел у місті в цей час з певністю можна зареєструвати вісім цегляних храмів, збудованих у XII-XIII ст.

Найцікавішим серед храмів Володимира був і залишається Успенський собор. П. О. Раппопорт, який очолював архітектурно-археологічні роботи у Володимирі-Волинському, висловив припущення, що храм був споруджений між 1156 і 1160 роками [6, с. 105]. Про це свідчить й перша літописна згадка про Успенський собор, яка належить до 1160 р., коли Мстислав Ізяславич розписав його. А початок будівництва храму можна віднести до 1156 року. Саме з цього року Мстислав почав княжити у Володимирі [5, ствп. 484]. Закладка монументального міського собору, очевидно, була одним із перших актів його правління. Говорячи про смерть князя Мстислава, що настала 19 серпня 1170 р. літописець повідомляє, що він був похований «у святій Богородиці, в єпископії, що її він сам був спорудив у Володимирі» [5, ствп. 559]. Незалежно від конкретних дат дослідники сходяться на тому, що засновником храму можна вважати саме Мстислава Ізяславича, представника окремої династії володимирських князів, який остаточно об'єднав Волинське князівство з центром у місті Володимирі. За задумом князя, храм повинен був стати місцем вічного спокою для нього та його нащадків.

Успенським храм було названо не випадково. В другій половині XII ст. так іменували соборну церкву Києво-Печерської лаври, і храми, присвячені Успінню Богородиці, що почали зводити в багатьох столицях князівств.

На початку 1241 р. полчища хана Батия, спустошивши волинські міста, підійшли до Володимира. Монголо-татарська навала сплюндрувала місто, свідченням чого є численні знахідки кістяків, зброї, решток

згарищ. Руський літописець під 1241 р. зазначає, що у Володимирі не зосталося жодного живого мешканця. Церква святої Богородиці переповнена була трупами, інші церкви теж були переповнені тілами мертвих [5, ствп.788]. Без сумніву, це явне перебільшення, адже і після татаро-монгольської навали місто не втратило своєї соціально-економічної, політичної й духовної ролі.

Успенський собор теж хоч і зазнав грабежу внаслідок татаро-монгольської навали, але, вірогідно, зруйнованим не був. Це припущення опосередковано можна довести цілим рядом подій і фактів. Тут у 1271 р. був похований князь Василько Романович. «І положили його тіло в церкві святої Богородиці, в єпископії володимирській», – зазначив літописець [5, ствп. 869]. У соборі заповів свій престол у 1287 р. бездітний Володимир Василькович двоюрідному братові Мстиславу Даниловичу [5, ствп. 903]. 1289 р. князь Володимир був і похований [5, ствп. 927]. Отже, з усього сказаного видно, що Мстиславів храм і надалі залишався головним собором Волинської землі, водночас будучи усипальницею для княжої родини.

Нашадки Мстислава, які міцно утвердилися у Волинському князівстві, турбувалися про собор, вважали його своєю родовою святинею. Окрім богослужбового, собор мав велике державне значення. Тут підписувалися і скріплювалися клятвою на Хресті та Євангелії міждержавні угоди, проводилася коронація багатьох волинських князів. Стольний град Володимир викликав захоплення у сучасників.

Успенський собор був предметом гордості і піклування володимирських правителів протягом усього княжого періоду. Так, під 1288 р. в Галицько-Волинському літописі зазначається, які дари зробив храмові князь Володимир Василькович. «В єпископії ж, у церкві святої Богородиці образ Спаса великого він окував сріблом, і Євангеліє, списавши, він окував сріблом і дав святій Богородиці, і Апостола списав апракос і святій Богородиці дав, і начиння служебне позолочене з камінням дорогим Богородиці – таки він дав, і образ Спаса окований золотом, з дорогим камінням, поставив він у святій Богородиці на пам'ять про себе» [5, ствп. 925]. Це лише один з багатьох фактів турботи володимирських князів про головну святиню міста.

Успенський собор продовжував діяти й у литовсько-руському періоді. Литовські правителі, що прийшли на зміну руським, теж не оминали Успенський собор своєю увагою. Так, Любарт Гедимінович додав до маєтків володимирської єпископії село Сушично з даниною грішми, медом, орною землею, мисливськими і рибальськими угіддями та іншими прибутками [2, с. 8-9]. Великий литовський князь Свидригайло Ольгердович

грамотою від 1444 р. підтвердив право власності Успенського собору на с. Купичів, а також с. Будятичі. Навіть польські королі – Казимир IV Ягелович та Сигізмунд I Казимирович у XV – початку XVI ст. підтверджували старі і нові пожалування цій церкві [7, с. 109].

У той же час Успенський собор зазнав і ряд бід. Так, історик XIX ст. О. І. Левицький, спираючись на запис у Супрасльському літописі під 1491 р., про напад заволзьких татар на Володимир, пише, що серед інших церков, була пограбована і Успенська [4, с. 48-49]. Лише через три роки вона була відновлена стараннями єпископа Вассіана [7, с. 110].

У результаті наїзду в 1565 р. на володимирську єпископію єпископа Холмського Феодосія Лазовського, а потім і його недбалства в час правління в єпископії церква святої Богородиці зазнала руйнувань і почала занепадати, але залишилась на старому місці. Діючий єпископ Борзобагатий, змушений був залишити свої володіння на користь нападника. Проте, заволодівши єпископією, Феодосій Лазовський не поспішав з ремонтом собору, а навпаки, розтринькував церковну казну, розорив церковні маєтки і навіть здійснював крадіжки храмового майна. І лише в останній рік свого правління, в 1588 р., під тиском Костянтина Острозького, єпископ Феодосій зобов'язався виділити кошти на ремонт святині [2, с. 10-11].

За життя Феодосія Лазовського вдалося зробити небагато. Його змінив єпископ Мелетій, який перед постригом у монаший чин служив військовим інженером при королі Сигізмунді Августі і набутий досвід будівельника йому знадобився. При єпископі Іпатію Потію (1593-1613 рр.) виконавцем робіт був влох (італієць) Францішек, який перебудував собор в ренесансному стилі, проте і він не завершив відбудову храму [3, с. 108].

Собор дуже постраждав у 1683 р., коли згоріло майже все місто [4, с. 68]. Після цієї нищівної пожежі єпископ Лев Зеленський розпорядився про проведення капітального ремонту храму. Як свідчить візитаційний опис 1695 р., собор уже був відбудований і мав усі атрибути згідно церковних канонів, проте в 1715 р. він знову згорів і кошти на його реставрацію в сумі 20 000 злотих виділив єпископ Лев Кишка [7, с. 117].

У 1753 р. за уніатського єпископа Теофіла Годабського Успенський собор зазнав капітальної перебудови, яка максимально наблизила його до типу костелу. Основною метою реконструкції собору було прагнення надати давньоруському храмові рис католицької культової споруди. В 1782 р. наступник Годабського, єпископ Симеон Млодський задумав ще більшу перебудову храму в латинському стилі. Проте коли почали з цією метою прорубувати в одному із стовпів храму таємний хід до проповідницької кафедри – стовп рухнув, а разом з ним і частина склепіння церкви. Після цього відправи в ній припинилися.

Наприкінці XVIII ст. приміщення храму використовувалось далеко не за призначенням. У 1797 р. у руїнах церкви був запасний хлібний магазин, цейхгауз, архів та інші господарські приміщення: сховища сіна, зерна і дров, а в притул до храму було споруджено хліви для худоби [7, с. 117-119]. На початку XIX ст. на храмі ще залишився цілим головний купол. У 1805 р. був зроблений ремонт церкви, розпочата відбудова стовпа, зроблені контрфорси біля північної стіни, але того ж року стовп знову впав. Архітектор Шельдер, що взяв підряд на цю роботу не міг провести реставраційні роботи. В 1808 р. був зроблений новий кошторис на ремонт собору, але далі справа не пішла. А тим часом храм продовжував руйнуватись. У 1829 р. впав головний купол, завалилось перекриття.

У 1839 р. архітектор Вейцлер зробив точний план собору з фіксацією зруйнованого стовпа і північної стіни, а також фасаду з показом варіанту реставрації куполів. Його проект пропонував коректну по відношенню до історичної пам'ятки форму реставрації, коли максимально зберігалися всі періоди побудови храму і не порушувався художній стиль останнього періоду – бароко [1, с. 91].

У тому ж 1839 р. волинський архітектор Михайловський запропонував свій варіант реставрації собору, зроблений за тим самим принципом збереження всіх будівельних нашарувань споруди, але декор у його проекті мав бути в стилі класицизму. В 1870 р. ще один проект зробив інженер-полковник О. Ергель. Цей проект втрачений.

Широке святкування ювілею 900-річчя Хрещення Русі і заснування Володимир-Волинської єпархії звернуло увагу шанувальників старовини на цю древню святиню. На 1886 р. собор був без купола, більша частина склепінь втрачена, збереглися лише бічні і західний фронтони. У 80-их рр. XIX ст. була організована комісія, до складу якої увійшли представники місцевої церковної влади, ентузіасти поновлення собору – члени Свято-Володимирського братства, яке мало за мету відновлення Успенського собору в його первозданному візантійському стилі та архітектор церковно-будівельного управління Юргенс. У її роботі брали участь запрошені київські вчені В. Б. Антонович, О. І. Левицький та російський архітектор А. В. Прахов. Комісією була розроблена методика вивчення давньоруської будівлі, проведені натурні дослідження пам'ятки.

Звіт про дослідження, підготовлений А. В. Праховим, був надісланий на розгляд Археологічної комісії Міністерства внутрішніх справ. У ньому було запропоновано залишити всі будівельні нашарування споруди і представлено програму оформлення будівлі у візантійсько-російському стилі.

1887 р. Міністерство внутрішніх прав після розгляду записки А. В. Прахова вирішило провести додаткові дослідження храму. 1888 р. архітектором М. Т. Преображенським у соборі розпочалися консерваційні роботи, у результаті яких було знайдено карниз з первісного давньоруського

храму, сліпі арки над ним і закомари вікна, в укусах якого залишилися орнаментальні фрескові розписи.

Ці відомості були доставлені архітекторам В. В. Суслову та Г. І. Ковту. Останній на їх основі зробив у 1895 р. проект реконструкції храму, який був затверджений до виконання.

Розпочата в серпні 1896 р. реконструкція храму, радикально змінила його вигляд. Всі пізніші переробки XVI-XVII ст. були усунені, зовнішня паперть була розібрана. Собор був реконструйований у вигляді одноглавого храму і 17 вересня 1900 р. освячений [1, с. 91-94]. На церемонії, яка стала всенародним святом, були присутні члени Царського Дому. Вітальну телеграму надіслав імператор Микола II.

Отже, Успенського собору, який понад сто років являв собою руїну був остаточно відбудований лише на початку ХХ ст. З того часу і до наших днів він залишається святиною православних християн, пам'яткою архітектури України ХІІ ст., входить до державного реєстру Національного культурного надбання (реєстраційний номер 803) і охороняється державою. Рішенням Священного Синоду Української Православної Церкви 3 травня 1996 р. була відновлена Володимир-Волинська єпархія і Успенський собор знову став кафедральним. Нині знаходиться в підпорядкуванні Української православної церкви Московського патріархату.

Література

1. Барер С. Д. Історико-архітектурний заповідник у м. Володимирі-Волинському. Комплексні наукові пошуки. Історична довідка. – Львів, 1985. – Т.ІІ. – Кн. 2. – Вип. 1. – 206 с. // Архів Володимир-Волинського історичного музею (далі ВВІМ) – НДФ. – 1565/1.
2. Донесение виша урядового в том, как епископ Холмский Феодосий взял штурмом епископский замок и соборную церковь в городе Владимире. 15 сентября 1565 г. // АЮЗР. – Ч. I. – Т. I. Акты, относящиеся к истории православной церкви в Юго-Западной России (1481–1596 гг.) / Под ред. Н.Д.Иванишева. – К.: Университетская типография, 1859. – 641 с. – № 4. – С. 7–12.
3. Колосок Б. Успенський собор і влох Францішек // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край. Матеріали ІХ наукової історико-краєзнавчої міжнародної конференції. – Луцьк: Надстир'я, 1998. – С. 107–108.
4. Левицкий О. И. Историческое описание Владимир-Вольнского Успенского храма, построенного в половине XII в. кн. Мстиславом Изяславичем. – К.: Тип. С. В. Кульженко, Ново-Елисавет. ул., соб. д., 1892. – 132 с.
5. Полное собрание Русских летописей. Ипатьевская летопись. – М.: Изд-во восточной литературы, 1962. – Т. 2. – 938 стлб.
6. Раппопорт П. А. Русская архитектура X – XIII вв. // САИ. – Вып. Е 1–1–47.– Л.: Наука, 1982. – 136 с.
7. Теодорович Н. И. Город Владимир Вольнской губернии в связи с историей Вольнской иерархии. Исторический очерк. – Почаев: Типография Почаевско-Успенской Лавры, 1893. – 288 с.

Михайлівська церква на Поповому Горбу – свідок Берестецької битви

В літку 1651 року на полях сіл Пляшева і Острів (теперішній Радивилівський район Рівненської області) відбулась одна з найбільших битв другого періоду Визвольної війни Українського народу проти шляхетського поневолення 1648-1654 рр. – Берестецька битва.

На період липневих подій 1651 року с. Острів знаходилося в центрі розгортання бойових дій Берестецької битви.

В с. Острів у 1650 році при священику Івану Береговичу була споруджена Михайлівська церква. Пам'ятка української дерев'яної архітектури XVII ст. Це трибанна зрубна споруда, що, подібно до всіх православних церков, ділиться на три частини: вівтар, власне церкву і бабінець. У 1912 році церкву перевезли із с. Острів на острів Журавлиху в с. Пляшева і тут складено в первісному вигляді. У церкві збережено все її обладнання, а у вівтарі під престолом знаходиться кам'яний хрест, перенесений на Журавлиху в тридцятих роках з козацького кладовища в урочищі Монастирщина. Іконостас вражає своїм мистецьким виконанням. Він прикрашений мереживом дерев'яної позолоченої різьби, виконаної руками народних умільців. Хорошими зразками українського іконописного мистецтва XVII ст. є ікони нижнього ряду, живопис верхніх рядів датується XVIII ст. В центрі церкви – спуск у підземний хід, довжиною у 50 м, що з'єднує Михайлівську і Георгіївську церкви.

Над куполами Михайлівської церкви пронеслися усі ті події, якими жили жителі Острова. Адже, як і всі інші церкви, Михайлівська церква була в центрі села, у центрі всіх подій, якими воно жило. Церква була свідком і трагічних подій – безкінечних нападів татар, польської шляхти, французьких загарбників і міжусобиць панів. Скажімо, у документі від 20 травня 1650 року записана скарга від імені княгині Катерини Четвертинської і панів Харлінських на хоругву Волинського підстоля Карпінського про напад на їх маєток – містечко Новий Острів, пограбування та катування селян і священика. У документі, зокрема, говориться: «Отца священника Новостровского любо унията, не маючи респекту на духовную особу, челядь пана Страшова, словы неучтивымы зневажаючи, з дому выгнавши, полотна взято аршинов тридцать пять, побили окна и двери выломали, на остаток и до церкви хотели двери одбивати давши тую причину, жебы мел в церкви срибло и шаты поховать» [1, 66].

За переказами у Михайлівській церкві молився Богдан Хмельниць-

кий, а митрополит Йоасаф нібито відправляв богослужіння і благословив тут Хмельницького на війну за православну віру та підперезав його мечем, освяченим біля Гробу Господнього в Єрусалимі. Це, мабуть, не відповідає дійсності: напередодні битви Богдану Хмельницькому та Йоасафу довелося би плисти до Михайлівської церкви човном. Та й у цьому не було потреби: у козацькому таборі була похідна церква, в якій Йоасаф щоденно відправляв богослужіння. До того ж письмові джерела повідомляють, що благословив Хмельницького на війну за віру православну Йоасаф від імені патріарха константинопольського ще в Києві у грудні 1649 року [2, 51].

Той факт, що король Ян Казимир наказав убитого в козацькому таборі 10 липня 1651 року митрополита Йоасафа поховати у найближчій православній церкві, спонукав археологів провести пошуки його останків в урочищі Попів Горб в селі Острів де стояла Михайлівська церква. Археологічні дослідження, які очолював І. К. Свешніков, проводились в три етапи: 1970, 1971 та 1974 роках.

У 1971 році на місці колишнього бабинця праворуч входу до церкви під стіною будинку виявлено два кістяки, що лежали в одній ямі один над одним. Верхнім був скелет старого чоловіка, його відрубана голова з роздрібненими лицевими кістками лежала біля колін. Під ним знаходився кістяк чоловіка близько п'ятдесяти років з простріленими кулями черепом. Через відсутність будь-яких речей знайдені кістяки лише здогадно можна визначити як поховання Йоасафа і його помічника ченця Павла. Таке припущення видається правильним з огляду на те, що обидва поховані загинули внаслідок воєнних подій (у одного з них голова відрубана, у іншого - прострілена); поховання їх в одній ямі вказує на їхню одночасну загибель і дозволяє припустити існування якогось зв'язку між ними за життя. Крім того, люди, які їх ховали, вважали їх гідними вічного спочинку саме в церкві. Усе це відповідає письмовим повідомленням про смерть Йоасафа, повне пограбування шляхтою його речей, про наказ короля поховати його в найближчій церкві. Чернець Павло всюди супроводжував Йоасафа, їздив з ним у Москву, потім листувався з царем, виконував його доручення.

Напередодні Берестецької битви цар послав Йоасафа і Павлу 4 сорока соболів, але цей подарунок до них уже не дійшов [2, 53]. Царський посол на Україну Григорій Богданов в липні 1651 року вирушив до Москви. В дорозі, зустрівши царського посланця з соболями привіз цей подарунок назад, повідомивши, що про долю Йоасафа і Павла після здобуття шляхтою козацького табору під Берестечком нічого невідомо: вони або вбиті, або потрапили в полон. Отже, ймовірно розкопками на місці Михайлів-

ської церкви в Острові виявлено останки двох історичних осіб, близьких політичних соратників Богдана Хмельницького. Антрополог Г. В. Лебединська співробітниця лабораторії пластичної реконструкції Інституту етнології та антропології ім. М. М. Миклухо-Маклая Російської Академії Наук на підставі черепа диякона Павла відтворила його скульптурний портрет, що знаходиться в експозиції музею-заповідника «Поле Берестецької битви» на Журавлісі в селі Пляшева. Обличчя характеризується видовженими, різко профільованими рисами, чітко окресленим носом.

За час проведення археологічних розкопок було розкрито 248 м. цільної площі, на якій виявлено 41 непорушене поховання, 35 окремих людських черепів та 26 скупчень кісток, що походять з могил зруйнованих будівництвом церкви та пізнішими похованнями. У багатьох похованнях біля правого ліктя або тазу кістяків знайдено дрібні монети. Можна підкреслити і те, що звичай класти монети у труну небіжчиків існує і досі в селі Острів.

Виявлені захоронення проведені за православним звичаєм головами на захід із схрещеними руками на грудях. Поховання знаходилися на глибині 0,84-1,7 м від сучасного рівня поверхні ґрунту, всі у дерев'яних домовинах. На окремих жіночих пальцях рук знайдені бронзові перстені з овальними щитками, прикрашені мотивами розетки. Біля багатьох кістяків знайдено монети. В одному з випадків мідний солід короля Яна Казимира 1663 року карбування знайдений у роті молодої дівчини, біля ліктя дорослого чоловіка лежало шість солідів, біля іншого поблизу тазових кісток десять солідів укладених стопочкою. Найстарішою монетною знахідкою був срібний солід шведського короля Густава Адольфа (1611-1632). В основному найбільша кількість монет є мідними коронними і литовськими солідами Яна Казимира 1659-1663 років карбування.

Знахідки речей XVII ст., які можна пов'язати з побутом села Острова дають нові дані для пізнання побуту українського села першої половини XVII ст., зокрема, заслуговують уваги предмети, що ніде більше не збереглися – дерев'яні веретена, пральник.

Обстежуючи місце на якому стояла Михайлівська церква, на глибині 1-1,5 м виявлено дубові стовпи діаметром 30 см, один від одного на відстані 0,4-0,8 м. Встановлено, що бабинець церкви мав площу 5,5x5,5 м, а церква 7,5x7,5 м Під підлогою церкви на відстані 3 м від іконостасу на глибині 1 м знайдено пошкоджену глиняну кадильницю, «копіє», та «звзидицю», які становили частину церковного обладнання.

На площі церкви знайдено дев'ять поховань уже після побудови церкви. Вони лежали на глибині 0,4-0,7 м. Серед них є поховання, яке було порушене сусіднім похованням. Тут теж були знайдені коронні і литовські

мідні соліди Яна Казимира. У похованні юнака віком до 20 років біля ніг знайдено мідний гріш Єлизавети Петрівни 1753 року карбування. Біля бабинця знайдено поховання хлопця віком до 13 років поблизу останків якого знайдено мідний гріш Августа III Саксонського 1754 року.

На місці кладовища, що оточувало Михайлівську церкву, виявлено основи трьох кам'яних і одного дерев'яного хрестів. На верхній частині кам'яного хреста зберігся кириличний напис «ІС ХС НІКА» («Ісус Христос Перемагає»), що датується за палеографічними ознаками XVII ст.

На місці Михайлівської церкви в селі Острів в урочищі Попів Горб з ініціативи голови Рівненської обласної державної адміністрації Червонія В. М. у 2005 році місце захоронення коринфського митрополита Йоасафа та ченця Павла увічнене базальтовим пам'ятником з написом: «Тут поховані близькі соратники Б. Хмельницького митрополит коринфський Йоасаф та диякон Павло, які загинули 10 липня 1651 року у битві під Берестечком».

Література

1. Бухало Г. Круг містечка Берестечка. – Рівне, 1993.
2. Свешніков І. К. Музей-заповідник «Козацькі могили». – Львів, 1990.
3. Свешніков І. К. Спогади музейного працівника. – 1992 // Фонди Національного історико-меморіального заповідника «Поле Берестецької битви».
4. Цимбалюк С. Митрополит Йоасаф: Обірвана молитва за Україну // Вільне слово (Рівне) – 2005. – № 66.

Пам'ятник в урочищі Попів Горб.

Михайлівська церква, XVII ст.

Збараж і Новий Збараж-Ожигівці Кременецького повіту Волинського воєводства: до питання локалізації та історії

В статті розглянуто історію княжого Збаража в кінці XVI – на початку XVII ст. та його зародження на новому місці після знищення татарами. Здійснено спробу аналізу виникнення топоніму «Новий Збараж» та його ідентичності з містечком Ожигівці. Прослідковано історію Новозбараської волості у володінні князів Збараських та Вишневецьких

Ключові слова: Новий Збараж, Новозбараська волость, Велике місто, Мале місто, володіння кн. Збараських, топонім.

Дослідження зазначеної теми є важливим для історії міста Збаража, якому в цьому році виповнюється 800 років від першої літописної згадки відомої на даний час, з ряду причин. Ряд дослідників, описуючи виникнення міста на новому місці після руйнування Збаража татарами у 1589 р., називають його Новим Збаражем. В той же час, село Кременецького повіту Ожигівці на річці Збруч також деякий період називалось Новим Збаражем. Мандрівники (Ульріх Вердум), дослідники та науковці говорячи про одне поселення - мають на увазі інше, а іноді роблять синтез з двох Збаражів у єдине ціле. Для ілюстрації наведемо декілька фрагментів з джерел, де побутує подібна плутанина.

Ульріх Вердум (1672 р.) пише про Ожигівці (пів милі від Клебанівки), де по правій стороні Старий і Новий Збараж, а в наступному абзаці твердить, що це князівське місто і лежить на рівнині при великій лісі (Новий Збараж), а за півмилю на горі, у Старому Збаражі – гарний костел, з білого каменю високо вибудований (що стосується Ожиговець) [5, с. 158]. Вишневецькі побудували тут один костел, а у 1772 р. – другий перебудували із замкової вежі.

Замок та місто Новий Збараж дійсно були зруйновані під час козацьких заворушень і більше не відродилось, але на Збручі, а не на Гнізні.

«Словник географічний Польського королівства» подає відомості, що Ожигівці «...закладені за кн. Петра Збараського і названі Новим Збаражем для того, щоб відрізнити від сусіднього за Збручем – Старого Збаража...» [6, с. 795]. Відомо, що поселення Ожигівці закладене набагато раніше і, власне, за кн. Петра Владиславовича було уже цілком сформованим центром волості.

Подібна перекручена чи неправдива інформація подається в більшості джерел, що стосуються Ожиговець – Нового Збаража. Багато історичних джерел, подаючи інформацію про княжий Збараж на новому місці і на-

зиваючи його Новим Збаражем, наводять дату – 1570-1583 рр., яка стоується опису Нового Збаража (Ожиговець) Стефана Збараського і т. п.

Виходячи з вищесказаного важливим є питання ідентифікації згаданих населених пунктів, що обидва перебували у Кременецькому повіті і у власності двох княжих родів Збараських та Вишневецьких. Тому розподіл у часовому та територіальному аспектах топонімів княжого Старого Збаража і Нового міста та Нового Збаража (Ожиговець), що складається з Старого Міста та Нового Міста є надзвичайно важливим для історичної та географічної науки.

Для чіткого розмежування топонімічних назв населених пунктів з вищезгаданими назвами проведемо визначення їх просторової локалізації.

1. Збараж – княже місто (перша літописна згадка 1211 р. (Галицько-Волинський літопис), що знаходилось на місці давньоруського городища Х-ХІІІ ст. в межах гір Княжа, Бабина, Монастирок Збараського підрайону Подільських Товтр поблизу (в районі) сучасних сіл Старий Збараж і Залужжя. (Картосхема 1. Карта 1). Інші назви: Старий Збараж, село Старий Збараж, Велике місто, місто під горою [1, с. 22].

2. Новий Збараж:

а. Княжий Збараж на новому місці після зруйнування Збаража 1589 р. Інші назви: Мале місто. Територія сучасного Збаража з новим замком ХVІ-ХVІІ століття;

б. Частина містечка Ожигівці та Ожигівці в цілому в кін. ХVІ ст. (після 1557 р.) [1, с. 24], (Карта 2).

3. Старий Збараж:

а. село на р. Гнізна на місці княжого Збаража;

б. частина містечка Ожигівці після 1557 р. (територія сучасних сіл Токи Підволочиського району Тернопільської обл. та Ожигівці Хмельницької обл.), (Карта 3, 4).

Стосовно виникнення топоніму Новий Збараж то окремі джерела пов'язують його з руйнуванням княжого Збаража татарами у 1589 р. Ще у 1601 році возні, оглядаючи містечка і села Волині, доповідали Луцькому городському суду, що «...местечка въ року осьмдесят десятом спустошонные: местечко Збаражь...до того часу пусты есть и людей в нихъ нимашь.»[1, с. 292]. За винятком Збараського замку, саме місто і навколишні села були повністю зруйновані і «...до кгрунту от поганства татар спаленные и спустошонные»[2, с. 58]. Вказані джерела доводять, що з 1589 до 1601 року життя в Збаражі, практично, завмерло. Можливо, саме в цей період князі Збараські і «надали статус Нового Збаража» Ожигівцям, які були в їх підпорядкуванні з 1545 р., коли Андрій Семенович Збараський купив Ожигівці у кременецького міщанина Семена Цати в третьому індикті ХVІ ст. [6, с. 93].

Та ж «Ревізія замків Волинської землі...» згадує, що дружина Андрія Семеновича Збаразького – Анна Гербуртівна з сином Міхалом у Збаражі, Волочищах та Ожигівцях беруть податок по 2 гроші з воза [8, с. 105].

В 1557 році, ще за життя матері Анни Гербуртівни, її стариш син Стефан Збаразький отримує привілей за закладання в Ожигівцях міста, а в 1570 р. в його володіннях уже фігурує Новозбаразька волость з 518 димами, 200 огородниками, 7 боярами, 4 млинами [7, с. 290].

В 1583 р. у володіннях вищезгаданого князя Збаразького Стефана Андрійовича у Кременецькому повіті в містечку Новий Збараж вже нараховується 52 ринкових доми, 196 вуличних, відповідна кількість ремісників, кушнірів, шевців, скоморохів, золотарів тощо [9, с. 292] і 35 сіл в Новозбаразькій волості [7, с. 290]. Яблонівський падає відповідний адміністративно-територіальний поділ Збаразької волості [9, с. 117]:

Отже, ще до 1589 р. Ожигівці отримали назву Новий Збараж, який став адміністративним центром великої Новозбаразької волості.

Після смерті Стефана Андрійовича волость Новозбаразька, імовірно, була поділена на декілька частин, оскільки племінник кн. Стефана Збаразького – Петро Владиславович, одружений з Євою Вишневецькою, – у 1594 р. віддає в оренду на три роки половину Нового Збаража з селами Миколаю Вонсовичу та жиду Єфраїму за 9100 злотих [1, с. 235].

Новий Збараж (читай Ожигівці) з тими селами (перелік в оригіналі грамоти [1, с. 233-239]), які увійшли в 1583 році у дану волость і перебували у володінні кн. Петра Владиславовича склали лише частину Нового Збаража, іншою - володіла дочка Стефана Андрійовича – Барбара, якою опікувався її двоюрідний брат Януш Миколайович. Однак, після одруження Барбари з коронним мечником Габріелем Тенчинським у лютому 1602 р. маєтки Новозбаразькі (в т.ч. «замок і місто Новий Збараж або Ожигівці, з фільварками Купіль і Колісець, замок і місто Янпіль та замок і місто Дрибова з відповідними округами») стали їх власністю [3, с. 24], а 20 лютого 1602 р. за відповідну плату перейшли до кн. Януша Збаразького і потім до його нащадків – Юрія і Христфора [7, с. 291].

В останній цитаті наводиться уточнення – «Новий Збараж або Ожигівці», для того, щоб відрізнити топонім від княжого Нового Збаража, що вже починає відбудовуватися після татарського руйнування 1589 р., або назва Новий Збараж поступово ретрансформується знову в Ожигівці.

В середині XVII ст. топонім Новий Збараж поступово зникає, а Ожигівці згадуються у Літописі Самовидця та Граб'янки в період Хмельниччини 1648-1651 рр. Як твердить «Літопис Самовидця», кримський хан таборував під Ожигівцями у 1651 р., відійшовши від Хмельницького.

Підводячи підсумок аналізу історичних джерел, необхідно відзначити, що:

1. В один і той же час (кін. XVI – поч. XVII ст.) в одному повіті (Кременецькому) існувало два населених пункти з тотожними назвами (тотпонімами).

2. Про мотиви та причини перейменування Ожиговець на Збручі у Новий Збараж ще до 1589 р. за браком історичних джерел можна тільки здогадуватись.

3. Для чіткого розмежування вищезгаданих топонімів необхідно приймати до уваги побічні характеристики, що подаються в джерелі (гідрорітку, рельєф, навколишні населені пункти та відстань до них, наявні споруди, власників тощо).

Література

1. Архив ЮЗР, – К. – 1876. – Ч. 6, Т. 1, С. 291-292, 233-239. – Електронний ресурс: «РУИНВЕРС», <http://new.runivers.ru/lib/book3030/9522/>.

2. Заяць А. Обороздатність волинських міст XVI – першої половини XVII ст. / Андрій Заяць // В зб.: Середньовічні та ранньомодернові оборонні споруди Волині. Під ред. В. Собчука. – Кременець. – 2006. – С. 57-63.

3. Собчук В. Мережа оборонних споруд Південної Волині (серед. XVI – і-а полов. XVII ст.) / В. Д. Собчук // В зб.: Середньовічні та ранньомодернові оборонні споруди Волині. Під ред. В. Собчука. – Кременець. – 2006. – С. 17-56.

4. Ягодинська М. Літописний Збараж (Збираж) (за матеріалами археологічних досліджень) / Марина Ягодинська // Наукові записки «Національного заповідника «Замки Тернопілля». В-во ТНПУ. Тернопіль-Збараж. 2010 р. – С. 92-97.

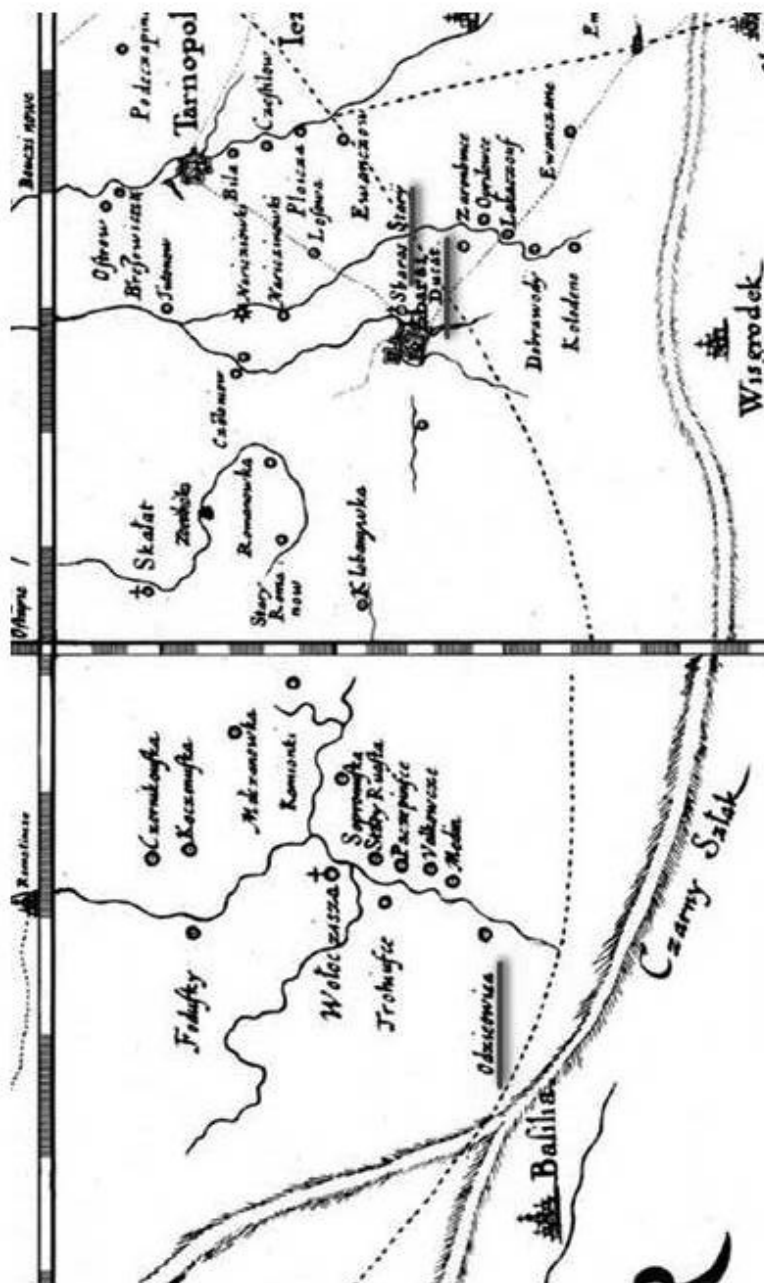
5. Liske X. Cudzoziemcy w Polsce / Xawery Liske // – Lwow. –1876. – S.158

6. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. T. 7, Warszawa: nakł. Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego, 1880-1914. S. 795-796.

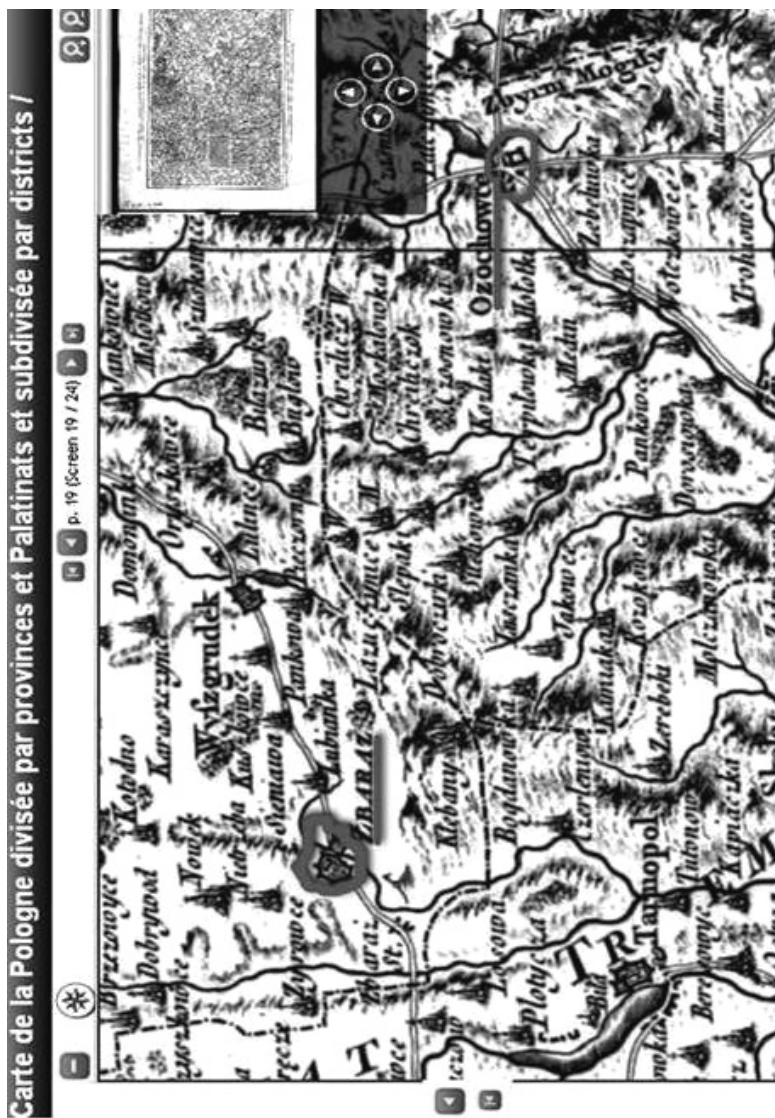
7. Spis ważniejszych miejscowości w powiecie starokonstantynowskim na Wołyniu z 32 rycinami / Gیزیcki Jan Marek Antoni // – Stary Konstantynów. – 1910. – S.290-293.

8. Źródła dziejowe. T. VI. Rewizya zamków Ziemi Wołyńskiej w połowie XVI wieku. A. Jabłonowski. – Warszawa. – 1877. S. 93-105.

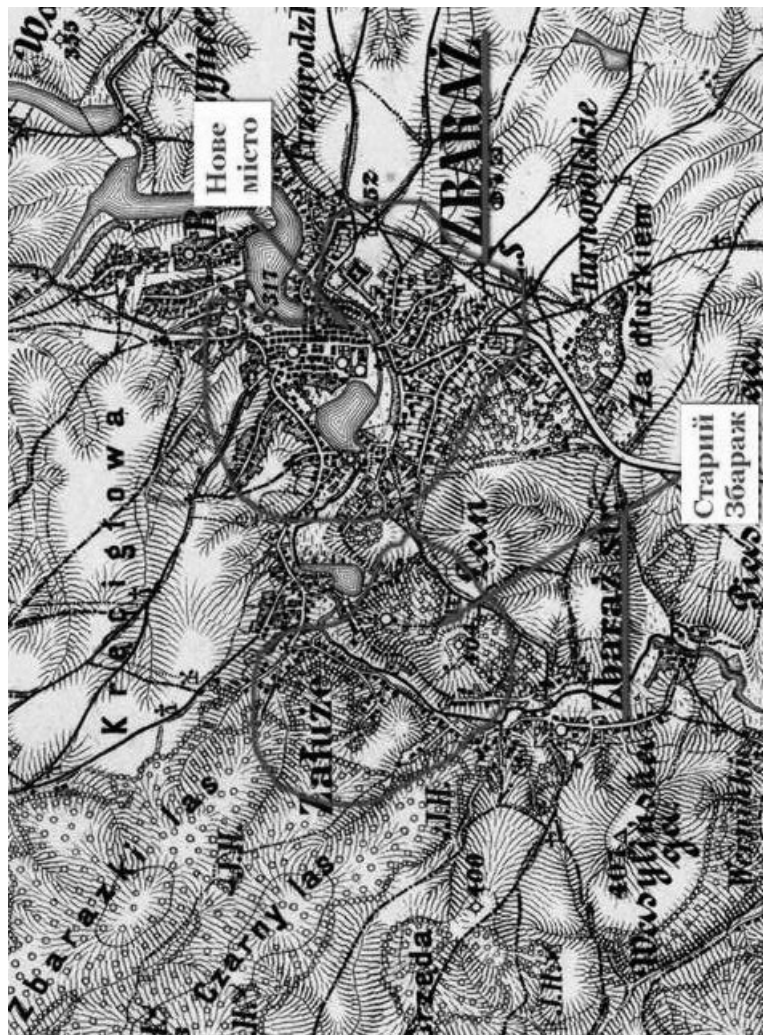
9. Źródła dziejowe. T. XIX. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. T. VIII. Ziemia Ruskie. Wołyn i Podole / A. Jabłonowski // Warszawa. – 1889. S. 117-127.

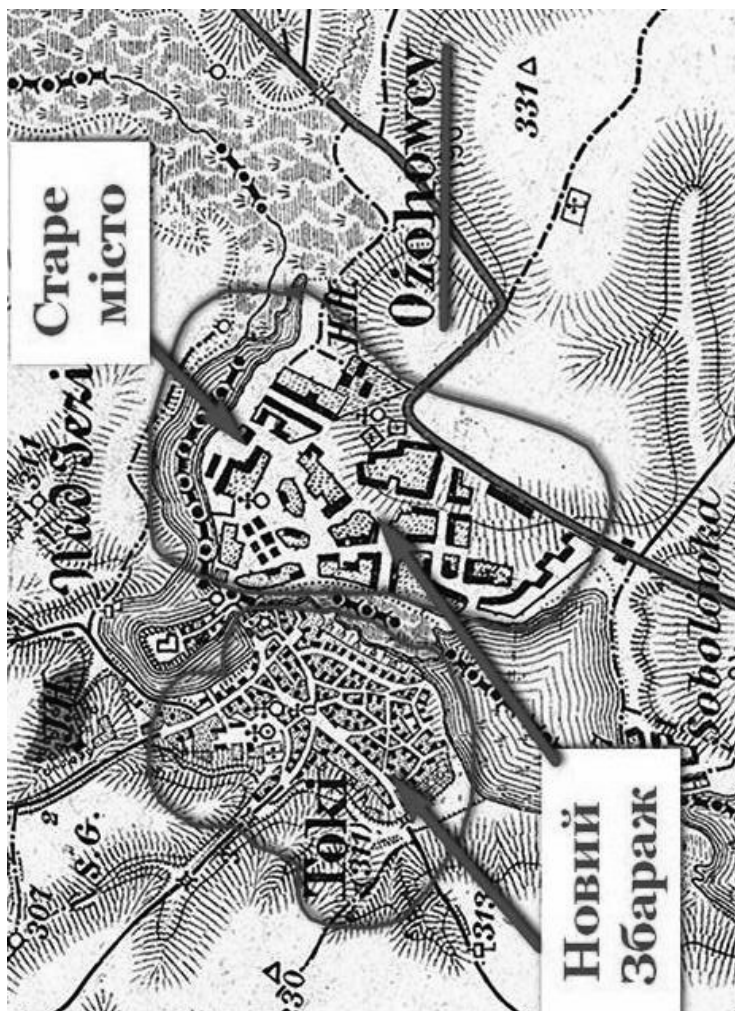
Карта 1. Збараж, Старий Збараж та Ожигівці на карті Боллана (1650 р.)

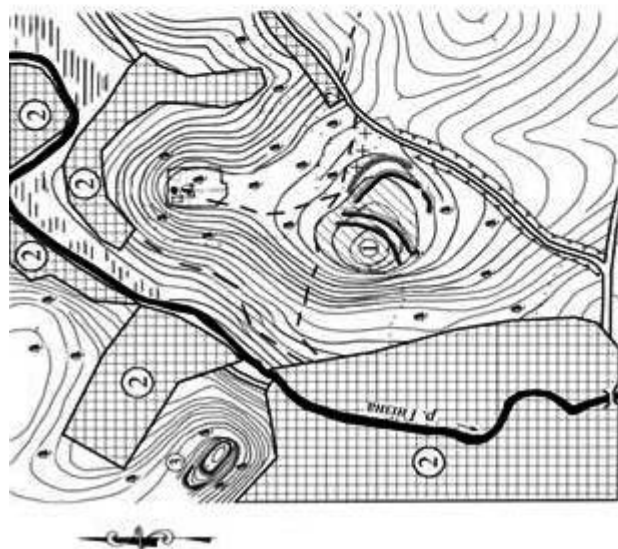
Карта 2. Фрагмент карти Річчі Дзанноні (1772 р.)

Карта 3. Старий Збараж та Нове місто на австрійській топокарті 1880 р.

Карта 4. Ожигівці-Новий Збараж на австрійській топокарті 1880 р.

Умовні позначення

①	- городище в ур. Замкова Гора	⊃	- заплава ріки
②	- с. Старий Збараж	▨	- порожняки
③	- городище в ур. Бабина Гора	⦿	- ліс
+ +	- шпитал	—	- дороги
⊞	- круті схили, обриви	④	- церква XVI ст.

Рис. 2. Ситуаційна схема складових літописного Збаража.
1 - дитиниць, городище в уроч. Замкова Гора;
3 - городище, уроч. Бабина Гора;
4 - церква XVI, уроч. Монастирьок

Картохема 1. Літописний Збараж (за М. Ягодинською)

Пам'ятки історії села Білогородка Ізяславського району Хмельницької області

Сучасне село Білогородка (рос. Белгородка, пол. Białogródka, Białogród) Ізяславського району знаходиться за 23 км на південний захід від Ізяслава та за 2,5 км від залізничної станції Білогородка. Розташоване воно на річці Видаві.

Мальовничі краєвиди села, родючий чорнозем та сприятливі умови для життя свідчать про те, що територія села людьми була заселена дуже давно. Свідченням цього є те, що під час археологічних досліджень на теренах селища, а саме в урочищі Липнику були знайдені і виявлені знаряддя праці доби неоліт (X – поч. III тис. до н. е.). Яскравим доказом є також знайдені випадково два скарби періоду Великої Римської імперії.

Перший скарб складався з 52 римських монет (II ст. до н. е.). Він був відкритий в XIX ст., орієнтовно в 1897 р. Доля скарбу відома, він був куплений Археологічною комісією в 1898 р. в мешканця села Білогородка І. Файнгольца, який твердив, що отримав його у спадок від свого батька. За словами мешканця села Л. Шпильки, у І. Файнгольца було 100 монет, але їх приналежність з'ясувати не вдалося. Що ж до збережених, то це були срібні римські монети денарії, викарбувані в часи правління імператорів Гальби (68-69 рр. н. е.), Траяна (98-117 рр. н. е.) та інших імператорів. Монети датовані від 68 до 192 років нової ери. [2, 84].

Другий срібний скарб трапився на території села Білогородка в 1898 р. і був майже ідентичний за своїм складом, щодо першого. З нього тоді 44 монети потрапили до Київського університету. Скільки монет пропало тоді, на жаль, сьогодні сказати не можливо [1, 185]. Але не дивлячись на те, що скарби датуються таким раннім часом, датувати село римським періодом не можна, адже не має для цього відповідних письмових підтверджень [3, 44-45].

Взагалі, на сьогодні місцеві мешканці вважають, що Білогородка виникла в 1400 р., адже саме цим роком датується його перша писемна згадка, яку вдалось роздобути в архівах. Вона пов'язана з намаганням княгині Острозької захопити і приєднати до своїх Білогородських володінь села Корницю і Шевелів.

В 1508 р. польський король Сигізмунд передав село у володіння до князя Івана Юрійовича Заславського [6, 60]. В підтвердження цьому в документах 1545 р. сказано, що селами Білогородкою та Двірцем володів князь Кузьма Заславський [7, 416], цей факт також зазначений в реєстрах 1570 і 1583 років.

Впродовж наступних століть власниками села ставали князі Любомирські та Сангушки.

В 1618 р. Білогородка попала до переліку сіл Ізяславщини, які пережили руйнівний татарський напад. Потерпали мешканці села і від набігів сусідніх феодалів. За даними подимного реєстру 1629 року містечко тоді нарахувало 119 димів.

Сьогодні в селі не багато свідчень його багатой багатовікової історії, адже багато архітектурних споруд були знищені в роки двох Світових воєн.

Рештки давньоруського городища XII-XIII ст. свідчать про заселення цієї місцевості в часи Київської Русі.

Ще однією спорудою, яка викликає наш інтерес, є будівля Білогородського замку, яка не збереглась до нашого часу. Перша її згадка датується 1545 р. [7, 416].

Існує легенда, що жителі Білогородки кінями возили землю і зробили серед ставу високий острів. На ньому й був побудований замок феодалів, який з усіх боків омивався водою. Із суходолом замок з'єднувався розвідним містком. Із цього замку брав початок розгалужений підземний хід, який закінчувався в лісі, не далеко від Чижівки.

Цікавою пам'яткою козацьких часів є так звана козацька могила поблизу села – колишній сторожовий пункт, на якій ще кілька десятків років було видно зображення кам'яного хреста, але з плином часу та під впливом природніх факторів хрест частково зруйнувався.

Серед споруд релігійного призначення, які варто назвати є насамперед православні храми: 1) Воскресеньська церква (з 1875 року), 2) церква Святої Трійці (з 1825 року), 3) каплиця; костели: 1) дерев'яний (1750-ті роки, архітектор Паоло Фонтана), 2) мурований парафії Преображення Господнього (з 1805 року, знаходився у підпорядкуванні Заславського деканату) (6, 190). До речі, в мурованому костелі свого часу був похоронений відомий князь із роду Сангушків – Іван (1795 р.)

Важливим свідченням подій, які відбувались на території села є його некрополі-кладовища – православний, католицький і єврейський.

В Білогородці знаходилась одна із резиденцій двору роду князів Сангушків. Завдяки цьому на середину XIX ст. Білогородці підпорядковувались такі фільварки, як: Белижинці, Покоцівка, Корниця, Двірець, Телижинці, Підлісці, Кропівна, Пілки, Чижівка, Бісовка, Соснівка, Сінютки, Сухожинці, Хрестівка, Тарнавка, Кузьмінці, Поляхова, Романів та ін. (6, 190).

Згідно з переписом 1911 р. в Білогородці проживало 6 310 жителів, знаходилося біля 800 домів. Серед споруд були міщанська управа, волость, пошта, телеграф, земська поштова станція, школа, земська лікарня, понад 30 крамниць, фабрика сукна, гуральня (фабрика по виробництву горілки).

На жаль, в роки Другої світової війни та радянської влади було знищено католицький костел, і, що особливо прикро, на його місці було побудовано клуб для молоді. За останні п'ятдесят років окремими місцевими мешканцями грабувались і нищилися запустілі польський і єврейські цвинтарі, які, за розповідями старожилів були дуже численні. Польські склепи були прикрашені дорогоцінним мармуром. Сьогодні в селі діє лише два православні кладовища, інші перебувають в запустінні, адже їх немає кому доглядати. Хоча в інтернет-мережі дуже часто можна зустріти повідомлення і спогади про село поляків чи євреїв, що проживали в Білогородці. Ще одним прикрим фактом є те, що місце, на якому стояла резиденція Сангушків перебуває в запустінні, хоча там би могли проводити розкопки археологи, адже не один раз біля нього знаходили різні провалля, залишки предметів побуту, що свідчить про ймовірний підземний хід та багатий культурний шар.

Якщо врахувати усе вище згадане і додати, що Білогородка знаходиться в зручному географічно місці, то при певних зусиллях місцевої влади, мешканців села та дослідників вона могла б стати одним із пунктів туристичних маршрутів по Волині, адже містечко мало багату історію і на сьогодні містить багато таємниць, які б зацікавили багатьох дослідників Ізяславщини та Великої Волині.

Література

1. Брайчевський М. Ю. Римська монета на території УРСР. – 1959.
2. Кропоткин В. В. Клады римских монет на территории СССР // Свод археологических источников. – М., 1961. – Вып. Г. 4. – С. 84.
3. Кучинко М. М. Кучинко З.М. Давні та середньовічні скарби Волині: Монографія. – Луцьк, 2007. – С. 44-45.
4. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся: Краєзнавчий словник Волині і Волинського Полісся від найдавніших часів до 1914 р. – Вінніпег, 1984. – 600 с.
5. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, pod red. F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego i W. Walewskiego, – Warszawa, 1883. – Т. I. – S.190.
6. Zygmunt I. potwierdza ks. Iwanowi Juriewiczowi Zasławskiemu daninę wsi Dworca i Białogródki. 29 czerwca 1508 roku // Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. Т. III. (1432-1534). – Lwów, 1890. – № LXXXIX.
7. Zygmunt August poleca ks. Beacie Piłej Ostrogskiej, aby ks. Kuźmie Iwanowiczowi Zasławskiemu wymierzyła sprawiedliwość za najazdy na dobra jego: Radoszówkę, Minkowce, Żuków i Białogródkę. 10 stycznia 1545 roku // Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. – Т. IV. (1535-1547). – Lwów, 1890. – № XXVI.

Корона князів Острозьких

Фрагмент надробку св. Костянтина Івановича Острозького
голови в короні-1379 р.
Київ, Успенський собор, Кельно-Печерська палата.

Одним з найбільш важливих атрибутів скульптурного зображення князя Костянтина Івановича (або як його ще інколи називають Костянтина I), що розкриває значення його непересічної особистості, є королівська корона [1]. Цей атрибут зазвичай зустрічається в надгробках королів. Магнати та шляхтичі зображувались простоволосі, а коло їх ніг, або рідше біля голови, стояв шолом. За традицією, князі Острозькі вважали своїм родоначальником внука Данила Галицького – князя Василька Романовича, який народився бл. 1256-1260 рр. і помер на початку XIV століття. Згідно з історико-генеалогічним дослідженням Л. Войтовича, ця версія не є безпідставною. Сама форма корони – дві пластини розміщені навхрест закінчення яких об'єднані широким обручем, декорованим скульптурними рельєфними прикрасами простої квадратної та круглої форми. В середину корони вставлена подушка функція якої заключалася в утриманні корони високо на голові і помякшувати тиск металу. Корона є оригінальною та відмінною від корон XVI ст. та від корони Стефана Баторія. Вона була явно несучасною і нагадувала корони польських королів XIII-XV ст. Така корона була і в “галицького короля” Данила Романовича. Зображення подібної корони на голові К. І. Острозького підтверджувало винятковий авторитет князя, якого називали “некоронованим королем Русі”. Його меморіальний пам'ятник возвеличував увесь рід князів Острозьких. З описів ми знаємо що корона в надгробку була позолочена а подушка як власне і вся постать гетьмана була виготовлена з червоного мадярського мармуру. На верхній частині арки пам'ятника зображена завіса, яку відсувають два маленьких пугті. Над завісою розташована дещо змінена корона порівняно з тією, що на голові великого гетьмана (можливо, корона над завісою пізнішого барокового походження).

В надгробку князя Януша Острозького в Таруві (1620) корона вже являється усталеним атрибутом княжої родини Острозьких. Правда вона зазнає деяких змін відповідно до моди та смаку замовника, в короні з'являються декілька рядів ов, в нижньому ряду у вигляді перлин, а в верх-

ньому перлини чередуються з продовгуватими бусинами. Від нижнього обідка на подушку виходять прикраси у вигляді вогняних язиків.

Подібну корону як в надгробку Костянтина Івановича ми бачимо на портреті Януша але без язиків, такі ж корони увінчують голови більшості князів Острозьких у виданні Бартоша Папроцького «Gniazdo snoty» [2]. Цікаво що такі ж королівські корони на головах мають і великі князі київські у цьому ж виданні [3], інші князі одягнуті лише в княжі шапки або берети. Напрошується думка, що Папроцький підтверджував легенду, згідно якої князі Острозькі були продовжувачі роду Великих князів Київських. Тим більше, він сам брав активну участь у виборчій «компанії» на королівський трон. Можливо, виведення князів Острозьких з великокняжих та королівських династій спрямовано було на отримання престолу князем Василем-Костянтином. В 1570-ті рр. кандидатура князя Василя-Костянтина висувалася на королівство турецьким урядом [4].

Для Василя-Костянтина встановлення надгробка Костянтину Івановичу в королівській короні, було підтвердженням стаусу «некоронованого короля Русі України». М. Смотрицький бажає у «Антигрифах» «невянучу корону в нагороду вічної слави» [5] та прямо називає князя «царем». В 1570-ті роки кандидатура князя Василя Костянтина висувалася на королівство турецьким урядом [6].

Література

1. Сидор-Гібелинда О. Корона князя К. І. Острозького (з лаврського надгробку 1579 р.). Живописні та скульптурні паралелі // Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації: тези та матеріали III Всеукраїнської наукової конференції. – Луцьк, 1996. – С. 22.
2. Bartosz Paprocki. Gniazdo snoty. – Kraków, 1578.
3. У «Gniazdo snoty» в таких коронах зображено князів Ігоря, Ольгу, Володимира, Ярослава. Також окремо, але без корони, зображено волинського князя Давида і вказано, що йому було надано Острог, Дубно, Дорогобуж, Чарторийськ у 1099 році.
4. Ковальский Н. Акт 1603 г. О разделе владений князей Острожских как исторический источник // Вопросы отечественной историографии и источниковедения. – Вып. 2. – Днепропетровск, 1975. – С. 116.
5. Яковенко Н. Українська шляхта з кін. XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К.: Наукова думка. 1993. – С. 80.
6. Ковальский Н. Акт 1603 г. О разделе владений князей Острожских как исторический источник / Вопросы отечественной историографии и источниковедения. Вып. 2. – Днепропетровск, 1975. – С. 116; Сидор-Гібелинда О. Корона князя К. І. Острозького (з лаврського надгробку 1579 р.). Живописні та скульптурні паралелі // Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації: тези та матеріали III Всеукраїнської наукової конференції. – Луцьк, 1996. – С. 22.

Волинська ікона “Георгій Змієборець” середини XVII ст.: джерела іконографічної традиції та особливості стилю

Ікона “Георгій Змієборець” 1-ої середини XVII ст. з фондів Національного музею народної архітектури і побуту України (далі НМНАПУ) походить з Волинської області. До музейної збірки ікона надійшла у 1972 р. зі значними втратами фарбового шару по всій поверхні, подекуди з ґрунтом. У 1985 р. реставраторами музею було проведено комплекс реставраційних робіт по укріпленню живописного шару, левкасу та ґрунту твору.

Дослідженню агіографії та іконографії св. Георгія присвячений значний комплекс наукової літератури. Найвідоміші грецькі версії життя святого укладені Андрієм Критським у VII ст. та Симеоном Метафрастом у X ст. Відповідно до церковного передання, св. Георгія ще з V ст. у Греції стали шанувати як мученика. Візантійська іконографія св. Георгія знала два типи подання: найдавніша форма – одноосібні повнофігурні зображення. У доіконоборчі часи складається іконографічний тип зображень святого на коні. Вже у післяіконоборчий період, приблизно з XI ст., розповіді про чисельні муки Георгія доповнюються розлогим циклом чудес, вірогідно укладеним у східних монастирях [5, с. 535-537].

Згідно з агіографією, св. Георгій жив у другій половині III ст. у Каппадокії, він зростав у багатій родині, й з часом зайняв високу військову посаду при дворі імператора-язичника Діоклетіана, який вимагав від усіх своїх підлеглих поклоніння поганським ідолам. Не підкорившись імператору Георгій потрапив у немилість до нього та загинув мученицькою смертю близько 303 р. в палестинській Ліді. Давні апокрифічні тексти докладно оповідають про численні муки св. Георгія [6, с. 162-168].

Найпопулярніше посмертне “Чудо з драконом” сягає VIII ст., вперше зафіксоване у рукописах XII ст., хоча літературної форми набуло, очевидно, наприкінці XI ст. [5, с. 535]. Сюжет “Чудо Георгія про змія”, здавна найчастіше відтворювався у мистецтві, відображаючи яскраву подію життя святого воїна.

Як мовиться в легендарній оповіді, поблизу язичницького міста “у землі ліванській” (за іншими версіями “у землі лівійській”) було болото в якому поселився змій-людодід, час-від-часу йому віддавали юнаків і дівчат, аж допоки за жеребом прийшла черга до дочки правителя міста. Коли дівчина приречено чекала своєї смерті, з’явився Георгій, який у цей час під’їхав до води напувати коня. Святий воїн дізнається про трагедію і, дочекавшись у схоронку людоджера, приборкує його. У християнській традиції сам поєди-

нок Георгія зі змієм переосмислений – він перемагає чудовисько не силою і відвагою, а приборкує дракона за допомогою молитви і той знесилений сам падає до ніг святого. Врятована дівчина приводить переможеного змія у місто на повідку “як слухняного пса” [4, с. 274].

Образ звитязного воїна зробив святого Зміборця взірцем й ідеалом для імператора й військової знаті у Візантії, для рицарів в Західній Європі, для князів у Київській Русі та в інших слов'янських землях [4, с. 274].

У Візантії святого воїна змальовували в храмах, на військових знаменах та на стінах імператорських палаців. Імператор Константин намагаючись уподібнитись до св. Георгія, наказав увіковічити себе в образі вершника-зміборця, про що йдеться у написаному Євсевієм житті [3, с. 30].

У середньовічній Європі культ св. Георгія простежується вже з V-VI ст., тут він набуває особливого розвитку в період христових походів [5, с. 536].

У Київській Русі грецький оригінал легенди про св. Георгія з'являється не пізніше ніж у IX ст. адаптується та знаходить відображення в духовній літературі XI ст. [5, с. 536]. Існують припущення, що церква в ім'я св. Георгія була першим християнським храмом Києва, зведеним князем Володимиром на честь перемоги руського війська у корсунській битві 990 р. [7, с. 238]. Особливого поширення культ св. Георгія набуває у Києві за часів Ярослава Мудрого, святий був патроном князя, оскільки у хрещенні він отримав ім'я Георгій. За Ярослава Мудрого у Києві зводиться Георгієвська церква з монастирем, яка стала княжою усипальницею. Північний вітвар Софії Київської був посвячений Георгію, цикл його фресок розповідав про страждання та чуда святого. Князем було встановлено ще один день пам'яті святого 26 листопада (з X ст. Герогій-Переможець вшановувався один раз на рік – 23 квітня) [5, с. 536].

На Волині приклади вшанування св. Георгія відомі ще з часів Київської Русі. Давні літописи подають відомості під 1288 р. про спорудження волинським князем Васильком кам'яної Георгіївської церкви, на його ж замовлення було змальовано, як вклад до храму, ікону святого “написану на золоті намісну, і вложив (князь) в неї намісто золоте з камінням дорогим” [5, с. 537].

Образ Георгія Зміборця залишається популярним на волинських землях і в наступних століттях. Зображення боротьби Георгія зі змієм було на давньому гербі Володимира-Волинського та на фамільних гербах багатьох українських магнатських родів, у тому числі й князів Святополк-Четвертинських, Острозьких, Вишневецьких [10, с. 21, (пос. 17)].

Найдавніша зі збережених на волинських землях ікон на тему перемоги св. Георгія над змієм – ікона XVI ст. “Георгій Зміборець” із села Точевки (Острозький держаний історико-культурний заповідник) [8, іл. 47].

Як зазначалось вище, живопис досліджуваної ікони частково втрачений, що суттєво ускладнює стилістичний аналіз пам'ятки. Однак, віділілі ділянки дозволяють скласти уявлення про іконографію, колорит та композицію твору.

На іконі представлено найбільш поширену в іконописі Волині й Галичини XVI-XVII ст. іконографію святого – сцену боротьби св. Георгія зі змієм. Іконографічна схема ікони традиційна – монументальний образ вершника на білому коні, займає майже весь живописний простір. У руках Георгія тонкий чорний спис, яким він пронизує змія з розпростертими крилами і широко розкритою пащею.

Георгій змальований у військових обладунках – синьому панцирі, одягнутому поверх голубого хітона, коричнево-червонястому гіматії та високих чоботах. За спиною вершника майорить кінець гіматія, бганки якого прописані чорними лініями різної товщини, у відповідності до глибини складок. Збруя складається з тонкої вуздечки та широкої яскраво-вохристої стрічки на крупі коня. Струнка постать Георгія доволі статична, експресія руху вершника передається лише за допомогою зображення великого червоного плаща, який об'ємними бганками розвівається за спиною Георгія. Образ юного воїна випромінює внутрішню напругу, сміливість і завзяття. Лик святого темної карнації, з тонкими рисами обличчя, великими очима, високим чолом та дещо перебільшено акцентованим рельєфним виявленням мускулатури обличчя.

Ліворуч від вершника розміщується невеликий гірський масив теплих червонясто-оранжевих кольорів, стрімкі, гостроверхі форми гір дуже органічно вписані в загальну динамічну тональність композиції. Праворуч – масивна будівля міських укріплень, яка за своїми формами нагадує в'їзну браму. На верхній площадці вежі цар і цариця, нижче, на тлі муру – царівна Єлисава. В одязі цих персонажів поєднані різного відтінку сині, коричнево-вохристі та приглушено червоні кольори.

Доволі високий позем ікони вирішений у вигляді скелястого масиву зеленувато-синього кольору, кам'яні брили прописані чорною фарбою.

Типаж Георгія виявляє подібність до персонажів творів, які пов'язують з одним із волинських художніх осередків: він перегукується з образами ангелів на іконі “Старозавітна Трійця”, апостолів Фоми, Марка та Іоанна на іконах “Успіння Богородиці”, й апостола Іоанна на іконі “Преображення” (усі зі збірки НМНАПУ). Проте, найбільшу схожість ікона з НМНАПУ виявляє до середника житійної ікони “Георгій Змієборець” з с. Бобли Турійського району (Музей волинської ікони, Луцьк), ця пам'ятка має дату 1630 р. за якою її автора умовно названо “Волинським майстром 1630 р.” [1, с. 68].

На перший погляд, може виникнути припущення про спільне авторство досліджуваної ікони “Георгія Зміборця” та боблівської житійної ікони святого. Пам’ятки демонструють майже ідентичність іконографічних та художньо-образних характеристик. Водночас, хоча композиції обох ікон загалом дуже схожі, в деталях вони суттєво відрізняються – порізному вирішуються зображення вежі та гірського масиву, висота позему, образи царівни і її батьків. Отже, порівняльний аналіз творів вказує на почерк різних майстрів які, вірогідно, працювали в одній майстерні та дозволяє припустити, що досліджувана ікона належить пензлю молодшого колеги чи учня “Волинського майстра 1630 р.”. Перший перейняв у свого наставника дуже багато – майстерність компонувати й врівноважувати групи в багатофігурних сценах, гнучкий, пластичний малюнок, виразні силуети, своєрідну образність, проте, він не мав яскравого колористичного дару, притаманного старшому колезі. Колориту його творів недостає делікатності тонких поєднань й співставлень тонів і, найголовніше, вони позбавлені характерної об’єднуючої золотисто-вохристої барви, яка надає дивовижної витонченості творам “Майстра 1630 р.” й вирізняє творчий доробок цього живописця з-поміж тогочасних волинських пам’яток. Ще одна виразна риса авторського почерку “Волинського майстра 1630 р.” – своєрідний розріз очей й характерний овал ликів святих, які також вирізняють та дозволяють ідентифікувати ікони талановитого майстра.

Як зазначає В. Александрович, географія збережених пам’яток “Майстра 1630 р.”, вказує, що таким художнім центром міг бути Ковель, “де малярі документально фіксуються ще на межі XVI-XVII ст.” [2, с. 10, 11].

Досліджувана ікона та ікона “Георгій Зміборець” зі села Бобли мають певні точки дотику з відомою волинською пам’яткою XVI ст. – “Георгій Зміборець” із села Точевики [8, с. 115; іл. 47]. Ікони зближує дуже характерне зображення змія у вигляді грифона з розпростертими крилами та з широко роззявленою гострозубою пащею. Зображення грифонів були доволі поширені на українських землях вони часто зустрічаються і в давніх пам’ятках волинського мистецтва. Зокрема, подібні зображення грифонів збереглися на тератологічних сюжетних заставках, які прикрашали пергаментні аркуші рукопису “Пандектів Антіоха Чорноризця” 1307 р., створеного у Володимирі-Волинському в скрипторії князя Володимира Васильовича [9, с. 143-145; іл. 49].

Разом з тим, композиційні вирішення, типажі і прийоми моделювання ликів у творі “Волинського майстра 1630 р.”, в іконі “Георгія Зміборця” початку XVII ст. з села Гірка Полонка під Луцьком (Музей волинської ікони, Луцьк) та в досліджуваній пам’ятці, вказують на знайомство їх авторів із тогочасним російським мистецтвом [10, с. 19]. Іконографія

та стилістика ікон цього малярського осередку свідчать, що художники послідовно дотримувалися давніх візантизуючих норм, які тривалий час панували у волинському мистецтві й дуже повільно поступалися місцем новим художнім тенденціям.

Водночас, на протигагу давнім іконам “Георгія Змієборця”, яким притаманна напружено-драматична експресивність, тяжіння до монументальності й урочистості композицій та абстрагованості образів, у досліджуваній іконі відчутні емоційність вислову, поетизація художнього образу, посилення оповідного елемента, що свідчить про поступову демократизацію художніх процесів.

Особливості живописної манери, колорит і композиція зближують досліджувану пам'ятку з групою ікон північно-західної Волині XVI-XVII ст. та свідчать про спільне середовище їхнього створення.

До малярського осередку, в якому була створена досліджувана ікона, можна віднести доволі велику групу ікон початку – середини XVII ст., що нині зберігаються в музейних збірках України і Білорусії. У Музеї волинської ікони – “Георгій Змієборець з житієм” 1630 р., “Покрова Богородиці”, “Георгій Змієборець”, “Богородиця Одигітрія” з Покровської церкви села Бобли Турійського району, “Христос Вседержитель” з Миколаївської церкви міста Локачі, “Георгій Змієборець” з села Берескь Рожищенського району, “Богородиця Одигітрія” з церкви Різдва Богородиці села Видерта Камінь-Каширського району. Ряд пам'яток середини XVII ст. з храмів Західного Полісся були перевезені до Національного музею народної архітектури та побуту України – “Христос Вседержитель”, “Старозавітна Трійця”, “Успіння”, “Преображення”, “Георгій Змієборець”, двосюжетна ікона “Вознесіння” “Зішестя святого Духа на апосолів”. Дві ікони зберігаються у Львівській галереї мистецтв – “Воздвиження Чесного Хреста” з церкви села Новосілки Турійського району та “Василій Великий” зі храму села Красностав Володимир-Волинського району. У Харківському художньому музеї зберігається ікона “Введення до храму”, в Музеї давньобілоруської культури – “Старозавітна Трійця” [10, с. 21, (пос. 10)].

Майстри малярського осередку в якому була створена ікона з НМА-ПУ працювали в традиціях народної образотворчої культури. Формально-стилістична система зазначених пам'яток, відображає найважливіші тенденції розвитку волинського іконопису досліджуваного періоду, вона характеризується – лінійною стилізацією та часом спрощеним трактуванням форм, виразним колоритом, активним висвітленням бланок одягу, доволі гармонійними хоча без глибокої психологізації образами.

Култ святого Георгія був дуже поширений на українських землях, про що свідчить значний корпус житійної літератури та фольклорних

джерел: мотив воїна-зміборця знайшов відображення в духовних віршах, баладах і народних казках. Георгія Зміборця змальовували на фресках і численних іконах, посвячували в його ім'я храми та вівтарі. В образі звитязного воїна, що асоціювався в народних масах із захисником і заступником, знайшла втілення ідея перемоги добра над злом, яка була співзвучна з духовними тенденціями епохи.

Література

1. Вигодник Ангеліна, Карпюк Людмила. Житійні ікони XVII-XVIII ст. з колекції Волинського краєзнавчого музею // Волинська ікона: дослідження та реставрація: зб. наук. праць за матеріалами XIII міжнар. наук. конф., 2-3 верес. 2006 р. – Луцьк-Володимир-Волинський – Луцьк, 2006. – Вип. 13. – С. 67-73.
2. Волинська ікона XVI-XVIII ст. Каталог та альбом / [авт. уп. С. Кот та ін., вступ В. Александрович]; під ред. С. Кота. – Луцьк: ТОВ Спадщина, 1998. – 102 с.: іл. – (НАН України, Ін-т історії України, Волинський краєзнавчий музей).
3. Кирпичников А. Источники некоторых духовных стихов // Журнал Министерства Народного Просвещения. – М., 1877. – Ч. СХСШ – Октябрь. – С. 133-150.
4. Мифы народов мира. Энциклопедия: в 2 т. / гл. ред. С. А. Токарев. – М.: Сов. энциклопедия, 1991. – Т. 1. – А-К. – 671 с.; ил.
5. Мороз Ярина. Культ св. Юрія в середньовічній українській культурі та іконографії // Історія релігії в Україні. Науковий щорічник. – Книга II. – Львів: Логос, 2008. – С. 534-541.
6. Полное Собрание Русских Летописей. – М., 1897. – Т. 1.
7. Рапов О. М. Русская церковь в IX – первой трети XII в. Принятие христианства. – М.: Высшая школа 1988. – 416 с.
8. Ричков П. А. Луц В. Д. Архітектурно-мистецька спадщина князів Острозьких. – К.: Техніка, 2002. – 168 с.; іл. – (Національні святині України).
9. Ричков П. А. Луц В. Д. Сакральне мистецтво Володимира-Волинського. – К.: Техніка, 2004. – 192 с.; іл. – (Національні святині України).
10. Сидор Олег. Волинське малярство XVII-XVIII століть // Образотворче мистецтво. – № 2. – 1988. – С. 18-21.

Живописна збірка Новомалинського замку XIX ст.

Новомалинський замок – одна з найвизначніших магнатських резиденцій на Волині. Він побудований у кінці XVI ст. князем Скригайлом Ольгердовичем. Протягом існування замку його власниками були відомі шляхетські роди: Єло-Малинських, Сосновських, Довгеллів.

Мистецька збірка замку почала формуватися за володіння Сосновських. Представники цієї родини зібрали у замку колекцію картин, скульптур, речей декоративно-ужиткового мистецтва. Цю традицію продовжили і представники роду Довгаллів.

Левову частку мистецької колекції у Новомалині становив живопис. Живописна збірка була представлена картинами та портретами відомих історичних постатей того часу. Це, зокрема, “Видіння Святого Ієроніма”, “Сусанна і старці”, “Лот з дочками”, “Едуард I прощається зі своєю сім’єю”, “Портрет невідомого в червоній шубі”, портрети князя Василя-Костянтина Острозького, його дружини Софії Тарнавської. Ця колекція у 1918 р. була конфіскована, і таким чином врятована від загарбників тодішнім директором Острозького музею Й. Новицьким.

У 1883 р. у Новомалинському замку М. Кітіцин виявив портрет князя Костянтина-Василя Острозького та його дружини Софії Тарновської. Портрети належали колекціонеру О. М. Лазаревському, про них були зроблені публікації в журналі “Киевская старина” (1883 р.). Згодом портрет князя потрапив до краєзнавчого музею в Житомирі, а портрет Софії Тарновської був втрачений. Але залишилися фотографії з цих портретів фотографа Мартвіха. У тому ж 1883 р. учитель малювання Острозької гімназії Сваричевський зробив копію портрета К.-В. Острозького, яка нині експонується в краєзнавчому музеї Острога. На фотографії Мартвіха видно, що портрет князя не прямокутної, а овальної форми. Очевидно, це пізня копія з прижиттєвого портрету. Майже ідентичними з нею за формою, розмірами і композицією є копії з портретів сина В.-К. Острозького князя Януша Острозького та дружини Іллі Острозького Беати Костелецької, що експонуються в Острозькому краєзнавчому музеї. Це може свідчити про те, що вони створювались одночасно для однієї галереї, яка, можливо, була у Новомалинському замку. Існують ще дві копії XIX ст. із того самого портрету К.-В. Острозького (нині знаходяться в історичних музеях Москви і Львова). На портреті з Новомалинського замку К.-В. Острозький виглядає набагато молодшим, ніж на портретах із Львівського національного музею українського мистецтва. Очевидно, портрет створений у

1560-1580-ті роки, коли політична і економічна могутність князя досягла свого апогею. Це пояснює ідеально типізоване зображення, характерне для портретів доби Відродження, у якому особистість сприймалась як універсальний носій чеснот людства взагалі, ширший від будь-якої соціальної групи, тому ідеальне узагальнення образу, поєднане з виявленням індивідуальних рис, переважали над соціальною характеристикою. Портрет К.-В. Острозького тісно пов'язаний з таким західноєвропейським ренесансним еталоном. Проте в ньому є одна деталь, що більше не зустрічається в жодному портреті того часу. Князь пересипає з руки в руку золоті монети. Цю деталь по-різному намагались пояснити мистецтвознавці. На думку П. Білецького, гроші в руках князя означали, що він передавав церкві якусь певну суму грошей; на думку Р. Михайлової гроші принесли від себе копійсти, а насправді князь тримав у руках вервечки, або якусь іншу річ. Також цікаву версію щодо загадки портрета князя висловив у історичному романі “Реліквія” письменник П. Кралуєк: “спочатку князь був зображений з якоюсь цінною річчю, яку пізніший копійст дозволив собі “переінакшити” [5; 248 с.]. Ліва рука князя, розвернута долонею догори, явно підставлена під монети, які падають в неї з правої руки. За часів князя К.-В. Острозького монети, скріплені ланцюжком, могли служити і чотками. Ця деталь була головною в характеристиці портретованого. Вона розповідала про сутність його особистості – особливу набожність, релігійність, або ж активну економічну діяльність, розбудову князівства, накопичення капіталу, що з позицій гуманістів Ренесансу розцінювалось позитивно, оскільки багатство, використане для інших, не було метою життя і не обмежувало вищих духовних стремлінь особистості. Отже, цей портрет виявляє ще одну важливу рису українського ренесансного портрету. Поряд з узагальнюючою ідеальною типізацією, підведенням особистості під якийсь певний еталон, майстри Відродження намагались виявити в ній щось незвичне, оригінальне, неповторне, характерне тільки для неї, навіть якщо це і не вкладалося в загальноприйнятий стандарт, що ставав все менш регламентованим.

Портрет дружини князя К.-В. Острозького – Софії Тарнавської на світліні Мартвіха, очевидно також є пізньою копією XIX ст. із прижиттєвого портрету. Портрет дружини старшого брата К.-В. Острозького – Іллі – Беати Костелецької зберігся в копії XVII ст. Ці портрети дають уяву про жіночий ренесансний портрет, у якому домінує синтетична ідеальна типізація образів. Портрет Беати донаторський, про що свідчить сувій в руці Беати; він міг бути написаний для рівненського костелу, заснованого нею в 1548 році. Можливо також, що портрет малювати з більш раннього зображення, написаного до дня весілля Беати з князем Іллею Острозь-

ким, що відбулося 14 лютого 1539 року. Сукню Беати прикрашають два намиста з перлів, скріплені нагрудною прикрасою – канаком.

Портрет Софії Тарнавської міг бути створеним між 1553 роком її шлюбу з Костянтином-Василем Острозьким та 1570 роком її смерті (ідеалізація зовнішності не дає можливості визначити вік портретованої). Софія Тарновська, як свідчить епітафія на її надгробку, “найпрекрасніша душою та обличчям, а насамперед величчю духу, мудрістю, шляхетністю, ласкавістю, любов’ю до Бога і милосердям до людей”. Очевидно, той самий майстер є автором і портретів Острозьких княгинь. Постаті зображених зрізані нижнім краєм рами по пояс і руки покладеш на нижній брусок рами. Такі композиції доволі часто зустрічаються в західноєвропейському мистецтві. Портретовані зображені ніби у вікні будинку, а їх руки покладені на підвіконня. Тут простежується ренесансна концепція “картини-вікна”, пов’язана зі створенням реального вікна з прозорим склом. Картина сприймалась як вікно, у якому художник розглядав все, що там намальовано. Портрети княгинь приваблюють своєю красою. В них втілилось ідеальне синтетичне уявлення гуманістів про прекрасну жінку, в якій шляхетна стрункість постаті з розвинутими, але не надто підкресленими формами поєднується з витонченістю рис обличчя. Загальногуманістичний ідеал не позбавлений соціальної конкретності. Беата та Софія – зразкові придворні дами, яких відзначають багате вбрання, гідна постава, витончені риси. Але соціальна характеристика не переважає над гуманістичним ідеалом.

На українських землях склалися окремі типи портретів – міщанства, духовенства, шляхти, козацтва, що відповідало соціальному поділу суспільства. Вони мають багато спільних рис, які найвиразніше втілені у портреті шляхти, так званому “сарматському портреті”. До цього типу належить і “Портрет невідомого у червоній шубі”. Підкреслене почуття гідності, власної значимості передано у сарматського портреті за допомогою достатньо простих, але надзвичайно виразних засобів – зображенні людського тіла й антуражу у вигляді площини форм, підкреслених лінією, відсутності глибини і перспективи в передачі інтер’єру, включенні до складу композиції гербів і пояснювальних, переважно біографічних, написів. Постійна загроза нападу Туреччини формувала ідеал доброго лицаря-християнина. На основі цього ідеалу героя, що уславив себе в боях, виникла теорія “*Homo militaris*”, яка воскрешала стереотипи мислення лицарських середньовічних орденів і ставала стрижнем лицарського сарматського портрету, в якому головним критерієм вартості людини вважалась войовничість, належність до нащадків мужнього племені сарматів. Портретований сприймався, насамперед, як носій лицарського статусу,

захисник вітчизни. Головні риси сарматського парадного портрету – родовий герб, панегіричні написи, тверда, впевнена постава, гонорові жести рук, що завзято тримаються в боки або тримають атрибути влади чи зброю. Чи не найхарактернішою деталлю стає рука, покладена на ефес шаблі. Фізіономічна точність, навіть підкреслення до гротеску індивідуальних особливостей обличчя, не розкривали індивідуальних характерів, тому що головним в оцінці людини були не її особливі риси, а спільність із войовничим плем'ям нащадків сарматів. За таким зразком намальовані портрети дітей і онуків К.-В. Острозького. Я. Бондарчук зазначає, що “В цьому творі поєдналися кращі досягнення українського портретного малярства XVIII ст.”[6; 51 с.].

У наукових колах висловлена гіпотеза про те, що це портрет Байди Вишневецького. Але відомий мистецтвознавець М. Бендюк стверджує, що це портрет придворного слуги князя К.-В. Острозького Яна Богдана Сусли, який прославився своєю надмірною любов'ю до їжі [1]. Роботи невідомих авторів, такі як “Сусанна і старці” (або “Спокуса Сусанни”), “Видіння Св. Ієроніма” та інші нині експонуються у Острозькому краєзнавчому музеї. Ці картини яскраво виражають емоції зображуваних, палітра кольорів дуже насичена і переважно темна. Отже, можна зробити припущення, що це роботи доби Ренесансу. Ймовірно, вони придбані власника десь з-за кордону, або ж подаровані господарям маєтку.

Отже, живописна збірка Новомалинського замку представлена картинами і портретами невідомих художників. Всі роботи виконані на професійному рівні, отже можна зробити припущення, що вони або виконувалися на замовлення заможних людей, або були придбані власниками замку з-за кордону. Нині, в силу різних обставин, збірка розпорошена по різних музеях України. Картини: “Видіння Святого Ієроніма”, “Сусанна і старці”, “Лорд з дочками”, “Едуард I прощається зі своєю сім'єю”, “Портрет невідомого в червоній шубі” зберігаються у Острозькому краєзнавчому музеї, портрет князя В.-К. Острозького у Житомирі, багато речей колекції було втрачено.

Література

1. Інтерв'ю з М. М. Бендюком, мистецтвознавцем, реставратором. (3.02.2011р.)
2. Фонди історико-культурного заповідника м. Острога – (Фонди ОДІКЗ).– Фонд 1. – Опис 7. – Справа 3.– Одиниць зберігання 18. – 18 арк.
3. Фонди історико-культурного заповідника м. Острога – (Фонди ОДІКЗ).– Фонд 2 – Опис 4. – Справа 9. – Одиниць зберігання 9. – 5 арк.
4. Архів князів Сангушків. – Львів, 1887.
6. Волинська книга: історія, дослідження, колекціонування. – Наук. збірник. Випуск 1. – Острог, 2005. – 103 с.

5. Реліквія: [роман] / Петро Кралюк. – Острог: Видавництво Національного університету “Острозька академія”, 2010. – 290 с.

6. Бондарчук Я. В., Бендюк М. М. Портрети князів Острозьких XVI – першої половини XVII століття [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://istvolyn.info/index.php?option=com_content&task=view&id=1277&Itemid=25.

Софія Острозька, з Тарновських (1534-1570).
Дружина князя Костянтина-Василя Острозького

Соціокультурна антропологія Прота Потоцького і його натхнення «фарфорова» ентелехія в світлі ідей масонства

Велич першого українського м'якого і твердого фарфору пов'язують з двома нащадками славних шляхетських родин, котрі намагалися створити місцеві репрезентативні та щоденні форми порцеляни на українських землях. «Вічна духовна субстанція», котра, за І. Гете, виявляється в особливо обдарованих людей, стала тією складовою, без якої наприкінці XVIII століття в Україні ніколи б не з'явилася фарфорова та фаянсова «дійсність». Творча енергія декількох людей близько 1783 р. вилилась у реальність, що півстоліття перед тим здавалася немислимою і неможливою. В Україні було засновано одразу два перших виробництва вишуканого фарфору – в Чуднові Протом Потоцьким та в Корці Юзефом Чарторийським. І якщо доля другого підприємства стала частиною історії світового промислового мистецтва, перший порцеляновий бренд наших земель вже понад 225 років лишається майже невідомим навіть для вітчизняних дослідників, а тим більше для поляків, європейської спільноти.

Історія самого раннього виробництва на теренах Волині, як і його продукція, поки що лишається не описаною. Чуднівська «порцелярня» досі належним чином не введена до наукового обігу, можливо, її вироби зовсім втрачені. Та навіть сам історичний факт спроби виготовлення елітарного фарфору на землях України наприкінці XVIII століття вартий того, аби дана інформація стала набуток архівістів, археографів, краєзнавців, культурологів, мистецтвознавців.

Щодо особистості власника означеної фабрики, існує небагато уривчастих відомостей, котрі варто було об'єднати хоча б у блок первинних джерел як підготовчий матеріал для подальших поглиблених досліджень.

Важливими є не лише історичні реалії, а й усвідомлення певних рушійних сил – мотивацій закладення першої мануфактури фарфору в Україні. Весь напрацьований досвід першопрохідців згодом став банком даних наступних підприємств, частиною спадку доби XVIII століття, що певною мірою вплинув і на визначення напрямку розвитку мистецтва вітчизняного фарфору-фаянсу XIX-XX століття.

Ентоні (Антоній) Протазій Яцек Потоцький, у слов'янській інтерпретації Антон Протазій, або скорочено Прот, був відомим аристократом свого часу. Він походив з родини польного коронного гетьмана Речі Посполитої, каштеляна Кракова Андрія (Анджея) Потоцького (?-1761 рр.), сина Станіслава «Ревери» Потоцького, великого коронного гетьмана, який

заснував місто Станіславів (Станіслав, нинішній Івано-Франківськ) і володів майже всією Галичиною та Покуттям. Один з найбільш освічених людей свого часу, Прот Потоцький прожив недовге, але яскраве життя, віхи якого співпали з закатом Речі Посполитої і підйомом України-Руси у складі Росії. Проту Потоцькому, крім Станіслава, належали частина Львова, великі маєтності на Поділлі, Волині, Київщині.

Він був останнім власником станіславського палацу, котрий володів ним після того, як Галичина 1772 року відійшла за першим переділом Польщі Австро-Угорщині. Саме у нинішньому Івано-Франківську, що з середини століття славився як «серце королівства», оскільки за рівнем життя і своїм укладом дорівнював Варшаві та Львову, 1783 року приймали австрійського імператора Йосифа III. Сучасники так описували Станіславів: «Має він величний палац, збудований гарно й декоративно з каменю. Ринок, доми, мешканці й арсенал відзначаються над всі інші міста Руси... Роблячи висновок з одягу чоловіків і жінок, не менше також з частих ярмарків, які щодо багатства й різноманітності товарів не поступалися ярмаркам у Львові та Варшаві, можна б назвати Станіславів серцем королівства, хоч його околиця зовсім знищена» [42].

Тоді до «ідеального» міста з'їхалася вся велика родина Потоцьких [42]. Імовірно саме для цього прийому готував свою найбільш ранню фарфорову продукцію останній власник міста з Потоцьких, котрий є першим у вітчизняній історії відкривачем секрету порцеліну на українських землях. Офіційно він володів Станіславом впродовж 1792-1801 року. Через складні родинні домовленості права на місто йому передала Катарина Коссаковська з Потоцьких, котра сама набула цю власність 1771 року [52]. Певним чином досвід упорядкування цієї маєтності Галичини родичкою упродовж 1770-х – на початку 1780-х рр. Антоній Протазій використовував у плануванні й облаштуванні Махнівки (нині с. Комсомольське) неподалік тодішнього Казатина (тепер Козятин). Свою нову «Маленьку Варшаву» він відтворив в інших спадкових маєтностях на теренах Київщини (сучасна Вінниччина), котрі дісталися йому від діда-батька та їхньої родини.

Онук белзького воєводи Антоні-Міхала Потоцького (пішов з життя 1766 р.), Прот (Антоні Протазі Яцек) Потоцький походив з родової лінії «Золота Пилява», започаткованої Стефаном Потоцьким. Син Гузівського (в іншій транскрипції Гузувського, Гурівського) старости, графа Яна Проспера Антонія (Івана Антоновича) Потоцького (пішов з життя 1762 р.), народився 11 листопада 1761 року в Гузові на Сохачевській землі Равського воєводства. Він був єдиним сином в родині гузівського старости та Паули Шембек, перший раз заміжньою за Целестином Лубенським.

По матері Прот Потоцький мав зведеного брата Фелікса Владислава Лубенського (1758-1848 рр.), котрий виховувався до п'яти років у матеріно́й матері, а потім батькового батька. Перший чоловік Паули помер 1759 р. [36]. По смерті другого чоловіка, генерал-лейтенанта війська коронного (помер у 27 років), жінка знов лишилася з немовлям на руках. Ян Проспер також відійшов у вічність, коли сину було лишень близько року. Дочка Марека Шембека, мати Прота, вийшла заміж втретє. Її останній чоловік, князь Анджей Огінський, був воєводою троцьким. Жінка переїхала до нової родини. Сина, народженого у день святих Протазія та Яцека, взяв на виховання дідусь Антоні Міхал Потоцький у Кракові [11, 545-546]. Оскільки останній чоловік невістки був дипломатом, вона роками жила за кордоном.

Після смерті батькового батька, на честь якого носив перше ім'я, коли Проту було лише п'ять років, опікунами стали інші чоловіки цього сімейства, котрі доводилися далекими родичами. Спочатку впродовж року праправнук Стефана Потоцького, син Яна Потоцького та Констанції з Собеських – Йоахім Потоцький (помер 1791 р.). Сестра цього опікуна Анна другим шлюбом була заміжня за Францішеком Якубом Шембеком, інфлянським каштеляном, родичем матері Прота Паули.

Згодом, через невідомі обставини, вихованням хлопчика зайнявся інший родич з боку батька, Петро Потоцький, щезецький староста. З восьми до дванадцяти років (1769-1773 рр.) навчанням Прота керував педагог і перекладач, піяр, ксьондз В.Нафальський. Впродовж цього часу вони вдвох перебували за кордоном, на березень 1774 р. юнак знаходився у Кракові. Тоді він познайомився з колишнім єзуїтом М. Оссовським, що вплинув на формування його світогляду і прищепив зацікавлення до промисловості, торгівлі, політики, економічних наук [11, 545-546].

Юнак отримав блискучу на той час освіту в Польщі, надалі практикувався у «вояжах» по світу, жив за кордоном і вивчав різноманітні галузі фабричної та сільськогосподарської промисловості. Окремо досліджував теорію та практику економіки інших країн, а також банківську справу. Невдовзі йому знадобилися усі набуті знання для впорядкування власних маєтків, котрі перед тим були в господарстві різних опікунів [11, 546]. Відносно деякої спадщини ще й тривали судові процеси, отже «приймати» свої ж землі інколи доводилося шляхом виборювання їх у суді. Це були важкі часи для Протазія, однак вони сформували в ньому стійкість, непохитність характеру, вміння йти «ва-банк», ризикувати й постійно експериментувати.

Відсутність найближчих людей поруч, власного «тилу», необхідність самостійно вирішувати важливі питання трохи не з підліткового віку, обу-

мовили у молодого чоловіка низку унікальних вмій і навичок, а також лідерських якостей характеру. Ще зовсім молодим він став передовою людиною свого часу – в одній особі управлінцем, фінансистом, юристом, промисловцем, агрономом, торговцем, купцем, банкіром. Крім того, позиціонував себе як просвітник і гуманіст, меценат (вкладав кошти у твори мистецтва й архітектури, допомагав біженцям з інших країн, підтримував новітні політичні, наукові та соціальні впровадження). Спочатку, повернувшись на Батьківщину, Прот Потоцький заснував три банківських контори – у Варшаві, Херсоні й Махнівці на Брацлавщині (надалі на Київщині, нині терени Вінниччини). Остання, крім іншого, обслуговувала Дубенські та Львівські контракти [11, 548].

Близько 1782 року кар'єра Прота Потоцького зазнала найвищого злету. В 21 рік, успадковані від батька 6 млн. злотих, вкладені до голландських банків, почали давати високі прибутки. Завдяки репутації Оссовського, котрий брав участь у всіх важливих проектах свого підопічного, Прот Потоцький посів місце серед найвпливовіших банкірів і підприємців. Це стало можливим після банкрутства Адама Понінського. Останній був депозитарієм багатьох шляхетських маєтностей до 1782 р. [9, 545-546]. Частину з них, після складних і ризикованих фінансових оборудок, відкупив та виборов у судах Прот Потоцький. Він працював над плануванням розбудови своїх маєтностей за новими, гуманістичними поглядами, великий вплив на які справляли родичі, майже однолітки, Северин та Ян Потоцькі, а також Станіслав Щенсний Потоцький.

Захоплений шляхетними справами, міжнародними проектами, Антоній Протазій не брав участі у політичній боротьбі, завдяки чому зажив слави і авторитету серед різних кіл суспільства. З кінця 1782 р. активно працював над Польською торговою компанією (інакше – Чорноморською), створеною за ініціативою та під патронатом Станіслава Августа Понятовського. Русійною силою польської торгівлі на Чорному морі вбачався експорт сільськогосподарської продукції з України. До праці в Компанії були залучені найвпливовіші люди епохи, а керував нею Прот Потоцький.

На Поділлі для юридичного забезпечення цього проекту були складені статут і договір Компанії у Вінницькому домініканському конвенті 17.03.1783 р., а наступним днем підписані «Закони Польської торгової компанії» [9, 545-546]. За цими установчими документами, архів, контора та каса забезпечувались з Вінниці, поблизу до якої перебрався на помешкання Прот Потоцький. Кожен акціонер мав можливість придбати 10 акцій по одній тисячі дукатів [11, 545-546], переважну кількість вкладників склали магнати Поділля та Волині.

Вже у 22 роки (народився 1761 р.) Антоній Протазій упорядковував «ідеальне» місто Махнівку, що знаходилося на відстані двадцяти верст від Бердичева на Київщині (нинішня Житомирщина). Ще зовсім молодий спеціаліст з міжнародних економічних зв'язків, що був обізнаний у дипломатичних зносинах між країнами Європи і славився багатосторонніми здібностями, а також мав особливий хист до розвитку наук, мистецтв, промисловості, він перетворив містечко Махнівку на свою резиденцію. Її інфраструктура, вибудована у добу класицизму, була зведена за принципами «Високого Відродження»: величні палаци і громадські будівлі створювали образ «міста майбутнього», значної ролі у цьому просвітницькому проекті надавалося книзі.

Представники «народу книги» запрошувалися у містечко на особливих правах, для них передбачалися певні пільги на період заселення й облаштування, створювалися умови для релігійних потреб громад католиків, православних, старообрядців, юдеїв. У Махнівці, після оренди Бердичева у 1780-х рр. [11, 548], 1793 р. було засновано типографію (проіснувала до 1807 р.). Тут друкували, крім підручників для шкіл, єврейські й старовірські книжки на декількох мовах [34]. Релігійна й філософська спадщина літератури різних культурних традицій створювала неповторну ауру багатонаціонального міста та його окресів.

У цьому маєтку Прот Потоцький заклав великі суконні (текстильні), панчішні, крохмальні і каретні мануфактури, фабрики ковдр, капелюхів, стрічок, меблів, розбудував кам'яниці, започаткував великі ярмарки, на які приїздив люд з усіх усюд, у тому числі купці-іноземці. Особливо славились тоненькі панчохи міста, дуже модні наприкінці XVIII – на початку XIX століття, що були бажаним елементом гардеробу панянок. Назва містечка походить від поширеного тут на той час виду ремісництва – ткацтва (махналяда – основний агрегат ткацького верстату) [34].

У місті був створений великий промисловий комплекс, працювали голландські, французькі, німецькі, англійські майстри, випускали сукна, шпалери, тасьму, перкаль, паперові табакерки, візки, екіпажі, цілі «потяги», які збувалися у Гданську та Варшаві. Очолював сницарські виробництва каретник Шуберт [50], для гужового транспорту виготовляли і шкіру. Очевидно, в місті торгували кавою, оскільки саме з розповсюдженням «кофехаузів», що стали ознакою великоміського світського проведення часу вільних людей, пов'язується мода на фарфоро-фаянсові виробництва кінця XVIII – початку XIX століття.

Розвивалася молочна та м'ясна промисловість, що впливало на постійний попит різноманітного посуду і необхідність у розширенні його асортименту. З дозволу польського короля Станіслава Августа німці при-

гнали з собою червонястих корів голендерської породи, «гишпанських» тонкорунних овець, племінних коней. Край, котрий швидко зростав, був заселений голландськими колоністами і німецькими протестантами-мennonітами (т. зв. колонія Михайлин) від Махнівки до Самгородку (нині Козятинський район Вінницької області). Місцеве населення опанувало премудрості фермерства [35]. (Німці у цей час також були заселені на 20 гектарах землі в Корці князем Юзефом Чарторийським) [4].

Розвивалися торговельні шляхи, поєднані з Любаром та Ямполем, де були заведені виноградники, різноманітні виробничі майстерні, каретні й екіпажні виробництва, навіть підприємства з виготовлення органів тощо. У Любарі були створені бібліотека і школа. У Махнівці облаштований костел, для якого Прот Потоцький купив ікону св. Яна Непомуцена пензля Ф. Смуглевича [11, 548].

Для Махнівки було відновлено Магдебурзьке право, після чого власник узаконив статус позаштатного міста і влаштував магістрат. З Бердичева Прот Потоцький запросив євреїв та шляхту на поселення в спустошені після Руїни окреси. Завдяки пільгам, звільненню від податків на три роки й виділенню ділянки під регулярну забудову й, окремо, біля дністрових порогів, під цвинтар [38], тут оселилося близько 3000 осіб [22]. Махнівку того часу називали «Малою Варшавою», на її ринках торгували купці з різних країн, тут говорили на багатьох мовах світу. Муровану забудову центру міста, зведеного за пізньоренесансовими традиціями, володар доповнив аптекою, лікарнею, броварнею. Особистим прикладом він відроджував різноманітні галузі сільського господарства, розводив цінні сорти винограду, рідкісні квіти, очевидно голландські тюльпани.

Прот Потоцький впровадив у місті уніфіковану систему наведення порядку та судочинства, у компетенції якої був розгляд справ християно-іноземців з євреями. Усі прибутки Махнівки розподілялися на розвиток міста і перебували під наглядом виборної суддівської колегії з президента та двох асесорів, термін повноважень яких тривав 3 роки. Суд, що отримав назву «Порядковий», включав функції поліції, за виконанням вироків звертався до городничого. Всі спори вирішувалися через судові розгляди. За різними даними місто спочатку поділялося між Радзивіллами та А. П. Я. Потоцьким. Згодом, до 1795 р. повністю належало Проту, з 1796 р. стало центром Брацлавського повіту. З 1797 Махнівку було приєднано до Київської губернії. З 1798 р. А. П. Я. Потоцький стає одним з кількох співвласників міста [38].

У самій Махнівці та у 5-ти верстах від неї – в с. Глухівцях було знайдено рідкісні каолінові глини [13]. Очевидно саме вони тоді стали основними компонентами розробки нової рецептури тонкої білої кераміки

України. Досліді зі створення власної фарфорової маси, основні інгредієнти якої не потрібно було закуповувати, відкривали можливості фабрикації дороговартісних мистецьких зразків «білого золота», а також продажу компонентів, наприклад, Юзефу Чарторійському, маєтності якого знаходилися неподалік.

Родини мали тісні взаємини, дві з п'яти доньок власника Корця виїшли заміж за Потоцьких, зокрема найстарша Маріанна, котра згодом успадкувала корецькі володіння, дві за нащадків князів Острозьких – Любомирських та Сангушка, одна за Рищевського (за іншою версією Янішевського) [47, 32]. Близький родич Антонія Протазія – Северин, що народився 1762 р. в родині польського коронного кравчого графа Юзефа Потоцького й Анни Терези Оссолінської в Пикові на Поділлі (терени сучасної Вінниччини, нині Калинівський район) після падіння Польщі, маючи декілька маєтків у Радинському повіті Седлецької губернії, зав'язав тісні взаємини зі своїми сусідами – Чацьким і Чарторійським, котрі мешкали у Новій Олександрії (Пулавах). Можливо ці відносини Северина Потоцького, котрий разом з братом Яном отримав освіту в Женеві та Лозанні [41], були пов'язані з закордонними зв'язками Чарторійських. Адже представники цього роду єдналися з колами європейського масонства, тодішньої модної філософії життя представників просвітництва.

Крім Махнівки, граф Прот Потоцький, також володів Чудновом, колишніми маєтностями Острозьких. Ще після навали татар, яку «чудом» відбили, містечко на Київщині у польсько-литовську добу відходить до Польщі. 1507 р. польський король Сигізмунд I подарував чуднівські землі у спадкове володіння князю Костянтину Острозькому. У дарчій грамоті найвпливовішій особистості України XVI століття було дозволено збудувати замок та відновити ярмарки, як це було при Казимирі та при Київському князі Семені Олельковичі. Рід Острозьких володів землями до 1621 р., а потім маєтки перейшли у спадок до князів Заславських, і далі до князів Сангушків, бічної гілки роду. В 1753 р. Януш Сангушко продав Чуднівські володіння князю Федору Любомирському, той – Адаму Понінському, що у 1780-х рр. перепродав їх Проту Потоцькому [28].

Можливо, голландці, що оселилися в маєтку і підтримували комерційні стосунки з історичною батьківщиною, привезли Проту Потоцькому секрети Делфтського фаянсу. Адже навіть Корець перші шість років продукував м'який, а не твердий фарфор (протофарфор або фаянс). Багато українських родів, що сполонізувалися (як Острозькі, родинним гніздом яких було Дубно, або Чарторійські, родинним гніздом яких була Нова Чарторія поблизу Любара, центру історичної Болохівщини на Волині), отримали доступ до польсько-німецьких напрацювань в ділянці опанування новітніх технологій хімії і силікатознавства.

Родинні впливові зв'язки Антонія Протазія Потоцького з польською короною, що деякий час була поєднана з саксонським курфюршеством, могли бути тим козирем, що давав право на інформацію про необхідні умови випалу елітарного продукту з Майсену (1710 р. започаткування), Віденської королівської мануфактури (1719 р.), австрійського Аугсбургу (1721 р.), німецької фабрики «Хьохст» (1746 р.), Берлінської королівської мануфактури (1751 р.), низки фарфорових заводів Тюрінгії й інших німецьких земель, закладених протягом 1755-1783 рр. (близько двадцяти підприємств) [11, 127-128].

Після смерті короля Польщі Яна III Собеського, що був першим власником двох фабрик фаянсу – м'якої порцеляни на землях України (Жовква і Глинсько поблизу Львова) у 1770-х – 1790-х рр., у середині XVIII століття в Україні випускався лише фаянс. Він вироблявся на дочірній фабриці у Жовкві протягом 1744-1762/1763 рр. (власник – Михайло Радзивілл Рибонька). Наприкінці XVII – протягом XVIII століття, впродовж тривалого часу правителями Речі Посполитої, польсько-литовської федеративної держави, були Август II Сильний (з 1697 р.) та Август III (1734-1763 рр.) [11, 132].

Саме в час об'єднання Галичини і Волині у складі Польщі з Австро-Німеччиною, проходили роки навчання і стажування Прота Потоцького, молодого шляхтича-аристократа з дуже впливової родини. Пруський король Фрідерік II, котрий прийшов до влади 1740 р., сам перебував членом ложі вільних каменярів і сприяв поширенню ідей Просвітництва. Двоюрідний брат французького короля Людовіка XVI, герцог Орлеанський, 1771 р. поновив діяльність масонського братства [15, 78]. Це сприяло поширенню Європою моди на кодекс лицарської честі, в основі якого були християнські добродетелі: любов, надія, милосердя, прощення, єднання, щедрість, гостинність, істина.

Родич Станіслава (Щенси) Потоцького, члена організації «вільних каменярів» XVIII століття, що у 1780-х роках очолював ложу «Великого Польського Сходу» [7], Антоній Протазій, знаходився у тісних контактах з найбільш прогресивним людом тієї епохи, можливо і сам сповідував «свободу, рівність і братерство». Очевидно, до цієї ж ложі входив і нащадок славного українського роду Юзеф Клеменс Чарторийський, власник першої документально підтвердженої фарфорової мануфактури на українських землях, яку він розбудовував у Корці на Волині на початку 1780-х рр.

Найбільш рання продукція цього підприємства за різними джерелами була отримана впродовж 1783-1784 рр. Клеймилася вона масонським знаком «всевидяче око». Закладені перші дві волинські мануфактури, й у Чуднові, й у Корці, були майже одночасно, під час правління останнього

польського короля Станіслава II Понятовського (1764-1795 рр.), матір'ю якого була княгиня Олександра Чарторийська [11, 132]. «Брати» ложі, як правило спільно займалися алхімічними дослідженнями, тому варто припустити, що знайдені практично одночасно рецепти «білого золота» не були співпадінням.

Підтверджують цей факт такі обставини: з випущених 100 акцій корецької мануфактури 28 належало Юзефу (Йосипу) Чарторийському, а другий найбільший слот в 17 акцій – Проту Потоцькому, 12 Антонію Гедері (котрого джерелознавці не ідентифікують з місцевим панством або представником якоїсь певної професії, потрібної для фарфоро-фаянсового виробництва, вірогідно іноземцем, але можливо й предком відомого хронолітографа 1890-х рр. з таким самим ім'ям), й лише по дві Михайлу Мезеру та його старшому брату Вацлаву Мезеру [47, 19].

Може бути, що навіть знак «всевидяче око», котрий став візитівкою порцеляни Корцю, міг також вживатися для позначення (маркування) продукції підприємства Прота Потоцького. Це б пояснило різнотипність ранніх корецьких виробів з порцеляни-фаянсу, маса якої становить чотири окремі групи: погано спечений рихлий черепок фаянсу жовтуватого відтінку; кремовий, досить м'який і однорідний не рихлий фарфор; твердий білий тонкостінний елітарний фарфор (репрезентаційні, реномові, іміджеві твори на зразок вази для супу з сервізу Ізабелли Чарторийської «Пархатка» [16]); білий, з сіруватим відтінком, напівфарфор посередньої якості кшталту опаку, розрахований на міщан, купців, заможне єврейство, збіднілих шляхтичів і промисловців. Відомо, що ранні вироби Корцю часто зовсім не мали сигнатури та клейм (товарних знаків) [53, 42]. Це могло бути характерним і для чуднівських виробів.

У Чуднові, на початку 1783 р. граф Прот Потоцький започаткував фарфоровий, як писали дослідники, завод. Цьому сприяло багато чинників, у тому числі виробництво у місті поташу, наявність гути [53, 41]. Однак вироби цього підприємства швидше справляли враження м'якої порцеляни. Принаймні так вважав відомий дослідник української фарфоро-фаянсової промисловості Борис Лисін на початку ХХ століття. За його даними, у графі, де перелічуються заводи тонкої кераміки, котрі не працюють, продукція Чуднівського заводу в Житомирському повіті вважалася фаянсовою. Період діяльності підприємства за відомостями дослідника, інженера-хіміка і силікатознаця, що виріс у Звягелі (сучасний Новоград-Волинський) та об'їздив наприкінці ХІХ століття як поштовий кур'єр всю Волинь, обмежений кінцем ХVІІІ століття [13].

У розширеному переліку підприємств, зробленому через шістьдесят років після Бориса Лисіна Фаїною Петряковою, щодо Чуднова дані від-

носно матеріалу, з якого виготовлялася продукція, не проставлені [21]. Очевидно, дослідниця не мала точної інформації. Склад маси фабрику мануфактури Прота Потоцького, його рецептура також могли набувати видозмін, характерних для фаянсу, протофарфору і фарфору Корцю (нині Рівненська область), підприємства князя Юзефа Чарторийського початку 1780-х рр. Граф Антоній Протазій був надзвичайно передовою, винахідливою людиною свого часу, альтруїстом, меценатом і фінансовим генієм. Він дуже легко і водночас розважливо сприймав усі тодішні «ноу-хау», втілював свої креативні задуми з притаманною йому широтою й екстравертизмом. Прот Потоцький не мав кривих нащадків, жив ідеями своєї землі, прагнув полишити після себе добру пам'ять і любов народу.

1784 р. польський сейм затвердив працю «Польської східної торгової компанії», а її чільника нагородили орденом св. Станіслава. Як директор і фінансовий керівник структури, він провадив всі операції через торгово-банківську контору на Херсонській частині узбережжя Чорного моря. Вона отримала назву «Прот Потоцький і Польська компанія». Паралельно граф спрямовує сили на розбудову водних шляхів з Поділля (звів порт, митницю і карантин у Ямполі) до Херсона, а надалі й Одеси. З усіх південно-східних воєводств Речі Посполитої на чорноморські узбережжя звозили збіжжя, мед, віск, сушені фрукти тощо. Ці товари переправляли на експорт до Марселю (Франція) та Олександрії (Єгипет), й інші західні та східні порти. Існує висока ймовірність, що мед та всілякі ласощі могли перевозити у скляній тарі – різних слоїках, штофах (котрі ставилися в дорожні скриньки), тиглях чи більших тонкокерамічних посудинах: багатопорційних тазиках, відрах і діжках.

1784 р. Катерина II, прихильниця М. Оссовського, підтримувала торгові починання. Вона сприяла розвитку Кампанії, котра ходила під російським прапором. Адже за Кючук-Кайнарджийським мирним договором 1774 р. торгові судна Росії мали право вільно просуватися Чорним морем, Босфором і Дарданеллою. Прот Потоцький, що укріплював чорноморські порти імперії, і будував власні судна, мав підтримку з боку Потьомкіна. До компанії входили брат польського короля М. Понятовський та інші впливові пайовики, котрі вкладали кошти в банк Антонія Протазія. Навіть невеликі мита від таких масштабних проєктів наповнювали казну і дозволяли планувати інфраструктуру нових міст узбережжя.

В Кампанію були вкладені всі шість мільйонів злотих, залишених Проту Потоцькому батьком. Розбудовувалася мережа складів продовольчого сегменту вздовж Подільського та Брацлавського воєводств. У Любарі, де Прот заходився споруджувати сучасні на той час шлюзи (для цього вода Случі була відведена через канал, який зберігся до нашого часу), та

інших населених пунктах Волині розбудовувалися гідросистеми і канали. З Ямполлю відправлялися і промислово продукцію, котра сплавлялася до Бендер і Акерману, а звідти на кораблях кампанії переправлялися до інших країн. Оборот становив більше як півмільйона золотих на рік, експорт зерна зростав, впливаючи на підйом рільництва в краї, розбудову промислових підприємств [11, 545-546].

20 березня 1787 р. красу чуднівських мастків Прота Потоцького оглядав останній польський король, їдучи до Канева, на зустріч з Катериною II. Адже здавна через Чуднів пролягав шлях Радехів-Дубно-Острог-Заславль-Судилків-Полонне на Київ [10, 15] та Київщину. Для високого гостя господар влаштував званий обід. В садибі міста Станіслава Августа Понятовського, швидше за все пригощали з посуду власного виробництва. Страви могли готувати французькі, чеські, німецькі, голландські переселенці краю. З місцевих продуктів у Ямполі вирощували сортову виноградну лозу, в інших мастках розвивали медове, зернове, м'ясо-молочне господарство. Вірогідно, королівський стіл було сервійовано реномовими виробами Чуднівської фабрики фарфору, які були гордістю власника. Інколи за такої нагоди для монархів виконували і подарункові вироби, що могли лишитися нині десь у польських скарбницях. Меблі для інтер'єрів виготовлялися у Махнівці, кришталеве скло, що не поступалося божеському, на Чуднівській гуті неподалік. Огляд досягнень краю (Прот Потоцький супроводжував монарха із Чуднова до Фастова) справив велике враження на короля.

Прот Потоцький був знаковою фігурою при польському дворі, де йому довіряли найдорожче – наповнення казни держави. Тому цей прийом був не єдиною, а радше, черговою зустріччю двох впливових осіб. Відомо, що на тогорічній аудієнції з Катериною II, що відвідала Україну, в Києві імператриці російській був представлений родич і соратник у подальшому по одеських справах, Северин Потоцький [41].

За розбудову краю і значні досягнення на службі, яка де-факто не була військовою, однак сприяла дипломатичним зносинам і економічному розвитку держави, Станіслав Август вже у травні того ж року нагородив Прота Потоцького орденом Білого Орла [11, 546-548].

Міцна родина Потоцьких, в якій чоловіки були не лише талановитими військовими, мудрими розпорядниками сімейних коштів та спадщини, а й оберігачами духовного спадку своїх предків, гуртувала близьких і далеких родичів в один міцний рід. Северин (1762-1829 рр.) і Ян (1761-1815 рр.), діти Юзефа і Анни Терези з Оссолінських, а також Вінцентій (бл. 1746-1825 рр.) Потоцький (син Станіслава Потоцького та Гелени з Замойських, онук Юзефа Потоцького та Вікторії Лещинських), брали участь

в усіх банківських, фінансово-економічних, промислових і торговельних проектах Прота Потоцького. Всі троє з цих подільських Потоцьких мали відношення до масонів або Мальтійського ордену.

Їм покровительствував наступний після Антоні Міхала Потоцького Белзький староста Станіслав Щенсни (Фелікс) Потоцький (1752-15 (28).03.1805 р.). Син Юзефа, воевода руський, маршалок Торговельної конфедерації, господар Тульчина, Уманщини, Браїлова тощо, він перед тим володів великими маєтностями в Галичині. Після першого поділу Польщі 1772 р., коли західні землі України відійшли Австрії, Станіслав зробив столицею своїх володінь Тульчин. Тут 1775 р. було зведено величний затишний палац, у якому знаходилося місце багатьом родичам. У 1788 р. Щенсни за 20 тисяч дукатів купив у командуючого польською кавалерією, губернатора Варшави, першого міністра Августа III, графа Алоїзія Фрідріха Брюля, звання генерала артилерії коронної. Батьком останнього був Генріх Брюль (1700-1763 рр.), одружений на польці, графині Коловрат-Краковській. Він, як фаворит короля Августа II, міністр фінансів, військовий міністр іноземних справ, став першим міністром Августа III – короля польського і курфюрста Саксонського. Завдяки цьому мав доступ до стратегічних секретів Майсенської мануфактури, а від 1735 р. став і безпосереднім керівником першого підприємства з виготовлення фарфору в Європі.

Можливо деякі домовленості відбулися між графом Алоїзієм Брюлем та Потоцькими й по відношенню до створення на землях України першого виробництва твердої порцеляни. Адже Станіслав – кавалер ордену Олександра Невського та обох польських орденів, як автор трактатів про «Вічне безкоролів'я», «Про спадкування трону в Польщі» (Амстердам, 1789 р.), «Протестація проти трону в Польщі» (Амстердам, 1790 р.), «Відозва обивателя і послання до народу» (Варшава, 1790), «Історія натуральна, або забавне задоволення і позиція по Щенсни Потоцькому» (Махнівка, 1805, том I-III), навіть друкувався у видавництві, започаткованому Протом. З XVIII століття масонство поширюється в Речі Посполитій. Станіслав Потоцький став членом організації «вільних каменярів» і у 1780-х роках очолював ложу «Великого Польського Сходу», постійно контактуючи з Алоїзієм Брюлем у справах масонства.

Ян Потоцький, котрий народився в Пикові на Вінниччині, відомий мандрівник, публіцист, історик-етнограф, знавець багатьох мов, письменник і політичний діяч, 1778 р., саме перед відкриттям Протом фарфоро-фаянсового виробництва, служив в австрійському війську й брав участь у баварській війні. Протягом 1778-1779 рр. подорожував Італією, Сицилією, Тунісом і Мальтою, де ходив з Мальтійським орденом проти

берберських піратів. 1783 р. він досліджував старожитності Угорщини та Сербії, а від 1784 р. вперше виїхав на Схід через Очаків. Провів близько шести тижнів у Константинополі й тоді ж з'явилися його перші літературні твори «Voyage» (т. I-II, видані в Парижі 1980 р.). Згодом повернувся до Польщі й 1785 р. одружився з Юлією Терезою Любомирською (1767-1794 рр.), дочкою великого коронного маршалка та Ізабелли Чарторийської, племінницею Адама Чарторийського.

1790 р. Ян Потоцький досліджував фізичні явища, брав участь у польоті на повітряній кулі над Варшавою. Мешкав у Тульчині, здійснював подорожі, очевидно морем, разом з дружиною до Франції, Італії, Голландії, Іспанії, Австрії. 1799 р. одружився вдруге на дочці Станіслава Щенсни Потоцького Констанції. З 1804 р. вивчав можливості російської торгівлі через Одесу. Надзвичайно цікавився політикою Росії та формуванням управлінських кадрів для зносин зі східними країнами, навіть розробив проект Азійської академії на основі власних досліджень Єгипту, Туреччини (1788 р.), Марокко (відвідав 1790 р.), Кавказу (1798 р.), Китаю (1805 р.), тощо. Постійно контактував з Протом Потоцьким, також одруженим на Любомирській. Старший син Яна від шлюбу з Юлією Любомирською – Альфред Потоцький – згодом одружився на Юзефі Чарторийській. Ще в 1790-х рр. Ян Потоцький заборгував банкірам Піотру Тепперу та Маззею великі суми коштів, однак йому вдалося реструктуризувати борг і виплатити його частками, уникнувши банкрутства [11, 590-596]. У цьому Яну і Проту Потоцьким, що опинилися в майже однаковій ситуації, допомагали майбутній тесть Станіслав Щенсни, а також рідний брат першого, Северин Потоцький.

Після навчання погодків Яна і Северина у Женеві й Лозанні в 1774-1778 рр., впродовж року їх вихованням займався швейцарський пастор Констанц. У 1779 р. досяг повноліття і Прот, який, можливо, також навчався у тій же «країні банків». На користь цього свідчить наявність на його панчішній мануфактурі в Махнівці 8 майстрів, вивезених з Швейцарії за контрактами, які на 1797 рік вже навчали 16 учнів та прядильниць на 24 залізних та 10 циліндричних верстах [17, 249].

Про панчішну фабрику, яка діяла щонайменше протягом 1797-1803 рр., єдине на землях України кінця XVIII століття виробництво такого роду, відомі деякі подробиці. Так, вона випускала панчохи вовняні (по 70 коп.), «ниткові» (по 90 коп.), та, ймовірно шовкові (до 2 карб.). Окрім цього асортименту для дам, що, напевно, включав також різноманітні під'язки, банти, пояси тощо, фабрика виготовляла також так звані че(и)кчирі (від тур. çakşug – штани) – формені вузькі кавалерійські штанці, котрі носили гусари, інколи зі шкіряними обшивками. Остання продукція

коштувала в межах 6-ти – 15-ти карб. за одиницю. Цього сегменту виробляли до 150-ти дюжин щорічно, жіночого на загаль – до 400 дюжин [18, II – 42]. Вірогідно, за мірками того часу, прибутки від цього промислового бізнесу були шаленими (близько 8 тис. панчо на рік і 1 тис. 800 одиниць чекчирів), і дозволяли розширяти землі маєтків та розбудовуватися.

На спадкові кошти Антоній Протазій Потоцький зміг викупити другу частину Махнівського ключа в Радзивіллів у Київському воєводстві, потому Любар у Волинському воєводстві (попередником Любара було давнє місто Болохів – стольний город Болохівської землі, згадуване в Іпатіївському літописі під 1150 роком, котрий у 1324-1386 рр. знаходився у володінні Любарта, сина литовського князя Гедиміна), далі Ямпіль і Качківку в Орловських (на них записав фондуш Краківської академії), Чуднівський ключ у Адама Понінського в 1782 р., а на 1792 від Коссаковської Станіславів і Лисець у Руському воєводстві неподалік Белзького воєводства, котрим раніше керував його дід Антоні Міхал Потоцький [11, 547-548].

Подільські, Волинські, Київські землі Прота межували з землями Вінцентія, Яна та Северина Потоцьких. Останній був відомим політичним і державним діячем, котрий належав до тодішньої прогресивної інтелігенції. 1785 р. він побрався з кн. Анною Теофілією з Сапегів, що була у дружніх взаєминах з королем Станіславом Августом, і присвятив себе справам просвітництва і зближенням європейських гуманістів. Після взяття шлюбу, подружжя провело весільну подорож до Лондону, де налагодило тісні стосунки з вищим світом, із яким їх єднали справи масонів.

Северин входив до ложі «Świątynia Izis» («Святиня Ізіс»), дружина до «La Bienfaisance» («Добродійність»), а з часом, від 1810 р., навіть стала Великим Майстром масонської ложі «Éden» («Едем»). Сенатор від 1801 р., член державної думи, з початком правління Олександра I він стає наближеною особою до царського кола. Йому було доручено очолити попечительську раду зі створення Харківського університету, який Северин Потоцький відкривав 1804 р. Для цього закладу, як і для попередніх, а також для Віленського університету (від 1802 р.), він підбирав професуру. Викладацький склад формувався за порадами Гете з висококваліфікованих викладачів-іноземців, котрі надалі навчали місцевих педагогів [41]. Цей досвід знадобився для відкриття північнопричорноморських учбових закладів, котрі на той час перебували у відомстві Харківського навчального округу як молоді міста. Разом з герцогом Рішельє Северин Потоцький був дотичним до формування першої в Одесі комерційної гімназії, Шляхетського інституту (у подальшому – Рішельєвського ліцею), а від 1817 р. Миського дівочого училища.

На Одещині Северин заснував маєток Потоцьке, близько 1800 р. перейменоване в Северинівку. Звідти, а також з кримської власності «Лівадія», що з часом стала резиденцією російських імператорів, родина пізніше перебралася до Москви, з мешканцями якої підтримували тісні стосунки. У другому місті 1829 р. Северин і помер, проживши на чотири роки довше від свого родича, Вінцентія Потоцького, сина Станіслава.

Останній, значний політичний діяч і колекціонер, був членом масонської ложі «La Parfaite Egalite» («Досконала рівність»), закладеної у Львові 10.01.1779 р., а від лютого 1780 р., і після перерви, від 1785 р. – постійним її чільником. Власник Бродів, отриманих зі львівської спадщини, він перетворив свої подільські маєтності Немирів та Ковалівку, а також палац у Варшаві, на галереї мистецтва, яке збирав з усього світу.

З 1780-х років Вінцентій Потоцький займався вивезенням сільсько-господарської продукції через порти Чорного моря, на чому і заробляв капітал, і був зацікавлений в участі у торговельних операціях Прота Потоцького. Натомість завозив живопис, графіку, декоративно-ужиткові твори (серед яких значне місце посідав фарфор-фаянс), «історичні речі» (антикваріат) та книжки. Заради закупівлі більш цінних мистецьких виробів, позбувався частини закуплених раритетів.

Серед його постійних клієнтів були Станіслав Август Понятовський та російська імператорська родина, зокрема Олександр І. Потоцькі ще з XVII століття були кривно пов'язані з царською короною через шлюб нащадка Стефана Потоцького, який в молоді літа перебував в оточенні Яна Замойського, Павла, з Елеонорою Салтиковою [11, 575-576]. Протягом XVIII ст. рід зайняв на землях етнічної України роль некоронованих королів, як перед тим Острозькі. Не припиняючи добрі взаємини з усіма родичами російських, литовських, польських, французьких, білоруських гілок, Потоцькі мали добрі відносини з першими особами європейських держав.

Вінцентій збирав унікальні мармурові погруддя з усього світу, коштовні дзеркала, старовинні меблі, рідкісні книги, полотна Тіціана, Рембрандта, Рубенса тощо. Частина цих колекцій була описана Amia в каталозі «Catalogue des desseins, tableaux, miniatures, estampes, marbles, porcellaines [...] dans le cabinet de [...] Vincent Potocki» («Каталог малюнків, картин, мініатюр, естампів, робіт з мармуру та порцеляни [...] у кабінеті [...] Вінцента Потоцького». – Варшава, 1780). Значні суми коштів князь без ординації [11, 528-531] витрачав на поповнення колекції і збирання рідкісних, надзвичайних «заморських» зразків. Це, зрештою, призводило до його частих боргів та фінансових ризикових операцій.

Відомо, що через Піотра (Петра) Потоцького, рідного брата Вінцентія, посла до Стамбулу, польський король Станіслав Август передавав

дипломатичні подарунки з порцеляни. Зокрема, 1789 р. це був сервіз з Бельведеру, про який занотовано у Бізіера [52, 5]. Можливо, висилалися й інші презенти з тонкої кераміки, зокрема підприємств етнічної Польщі та земель України. Існує імовірність, що родина Потоцьких могла вивозити за кордон власні твори репрезентаційної порцеляни для в якості дипломатичних подарунків. Адже ще 1783 р. працювало виробництво в Чуднові, а з наступного року фабрика в Корці, де з часом Проту Потоцькому належало від 17 акцій (на 1789 р.) [47, 19] та 12 акцій (на 1795 р.) по 1000 злотих кожна (цебто на 12000 злотих) [28].

Другим опікуном Антонія Протазія був саме Піотр Потоцький, його наставниками і вихователями до певної міри стали і брати останнього: Вінцентій (перший опікун Прота після смерті дідуся), Юзеф (Йосип, Осип) – батько Яна, Северина, а також Францішек. Останній (1700-1772 рр.), котрого називали «малим королем на Русі», видатний політичний і військовий діяч свого часу, правнук Станіслава «Ревери», був онуком великого коронного гетьмана Фелікса Казимежа. Він мав добрі стосунки з родиною Салтикових і подорожував до Петербургу. Володів Уманню, Тульчином, а також Христинополем та Тартаковим, де побудував видатні пам'ятки архітектури та садово-паркового мистецтва.

Разом з Анною Ельжбетю з Потоцьких (1724 – 07.01.1772 р.) Францішек Селезій мав сина Станіслава Щенсного Потоцького, одруженого на Софії де Вітт (ім'ям якої названо відомий парк в Умані, спроектований позашлюбним сином Алоїзія Фрідріха Брюля і міщанки Аделаїди Метцель з Гданська, масоном Людвігом Метцелем [43]) та кількох доньок. Одну з них, Марію Анну (1743-1777 рр.), 1759 р. видав заміж за лідера польського масонства [24, 78-79] графа Алоїзія Фрідріха Брюля [11, 580-584] (1739-1793 рр.), генерала коронної артилерії. Вірогідно, саме цей династичний зв'язок уможливив появу секрету німецької порцеляни в родині некоронованих королів українських земель. Амбіції Потоцьких, що володіли землями Острозьких, були у родинних зв'язках з Любомирськими, Сангушками, Чарторийськими, Сапегами, Мнішеками, Вишневецькими тощо, володіли деякими маєтками Собеських, Радзивіллів, вимагали створення власного «білого золота».

(Зокрема, «Заложці» на Тернопільщині, де надалі існувала «фарфурна», були викуплені Юзефом Потоцьким (1673-1751) від Вишневецьких, Броди – від Якуба Собеського [11, 589]. В Лагодіві під Бродами Юзеф Потоцький заложив фабрику килимів, а вже його нащадки і послідовники «фаянсарню». Частина Махнівки і Чуднів Прот Потоцький купив у Радзивіллів й т. ін.). Вкладання коштів у антикваріат та елітарний фарфор було на той час питанням іміджу, і навіть справою честі. Великі складно-

щі в отриманні предметів розкоші лише додавали гостроти відчуттю по-вноти життя, а «дивакуватість» колекціонерів та меценатів сприймалася як їх обраність.

Наприклад, Северин Потоцький колекціонував рукояті тростей. Це не заважало йому не мати власного помешкання і майже 20 років проживати в Одесі у будинку Варваріна на Катерининському каналі [41]. Захоплення Вінцентія Потоцького високим мистецтвом періодично вартувало йому частин маєтностей, котрими доводилося покривати перевитрати коштів. Одним з близьких людей оточення, що споглядав і розділяв ці ризики, майже авантюрні обладунки, був Прот Потоцький. Розумний, перспективний молодий аристократ, що мав великий потенціал безбідно й успішно прожити своє життя лише на дивіденди від спадщини, також мав жагу до подорожей та складних розумових головоломок. Любов Прота Потоцького, який сам цінував високе мистецтво, і фабрикував першокласні скло та фарфор-фаянс, до екстремальних умов життя, ризику в складних операціях, врешті зіграли з ним злий жарт.

Часті відрядження спровокували певні проблеми у спілкуванні з дружиною, що вилилися у низку неприємностей. Деякі обставини особистого характеру та політичні чвари зіпсували його «кришталевий будиночок» майже втілених мрій. Підвели Прота одразу кілька обставин, у наслідок економічної кризи він на початку 1790-х рр. опинився банкрутом. Ще 1788 р. він веде листування з князем Григорієм Потьомкіним, продовжуючи лінію, започатковану дюжиною років раніше його компаньйоном, згодом (від 1790 р.) польським дворянином Піотром (Петером) Теппером-Фергюссоном. У листі від 14 лютого пише про гроші, переведені за купівлю населеного пункту Драбовка для Шамбольйона Бадені, переведені раніше, за які досі не була отримана маєтність (архів Бібліотеки Чарторийський у Кракові) [1]. Очевидно Прот Потоцький тоді виступав або посередником (ріелтором) або поручителем угоди. Фінансові трюки російських можновладців підривали не лише його матеріальну стабільність, а й авторитет серед клієнтів-європейців. Всі ці негаразди нашаровувалися на несприятливу політичну ситуацію у відносинах Росії та Польщі.

1789 р. Польща потребувала грошового займу у 30 мільйонів злотих. Прот Потоцький в числі інших кількох банкірів мав забезпечити цю суму через Геную та Голландію, однак після першого поділу Польща втратила довіру міжнародної спільноти. У повному обсязі гроші отримані не були, всілякі неустойки довели до зубожіння партнера графа – вихідця з Шотландії, головного постачальника родин монархів, у першу чергу Станіслава Августа Понятовського, аристократії та заможного дворянства

Польщі та Росії предметами розкоші з Франції, Англії, Голландії, Німеччини, засновника першого варшавського супермаркету (універсального магазину) на Медовій вулиці, власника Деражні на українських землях (сучасні межі Хмельницької області), банкіра Піотра Теппера (1713-1794 рр.), і підірвали всю фінансову схему.

1792 р. сеймом було утворено комісію з розгляду банкрутства п'яти польських банкірів, серед яких був і Прот Потоцький. І хоча 1791 р. граф отримав посаду Київського воєводи, а після другого розділу Польщі 1793 р. присягнув на вірність Росії, фінансовим справам це не допомогло. Антоній Протазій був прийнятий на російську службу за протекцією Станіслава Потоцького [11, 547], і поступово переводив до казни більшу частину з попередньо набутих маєтностей.

І хоча 1792 року Прот Потоцький ще відкупив у попередньої власниці Катерини Потоцької-Коссаковської місто Станіславів, через різні складнощі фінансового характеру скоро позбувся цієї частки свого майна [6]. У неї ж, завдяки родинним зв'язкам, близько 1793 р., після приєднання Галицької Русі до Австрії, він придбав палац Потоцьких [40] у Львові (у цей час місто стало столицею новоутвореного Королівства Галичини і Лодомерії).

Другим ударом 1793 р. була ганебна зрада красуні дружини, котра народила доньку від іншого чоловіка, за якого невдовзі вийшла заміж. Остання польська володарка звягельських, емільчинських (надалі в цьому маєтку також буде відкрито фарфорову фабрику) (нинішня Житомирщина), орепівських та паволоцьких (Сквирського повіту на Київщині) земель, колесницького ключа Мечиславівського повіту Могильовщини (сучасні терени Білорусі) Марія-Юзефа Любомирська (1773-1810 рр.), дочка генерала російської армії Каспра Любомирського, народила Емілію, записану у багатьох родословних Потоцькою, від Валеріана Зубова.

1793 р. подружжя розлучилося і поділило майно. Експрудина оформила шлюб з батьком своєї дитини, що доводився рідним братом Платону Зубову, останньому фавориту імператриці Катерини. Військова кар'єра Прота Потоцького цим фактом була повністю зіпсована, і, фактично перекреслена. Протягом 1794-1803 рр. махнівське і станіславівське володіння Антонія Протазія перебували в розгляді кількох комісій з банкрутства та передачі майна казни та кредиторам на теренах Росії та Австрії [11, 550].

Змушений покривати нестатки і маючи невлаштоване особисте життя, Прот Потоцький виїздить до Одеси, де стає першим поляком, що купує в новоутвореному місті землі. З 1793 р. він номінально перебуває на державній службі як таємний радник (за сучасною військовою ієрархією в чині генерал-майора), однак до 1796 розбудовується на новому місці,

знаходячись офіційно у відпустці. У цей час його паї, а також паї банкіра Шульця, що складала майже п'яту частину власності підприємства в Корці, після банкрутства варшавських банків переходили з рук в руки [47, 19]. Із занепадом банківських контор Прота Потоцького у Варшаві, Махнівці й Херсоні, почала занепадати і Херсонська кампанія [11, 549].

Домігшись призупинення справи про банкрутство шляхом доведення, що його реальне майно та прибутки перевищують суму боргів, Прот Потоцький добивається поступових виплат кредиторам. Під час праці комісії з обстеження його володінь, котра конфіскувала варшавську контору банку, а також фабрику перкалів, тобто коленкорів (тканини для виготовлення палітурок) у Лисобиках, Прот Потоцький шукає нових шляхів для швидкого повернення коштів [11, 549].

1794 р. до Хаджибейської бухти новозакладеного північнопричорноморського міста Одеса прибуло одразу сім кораблів з «грецьким товаром» (вино, оливки, фрукти). Прот Потоцький був першим купцем, котрий ризикнув почати екстремальний товарооборот з хлібоекспортом, традиція якого тривала з античних часів та доби Київської Русі. Перший чумацький обоз з зерном для «заморської» торгівлі був відправлений з Подільських маєтків графа [2], і став піонерським вдалим товарообміном Одещини, що в подальшому визначив шляхи притягнення коштів до казни міста. Загальносторонні здібності графа до наук і комерції, й у цьому місті уславили пам'ять про нього.

Від 1795 р. Прот Потоцький – перший одеський поляк. Крім нього, як надзвичайно поважного підприємця, що стояв біля витоків розвитку міста, лише самому Де Рибасу, та парі-трійці його найближчих друзів належало по декілька ділянок одеської землі. По чотири Іосіфу де Рибасу, інженеру-капітану Кейзеру, штаб-лікарю Мілашевському, по три майбутньому казначею ОСК, полковнику Чехненкову, капітану Біциллі, капітану другого рангу Бардаку, графу Сmekію, купцю Георгію Врето, графу Проту Потоцькому і графу Северину Потоцькому [2].

Цілком імовірно, що Антоній Протазій привозив до Одеси, крім провіанту зі своїх маєтностей, орієнтованих на сільськогосподарську і промислову продукцію, репрезентаційні сервізи для перших осіб міста. Адже Чуднів після передачі махнівських земель протягом тривалого часу лишався його форпостом на Київщині. Перед тим такі вироби отримували як дипломатичні подарунки найбільш шановані роди Європи від європейських монархів. Тому мати напоказ сервіз з родинним гербом або вензелем власника було надзвичайно бажаним елементом неписаного етикету аристократії. Так чи інакше, але згодом Прот Потоцький, котрий вкладав всі свої духовні й душевні сили, інтелектуальні та сировинні ресурси,

знання судової, банківської, промислової і купецької справи у розбудову Одеси, стає одним з найбільш впливових городян.

Навесні 1796 р. завершує питання з передачі свого майна у Галичині та на Поділлі у Лейпцизі, Варшаві, наступного року в Петербурзі [11, 550]. Врешті 1797 р. цього, вже шанованого, городянина міста Одеса було призначено сенатором третього департаменту, але за півтора роки він звільняється (очевидно у зв'язку з планами на переїзд до Вільна) [35]. Імовірно десь між 1798/1799 та 1800/1801 р. його фабрика фарфору-фаянсу в Чуднові могла прислужитися співвласникам Корцю, що мали шукати устаткування для відновлення праці підприємства після пожежі (фабрика Чарторийського згоріла з першого на друге січня 1797 р. і стала до праці після відбудови близько 1800 р. [47, 25]).

Саме через Одеський порт в Росії того часу було добре налагоджене ввезення англійського фаянсу [27, 11]. Може Прот Потоцький і був тим самим першим купцем, котрий компетентно зорієнтувався завдяки експерту Вінцентію Потоцькому, у мистецьких, комерційних, юридичних, дипломатичних аспектах співпраці з просування на внутрішній ринок цієї продукції. Маючи важливі завдання у справах просвітництва вільних каменярів, що сповідували принципи братерської любові, віри, милосердя й гідності (честі), Потоцькі, а деякою мірою і Прот, віддавали свої сили на створення суспільства майбутнього, де основним смислом життя буде пізнання божественного світла, символом якого є «Всевидяче око» («Око провидіння»), що уособлює – «Новий світовий порядок» («Novus Ordo Seclorum») [15, 263-291].

Після домовленостей про ввезення китайського посуду через Одеський порт, потреба у фабрикації фарфору та фаянсу в Чуднові, в основному, відпала. Прот жив далеко від Волині, без власної родини, не мав нащадків, більше опікувався соціальними проектами. Вірогідно, дешевий експорт задовольняв його скромні потреби. Якщо поступово чуднівське тонкокерамічне виробництво було закрите або перепрофільоване, виникає питання, куди звідти в цей період могли бути вивезені станки для формування фарфору-фаянсу? Думається, відповідь на нього може виявитися досить простою, і лежати на поверхні.

Очевидно, вони потрапили в Корець, що сильно погорів у 1797 р., саме у час, коли Антоній Протазій Потоцький вже відійшов від справ волинських маєтків, і бороздив моря зі своєю вічною невтомною жагою пригод, насиченості життя, азарту і сміливих чоловічих вчинків. Зорієнтований на віддачу своїх знань в соціум, для розвитку шляхетних справ, граф, займаючись питаннями міжнародних торгово-економічних зв'язків, очевидно, крім того, розробляв концепцію розбудови Одеси. Адже мав

успішний досвід створення «з нічого» «Мурованої Махнівки» за принципом «ідеального міста» Ренесансу, яку сучасники називали «Малою Варшавою» за красу і «музику» архітектури.

Діяльність Прота Потоцького свідчить про те, що він міг бути представником так званих «оперативних» масонів. При чому високих ступенів (ієрархія має 33 ступені, наприкінці XVIII – на початку XIX століття їх вже було 25 [15, 200]), оскільки володів практичними навичками та знаннями у галузі Семи Вільних Мистецтв та Наук, що охоплювали майже всі наукові впровадження окресленого періоду часу. Такі вільні каменярі користувалися величезним авторитетом за розробку та керівництво проектами спорудження величних палаців, замків, фортець, що потребувало значних знань у сфері технічних наук [15, 25]. Гуманіст, ідеаліст і водночас практик, Прот Потоцький, документально підтверджених даних за членство якого у масонських ложах ми не маємо, тим не менше міг просто допомагати родичам в їх організаційній роботі.

Всі його напрацювання в мистецтві могли стати в нагоді у ритуалах ложі. Зокрема, саме наприкінці XVIII століття була розповсюджена мода на ілюстративний ряд масонської атрибутики і символіки у вигляді скляних пляшок, в середині яких розташовувався цілий «театр» вільних каменярів. На українських гутах подібні вироби, так звані «ведмедики» з секретами, відомі з XV-XVI століття, у XVII-XVIII вони вже були масовим явищем. Британські аналоги кінця XVIII століття для навчання нових членів Братства, що унаочнювали збори військових масонів, були прикладами макетування «Лож у пляшках» [15, 145]. Імовірно, й підприємства українських земель могли опанувати цей сегмент виробів, що пояснює інтерес Прота Потоцького до іншого свого дітища – Чуднівської гуті, майже не описаної в джерелах з мистецтвознавства.

Щодо фарфоро-фаянсових виробів, у Братствах вільних каменярів наприкінці XVIII – на початку XIX століття використовувався величезний асортимент предметів. У виданні, присвяченому цій проблематиці, Кірка У. Мак-Налті «Масонство. Символи, тайни, вчення» 2006 року, наведено скульптуру, чаші для пуншу, кавники, таці, філіжанки, кухлі, молочники, тарілки, блюда, медальйони, прикрашені атрибутами та символікою різних лож. Особливо поширеним було виготовлення подібних предметів у Німеччині, Австрії, Данії, Англії, Франції, Китаї. Поступово членами спільнот «вільних каменярів» вироблялася особлива «зашифрована» мова й «етикет» подарунків масонів: наприклад, чашка з жабою в середині, отримана гостями на урочистих зборах однієї з британських лож, мала допомагати обдарованим зберігати присутність духу [15, 13-256].

Варто зазначити, що надалі вироби фарфоро-фаянсових фабрик Воли-

ні, до яких були дотичні Мезери, що пройшли французьку школу, клеймилися марками із зображенням масонських символів – варіації Всевидячого ока (Корецьке підприємство), зірок (Баранівський завод). Герб на баранівській чашці й декор на кухлі з блюдцем із Корцю у вигляді окремих знакових композицій зі схрещених луку зі стрілою та рогу (для пороху?); клинку та пера й т. ін. свідчить, що певна сакралізована функція виробів фабрик де Мезерів була наявна протягом всієї історії їх існування та розвитку, починаючи з 1810-х – 1820-х рр. Наприклад, ріг для пороху вказував на членів військової або військово-морської ложі, зірки, меч та хрест – були символами, що спиралися на атрибути ордену тамплієрів [15, 30-31].

Теми ночі, обраності, посвяченості, жертвоприношень (ритуальне «вмирання» [15, 172-173] в ім'я воскресіння душі, або індивідуального несвідомого, що вело до просвітлення) й окультизму з відсиленнями до Кабали, як такі, що не відповідали ідеології Країни Рад, до кінця ХХ століття будуть купіруватися цензурою. Тому у радянській історіографії ці питання свідомо опускалися. Однак протягом кінця ХVIII-XIX століття фарфористи – фактично окрема закрита каста посвячених, серед яких значну кількість становили іноземці-європейці та вихідці з усього семітизованого світу, що осіли на українських землях.

Оскільки члени лож вивчали не лише містичне вчення древніх євреїв, символи середньовічної майстерності обробки каменю й архітектури, але й алхімію та філософію, проходячи різні ступені розвитку духу, прагнули до спілкування з Вищою Сутністю, вони переслідували ті самі цілі, що й учасники древніх містерій [15, 45], вивчали езотеріку й астрологію [15, 72]. Збереглися уривчасті відомості про масонські збори вихідців з білоруських земель у маєтках князів Любомирських-Сангушків, зокрема неподалік Славути (нині Хмельницька область). Тасмна література, пов'язана з білоруським центром масонства Альбою [10, 54], та старовірська рукописна книга мали споріднену символіку й іконографію в ділянці астрологічних знаків, міфічних тварин, уособлень стихій тощо.

Практично на всіх заводах волинської групи, майстрами, головними інженерами й технологами працювали спеціалісти з Європи. Масонство тоді було дуже модною філософією життя, жагою до соціально-економічних реформ, осягнення «психіки» (устрою) буття, добродійності в ім'я космополітизму і єднання всіх гуманістів світу. Іноземці «задавали тон» розвитку приватних, акціонерних і казенних фабрик, куди їх запрошували з метою налагодження виробництва, привносили звичаї та традиції своїх земель на нових територіях. Можливо, ці люди обиралися з тих, хто сповідував нерозголошення секретів за масонським принципом «Почуй,

побач і мовчи [15, 257]», тому довгий час деякі питання розвитку вітчизняних виробництв фарфору-фаянсу були майже табуовані.

Ця обставина могла б прояснити закритість інформації про Антонія Протазія Потоцького, котрий, за даними більшості джерел, помер у віці сорока років, у 1801 р. Однак, нині знайдені документи у Державному архіві Вінницької області називають іншу дату і місце – 1812 рік, Вільно (помер 29.10, похований 30.10 там само [11, 550]). Місцезнаходження його могили невідоме, імовірно на це проллють світло литовські колеги. Нащадків у Прота Потоцького так і не з'явилося. Можливо, він займався у Балтиці започаткуванням нових банків або розробляв концепції щодо прокладання нових морських торговельних шляхів.

Адже море було частиною життя представників військових і військово-морських лож, оскільки наприкінці XVIII – на початку XIX століття європейські країни активно досліджували й колонізували далекі землі. Тоді масони відправлялися в плавання разом з колонізаторами [15, 121]. На них покладалася функція укладання дипломатичних стосунків, дослідження «заморських» ресурсів, територій, торговельних і сировинних потенціалів, тощо. Ця праця здійснювалася досить таємно, тому звіти тих подій не є відкритою інформацією. Масонами були представники інтелектуальної еліти, освічені вихідці зі шляхетних родин, діяльність яких не афішувалася й не розголошувалася.

Під враженням масонських ідей, знаходився рідний брат Прота Потоцького по матері, Міхал-Клеофас (в російській транскрипції Михайло Андрійович). Відомий державний, політичний діяч і дипломат, а також композитор світового значення, він створив «Полонез Огінського». Молодший від Антонія Протазія на 4 роки, Міхал-Клеофас народився 25.09.1765 р. в Гузові, родинному маєтку з боку матері неподалік від Варшави. Його батьком став третій чоловік матері – ошмянський староста, мечник литовський, секретар Великого князівства Литовського, троцький каштелян та воевода. Відомий як повноважний посол Польщі у Петербурзі, Відні, Берліні, Анджей Огінський (народився у 1740 р. в Тадуліно під Вітебськом – 1787 рр.) був досвідченим дипломатом, котрий представляв інтереси Польщі у Відні (від 1772 р.), Берліні та Петербурзі. Мати Прота жила з новою родиною у країнах, в яких її останній чоловік працював, зокрема в Австрії. Крім того, що Міхал-Клеофас виховувався освіченою матір'ю Паулою (Пауліною) Шембек та батьком, що Міхал-Клеофас виховувався під впливом дядька Міхала-Казимира Огінського (1728 – 31.05. 1800 р.), відомого скрипаля, музиканта, художника і поета-літератора.

Останній, що за материнською лінією походив зі славного роду Вишневецьких, починав кар'єру з великого чашника литовського у 13 років.

Надалі став депутатом Сейму і навіть був кандидатом на польський трон. Під час подорожі 1753-1761 рр. Європою (Берлін, Дрезден, Відень, Париж), Міхал-Казимир Огінський вступив до масонської ложі в Луклі [24, [24, 72]. Маючи владу, можливості і статки (1768 р. отримав булаву Великого гетьмана Великого князівства Литовського, якою володів до 1793 р.), у другій половині 1770-х рр. він створив власну капеллу та приватний оперно-балетний театр у своїй «садибі муз», яку називали «Поліськими Афінами», куди приїздила знать з усієї Європи на концертні сезони.

Дві театральні оперно-балетні трупи, високопрофесійний оркестр завдяки Огінському вивели цю резиденцію на рівень першорядного музичного центру, зробивши посередницею між Мангеймською школою та її послідовниками у Речі Посполитій часів короля Станіслава-Августа. Єдність музичних смаків європейських країн, до культури яких був дотичний Міхал-Казимир Огінський, і слов'янської традиції, спричинили появу низки імпровізацій, нової музичної мови, образно-емоційний зміст якої шліфувався науково. Одружившись 1761 р. на Олександрі Чарторійській (Сапезі, нар. 19.03.1730 – пом. 28.08.1798 р.), за якою родина отримала слонімську економію у Білорусі, Міхал-Казимир створив всі умови для підведення доріг до маєтку. Проклавши крізь поліські болота за допомогою дамб двох шляхів-трактів і знаменитого каналу, що пов'язав басейни Балтійського та Чорного морів (вклав у проект 12 млн. злотих), Огінський зробив доступною свою величну садибу-резиденцію для світової еліти.

Для театру, що початково містився у замку з 46 кімнат, в оточенні парку і численних павільйонів та будинків артистів, було зведено окрему споруду «Оперхаузу» (за проектом італійського архітектора Іноченцо Маріана). Задня частина сцени за потреби наповнювалася водою зі ставка, і на неї впливали справжні човни. З тильного боку будівлі, влаштованої за принципом віденського театру, були ворота для в'їзду кавалерії та машинерії, котрі використовувалися для показу битв. Декорації виконували кращі художники того часу. Частина великого ансамблю, котрий до 1776 р. складався з 56 музикантів, набиралася з придворних ансамблів у Ружанах або Несвіжі.

Балетна трупа, у якій нараховувалося близько 20 учнів, виїздила зі Слоніму на гастролі до Варшави та Дубна. В останньому місті на середину 1780-х рр. існувало п'ять різних лож, найбільше серед волинських земель. Вочевидь, Міхал-Казимир Огінський мав тісні контакти з засновником ложі «Цілковитої таємниці» князем Михайлом Любомирським та його помічником, генерал-лейтенантом Юзефом Любомирським [24, 74]. Оскільки в Дубно існувала окрема бальна зала при палаці, котра була піднята на півтораметрову висоту і декорована круглою колонадою [8], вочевидь, музикували та представляли оперно-балетні номери в замково-

му комплексі. Можливо, саме на одному з таких світських заходів Прот і познайомився зі своєю єдиною дружиною з Любомирських, відомою красунею і серцеїдкою, яка за своє коротке життя у 37 років встигла тричі вийти заміж.

Крім репертуару для польських, українських та російських гастролей, зв'язок гетьмана-просвітника з законодавцем музичної моди – пруським двором – підкріплювало виконання творів німецьких композиторів з Берліну. Особлива увага приділялася репертуару з Мангеймської школи віртуозів, скрипці, «гетман-кларнету» (як прозвало оточення музичний інструмент віртуоза-власника) та арфі. Про останній інструмент Міхал-Казимир Огінський написав на прохання французького енциклопедиста Дені Дідро, що захоплювався його грою, статтю у відому «Енциклопедію, або Тлумачний словник наук, мистецтв і ремесел».

Часте відвідування Міхалом-Клеофасом (1765-1833 рр.) двору дядька в білоруському Слонімі, котрий не лише був захоплений теорією музики і вдосконалював музичні інструменти (у своєму улюбленому музичному інструменті – арфі, довів кількість педалей до семи замість чотирьох), а й від 1781 р. був обраний Уповноваженим Великим Майстром Провінції Литва (чільником масонської ложі) та постійно подорожував (жив у 1780-х рр. у Німеччині, Бельгії, Голландії, Англії) [24, 72-73] Європою, стало і частковим захопленням Прота. В Чуднові також був облаштований театр, який відомий від початку XIX століття, коли цим маєтком почала опікуватися родина Михайла Чайковського, посла в Туреччині під ім'ям Мехмеда Садик-Паші. (Після розгрому польського повстання 1830-1832 рр. новий власник маєтків Прота Потоцького переїхав до Парижу під покровительство Адама Чарторийського) [24, 224-225].

Крім чуднівських впроваджень музичного життя, у Любарі була започаткована перша фабрика органів, котра виробляла продукції на 120 карб. на рік на початку XIX століття [17, 451], що відомо за таблицями, наведеними О. О. Нестеренко у виданні «Розвиток промисловості на Україні». Можливо ідея виробництва цих інструментів з'явилася у Прота Потоцького під впливом розробки унікальних інструментів його рідного брата по матері та дядька останнього за батьковою лінією. Відомо, що органи існували у багатьох костелах Волині, зокрема, в Полонному тощо. Можливо, цими інструментами планувалося забезпечувати концертні зали католицької музики, а також світські та освітні установи мистецького профілю у межах кордонів етнічної Польщі та Литви, що стала останнім прихистком Прота Потоцького.

Оскільки мати братів Паула Шембек померла лише 1797 р., існує імовірність, що вона допомагала своїм нащадкам скеровувати їхні взаємини,

чи навіть брала участь у спілкуванні кола родичів. Відомими представниками Шембеків на зламі 1720-х – 1730-х рр. були великий канцлер коронний Ян Себастьян Шембек, одружений з Евою Лещинською (любацької старости) та князь Ян Кшиштоф Шембек, вармінський єпископ (1724-1740 рр.). Другий, як ксьондз, міг опікуватися церковною музикою та органами для костелів. Відомо, що перші з названих родичів були власниками Кришталевої Гути, і часто замовляли сервізи та репрезентаційні келихи з художнього скла [44, 130-131] для власної родини.

Секрети мистецького скла опановували на декількох відомих виробництвах Анни Катерина Радзивілл (1676-1746 рр.), котра заснувала гуту скла в Налібоках і дзеркал в Уріччі (нині терени Білорусі). «Склярні» дружини Михайла Казимира Рибоньки (1702-1762 рр.), віленського воєводи й великого литовського гетьмана, що викупив у нащадків Яна III Собеського жовківсько-глинські виробництва м'якого фарфору та фаянсу на Львівщині, були відомими в Європі. З переїздом під час семирічної війни 1756 р. Августа III разом із двором з Дрездена до Варшави, де монарх постійно жив, він користувався виробами скла Радзивіллів.

Напрацювання сестри Павла Кароля Сангушка (1680/82-1750 рр.), Великого маршалка Литовського (1734 р.), князя, старости кременецького і черкаського, стали поштовхом для закладення гуту в Чуднові (межі острозької ординації). Певні «змагання» за якість виробів Налібок і Чуднова відбувалися і після смерті засновників обох підприємств. Нащадки князя Сангушка, одружені з Любомирськими, Потоцькими і Чарторийськими, мали зносини з родичами Радзивіллами з несвіжської лінії, дотичними до співвласності з Протом Потоцьким у Чуднові. В останній чверті XVIII століття радзивіллівські гуту на землях Білої Русі виготовляли келихи безбарвного скла з гравірованими медальйонами у вигляді Всевидячого ока в трикутнику, вписаному в солярне коло з променями, масонська символіка (збірка Національного художнього музею України у Львові) [44, 130-175].

Віленськими воєводами і власниками білоруських земель кінця XVIII століття стають представники роду Огінських, завзятих масонів. Крім посвяченого у 19 років у масони Северина Потоцького, до справ освіти у Вільно, мав відношення і рідний брат Прота Потоцького Міхал-Клеофас. Останній, розпочав свою службу в 19 років у громадянському відомстві Польщі – брав участь у діяльності Едукаційної комісії (котру історики назвуть першим Міністерством освіти), був присутнім у Сеймі, а в 23 був нагороджений орденом Білого Орла.

Мав досягнення на дипломатичному поприщі (працював надзвичайним послом та повноважним міністром спочатку в Голландії від 1790 р., а потім в Англії). Міхал-Клеофас Огінський змінив родинний герб на щит

з девізом «Свобода. Стійкість. Незалежність» і займався реформами конституції, права власності, освіти, музики. Рівень його музичних творів не поступався напрацюванням дядька-універсала, тому до цих пір частину спадщини обох композиторів дослідники не можуть розрізнити за авторством. Деякі твори Міхала-Клеофаса підписані вигаданим ім'ям композитора Рачинського, за якого себе видавав маестро в етнічній Польщі.

Розвиваючи модуляцію у полонезах, він писав марші, сповідував ідеї рівності і братерства, навіть власну дружину називав «громадянкою», захоплювався Наполеоном. Від 1802 р. був представником дворянства Гродненської та Віленської губерній, а з 1810 р. – тайний радник Олександра I і сенатор. Оселившись у маєтку Залісся неподалік Сморгоні, на шляху від Мінська до Вільна, Міхал-Клеофас Огінський розбудував величний садово-парковий ансамбль з оранжереєю в класичному стилі за проектом професора архітектури Віленського університету Михайла Шульця (можливо родича банкіра Шульця, з котрим тісно спілкувався Прот Потоцький). Створений комплекс, який відвідували численні поети, письменники, музиканти і виконавці з Петербургу, в тому числі його вчитель Осип Козловський, називали «Північними Афінами» [30].

Міхал-Клеофас був обраний почесним членом Вченої ради Віленського університету. Його коштом поповнювались історичні та суспільнонаукові колекції, у тому числі подаровані перший телескоп та перші два мікроскопи. Так само закупував обладнання для фізико-хімічних дослідів Северин Потоцький для Харківського університету. Останній, за порадами масона вищих ступенів Йоганна Вольфганга Гете (1749-1832 рр., члена ложі «Амалія» у Веймарі з 1782 р.), формував викладацький склад Харкова професурою, запрошеною з Вюрцбурга, Вітемберга, Лейпціга, Геттінгена, Франкфурта (29 осіб, з яких 18 німців, 4 французи, 7 слов'ян з Австрійської імперії) [24, 100-101].

Як таємний агент, Міхал-Клеофас працював у Туреччині, де провів у Константинополі близько півроку. Саме з Туреччиною пов'язаний і парамасон Михайло Чайковський, котрий прийняв ім'я Садик-Паша і викупив у Прота Потоцького чуднівське володіння. (В 1815-1821 рр. тут навіть існували дві польські ложі, що мали зносини з Великою провінційною ложею «Щілковитою таємницею» («Волинською ложею») у Дубно та ложею «Зірки Сходу», які існувала у 1818-1921 рр. у Дубно-Луцьку під проводом когорти інтелігенції краю, серед яких відомі генерал, князь Михайло Любомирський та професор живопису Віленського університету Йоганн Рустемас). Відомо, що Віленська (Литовська) Провінційна ложа і у XVIII столітті, і в 1807-1813 рр. була підпорядкована польському Великому Сходу, з яким врешті злилася 1819 р. [24, 137-139].

Просуванням по службовим сходинкам графів Северина Потоцького та Міхала-Клеофаса Огінського (казначея Литви, довіреної особи імператора Олександра I) займався Адам Чарторийський. Останній був заручником при російському дворі, але здобув посаду товариша (заступника) міністра новоутвореного Міністерства іноземних справ, а з 1804 р. очолив установу. Йому належав план відновлення польсько-литовської держави в політичній унії з Росією, який не був зреалізований [24, 128]. Саме 1803 р. у Російській імперії створено Віленський навчальний округ, до якого входило вісім губерній (Віленська, Вітебська, Гродненська, Мінська, Могилівська, Київська, Подільська та Волинська). Попечителем округу протягом 1803 – 1823 рр. був Адам Єжи Чарторийський [24, 134-135], родич Юзефа Чарторийського, з яким Прота Потоцького єднали спільні «фарфоро-фаянсові» проекти.

З родиною Чарторийських ще на початку 1770-х рр. була пов'язана доля старшого брата Антонія Протазія. Фелікс Валезіуш Владислав Лубенський (22.11.1758, Мінодзь – 02.04.1848 рр., Гузів, повіт Жирардовський) був відомим правником і громадським діячем. Після завершення юридичної освіти в Сієнні і Римі, деякий час (до другого одруження 1775 р. з онукою Сангушків) він працював у канцелярії Михайла Чарторийського, великого канцлера литовського, члена «Czerwonego Bractwa», першої польської масонської ложі [37].

Друга його дружина Тереза Текля Білінська, дочка великого писаря коронного Францішка, драматург і літератор-перекладач, принесла Феліксу Лубенському в посагу палац у Варшаві на розі вулиць Królewskiej і Marszałkowskiej, та юридику Bielino. В останній було започатковано відому порцелянову фабрику, до справ якої міг бути дотичним і Прот Потоцький. Після багатьох життєвих випробувань Феліксу Лубенському було даровано королем пруським Фрідріхом-Вільгельмом графський титул (грамота від 1798 р.). Від 05.11.1807 р. до травня 1813 р. старший брат Антонія Протазія був Міністром справедливості та юстиції Князівства Варшавського і займався справами новоутвореного навчального закладу з управління і права у Варшаві [36].

Враховуючи такі родинні «ланцюжки», існує імовірність, що до кінця життя Прот Потоцький виконував дипломатичні спецдоручення та грав важливу роль у польсько-литовського російських дипломатичних зносинах. Цілком можливо, що останні хвилини свого життя Прот Потоцький провів з братом Міхалом-Клеофасом Огінським та племінниками, виконуючи роль посередника у справах Северина Потоцького, Вінцентія Потоцького, Адама Чарторийського, а може й Олександра I. У Вільно вирувало життя просвітників, гуманістів, реформаторів з його оточення. Чума

1812 р. могла виявитися тим непередбачуваним фактором, котрий перервав ланцюг існуючого ходу подій.

Те, що лишилось нащадкам від життя Прота Потоцького – це, у першу чергу, напрацювання думки і серця, скарб інтелектуальний і духовний. Матеріальні блага, накопичені графом за життя, історія майже не зберегла. Проте вічна романтика, вічне прагнення до гармонії, до духовної дійсності, притаманні Проту Потоцькому, закарбувалися в образах величних палаців, регулярних вулиць, портів, цілих міст, назви яких дорогі кожному українцю, поляку, росіянину: Станіслав (Івано-Франківськ), Львів, Махнівка (сучасне Комсомольське Козятинського району), Ямпіль [38], Чуднів, Одеса.

Нині дослідники вважають кілька келихів безбарвного скла з рожевим відтінком зі збірки Ходкевичів – чуднівськими виробами третьої чверті XVIII століття [44, 173-175]. Якщо так, то це єдині відомі вцілілі здобутки гуті, закладеної 1743 р. в острозькій ординарії Чуднова поблизу Житомира князем Павлом Каролом Сангушком (з 1758 р. належала Любомирським, за два роки, від 1760-го – власність Адама Понінського).

1784 р. гуту офіційно придбав Прот Потоцький, котрий володів виробництвом найкращого скла, яке називали кришталевим, до 1801 р., коли її придбала родина Чайковських. Славетна гута проіснувала до кінця XIX століття, щонайменше до 1885 року. На зламі 1750-1760-х рр. писарем на виробництві працював дехто Торжевський, котрого польські дослідники ідентифікують з автором першого підручника зі склярства «Rozmowa o sztukach gobienia szkła» Йозефом (Юзефом) Торжевським [44, 173-175]. Його книга «Розмова про мистецтво виготовлення скла» вперше була надрукована у Бердичеві 1785 р. і присвячена саме Антонію Проту Потоцькому (перевидана у Желеній Гурі 2002 р.) [54].

Чуднівська гута, котра колись належала власникам заснованого тут акціонерного товариства, компаньйонам банкіру Тепперу і Проту Потоцькому, дісталася згодом Проту Чайковському [5]. З «Записок Михайла Чайковського» відомо, що цей скляний завод був заснований в останні роки правління саксонського імператора (тобто перед 1763 р.). Розташований в лісі понад Случчу, він забезпечувався паливом з власності акціонерного товариства. Цьому утворенню належали всі природні ресурси вздовж річки Тетерів і верхів'їв Случі, включно з Чудновим, Кам'яною (Мурованою) Махнівкою та прилеглими селами.

На величезних площах розвивалася злагоджена інфраструктура з фабрично-підприємницького і торговельного господарства, при чому були відроджені старовинні залізоплавильні, котрі доповнили лісопильні. Все це виробництво адресно замикалося на потребах Чуднівської Гуті, куди були

запрошені з Чехії майстри (очевидно, технологи богемського скла і кристалу, гравіювальники, модельники) та різьбярі (фахівці з алмазної грані).

Підприємство названого профілю було найкращим й найбільш прибутковим в усьому південно-західному краї. Його вироби вважалися за зразкові, й славилися не лише у надслучанському Поліссі, а й за межами Росії. Очевидно, виробництво було змішаного типу, тобто пов'язувалося з виготовленням скла та першої української порцеляни і поливи для неї. Для забезпечення потреб у спеціалістах, до краю стікалися родини майстрів різного фаху, що врешті перетворили цю місцевість з полів та боліт на великі поселення промисловців, які добре заробляли та розбудовувались. Тільки одна Чуднівська Гута ще в ХІХ столітті давала 400 тисяч російських карбованців річного прибутку.

Цікаві роздуми Михайла Чайковського про Прота Потоцького і започатковане ним виробництво скла: «Край казался будущим Эльдorado или Калифорнией, когда наступили религиозныя смуты, царствование Станислава-Августа Понятовскаго с наездами, бунтами, возстаниями гайдамаков, конфедерациями, кончившиеся разделом Польши. Все эти неурядицы и потрясения особенно сильно отозвались на юго-западной Руси, присоединенной Ягеллонами к Польше. Фабричное производство, уже доведенное до высокой степени совершенства, не могло устоять, пало и произошло распадение этого огромнаго имения. Большия поместья образовались на месте этого фабричнаго округа, но промышленность захирела. Достаточно было проехать по местности, где были расположены заводы Прота Потоцкаго, и подумать о его деятельности, чтобы признать, что он был первым, а может быть и единственным, поляком – предпринимателем во имя добра, народнаго обогащения, во имя будущаго. Он не пускался в спекуляции, которыми он или товарищество могли нажить большия деньги, как впоследствии вошло в обыкновение между польскими магнатами, бравшими пример с англичан, французов и немцев, напротив, он добывал богатства из земли и давал их народу, ради будущаго промышленнаго развития и обогащения края, и потому, хотя о нем ничего не было писано, но его долго помнили в народе и старики, и дети, и часто говорили: «так велел делать пан Прот Потоцкий» [5]».

Деяка ідеалізація образу Прота Потоцького пов'язувалася зі зразками високого мистецтва, які були опановані в його добу.

Будемо сподіватися, що колись ми обов'язково знайдемо порцеляну і фаянс чуднівського виробництва, що має віддзеркалювати смак і естетичні уподобання власника, а можливо і зберігати тепло його рук в чашках і крихітних кавниках. Але головним є навіть не факт наявності виробів першого бренду твердої порцеляни на українських землях, а історична

справедливість. Фабрика Прота Потоцького в Чуднові стала першою на вітчизняних теренах, де випускалися твори елітарної кераміки, якою мусить пишатися кожна країна. Тим більше, що фарфорова ентелехія її власника поступово стала фарфоровою ентелехією багатьох співвітчизників. Адже українці почали міняти спосіб життя і звикати до дивовижного імператорського матеріалу щодня, щоранку за філіжанкою кави. Вічна духовна субстанція обдарованих людей і потяг до краси стали для нас невід'ємною частиною нашої дійсності, дійсності в ім'я краси, гармонії, вишуканості.

Висновки

1. Мануфактура Прота Потоцького в Чуднові була першим документально засвідченим виробництвом твердої порцеляни в Україні. Дані декількох поважних джерелознавців, зокрема Корзона й Хаммарда, занотовані Олександром Оглобліним, а також згадки Бізієра про фаянс (можливо побічний продукт виготовлення фабрики), наведені Ельжбетою Ковецькою та її співавторами, дають підставу вважати даний факт історичним, хоча й досі ми не маємо точних відомостей про продукцію підприємства та його марки, метки, клейма, сигнатури.

2. Періодизація праці виробництва порцеляни в Чуднові, найвірогідніше обмежується періодом 1783-1793/98 рр. На першу дату фабрика за свідченням очевидців вже працювала, а від 1793 р. «імперія» Прота Потоцького зазнала фінансового краху. Після пожежі на Корецькій мануфактурі 1797 р., де Антоній Протазій мав разом із співвласником, польським банкіром Шульцем, близько п'ятої частини акцій, рухоме устаткування Чуднівської порцелярні-фаянсарні могло стати в нагоді при відбудові підприємства Юзефа Клеменса Чарторийського. Найпізнішою датою закриття виробництва тонкої кераміки в Чуднові варто вважати 1801 рік, коли після даних про «смерть» Прота Потоцького, його «склярня» і навколишні маєтності стали належати іншим власникам – родині Чайковських. Від цього періоду дані відносно виготовлення тонкої кераміки або рештків недіючої фабрики фаянсу в Чуднові відсутні. Це дозволяє припустити, що окремої будівлі на цей час не існувало, як і рухомого обладнання, потрібного для випуску продукції. Якщо формувальні верстати не потрапили до Корця, вони могли стати надбанням Вольфа і Нікоровича. Останні викупили у Радзивіллів близько 1791 р. виробництво фаянсу, перенесене з Жовкви до Глинська поблизу Львова (колишні майстерні Яна III Собеського). Зважаючи на те, що М. Радзивілл деякий час був співвласником Чуднова, і одночасно – членом масонської ложі Житомира [24, 128], це видається цілком можливим.

3. Стосовно фабрикату підприємства фарфору-фаянсу в Чуднові, можна припустити з високою долею вірогідності, що він був близьким до асортименту продукції мануфактури в Корці, оскільки започатковувалися виробництва майже одночасно. Тобто, швидше за все, виготовлялися столові, чайні, кавові, шоколадні, десертні набори репрезентаційного фарфору з вензелями – гербами – монограмами й набори/поштучні вироби з фаянсу для щоденного вжитку (тарілки, кухлі, салатники, вази для супу та других страв тощо).

4. Відносно марок/меток/клейм/сигнатур підприємства в Чуднові, у найбільш знаних довідниках вони не представлені або не розрізнені серед так званих «невідомих». Імовірно, за аналогією із корецькою продукцією, перші вироби фарфурні XVIII століття, могли не мати позначок на більшості фабрикату (клеймилися, наприклад, два зі ста предметів), або позначатися арабськими цифрами, абрєвіатурами-знаками/криптонімами/мограмами/вензелями перших імен власника: А або Е (Антоній або Ентоні), П або Р (Протазій), Я або Ј (Яцек), П або Р (Потоцький), Т (Теппер) тощо. Іншим варіантом міг бути напис назви місцевості латинкою, як це було заведено на західних теренах України того часу, – «Cudnów» (польська варіація), «Czudnow» (в російській топоніміці), або виглядати як ініціал-буквиця «Ч» (початкова літера назви місцевості), чи являти собою якісь масонські символи-позначки, можливо й взагалі ідентичні корецьким марки-сигнатури (оскільки Прот Потоцький був власником/співласником обох виробництв). У виданні Анатолія Родіонова «Марки російського фарфору» на с. 270 під № 110 розділу «Підприємства керамічного виробництва, марки та клейма яких невідомі» зазначена «Фабрика Потоцького П.» кінця XVIII століття з виробництва фаянсу. В інших довідниках з марок/меток/клейм/сигнатур, зокрема у А. Селіванова, В. Петрова, С. Дуденко – І. Никифорова, Е. Похе тощо дані щодо позначок виробів окресленої фабрики відсутні. З виявлених знаків невідомих фабрик є літери П – Потоцький?, Ч – Чуднів?, введені до наукового обігу А. Селівановим у таблицях до марочника 1911 р. і В. Петровим у 1903 р.

5. Щодо складу маси виробництва, одностайної думки дослідників з її визначення поки ми не маємо. Перші джерелознавці називали вироби чуднівського підприємства з тонкої кераміки фарфоровими (Корзон, Хаммард), не уточнюючи при цьому – м'який чи твердий це різновид. Польський дослідник Бізіер початку XX століття вважав, що фабрика Прота Потоцького виробляла наприкінці XVIII століття фаянс. Російський історик Селіванов на початку XX століття ще притримується думки вчених XIX століття. Однак у подальшому і українські технологи у 1910-1920-ті рр. (Борис Лисін), й польські мистецтвознавці 1970-х рр. (Ельжбета

Ковецька та ін.) припускали, що фабрикат чуднівського виробництва був фаянсовим. Українець, що послуговувався польськими джерелами, а надалі вивчав у діаспорі США українську історіографію промисловості, Олександр Оглоблін, називає у середині ХХ століття виробу підприємства Прота Потоцького порцеляновими й пов'язує кінець праці фарфурні з «руїною» власника 1793 р. Однак кризові 1790-ті не стали кінцем існування Станіславівської маєтності, відносно якої існує точна дата передання від господаря казни – 24 червня 1801 р. [52]. Цей факт дозволяє відтермінувати припинення праці Чуднівського виробництва тонкої (делікатної) кераміки до кінця 1790-х рр. – до другої половини 1801 р. В кожному випадку, оскільки у Корці вже у 1790 р. виготовляли фарфор, а Прот Потоцький був другим за статусом акціонером підприємства, якби навіть перед тим у Чуднові вироблявся лише фаянс, у 1790-х роках Прот зміг би без складнощів впровадити і фарфор. За монографічним дослідженням з історії української порцеляно-фаянсової промисловості Володимира Січинського, виданого у середині 1950-х рр. в еміграції у Канаді, виробу чуднівської фабрики також названі фарфоровими. Виходячи з окреслених джерел, варто припустити, що продукція виробництва Прота Потоцького могла випускатися декількох сортів, як китайська порцеляна, або в асортименті від фарфору до фаянсу за аналогією до корецького фабрикату.

6. Зважаючи на близькі родинні зв'язки з генералом коронної артилерії, масонським лідером графом Алоїзієм Фрідріхом Брюлем, за якого була видана заміж небога його опікунів Юзефа і Петра, дочка Францішека – Марія з Потоцьких, існувала висока імовірність дізнатися склад маси елітарної кераміки з Майсену. Тим більше, що Потоцькі дали роботу онуку зберігача секретів першої європейської порцеляни, Людвігу Метцелю в Умані. Станіслав Щенснi і Алоїзій Фрідерік обіймали вищі ступені польського масонства, і мали низку домовленостей. Виходячи з того, що у молоді літа Прот Потоцький навчався за кордоном, багато історичних фактів складаються у пазли з мозаїки тодішньої картини світу. Адже тісні взаємини з Голландією (делфтський фаянс) і Англією (м'який фарфор) уможлилювали створення власного виробництва «змішаного типу»: з рецептурою, викупленою з Майсена та інших центрів Європи, або створеною заново.

7. Враховуючи історичний факт, що родич Прота Потоцького Антоні Міхал, крім того, що був старостою гуз(р)і(у)вським, також служив воєводою бельзким [49], напрошуються деякі припущення. По-перше, можливо, існувала спадщина на теренах Белзщини, де в Равському повіті (згадаймо місце народження Прота) були найбільш відомі на кінець ХVІІІ століття від часів Яна Собеського та Михайла Радзивілла Рибоньки

поклади каоліну для випуску тонкої кераміки. Принаймні з цими землями могли бути домовленості про сировинні інгредієнти та збут скляної і фарфоро-фаянсової продукції. По-друге, Прот міг створити нове родинне гніздо, оберігаючи яке від руїни, не мав бажання та часу псувати собі життя судовими розбирательствами і спогляданням конфіскації майна. Місце його поховання відоме, Вільно ж могло бути і останнім місцем проживання. Так чи інакше, саме у цьому місті через двадцять років після смерті Прота Потоцького зафіксовано фабрику фаянсу, котра належала Матеушу Новицькому. Колекціонер Бізієр наводить, що марка підприємства невідома, однак асортимент тоді складався з ваз, півмисків, дзбанків і горнят. За два роки власником виробництва фігурує Єжи Шимановський, при якому вироблявся майже такий самий фабрикат [51, 9-26].

8. Олександр Оглоблін писав, що після погрому Австрії 1809 року, англійські товари, серед яких, як відомо, значну частину складав веджвудський імпорт, контрабандою раз у раз завозилися до Балтицького моря і фінської затоки [19]. На початку XIX століття, аби захистити внутрішній ринок фарфору-фаянсу, було введено заборону на ввезення цієї продукції до Росії, що унеможливлювало працю з постачальниками в Одесі. Водночас, оскільки Харківському освітньому округу, що виступав як пітерська навчальна база, у той час були підпорядковані учбові інституції невеликих міст, а координував ці процеси Северин Потоцький, є велика вірогідність, що просвітник Прот обійняв певні функції, пов'язані з литовським університетом. Можливо це було пов'язано з працею Едукаційної комісії, котра діяла у Польщі, до складу якої входив Северин Потоцький разом з Адамом Чарторийським і Міхалом-Клеофасом Огінським.

9. Також у Прота Потоцького могли бути активи прибалтійських банків, оскільки, маючи справу з швейцарцями та голландцями (Теппер, Шульць, Ган), після постійних переділів Польщі і судовою тяганиною з майновою комісією у Росії, вони були б безпечним місцем зберігання коштів. Тим більше, що від 1797 р. масони Російської імперії зазнавали утисків. Відомо, що у 1800-х рр. ім'я Прота Потоцького ще фігурує в Одесі, а протягом 1810-1815 р. Северин Потоцький жив у Польських областях. Обидва, а також рідний брат першого по матері Міхал-Клеофас Огінський були тасмними радниками, що означало певні функції, закриті для широкого загалу: рапорти з політичної обстановки, стратегічним питанням зв'язку, експорту/імпорту, забезпечення валютних запасів держави, збір достовірної інформації про плани союзників і супротивників, розробка законодавчої, юридичної бази тощо. 1811 р. Северин Потоцький відвідав Вільно, і, вірогідно востаннє побачив Прота, з яким більш як тридцять років був близьким. А вже 1812 р. розпочалася війна Франції

з Росією, і тоді ж розповсюдилася велика епідемія чуми. Можливо саме вона стала причиною ранньої смерті ще досить молодого Антонія Протазія Яцека Потоцького. Так чи інакше, його ім'я, як власника першої фарфорової фабрики на землях України, назавжди лишиться в нашій історії. Вихований на ідеях ренесансу, родом з бароко, він сповідував просвітництво – данину романтизму, і творив в річищі класицизму й ампіру, в основі яких лежали гуманістичні ідеали. Людина міцної волі, сентиментального серця, доброї душі, Прот Потоцький створив першу на наших теренах фарфорову дійсність, яка надихала, була його натхненною фарфоровою ентелехією – вічною духовною субстанцією, втіленою у делікатному і крихкому тонкостінному матеріалі, котрий, у випаленому вигляді отримував міць і становив велич, славу, силу, гордість монархів та імператорів Європи.

Література

1. Архів Бібліотеки Чарторийських (Biblioteka Czartoryskich), відділення Національного музею у Кракові (MNK – Muzeum Narodowe w Krakowie). Katalog rękopisów biblioteki Czartoryskich w Krakowie. Sygnatury 2001 – 2300 / Pod red. Janusza Nowaka. – Kraków, 1999. – S.504,527; Сторінка 420 загального реєстру підшивки документів. СС.87,89,91; 95,97 – Листи Піотра Теппера (від 27.05.1776 р., на трьох сторінках, мікрофільм № 2258/46) та Прота Потоцького (від 14.02.1788 р., на двох сторінках, мікрофільм № 2258/43) до князя Григорія Потьомкіна. (R-pis 2258. Zbior listów, dotycz. gł. Stosunków polsko-rosyjskich I powstania Kościuszki 1763 – 98. W XVIII/XIX. Str.475. Microfilm biblioteki Narodowej w Warszawie. 8.12.1953 г.) Французькою мовою. Публікуються вперше.
2. Балух Д.В. Одесса, которую мы забываем... // balukh.od.ua/Odessa.doc; http://www.odessitclub.org/publications/almanac/alm_37/alm_37_26-52.pdf.
3. Вестник технологии химических и строительных материалов. – 1911. – № 3. – С. 35.
4. Вітренко В. Створення виробництва «білого золота» на Волині в кінці XVIII – на початку XX століття // Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині: наук. збірник. – Вип. 2. – Острог, 2009. – С. 261.
5. Воспроизведение текста издания: Записки Михаила Чайковского (Садк-паши) // Киевская старина. – 1891. – №6. // http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Turk/XIX/1820-1840/Sadyk_pasha/text6.htm.
6. Головна сторінка порталу Історичне Прикарпаття <http://history.iv-fr.net/forum/viewtopic.php?t=190>.
7. ДАВО (Державний архів Вінницької області). Ф.865. Оп.1. Спр.1. Арк.543-545.
8. Дубно, княжий мій граде. Краєзнавчий нарис. Вид. друге, доп. – Луцьк, 2005. – С. 9-10.
9. Кляйн Эгон. Европейские фарфоровые мануфактуры XVIII столетия //

Виноградовские чтения в Петербурге. Предприятия. Коллекции. Эксперты. / Материалы международных научно-практических конференций. 2007 – 2009. – СПб., 2009. – С. 127-128, 129.

10. Ковальчук С., Ковальчук А. Славути. Минувле і сучасне. – К.: ВАТ «Вид-во «Київська правда»», 2003. – С. 1-54.

11. Колесник Вікторія. Відомі поляки в історії Вінниччини: Біографічний словник. – Вінниця: ВМГО «Розвиток», 2007. – С. 528-531, 545-550, 552-555, 575-576, 580-587, 590-596.

12. Кравченко І. Ямпільський маєток наприкінці XVIII – та в першій чверті XIX століття // Студії з історії України науково-дослідчої катедри історії України в Києві. – Т. II. – К., 1929. – С. 89.

13. Лисін Б. С. Глини і глиняна промисловість на Україні. – К., 1918. – табл. XXXIV, С. 41.

14. Лысин Б. С. Производство фарфора и фаянса. – К.: Изд-ние Всеукр. Треста Фарфор-Фаянс-Стекло, 1923. – С.11.

15. Мак-Налти Кирк У. Масонство. Символы, тайны, учения. – М.: АРТ-РОДНИК, 2006. – 320 с.: іл.

16. Национальный музей в Кракове. Собрание Чарторыйских. История собрания и избранные экспонаты. – Варшава, 1981. – С. 175-176.

17. Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні. Ч. II. Фабрично-заводське виробництво. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – С. 249, 451.

18. Оглоблин А. П., проф. Очерки по истории украинской фабрики. Мануфактура в Гетьманщине. – [К.: Трест «Киев – печать», 1925]. – 267 с.; Оглоблин Олександр, проф. Нариси з історії української фабрики. Кріпацька фабрика. – Харків – Київ: ДВОУ, Державне виробництво «Пролетар», 1931. – 284 с.; Оглоблин А. П., проф. Очерки истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика. – [К.: Госиздат Украины, Трест «Киев – печать», 1925]. – 311 с. // Ohloblyn Oleksander. A history of ukrainian industry: Reprint of the three-volume study first published in Kiev in 1925 and 1931. With an editor's preface a retrospekt by the author, and indices. – München: Wilhelm Fink Verlag, 1971. – I buch: 267 s. +II buch 284 s.+III buch 311 s.

19. Оглоблин Олександр, проф. Нариси з історії капіталізму на Україні / Передмова С. Гуревича. – Вип. I. – Х. – К.: Вид-во «Пролетаріат», 1931. – С. 42.

20. Петров В. И. Метки русского и иностранного фарфора, фаянса и майолики. Изд. 2-е, доп. с изображением 675 русских и 2850 иностранных меток. – М.: Типография Ф. Ф. Эбе, Газетный переулок, д. Стахеева, 1904. – 208 с.: ил.

21. Петрякова Ф. С. Украинский художественный фарфор. (Конец XVIII – начало XX ст.). – К.: Наук. думка, 1985. – С.179, 201.

22. Похилевич Л. Сказание о населенных местностях Киевской губернии. – К., 1858. – С. 284, 286.

23. Родионов А. М. Марки русского фарфора: Практическое руководство для собирателей. – К.: Издательский дом «Стилос», 2005. – С. 270.

24. Савченко Виктор. Україна масонська. – К.: Нора-Друк, 2008. – С. 72-79, 100-101, 126-141, 224-225.

25. Селиванов А. В. Марки на фарфоро-фаянсовых изделиях в России, быв. Царстве Польском и Финляндии. – Рязань: Губернская типография, 1911. – 13 с.; XXXVIII таблиц.

26. Селиванов А. Фарфор и фаянс Российской империи. Описание фабрик и заводов с изображением фабричных клейм. – Владимир, 1903. – С.131.

27. Січинський В. Українська порцеляна. – Філадельфія: Вид-во «Америка», 1952. – С. 1-20.

28. Центральний державний архів давніх актів. Кн. 433. Арк. 12. Цит. за: №18 бібліографічного списку.

29. [Amia]. Catalogue des desseins, tableaux, miniatures, estampes, marbles, porcellaines [...] dans le cabinet de [...] Vincent Potocki. – Варшава, 1780.

30. [Chmelnitskaya Ljudmila] http://100greats.ru/pages/Mihal_Kleofas_Mihail_Andreevich_Oginskiy_Oginskiy.html.

31. Chrzanowska P. Huta szkła w Cudnówie na Wołyniu. – SiC. – 1966. – № 9.

32. Cudnów // Słownik geograficzny królestwa Polskiego I innych krajów słowiańskich / Pod red. F. Sulimierskiego, B. Chłebowskiego, W. Walewskiego. T.I. – Warszawa: Druk «WIEKU», 1880. – S. 714-715.

33. Cudnów // Słownik geograficzny królestwa Polskiego I innych krajów słowiańskich / Pod red. F. Sulimierskiego, B. Chłebowskiego, W. Walewskiego. T.XV. Cz.I. – Warszawa: Druk «WIEKU», 1900. – S. 343.

34. http://irp.vn.ua/!_ata/data/50.pdf.

35. http://kozatyn.blogspot.com/p/blog-page_29.html.

36. http://lajsikonik.pl/wiki/index.php?title=Feliks_%C5%81ubie%C5%84ski.

37. http://lajsikonik.pl/wiki/index.php?title=Fryderyk_Micha%C5%82_Czartoryski.

38. <http://muzey.vn.ua/node/206> Снимок страницы по состоянию на 24 ноя 2010 07:20:46 GMT.

39. <http://?showfulltree=yes>.

40. <http://together.lviv.ua/index.php?id=897>.

41. <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:LSIbPIIT8z0J:ru.wikipedia.org/wiki>.

42. http://www.saga.ua/43_articles_showarticle_2252.html.

43. <http://www.sofiyivka.org.ua/ru/history/history4.htm>.

44. Kasprzak Aleksandra J., Skoropadowa Halina. Europejskie szkło od XVI do początku XIX wieku w zbiorach Muzeum Etnografii I Przemysłu Artystycznego Instytutu Narodoznawstwa Narodowej Akademii Nauk Ukrainy we Lwowie / Ministerstwo Kultury I Dziedzictwa Narodowego. – Warszawa, 2008. – S.130-175.

45. Kołaczkowski J. Wiadomości dotyczące sie, przemysły i sztuki w dawnej Polsce. – Warszawa, 1888. – S.164-166.

46. Korzon. Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta. – T.II (Wyd.2). – S.169-170,261,321.

47. Kowecka E., Łosiowie M. i Ү., Winogradow L. Polska porcelana. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk: Wyd-wo «Zakład Narodowy imienia Ossolińskich», 1975. – S. 19, 25, 32.

48. Kula W. Huta sklana w Cudnówie. Przenikanie kaptału handlowego do feodalnej

manufaktury. – КНKM. – 1954. – № 4; Чуднів http://travelua.com.ua/jitomirska_chydniv.html.

49. Machnowka // Słownik geograficzny królestwa Polskiego I innych krajów słowiańskich / Pod red. F. Sulimierskiego, B. Chłebowskiego, W. Walewskiego. T. V. – Warszawa: Druk «WIEKU», 1880. – S.878-881.

50. Machnowka [Rulikowski Edward] // Słownik geograficzny królestwa Polskiego I innych krajów słowiańskich / Pod red. F. Sulimierskiego, B. Chłebowskiego, W. Walewskiego. T.XV. Cz.II – Warszawa: Druk «WIEKU», 1902. – S.288.

51. Soubise Bisier Gustaw. O fabrykach ceramiki w Polsce. – Warszawa, 1913. – S.1-32.

52. Stanislawow // Słownik geograficzny królestwa Polskiego I innych krajów słowiańskich / Pod red. F. Sulimierskiego, B. Chłebowskiego, W. Walewskiego. T.XI. – Warszawa: Druk «WIEKU», 1890. – S. 202.

53. Starszewska M., Ҁeżewska M. Polski fajans. – Wrocław – Warszawa – Kraków, 1978. – S.40-42.

54. Torzewski Józef. Rozmowa o sztukach robienia szkła, palenia potaszów I topienia żelaza, stasująca się do materiałów lasów, rud, zwyczajów krajowych I ich dobrego zarządzenia. – Berdyczów, 1785. – S. 13-17. (три екземпляри зберігається у Центральній науковій бібліотеці ім. В. Вернадського – відділ історичних колекцій, шифри Бердичевської колекції – 2886, 2887, 2888, один у відділі рідкісних книжок Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника – ст - II - 31650) [Передрук: Torzewski Józef. Rozmowa o sztukach robienia szkła. / Pod red. Jerzego Olczaka. – Jelenia Góra, 2002].

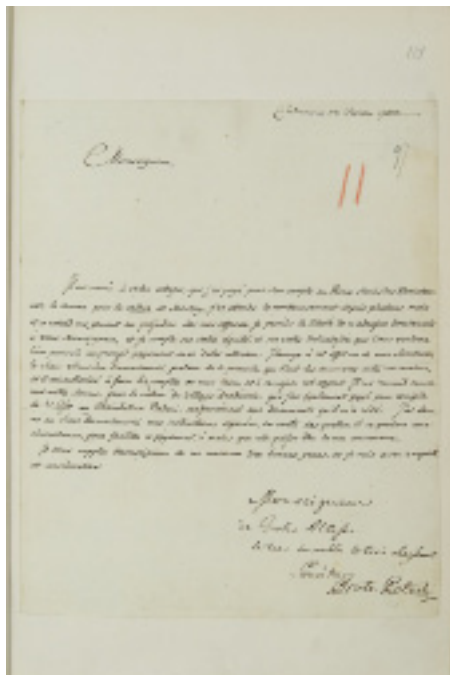

Прот Потоцький. Дереворит Сташковського
за малюнком Я. З. Конопця, 1877 р.*.

Прот Потоцький. У верхньому лівому кутку
родовий герб Потоцьких Пільва**.

Соціокультурна антропология Прота Потоцького і його натхнення
«фарфорова» ентелехія в світлі ідей масонства

Аналіз з історії дослідження писанкарства південної Волині та Острожчини зокрема

Декоративно-ужиткове мистецтво Волині, в тому числі і Острожчини, досить добре досліджено. Це, зокрема, золотарство, вишивка, гончарство, ткацтво, різьбярство. Що ж до писанкарства, досліджень мало, а ті, які є, стосуються в основному волинського Полісся.

Першим українським дослідником писанки був професор М.Сумцов. Він описав обрядове використання писанок в Україні та в інших країнах світу, приділив особливу увагу розгляду їх орнаментики [1]. Важливим внеском у вивчення історії українського писанкарства стала публікація ілюстрацій із колекції писанок лубенського музею К. Скаржинської [2]. Велику вступну статтю до альбому-каталогу цієї колекції написав С. Кулжинський [3]. Цю роботу разом із монографічним нарисом М. Сумцова можна вважати першими науковими публікаціями про українські писанки.

Дослідженням Волині займалася Ольга Петрівна Косач-Драгоманова (Олена Пчілка). Вона розпочала свої дослідження одразу після одруження, коли оселилася в старовинному містечку Звягелі (Новоград-Волинському) разом з чоловіком. Згодом вона описуватиме Луцьк, село Колодяжне неподалік Ковеля, Берестечко та Остріг в альбомі «Український народний орнамент. Вишивки, ткани, писанки», що вийшов друком у Києві в друкарні С. В. Кульженка [4]. Українські народні орнаменти несуть у собі код пам'яті, світovidчування і світосприйняття нашого народу з прадавніх часів. Н. Стащенко зазначає, що навіть у назвах візерунків, які ретельно фіксувала Ольга Косач, промовляє українська поетична душа: «хмелик», «хвилька», «безкінечник», «косиці», «бігун», «крутики», «дзвоники» [5]. Народні назви могли відрізнитися не тільки в різних місцевостях, але й в одному і тому ж селі. Але, як зауважує дослідниця, «в цих назвах немає чужого, запозиченого, все це назви своїх рослин і предметів місцевої природи» [6].

Відсутність спеціальних видань, на думку О. Косач, була викликана складністю збирання матеріалу, браком спеціальних художніх центрів, як от «Академії художеств», яка існувала на той час тільки в Санкт-Петербурзі. Завдяки сприятливим обставинам Олені Пчілці вдалося зібрати досить велику кількість зразків народної орнаментики та впорядкувати їх у певну систему. На її переконання, у волинських орнаментах можна віднайти загальноукраїнські типи орнаментів, які збереглися тут особливо добре.

В. Ткаченко вважає, що варто відзначити роботу І.Шулікова, присвя-

чену писанкам Волині. Вона зберігається в рукописних фондах Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського. Свого часу робота не була опублікована, тому й не відома дослідникам писанкарського мистецтва. Однак ця робота є багатим і цікавим джерелом інформації [7].

Необхідно відзначити працю В. Щербаківського «Основні елементи орнаменталізації українських писанок і їхнє походження» про основні орнаментальні мотиви української писанки [8].

Музейна колекція писанок у Волинському краєзнавчому музеї почала формуватися з часу відкриття цього закладу. В інвентарних журналах музею перші записи про надходження писанок відносяться до 1930-1932рр. У цих документах зафіксовано, яка місцевість скільки писанок подарувала музею: Володимир-Волинський, Горохівський, Любомльський та Луцький повіти. Та від цього зібрання в період Другої світової війни нічого не залишилося. Нова музейна колекція почала формуватися тільки в повоєнні роки. Зараз в його фондах зберігається біля двох тисяч писанок.

Якуб Гофман у Рівному в 1930 році видав статтю «Писанки волинські» у «Rocznik wolynski» [9]. Він зазначає, що сьогодні (на його час) писанка має більш естетичне, аніж сакральне значення.

Вагомий внесок у збереження і розвиток традицій українського писанкарства зробила наша землячка Олеся Романенко [10]. Її життя та творчість дослідив та опублікував у Матеріалах V наукової конференції «Остріг на порозі 900-річчя» М. Поток. Писала вона, переважно, волинські писанки. Геометричний орнамент на писанці зустрічався рідше, а частіше – це рослинний орнамент (квіточки, колоски пшениці...). Найбільша колекція робіт зберігається у доньки покійної – Ганни Сміт, значна колекція є в музеї університету Арізони [11].

Велику роль у дослідженні писанкарства та семантики Південної Волині загалом відіграла Оксана Лятуринська. Вона народилася на Кременеччині, навчалася в Острозі (школа імені графа Блудова) та Кременецькій гімназії. В Америці Оксана Михайлівна написала цикл статей фольклорно-етнографічного характеру. Це такі, як «Коляда», «Мітологічна калядка і міт», «Легенди і брехні», «Великоднє вогнище», «Вишивана сорочка», «Писанка» тощо. Дослідниця відстоює думку, що «вони беруть початок ще у Трипіллі, коли Перунові мав би бути жертвою кінь. Але етнографи, – зазначає дослідниця, – а за ними й фольклористи вважають, що Перунові жертвували бика, найпліднішу тварину. Іншому богові Велесу жертвували ялівку, а його вотивний знак – коров'ячі дійки, що відбито на короваї, оскільки завдяки його чаклунству ялівка стає коровою» [12]. Символами Дажбога (Даждбога) вона вважає хрест і «боже коло». Перунові, на її

думку, присвячено горох, горіх та жолудь. Знаком Перуна Лятуринська також вважає «коня», що збережено й донині на писанках. Не обійшла вона увагою і символи зорі та Ясен-місяця, які («серп», «півмісяць») і на короваї, і в орнаментиці килима, і на вишивці використовуються. Символи Зорі та Місяця пов'язувались із людською душею. Авторка каже, що в давній час побутував звичай класти писанку до труни покійникові, як символ вічного життя. Цей звичай мав обґрунтування, оскільки побутує думка, що усе в природі починається з яйця [13].

Дослідниця роз'яснює й інші символи на писанках. Наприклад, півника вважає знаком вогню, а відповідно і сонця, як його джерела. Лятуринська вважає що не випадково півень ще й досі стоїть на деяких християнських церквах, на окремих будинках чи воротах. Стосовно церков Оксана Лятуринська помиляється – на храмах ставили зображення півня як символ апостола Петра (Христос сказав апостолам що Петро тричі Його зрадить ще до того часу, як заспіває перший півень). А от сарна, на думку Лятуринської, зображає зиму, яка відходить з приходом першого весняного бога Ярила [14].

Г. Черняхівський, який досліджував емігрантське життя та творчість Оксани Лятуринської вказував, що вона сама створювала ескізи до писанок, за якими їх й писала. Цій темі дослідниця присвятила спеціальну працю «Писанка», передруковану у «Великодньому передзвоні», що вийшов вже після її смерті. А ще була одна неопублікована стаття Лятуринської «Писанки М. Процай та її дочок» [15].

Щодо зображення хреста у вигляді букви «Х», що також часто зустрічається у волинських писанках, то Лятуринська зауважує, що це є знак Дажбога, а також він увійшов в основу так званого Андріївського хреста і пізніше запорозького. «І досі в нас тільки таким способом перехрещують лопату й коцюбу, щоб припинити грозу» [16].

Дослідженням південно-волинського писанкарства сьогодні активно займається старший науковий співробітник Рівненського краєзнавчого музею Алла Миколаївна Українець. У 1993 році вона разом з Олександром Лавориком видала набір листівок з традиційними схемами розпису писанок на досліджуваній території. У вступній статті А. Українець звертається до теми технологій написання писанок та знайомить читача із типовими зразками орнаментів волинських писанок, зібраних відомим художником XIX століття Е. М. Маковським [17].

Грунтовні дослідження з писанкарства зібрані у праці Віри Манько, де представлені зразки писанок із сіл Острозького та Здолбунівського районів [18].

В селі Синів Гошанського району Рівненської області створена школа

писанкарства, яка є одним із небагатьох центрів дослідження писанки на території Південної Волині. Тут зібрані зразки з багатьох сіл Гощанського району, південні села якого межують з Острозьким, тому семантичні та колористичні особливості спільні для обох районів [19]. Неможливо визначити, який же саме тип орнаменту та кольорів був характерний для якогось окремого села, а то й навіть регіону, тому що вони перебувають у тісному взаємозв'язку, тому ми можемо робити висновки про схожі особливості писанки Південної Волині в цілому. В шкільному музеї знаходяться власне самі писанки, а в архіві зберігаються схеми написання писанок. Нам для дослідження було представлено деякі з них. Варто окремо описати кожну з колекцій зібраних в окремих селах.

В архіві школи знаходимо зображення писанок, написані Климчук Агафією Климівною у 1916 році з села Посягва. Найчастіше тут зустрічаються такі символи, як: дубове листя, клинки, маленька рожа, рожа, сорок клинків, уздечка, верболіз та маніжка (дод. В; мал. 3).

У писанках з Андрусіївської школи найчастіше зустрічається темно-бордове та коричневе тло. Орнамент найчастіше представлений флористичними мотивами, а саме – трилисник, сосонка та квітки(дод. В; мал.4).

Дроздівська школа представлена дряпанками, виконаними на жовтому тлі, пофарбованому цибулиням. Основні мотиви – волинська зізда, ромбічні композиції та листки (дод. В; мал. 5).

Цікавим є факт інтеграції символіки на писанках з села Бочаниця, де спостерігається зображення орнаменту не етнографічного походження, а модернізованого барокового (дод. В; мал. 6). В основному це флористичні орнаменти, які не несуть в собі якогось конкретного символічного навантаження. Але знаходимо одну писанку, на якій поєднується модернізований бароковий орнамент та символи зигзагів. Тло на писанках червоне та рожеве, але є ще поєднання оранжевого, зеленого та синього. Це свідчить про вплив міської культури на сільську етнографію. Візерунок, який побуває в с.Бочаниця, був характерний для періоду УНР, коли під впливом української революції художником О. Нарбутом був відроджений бароковий орнамент і трансформований до реалій двадцятого століття. В Києві створилася ціла Нарбутівська школа. Можливо, завдяки книгам з подібними ілюстраціями «барокові квіти» потрапили до Бочаниці.

Знаходимо колекцію писанок, походження якої невідоме. На одній з них зображена лілія (дод. В; мал. 7). Працівники школи надають схематичні розробки, що знаходяться в архівах школи. Звідти дізнаємося, що лілія – це квітка Божої Матері. За легендами і переказами лілія не раз виручала, прикриваючи собою Ісуса Христа і Діву Марію. Ще на одній схемі зображені баранячі ріжки (дод.В; мал. 9). З проведених раніше до-

сліджень ми знаємо, що це символ наполегливості та цілеспрямованості. Тут же дізнаємось абсолютно іншу легенду, яку розповідають місцеві жителі: «Коли Ісус Христос входив у Єрусалим, його супроводжували пастухи зі своїми отарами овець. Мабуть, цій події присвячений малюнок «Баранячі роги»».

На наступній писанці зустрічаємо символи, що називають «бочечками» або «колосками». Вони символізують достаток, матеріальне і духовне багатство.

Дуже часто можна побачити на волинських писанках дубове листя, це символ мужності, чоловічої статі, а ще влади (дод. В; мал. 8).

Весну ж на писанках найчастіше зображували у вигляді квіточок (дод.В; мал. 11). Барвіночок ми можемо побачити на ще одній писанці з архіву школи, а саме віночок із зелених листочків і білих цяточок, що нагадують розміщення квітів по спіралі. Барвінок символізує красу та любов (дод. В; мал. 12).

У колекції писанок Липківської середньої школи зустрічаємося з досить цікавою, де у верхній частині розміщені квіти, які лежать на блакитному тлі, що символізує небо. На бокових частинах писанки символічно зображено чотири чаші, з яких віруючі приймають причастя. В центрі бокових частин зображений хрест і дзвоники – символи волі Христової. Білий колір, яким зображено деякі квіти та чаші досягаються за допомогою продряпування по вже пофарбованому яйці [2].

Волинські писанки завжди відрізняються своєю різнобарвністю з перевагою червоного кольору. Вони завжди мають певну пропорційність та симетрично нанесене зображення.

В деяких випадках на писанках зустрічаємо символи грабельків, дубового листя та восьмикутної зірки (дод. В; мал. 2).

Якщо проаналізувати писанки, зібрані у селах Гоцанського району, то в основному тут зустрічається рослинний та геометричний орнамент, зооморфний практично відсутній. Для опрацювання та аналізу нам представили двадцять сім писанок, з яких сім екземплярів із села Посягва, три писанки з Андрусіївської школи, три екземпляри з Дроздівської школи, три з села Бочаниця та дев'ять писанок невідомого походження.

Роль Гоцанської школи у відновленні такого виду декоративно-ужиткового мистецтва, як писанкарство, надзвичайно велика, оскільки це один з небагатьох центрів вивчення та систематизації орнаменту на території Південної Волині. Немалу роль у становленні цієї школи відіграв місцевий краєзнавець та художник Олександр Лаворик, роботи якого також знаходяться в експозиції музею школи.

Для визначення, яка ж саме писанка характерна для Південної Воли-

ні, варто зробити порівняльний аналіз волинських писанок, які ми маємо можливість досліджувати. Зокрема, це роботи, представлені в працях таких дослідників, як Якуб Гофман (дод. А), Оксана Лятуринська (дод. Б), Гошанська школа писанкарства та Віра Манько. Розглядаючи ці писанки, можемо зробити висновок, що для Волині був характерний окремий тип орнаменту та колористики. Ці особливості також залежать від самого майстра-писанкаря. Наприклад, писанки О. Лятуринської відрізняються лише частковою схожістю з волинськими, оскільки в більшості її робіт спостерігається зооморфний орнамент, зелений та синій кольори, що для Південної Волині майже не характерні. Це зумовлено тривалим її перебуванням в еміграції, відсутністю достатньої бази для вивчення особливостей волинської орнаментики, тому автентичність писанки в багатьох випадках втрачена. О. Лятуринська найбільшу увагу звертала на естетичний вигляд писанки, оскільки була художницею, але все ж досліджувала семантичне навантаження символів, зображених на ній.

В інших вищезазначених дослідників ми зустрічаємо вже характерніші ознаки волинської писанки. Наприклад, майже ідентичні екземпляри, на яких зображена «волинська зірка», часом з варіаціями, в роботі Віри Манько, (дод. Г.; мал. 1, 2, 3, 4), Якуба Гофмана (дод. А; мал. 1, 2) та в колекції Гошанської школи писанкарства (дод. В.; мал. 1, 2). Що ж до овочів, то вони зустрічаються в досить небагатьох випадках: в Я. Гофмана (дод. А; мал. 2, 4) та у Віри Манько (дод. А; мал. 26). Дуже поширеним мотивом є «безкінечник», що можемо зустріти у кожного з дослідників, крім Віри Манько (дод. А, мал. 10; дод. Б, мал. 1; дод. В, мал. 1). «Вітрячки» ж є у кожного крім Гошанської школи писанкарства (дод. А, мал. 6, 7; дод. Б, мал. 1; дод. Г, мал. 24, 36). Дуже часто зустрічається символ «сварга» (дод. А, мал. 6; дод. Г, мал. 15, 22) та «дубове листя» (дод. А, мал. 2, 4; дод. В, мал. 2, 10; дод. Г, мал. 9, 10). Що ж до кольорів, то, проаналізувавши писанки вищезазначених дослідників, можна зробити висновок, що на території Південної Волині найчастіше використовувався як тло червоний (дод. Б, мал. 2; дод. В, мал. 1, 2; дод. Г, мал. 6, 14, 25, 27, 28, 32, 33) та коричневий колір (дод. В, мал. 1; дод. Г, мал. 3, 10, 35). Інші ж кольори використовуються у писанках лише як оздоблення. Тлом вони виступають рідко.

В 1994 році в США був виданий альбом під редакцією Зенона Елієва «Двадцять кіп писанок», до якої увійшло 1200 зразків, серед них 80% автентичних в тому числі і волинських [20].

У 1968 році в київському видавництві «Мистецтво» вийшов альбом «Українські писанки», який мав широкий резонанс не тільки в Україні, але і за її кордонами. Автором передмови на шести європейських мовах

виступив лікар, колекціонер та дослідник українського народного мистецтва Ераст Біняшевський (1928-1996) [21]. Через декілька тижнів тираж був розкуплений, тепер це раритет. Про українську писанку заговорив увесь світ. Вона стала символом України.

Писанкарство Південної Волині досліджене недостатньо. Конкретних напрацювань досліджуваної території майже немає. Тому ця тема є надзвичайно актуальною. Дослідження варто й надалі проводити, організувати експедиції, збирати матеріал, спогади старожилів, тим більше, що українське писанкарство частини Волині, Холмщини, практично зникло. Але по селах, в тому числі й на Рівненщині ще живе багато переселенців-холмщаків, які пам'ятають традиційні орнаменти своєї малої Батьківщини. По селах Південної Волині, особливо там, куди не дійшла «цивілізація» у повному обсязі, регіональні особливості писанкарства ще збережені. Це ми можемо прослідкувати на прикладі музею Школи писанкарства села Синів Гощанського району.

Писанка – це щось більше, ніж просто розфарбоване яйце різними кольорами та візерунками. Це – невід'ємний елемент української культури, свідомості та ментальності. Цей маленький витвір мистецтва можна назвати частиною енциклопедії українських звичаїв. В ній можна побачити сакральне значення багатьох не лише загальноукраїнських традицій, а й кожного регіону окремо. Оригінальний орнамент писанок не тільки чарує своєю вишуканістю, мініатюрністю, гармонією колориту, він містить у собі глибоку символіку, що дійшла до нашого часу та єднає із традицією минулого. Українська писанка у світі є символом нашого народу.

Література

1. Сумцов Н. Писанки. – Харьков, 1892.
2. Каталог коллекции народных писанокъ Лубенскаго Музея К. Скаржинской. – М., 1889.
3. Кульжинский С. Описание коллекции народных писанок. – Вып. I: С альбомом из 33 хромалитогр. и 12 черн. Табл; Всего 2219 рис/ Сост. С. К. Кульжинский, действ. Член имп. Рус. Геогр. Об-ва. – М., 1899. – Лубенский Е. Н. Скаржинской зтногр. Отдел. В т. ч. Слобожанские писанки.
4. Косачева О. Украинский народный орнамент. Вышивки, ткани, писанки. – К., 1876.
5. Надія Сташенко. «Треба добре знати народ, аби змогли прозирнути його душу». Відсвіти творчої біографії Олени Пчілки // Ольга Косач-Драгоманова (Олена Пчілка). Український народний орнамент. Вишивки, тканини, писанки. Випуск VIII. Репринтне відтворення першого видання 1876 року. – Ковель, 2010.
6. Надія Сташенко. «Треба добре знати народ, аби змогли прозирнути його душу» Відсвіти творчої біографії Олени Пчілки // Ольга Косач-Драгоманова (Олена Пчілка). Український народний орнамент. Вишивки, тканини, писанки.

Випуск VIII. Репринтне відтворення першого видання 1876 року. – Ковель, 2010р.

7. Ткаченко В. М. Писанкарство в Україні 1910-1980-ті роки: історіографія // Народна творчість та етнографія. – 2005. – № 2. – С. 93.

8. Щербаківський В. Основні елементи орнаментативної українських писанок і їхнє походження. – Прага, 1925.

9. Hoffman J. Rocznik wolynsky. Tom I / Pisanki wolynskie. – Rowne, 1930. – 138-149 s.

10. Поток М. Уроженка Острога, українська писанкарка в США Олеся Романенко (1910-1993 рр.) // Матеріали V науково-красознавчої конференції «Остріг на порозі 900-річчя». – Остріг, 1994 р. – 111с.

11. Поток М. Уроженка Острога, українська писанкарка в США Олеся Романенко (1910-1993 рр.) // Матеріали V науково-красознавчої конференції «Остріг на порозі 900-річчя». – Остріг, 1994 р. – 111с.

12. Лятуринська Оксана. Великодній передзвін. – Торонто, 1986 – С.34.

13. Лятуринська Оксана. Великодній передзвін. – Торонто, 1986 – С.35.

14. Лятуринська Оксана. Великодній передзвін. – Торонто, 1986 – С.69.

15. Чернихівський Г., Чернихівська В. Оксана Лятуринська. – Кременець – Тернопіль, 2002 р. – 193 с. // Архів УВАН у Нью-Йорку. – Фонд Оксани Лятуринської. – Ф. ХСУШ. – Од. зб. 503. – Арк. 3.

16. Лятуринська Оксана. Писанка // Наше життя. – 1953. – Ч. 4. – С. 3.

17. Українець А. Таємниці волинської писанки // Волинська писанка – Рівне, 1993 р.

18. Манько В. Символ життя. Пасхальне яйце: легенди, історія, значення // Волин. епарх. відом. – 2008. – № 04 (41).

19. Шевчук Катерина Василівна. Директор музею при школі писанкарства в селі Симонів Гоцанського району Рівненської області // шкільні архівні матеріали. – 12 березня 2011р.

20. Елійв З. Двадцять кіп писанок: Великий альбом українських писанок. – Рочестер, Нью-Йорк, МСМХС1У[1994]. – 31 с, [75 кольор. табл.].

21. Біняшевський Е. Українська Писанка. – К.: Мистецтво, 1968.

Символіко-алегорична палітра творів іконописного мистецтва збірки художника-реставратора М. М. Бендюка

Народний іконопис як складова образотворчого мистецтва, розвиваючись паралельно з професійним, займає важливе місце серед різних проявів духовної культури українського народу. Творчість народних майстрів Волині займає помітне місце в українському мистецтві іконописних традицій. Сфера вивчення пам'яток народного іконопису є надзвичайно широкою, що свідчить про його непересічну цінність, глибину духовного світосприйняття українців, силу і мудрість вікових традицій. Пам'ятки минушини, маючи багате художнє та смислове навантаження, є дуже вартісними і починають бути об'єктом зацікавлення мистецтвознавців та колекціонерів.

Актуальність дослідження полягає у створенні першої комплексної характеристики народних ікон зі збірки художника-реставратора Миколи Миколайовича Бендюка на основі аналізу їхніх особливостей та специфіки, які були подані в ілюстративному вигляді в альбомі Харвата О. та Бендюка М. під назвою „Культурна спадщина Рівненського краю” і які виступають джерелом до вивчення народного іконопису Волині.

У статті розглядається багата спадщина народної іконописної традиції Волині XVIII-XIX століть на прикладі творів невідомих народних майстрів, що були зібрані (придбані у Клубі колекціонерів у Києві та в так званих „антикварщиків”, тобто базарних перекупників) і відреставровані колекціонером та реставратором Миколою Бендюком. Виявлено унікальні та специфічні риси художньої майстерності описаних ікон, які, крім художньо-зображального, несуть ще й символіко-алегоричне навантаження.

В дослідженні подано опис лише невеликої частини образів зі збірки ікон М. М. Бендюка, що написані пензлем народних майстрів, імена яких, на жаль, не відомі. На прикладі розглянутих образів ми можемо не лише розтлумачити специфіку та особливості народного іконопису XVIII-XIX століть, але й простежити ті чи інші елементи декору тогочасного суспільного ладу.

Ікони народних майстрів Волині XVIII-XIX століть, такі як „Святий Миколай, архімандрит, козак Мамай”, „Покрова з вибраними святими”, „Святий Юрій Змієборець”, „Свята Варвара”, „Свята Параскева” та інші, є унікальними за своєю специфікою та художньою майстерністю. Вони були зібрані та відреставровані мистецтвознавцем Миколою Бендюком і їх можна поділити на три групи: символіко-алегоричні ікони, ікони з

зображенням жінок-святих та воїнів. Однак, цей поділ досить умовний, оскільки всі ікони несуть певне символіко-алегоричне навантаження. Всі ікони, з якими доводилося працювати реставратору, крім художньо-зображального, несуть ще й смислове навантаження.

До суто символіко-алегоричних ікон збірки Миколи Бендюка можна віднести народні ікони „Святий Миколай, архіандрит, козак Мамай” (кін. XVIII – поч. XIX ст.), „Христос-виноградна лоза” кінця XVIII століття та „Покрова з вибраними святими” кінця XVIII – початку XIX століття, що вражають своїм символізмом.

Так, на іконі „Святий Миколай, архіандрит, козак Мамай” [11, 102] (полотно, олія, 93x69) зображено три постаті – святий Миколай, архіандрит та козак Мамай. Кожен персонаж має свій власний атрибут, що несе багате символічне навантаження. Святий Миколай, що серед усіх зображених виділяється найбільшою яскравістю, тримає в лівій руці Євангеліє червоного кольору, а правою благословляє. Руки архіандрита і козака Мамає згорнуті на грудях, наче під час молитви. Такий жест також можна трактувати як символ того, що ці дві постаті ніби визнають вищість святого. Архіандрит, будучи захисником бідного населення, зображений прикутим до стовпа. Це так званий архіандрит-стовпник. Про те, що це архіандрит найвищої схими, свідчить надпис над його головою. Козак Мамай, що є мандрівним воїном, також виступає захисником знедоленого люду. Миролюбний характер даної ікони проявляється в тому, що Мамай як воїн, зображений без зброї, а натомість тримає в руках бандуру. Від козаччини залишився лише „оселедець” на голові. За спиною козака зображена могила, увінчана хрестом, яка символізує руйнацію суспільства, що знаходиться в неволі.

Ікона багата на розмаїття використаних кольорів, що свідчать про оптимізм, миролюбність та добрі наміри зображуваних постатей. Одяг святого Миколая прописаний локальними кольорами – червоним, синім та зеленим. Червоний колір – це знак імператорського стану, вищості. Зелений символізує життєву силу. Синій же виступає символом неба як першооснови. Архіандрит одягнений в чорний одяг як символ суму та скорботи. Єдиний яскравий елемент одягу служителя церкви – це епітрахиль синього кольору з золотими хрестами як символ божественного світла. Козак Мамай одягнений в шубу та просту білу полотняну сорочку. Одяг козака виступає символом його простого походження, і в той же час свідчить про його належність до трохи вищого від простого люду суспільного прошарку.

До символічних композицій належить також народна ікона „Христос-виноградна лоза” кінця XVIII століття [11, 68] (дерево, олія). Композицій-

на структура ікони цікава тим, що вона не є канонічною. Там зображено Ісуса Христа, з ребра якого виростає виноградна лоза. З грона винограду сам Христос видушує сік-вино в чашу, яку тримає ангел. Ця композиція була створена для тлумачення простим людям походження складових компонентів таїнства святого причастя. Виноград у тодішньому мистецтві – глибокий символ з кількома значеннями, головним з яких був символ крові Ісуса Христа, пролитої за звільнення людства від прокляття гріха. Ісус Христос сидить на престолі у вигляді стола. За постаттю Ісуса закріплений дерев'яний хрест, що його обплітає лоза з червоними і синіми гронами винограду. І лоза, і хрест виступають символами мучеництва та страждань, що їх зазнав Син Божий і які, на жаль, не поодинокі у житті простих вірян. Христос в набедреній пов'язці, на хресті розміщений розгорнутий сувій з монограмами, які означають „Ісус Христос – Цар Іудейський”. Ангел зображений у вигляді дитини з миловидним дитячим обличчям, що свідчить про те, що ікону малювали з натури.

В колекції відреставрованих Миколою Бендюком народних ікон такого типу є ікона „Покрова з вибраними святими” кінця XVIII – початку XIX століття [11, 108-109] (полотно, олія, 163x55). На ній зображено п'ять найбільш відомих святих (св. Миколай, св. Іван Воїн, Покрова Богородиця, св. Варвара, св. Параскева), яких шанували не лише на Волині, але й по всій території України.

Центральне місце на іконі займає Покрова Богородиця, зворушливо наділена пензлем народного майстра поетичною одухотвореністю та ліричним настроєм. Свята зображена з піднятими догори руками, ніби під час молитви. Типаж та духовна наповненість образу Богородиці випромінюють теплоту, чарівність, земну материнську ніжність. Справа від неї знаходиться Святий Миколай з панагією на грудях, що символізує вищість духовного чину. В лівій руці святого – Євангеліє, правицею він благословляє люд. Біля нього художник розмістив святого Івана Воїна. Якби не напис біля його голови і лати, в які він одягнений, можна було б сказати, що це дівоча постать. Святий Іван Воїн тримає в руках ікону із зображенням Богородиці Почаївської на золотому тлі. Ліворуч від Покрови Богородиці – найшановніші жінки – святі Варвара і Параскева. Обидві мають свої атрибути: свята Варвара тримає чашу, свята Параскева – хрест. В руках Варвари є ще й меч, що є символом святої Катерини (майстри часто переплутували символи, які зображували зі святими).

Ікона виконана у яскравих, життєрадісних тонах. Святі намальовані майже у повний зріст, поколінно, на зеленому тлі (зелений, як відомо, символізує життєву силу, юність). Одяг святих стилізовано під античність, однак жіночі постаті художник прикрасив тогочасними сережка-

ми, кулонами, коронами та вінками з квітів. Такий вміст ікони виступає символом подібності святих з простими людьми.

Найпочесніше місце у плеяді жіночих постатей на відреставрованих паном Миколою народних іконах займає постать Святої Варвари, до теми зображення якої звертався волинський іконописець Йов Кондзелевич, народні малярі та професійні іконописці. У XVII столітті іконографічний тип святої Варвари був сформований повністю.

Так, ікона „Свята Варвара” XVIII століття [11, 111] (полотно, олія, 32x27) написана в бароковому стилі. Постать святої набуває масивності й напруженості, вона ніби „налита” зсередини енергією. Для більшого підсилення „природності” народний маляр застосував світлотінь у переході зображуваного на іконі. Свята одягнена не в античний, а в одяг приблизно барокового періоду, що підкреслюється пишно образним орнаментом на сукні. Поверх одягнений корсет є більш схожий на лати. В руках св. Варвара тримає пальмову гілку і книгу – атрибути, які їй не характерні. Атрибувати постать святої, що це саме Варвара, можна по зображеній на задньому плані вежі і затертому напису. На голові – п’ятиріжкова корона.

Ікону „Свята Варвара” XVIII століття [11, 113] (дошка, олія, 32x23) можна назвати „ампірною”. Свята зображена юною дівою з поєднанням рис героїчної стійкості з жіночою красою. Одягнена вона в цивільний одяг з декольте на грудях з обручами на передпліччях, з яких частково звисає тканина рукавів. Пояс нижнього плаття затягнутий аж під груди, підкреслюючи таким чином високу талію жіночої постаті. В правій руці – чаша, в лівій – меч. Обличчя дуже вдало прописане, а в рисах явно читається портретність. Св. Варвара зображена у вигляді міщанки 22-23 років. Прямий ніс, пухкі губи, опущені вниз кутики очей – вплив портретного мистецтва.

В творчому доробку реставратора знаходиться ще одна цікава ікона невідомого майстра з народу. Це „подвійна” ікона „Благовіщення – Свята Варвара” [11, 95]. Під зображенням святої Варвари кінця XVIII століття (дерево, темпера, олія, посріблення, 103x76) під час реставрації було виявлено зображення XVII століття з сюжетом „Благовіщення”. Діва Марія стоїть біля тетрапода і перегортає сторінки книжки. Одягнена вона у червоний мафорій. За Дівою Марією зображено архітектурну споруду, що накрита черепицею, стіни якої задраповані зібганою зеленою тканиною. Біля Диви Марії – образ архангела Гавриїла в червоному плащі на тлі простого стилізованого будинку. Коли в кінці XVIII століття на дане полотно було накладено зображення святої Варвари, то після реставрації ці два малюнки стали ніби доповнювати один одного. Варвара розміщена в центрі і Діва Марія з архангелом ніби охороняють її. Свята одягнена у корсет, розшитий багатим рослинним орнаментом, поверх якого – червона на-

кидка, що легенько накинута на плечі. Сукня Варвари – ніжно блакитного кольору з коштовної напівпрозорої тканини. Волосся прикрашене намистом. В руках свята тримає атрибути, які її образу не притаманні, – меч і пальмову гілку. Композиція ікони прописана яскравими, позитивними фарбами.

Крім святої Варвари, на Волині шанували і святу Параскеву. Ікону „Свята Параскева” XVIII століття [11, 87] (дошка, темпера, 92x63) також реставрував Микола Миколайович. Матеріалом до ікони послугувала соснова дошка, поверх якої було накладено левкас та посріблення. Свята Параскева змальована з хрестом у руках, що був типовим для барокового періоду на Волині. В одязі прослідковуються вплив ренесансного мистецтва, що видно завдяки застібкам на рукавах та стрічкам, якими зав'язується червоний плащ на грудях. На голові святої – корона, така ж, які носили королі у XVIII столітті.

Продовженням ряду символіко-алегоричних ікон є ікони з зображенням воїнів. Так, вартою уваги є тридільна ікона „Святий Юрій Змієборець” кінця XVIII – початку XIX століття [11, 104] (полотно, олія, 96x56).

В центрі ікони зображений Юрій Змієборець верхи на коні. Він з легкістю списом вбиває дракона, шкірний покрив якого нагадує лати святого Юрія. Вся композиція ікони освітлена яскравим променем, що йде звідкись зверху. За променем видно постать принцеси, яку, власне, і рятує святий Юрій, образу якого надано романтичних рис лицаря, що є уособленням перемоги сил добра над злом, світла над пільмою. Вся увага на іконі акцентується на подвигу святого Юрія, який визволяє молоду дівчину-царівну, що мала стати жертвою страшного змія.

Ікона написана в теплих, але темних кольорах. І тільки над заднім крупом коня видно світловий прорив холодного голубого відтінку. Цей прорив гармоніює з сусідньою композицією, на якій зображено ангела, що стоїть на колінах, і над ним вгорі такий же світловий прорив, в якому на могилі зображено три хрести. На композиції з лівої сторони зображено ангела з чашею в лівій руці, який правою рукою вказує на зорю.

Юрій Змієборець одягнений у лати, схожі на ті, які були в римських воїнів. На плечах у святого – плащ червоного кольору, що символізує владу, на голові – шолом. Принцеса одягнена в шубу з хутряним коміром, який нагадує соболинний, на голові – висока корона.

Обличчя в усіх зображених виписані з любов'ю, побудовані об'ємно, хоча й примітивно. Примітивність підтверджується й в драпуванні одягу, який виглядає площинно, хоча художник прагнув додати барокової динаміки. Особливо це помітно у фалдах плаща святого Юрія, що ніби розвіваються на вітрі. Народному художнику не вдалося передати рух ні в

фігурах святих, ні в зображенні коня. Кінь, хоча й піднявся на задні ноги, проте виглядає статично.

Цікавими в збірці реставратора є зображення античних воїнів святих Флора та Лавра. На іконі початку XIX століття під назвою „Святий Флор і Святий Лавр” [11, 115] (дерево, олія) святі одягнені в лати з плащами. На головах в них – римські шоломи. Ікона яскравих кольорів написана площинно, головними атрибутами виступають спис і щит як символи захисту.

Ікона „Святий Флор, Святий Лавр і Святий Макарій” кінця XVIII століття [11, 114] (дерево, олія, 55x46) носить ознаки часткової професійності. Відчутним є те, що народний майстер, можливо, навчався при якійсь майстерні або багато копіював зразки західноєвропейського зображення воїнів. Воїни намальовані в латах і шоломах римських часів, в руках у кожного – хрести як символ мучеництва. Лати в Лавра золотого кольору, а в Флора – срібного. На одяг накинуті червоні плащі, які застібались фібулами на правому плечі. Шоломи прикрашені плюмажами із червоного пір’я. За святими Флором і Лавром знаходиться святий Макарій, одягнений в парчеву накидку золотавої тканини. Про те, що це саме ці святі, свідчить напис над їхніми головами.

Отже, розглянувши багату спадщину народної іконописної традиції Волині XVIII-XIX століть на прикладі творів невідомих народних майстрів, що були зібрані та відреставровані колекціонером та реставратором Миколою Бендюком, ми переконалися, що такі твори, як ікони „Святий Миколай, архімандрит, козак Мамай”, „Покрова з вибраними святими”, „Святий Юрій Зміборець”, „Архангел Михаїл”, „Свята Варвара”, „Свята Параскева” та багато інших є надзвичайно унікальними за своєю специ-

фікою та художньою майстерністю. Описані ікони, крім художньо-зображального, несуть ще й символіко-алегоричне навантаження. Специфікою ікон народних майстрів є те, що на них святі зображені разом із простими людьми на тлі сцен суспільного життя. Майже всі розглянуті ікони мають рухливу композицію, написані в світлих, яскравих тонах, на них виразно простежуються ті чи інші елементи декору в одязі та й архітектурі. Завдяки аналізу ікон можна стверджувати, що український народний іконопис становить непересічну цінність як явище образотворчого мистецтва. Тонка спостережливість у викладі теми, експресивна виразність образів, незмінна присутність побутових реалій, гармонійність кольорової гами тощо стали чудовим доповненням релігійних сюжетів і становлять художню та смислову цінність даних художніх творів.

Література

1. Бендюк М. Золотарство Острожчини. – Острог, 2009. – 89 с.
2. Бендюк М., Муравська С. Від приватної збірки до музею / М. Бендюк, С. Муравська // Наукові записки. – Рівне, 2010. – Вип. VIII. – С. 75-76.
3. Волинська ікона: дослідження та реставрація // Матеріали 10 міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 17-19 вересня 2003 року. Науковий збірник. – Луцьк: Надстир'я, 2003. – 210 с.
4. Карпюк Л. Образи святих великомучениць у волинському іконописі XVII-XVIII ст. / Л. Карпюк // Волинська ікона: дослідження та реставрація. Матеріали 12 міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 27-28 жовтня 2005 року. Науковий збірник. – Луцьк: Надстир'я, 2005. – С. 49-50.
5. Откович В. П. Народна течія в українському живопису XVII-XVIII століть / АН УРСР. Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського. Львівське відділення. Відп. Ред. М. І. Моздир. – К.: Наук. думка, 1990. – 96 с.: іл.
6. Откович В. П. Народна течія в українському живопису XVII-XVIII століть / АН УРСР. Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського. Львівське відділення. Відп. Ред. М. І. Моздир. – К.: Наук. думка, 1990. – 96 с.: іл.
7. Решеняка О. Іконографічні інтерпретації „Чуда Георгія зі змієм” у Волинському іконописі / О. Решеняка // Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації. Матеріали V наукової конференції, м. Луцьк, 27-28 серпня 1998 року. Науковий збірник. – Луцьк: Надстир'я, 1998. – С. 82-85.
8. Степовик Д. Українська ікона крізь віки / Д. Степовик // Українська культура. – К., 1994. – № 1-2. – С. 18-22.
9. Степовик Д. Українська ікона крізь віки / Д. Степовик // Українська культура. – К., 1994. – № 4-6. – С. 39-41.
10. Українське народознавство: Навч. посібник / За ред. С. П. Павлюка, Г.Й. Горинь, Р. Ф. Кирчіва. – Львів: Фенікс, 1994. – 608 с.
11. Харват О., Бендюк М. Культурна спадщина Рівненського краю. – Рівне, 2010. – 248 с.

Портрет у творчості Лідії Іванівни Спаської

Творчість художників ХХ ст. – це не просто твори, а твори виплекані неповторною працею, у яких вони виражають свої ідеї. Твори стають дорогими для серця, бо несуть в собі неповторний скарб таланту – це стан душі, коли ми відкриваємо для себе творчий світ, світ душі митців. Творення, та й власне проживання самого життя полягає у тому, що творчість і є суть життя: живеться так, як твориться, а твориться так, як живеться. Жоден з митців не був би особливим, коли хоча б трішки вони зрадили власному я.

ХХ століття подарувало нам самодіяльних художників-реалістів. Саме їхня діяльність має важливе значення для вивчення краєзнавства. Вони зробили величезний внесок в розвиток культури українського народу та мистецтва. Одним із них була і художниця Рівненщини Л. І. Спаська. Майстриня жила і творила буквально в останні десятиліття, тому її твори мають велику цінність в широких колах українського і зарубіжного суспільства.

Творчість, як відомо, вимагає від особистості певного напруження духовних сил і незрівнянно більших переживань, коли це мистецька творчість жінки. Цінність кожної людини вимірюється тим, наскільки вона може жертвувати собою заради інших. Саме такі люди, які прожили своє життя не для себе, а для інших, постають перед нами на портретах Лідії Іванівни Спаської. Найбільшу увагу, у своїй творчості, художниця приділяє портретному живопису. Ще змалку любила подовгу роздивлятись людські обличчя, хоч і знала, що це непристойно, тому мріяла мати шапку-невидимку. За словами художника-реставратора Острозького краєзнавчого музею М. М. Бендюка, коли Лідія Іванівна перебувала у Києві, найбільше любила їздити в метро і спостерігати за людськими обличчями [5]. Саме тому, вона схоплювала риси обличчя кожного, бо там просто ніхто не звертав на це уваги. Портрети почала

писати ще в далекі тридцять роки під час навчання в Парижі. Їй довелося малювати багато цікавих осіб. Серед них – дочку і онуку великого російського композитора Сергія Рахманінова, спадкоємця російського престолу, великого князя Кирила Романова, відомого священника отця Іоанна, професора Олешкевича, окуліста Б. Г. Птицю, визначного астронома Олену Полонську [5]. У портретах Лідії Іванівни постають перед нами різні людські долі. Як істинний психолог, Лідія Іванівна глибоко розуміє душу кожної людини. Як істинна християнка, вона бачить у кожному «образ і подобіє Боже». Як справжній художник, вона вміє затінути негативні риси характеру і навпаки, висвітлити все, що є добре в душі кожної людини. Це мудрість і доброта – у портреті селянки Марфи Степанюк (Острозький державний історико-культурний заповідник (далі – ОДКЗ) КН 1441), молоде завзяття та енергійність – у портреті бригадира Надії Марискевич, інтелігентність і шляхетність – у портреті професора-архітектора Володимира Леонтовича (ОДКЗ КН 1343). Останній є особливо дорогим острожанам. Адже, завдяки архітектору В. Леонтовичу була врятована від загибелі цінна пам'ятка середньовічної архітектури – замок князів Острозьких XIV століття. У 1910-ті роки В. Леонтович склав проект реставрації замку, який знаходився на грані руйнування, а протягом декількох років керував усіма реставраційними роботами безкоштовно [2; с. 296-301].

У своїй творчості вона зверталася і до життя в побуті («Острозькі гончарі» (ОДКЗ КН 1433), «Золоті руки», «Хвора дитина»). Цікаві її портрети дітей і дорослих, виконані олією, гуашшю, аквареллю, пастеллю, які вона почала малювати під впливом відомої української художниці О. Д. Яновської. У цьому жанрі авторка найкраще виразила себе як художник-соцреаліст. Все своє життя О. Д. Яновська, поки могла, влітку їздила в Острог та Київ. Їй подобався рідний Острог і його краєвиди вона зобразила на десятках живописних полотен. Крім архітектурного пейзажу, художниця працювала майже у всі видах живопису: це і портрет, і натюрморт, і жанрові композиції. Будучи в Острозі Ольга Дмитрівна постійно контактувала з Л. І. Спаською паралельно навчаючи свою молодшу подругу таємницям написання портретів в олійній техніці та акварелі [1;].

Особливою емоційною виразністю відзначаються дитячі портрети. Власне, Лідію Спаську називають художницею яка найкраще пише «діти та квіти». Чимало обличчя вона писала з реальних людей, особливо місцевих дітей.

«Дівчинка з квітами» – у простій сільській одежі, у хусточці, з відкритим щирим поглядом, мила і проста, як ніжні перші квіти, які вона обережно тримає в долонях (ОДКЗ КН 31947). Дуже гарно передана

фактура скла вази – прозора, в якій можна помітити кінчики стебел. Художниця не рівно намалювала очі дівчинці і не змогла виправити, тому що портрет був виконаний гуашшю.

Дівчинка, тримаючи в руках ляльку, сидить пристойно і урочисто, дуже задоволена тим, що позує художниці. Портрет намальовано на папері аквареллю. Дуже чітко зображено риси обличчя. Можна помітити, таку щирю дитячу посмішку. Це «Портрет Лялечки Володіної» (ОДКЗ КН 24912). Тут вона ще зовсім дитина. Пізніше, Лідія Іванівна намалювала її уже десь в

років п'ятнадцять. Портрет був виконаний вугіллям. Ще десь через роки 5-7, вона зобразила Лялю уже старшою. Тут використано 3 кольори: трішки червоного на вуста і блакитного в очах, а весь портрет був зображений в одному світло-коричневому (пастель, сангіна).

Здивовано хлопчик задивився на щось дуже цікаве. Настільки помітним є погляд дитини. Він навіть не здогадується, що його малюють, а Л. І. Спаська просто побачила цього хлопчика і передала на портреті кожен його рис зовнішності, дитячу задуманість. Це – «Сергійко Юлій» (ОДКЗ КН 31948).

Ледь усміхнена дівчинка з прозоро-чистими, блакитними очима вдивляється в далечінь. Дуже гарно підібрана фактура полотна, трішки темнішого кольору, ніж очі дівчинки. Легенько зав'язані бантики на її волоссі відображають ніжність і теплоту.

Іноді, Л. І. Спаська залишаючи чистим фон на якому зображений малюнок хотіла виділити більш чітко саму людину, яку малювала. Ось наприклад портрет «Сільська дівчинка» (ОДКЗ КН 1404). Видно, що дівчинка не позує, а просто сидить, навіть трішки нахилившись. Вона тримає невеличкий букет квітів у руках, який художниця вималювала до деталей, кожен травинку, стебельце. Можна помітити, що світить сонце і проміння падає на волосся та частину сорочки. Дуже чітко зображені тіні. Дивлячись на цей портрет, відчувається щирість та селянська доброта дитини.

«Портрет піонерки» (ОДІКЗ КН 9935). Тут зображена дівчинка, яка гордиться тим, що вона піонерка з серйозним поглядом.

Портрет сільської дівчини (ОДІКЗ КН 1410), намальований на папері, без фону. Вона у сорочці, на якій зображено орнаменти в українському стилі, на хустці вималювані квітки. Робота намальована аквареллю.

Селянська дівчина у світлі (ОДІКЗ КН 1411). На цьому портреті дуже гарно поєднані кольори. На голові заквітчана малинова хустина. На білій світлі вималювані різні орнаменти на комірці та рукавах. Червоний пояс виглядає з-під рук дівчини. Робота виконана гуашшю.

То безтурботна радість, то лукавство, то затаєний смуток, то напружена зосередженість на дитячих обличчях. Багатоще життя дитячих душ передається в них. Отже, малюючи будь-яку людину, художниця мала зв'язок з кожною. Відчуваючи її настрій, могла передати його на портреті.

У композиціях з історії Острога, Лідія Іванівна добавляла портрети реальних дітей, яких вона зображувала.

Л. І. Спаська – художник-реаліст, але частково зачіпала політичні теми. У радянський період, по приїзді в Острог, майстрині замовили намалювати 60 копій з портретів Леніна і Сталіна для шкіл міста та району. Зокрема, у портреті Сталіна відчувався професіоналізм митця. На одному з портретів Леніна було зображено з дівчинкою, яка тримає невеличку вазочку з квітами.

Лідія Іванівна на замовлення музею міста робить копії з картин відомих художників України – І. Їжакевича, В. Касіяна. Але таке копіювання, хоча і виконане на високому рівні, не давало розвитку майстерності художниці. Проте вона бралася за цю роботу, щоб заробити на хліб і утримувати дітей. Її копії портретів «Данила Галицького» (ОДІКЗ НДФ 1715), «М. Островського» (ОДІКЗ НДФ 503), «Г. Котовського» (ОДІКЗ НДФ 504), «Д. З. Мануїльського» (ОДІКЗ НДФ 2216) (Цей портрет був намальований з фотографії), були дещо монохромними, і зображувались буквально двома, трьома кольорами.

Неможливо не згадати про портрет «Софії Гарновської» (ОДІКЗ НДФ 5397). Жінка зображена у багатому вбранні. Тут художниця використала дуже яскраві кольори, тому, за словами М. М. Бендюка, він сам затонував фон на якому був зображений портрет, зробив його світлішим, і тоді образ Софії можна розглядіти чіткіше. Художниця його намалювала незадовго до смерті. До речі, портрет Миколи Миколайовича Бендюка Л. І. Спаська теж намалювала. Він знаходиться у його приватній колекції [5].

«Думи Т. Г. Шевченка» (ОДІКЗ КН 1432) також є однією з найкращих копій, які малювала художниця. Помітно, що поет замислився над чимось, має дуже серйозний вигляд. Кругом нього зображено картини на стінах,

перед ним лежить «Кобзар» та перо. Зрозуміло, що Тарас Григорович весь у роботі.

Портрети «Северина Наливайка» (ОДІКЗ КН 949), «К. Косинського» (ОДІКЗ КН 9949), «К. Є. Ворошилова» (ОДІКЗ КН 9948), «Федора Острозького» (ОДІКЗ НДФ 1659), «Петра Конашевича-Сагайдачного» (ОДІКЗ НДФ 1622), «Б. Хмельницького» (ОДІКЗ НДФ 1619) теж були копіями.

Дуже цікавим є портрет Д. І. Лисяного (ОДІКЗ КН 24908). Він зображений за роботою. Тут знову простежується чистий фон та чітко виділене його обличчя. Дуже гарні блакитні очі з легкою посмішкою на вустах та серйозним поглядом роблять цей портрет більш цікавим та загадковим. Також Л. І. Спаська намалювала портрет жінки Д. І. Лисяного з дитиною. Дівчинка на руках у маминих обіймах. Вони обое виглядають щасливими. А ще Лідія Іванівна намалювала портрет І. Д. Лисяної з чоловіком. Вони виглядають щасливим подружжям. Дуже цікавою технікою художниці є те, що вона зробивши світло-помаранчевий фон, який частково зливався з волоссям. Чітко виразила обличчя, кожні риси. Цей портрет був написаний аквареллю.

Портрет О. М. Петренко (ОДІКЗ КН 24911). Зображена уже старша жінка, і видно, що вона позує перед художницею. Незважаючи на свої роки та зморшки, які чітко можна розгледіти, вона задоволена життям.

Художницю вважали природженою портретисткою, адже так передати кожну рису обличчя людини могла тільки вона. За портретами можна було визначити навіть настрій того кого вона зображувала. Отже, Л. І. Спаська показала себе неперевершеною художницею в портретному живописі.

На сьогоднішній день для вшанування пам'яті Л. Спаської проводять її виставки в рідних їй містах, зокрема, в Рівному, Острозі, Нетішині. У серпні 1995 року на честь 85-річного ювілею художниці була відкрита її персональна виставка в Острозькій академії [8; с. 5]. У січні 1997 року Лідія Іванівна брала участь у конкурсі на кращий портрет першої фундаторки Острозької академії – княжни Гальшки (ОДІКЗ НДФ 5508), у якому здобула перше місце. Також Лідія Іванівна намалювала копію портрета Гальшки з картини Я. Матейка, яка біля 40 років прикрашала експозицію музею.

У квітні 1999 року в Художньому музеї Луцька експонувалася виставка «У пошуках добра, краси, гармонії», де було представлено 65 творів живопису, графіки, іконопису Лідії Спаської. Це лише незначна частка великого доробку художниці, з якою вона повернулася у місто свого дитинства і юності. 10 робіт з виставки авторка подарувала музею.

Що б не малювала художниця – ікону, портрет, історичне полотно чи

букет квітів – у кожному її творі відчувається чуйна поетична душа та високий професіоналізм митця. Її мистецтво, проникнуте добротою і любов'ю, підіймає над буденними мізерними проблемами життя, розкриває духовні цінності, у яких є вищий сенс існування. Воно будить душу людини, відкриваючи для неї безкраї обрії в прагненні до нескінченного.

84 картин та замальовок художниці зберігається в Острозькому історико-культурному заповіднику. Багато її картин знаходяться в церквах школах, будинках культури і приватних колекціях.

Отже, художниця за все своє нелегке життя змогла проявити свій талант у різних жанрах мистецтва, в тому числі і в портретному живописі, залишивши тільки хороші спогади про себе. Мистецькі здобутки Л. І. Спаської становлять значну художню цінність та слугують справі культурного виховання молодого покоління в незалежній українській державі.

Література

1. Бендюк М. М. Маловідомі сторінки з життя художниці О. Д. Яновської / М. М. Бендюк // Наукові записки. – Рівне, 2010. – С.
2. Бондарчук Я. В. // Острозькі просвітники XVI-XX ст. / Я. В. Бондарчук – Острог: Університет «Острозька академія», Українське історичне Товариство, 2000. – С. 296-301.
3. Бондарчук Я. В. Розбудити душу людини / Я. В. Бондарчук // Життя і слово. – Острог, 1995.
4. Державний історико-культурний заповідник м. Острога: [каталог]. (90-річчю Лідії Іванівни Спаської присвячується). – Острог, 2000.
5. Інтерв'ю Бендюка Миколи Миколайовича // Архів автора. – 25 травня 2011.
6. Козловська Л. Лідія Спаська – митець від Бога / Л. Козловська // Замкова гора. – 2005. – №5. – С. 2-3.
7. Козловська Л. Оживає душа у картинах. Про виставку робіт талановитої острозької художниці Л. І. Спаської в Державному історико-культурному заповіднику м. Острога, як пам'ять про життєвий і творчий шлях / Л. Козловська // Замкова гора. – 2002. – 10 серп. № 1. – С. 3-4.
8. Руцький М. Мені є про що розповісти // Червоний прапор. – Рівне, – 1990. – 6 листопада. – С. 5.
9. Кисіленко В. Н. Виставка творів самодіяльного художника Лідії Іванівни Спаської: [каталог]. – Рівне, 1981. – С. 12.

Світлана МУРАВСЬКА, Микола БЕНДЮК

Специфіка використання туристичного потенціалу малих історичних міст України (на прикладі м. Острів Рівненської області)

Стаття є спробою проаналізувати особливості використання туристичного потенціалу м. Острів через призму динаміки його розвитку загалом взагалі та успішної менеджерської політики керівництва Національного університету «Острозька академія» зокрема.

Освітнянські гранди світового рівня, такі як Оксфорд, Кембридж, Гарвард, привертають увагу не тільки потенційних абітурієнтів. Вони є об'єктом прискіпливої уваги туристів, які прагнуть відвідати ці вогнища освіти. В свою чергу «науковий» та «освітній» туризм як явище вже давно став об'єктом уваги дослідників. Оскільки українські виші в міжнародних рейтингах знаходяться на далеких від першої сотні місцях, уваги такого роду навіть від місцевих туристів вони практично позбавлені. На теренах України є буквально кілька навчальних закладів, де ситуація виглядає на порядок кращою, однак на теперішній час відсутні спеціальні публікації про навчальні заклади як туристичні об'єкти. Саме цією обставиною і обумовлюється актуальність статті.

В аналітичній записці до Секретаріату Президента наукового співробітника львівського регіонального відділення Національного інституту стратегічних досліджень Ю. Мігущенка окреслено перспективи розвитку туризму в малих містах України із вказівкою, що «особливо актуально [це] для таких регіонів України, як Автономна Республіка Крим, Львівська, Закарпатська, Івано-Франківська та Тернопільська області» [15]. Однак жодним чином дана сентенція не применшує туристичні можливості інших малих міст України, які не потрапили до вказаного переліку.

Зокрема, це стосується і містечка обласного підпорядкування Острів на Рівненщині, історія якого налічує більше тисячі років. Очевидно, саме зважаючи на героїчність історії за радянських часів було зроблено все можливе, аби вирвати з суспільної пам'яті згадки про ці сторінки, пов'язавши водночас їх з такими закладами, як обласна лікарня для психічно хворих людей, обласний інтернат для дітей із вадами розвитку, наркодиспансер.

Після розпаду Радянського Союзу Острів, як і багато інших малих міст, стикнувся з гострою проблемою безробіття. Водночас після відродження незалежності з ініціативи місцевого краєзнавчого товариства

«Спадщина» (П. Андрухов, М. Гришук, М. Ковальський) у місті розгорнувся активний рух по відродженню Острозької академії як першої твердині вищої освіти східних слов'ян. Завдяки їхнім титанічним зусиллям було видано перший указ від 12.04.1994 р. по створенню Острозького колегіуму [1 ; 2 ; 4, 38].

Проблема дослідження того, яким чином вдалося запрошеному з Рівненського державного гуманітарного інституту на посаду ректора Ігорю Демидовичу Пасічнику перетворити за 6 років невідомий навчальний заклад на національний університет не є об'єктом даного дослідження. Свідченням потужних етапів його розвитку є той факт, що НаУОА згідно постанови Кабінету Міністрів від 29.07.2009 р. отримав статус автономного самоврядного науково-дослідного закладу поряд з такими провідним вузами України, як Національний університет «Києво-Могилянська академія», Київський національний університет ім. Т. Шевченка при відсутності на старті аналогічної матеріальної та науково-педагогічної бази [14].

Однак саме відродження Острозької академії XVI-XVII ст. (в реаліях 1994 р. – створення Острозького вищого колегіуму) стало індикатором подальшого розвитку міста і чинником повернення його колишньої слави. Завдяки ініціативній групі згадуваної «Спадщини» відповідно до постанови Верховної ради України від 7 липня 1995 року Остріг набув статус міста обласного значення [11].

Незважаючи на невіру пересічних острожан упродовж середини 90-х рр. у можливість відродження університету, спостерігалась координація дій міської влади в особі тогочасного мера М. В. Гришука та ректора Острозької академії І. Д. Пасічника в напрямку розвитку навчального закладу, який на перспективу мав стати візитною карткою міста. Як показав час, вибір було зроблено абсолютно правильно, тому що притік до міста потоку молодих інтелектуальних людей, контингент яких з року в рік збільшувався, зумовив більш активне циркулювання життя в Острозі.

Концептуальною ідеєю філософії відродження Острозької академії та міста в цілому, яку з легкої руки та унікальної манери презентації І. Д. Пасічника почав сповідувати колектив відродженого навчального закладу, було перетворення Острога на університетське містечко – на зразок Оксфорда чи Кембріджа у Великобританії. Ця ідея, незважаючи на фантастичність її формулювання в середині 90-х рр. в українських реаліях поступово почала давати свої плоди. Зараз вона має всі перспективи для подальшого втілення в життя, створюючи тим самим перший прецедент такого роду в системі вищої освіти України, коли національний університет із сумарною кількістю студентів близько чотирьох тисяч знаходиться в районному центрі з населенням менше п'ятнадцяти тисяч. Ця обста-

вина визначає повне домінування студентсько-педагогічного колективу університету в культурно-освітньому та економічному житті міста. Випускники університету були обрані до лав депутатів районної та міської ради Острога [12].

Практично всі міські організації та установи комерційного характеру цільовою групою реалізації свої товарів та послуг бачать саме студентство. Левову частку доходів острожан становлять плата студентами за оренду житла, прибутки від функціонування магазинів (особливо тих, які знаходяться в безпосередній близькості від університету та двох студентських містечок), розважальних центрів тощо. Завдяки протекції Президента в 2001 р. було збудоване містечко для викладачів (17 котеджів). Дана акція була одним з етапів перетворення Острога в університетське містечко, яку з початків сповідувало керівництво вишу. Після ліквідації військової частини в 2002 р. частину казарм було передано у відання університету, і на їхній основі було створено студентське містечко № 2. Паралельно розпочалась забудова другого містечка для викладачів.

Поряд із зростанням уваги української громадськості до феномену відродження Острозької академії, популяризацію якого здійснював ректорат навчального закладу, відбувалося зростання туристичної привабливості Острога. Визначальним чинником була та обставина, що керівництво університету взяло на себе благородну місію дослідження представлення славетних сторінок українського минулого XVI-XVII ст. і виховання молоді на «історії без брому». Серед найбільш гучних інформаційних акцій – промоція ректорату НАУОА та всеукраїнської щоденної газети «День» підготовки Указу Президента України від 28.04. 2007 р. «Про увічнення пам'яті Мелетія Смотрицького», віднесення Острозької академії та Державного історико-культурного заповідника м. Острога до переліку «Семи чудес України» згідно умов конкурсу в 2007 р. (спеціальна відзнака «Визначна пам'ятка духовної України»). включення князя К.-І. Острозького до переліку «Ста великих українців» в 2008 р. [7 ; 16 ; 17].

Як показали наступні події, промоційні акції, ініційовані ректоратом НАУОА, дуже швидко дали результат. Ресурси Острога, запропоновані українській громадськості в концепції відроджених «Волинських Афінів», стали об'єктом зацікавлення туристичних фірм. В 2007 р. щотижневик «Фокус» проводив конкурс «Краще місто України» – виконана градація попередньо обраних 50 міст нашої держави. Остріг зайняв 47/48 місце. За індексом «Фокусу» (який було виведено на основі експертної оцінки Державного комітету з туризму, журналу «Міжнародний туризм», «Українська туристична газета», туроператори «Кандагар», «Клуб мандрівників», «Лик-тур», «Нью-лоджик», «Проланд», САМ, Tez Tour, Sky Travel

ВТІ Ukraine, Turne.com.ua), туристична привабливість міста склала 13. Цей факт само собою вказав на реальні можливості міста та регіону в сфері туристичної діяльності [3 ; 18, 226].

Місто поступово підвищує рівень надання послуг для туристів, налагоджує інфраструктуру, однак на цьому напрямку продовжує залишатись багато проблем. Найголовніша з них – відсутність місця для ночівлі. В місті існує кілька садиб готельного типу, однак в сукупності вони не здатні прийняти на ночівлю групу в кількості 40 чоловік. Місцевий готель «Вілія», незважаючи на численні уваги громадськості про необхідність його капітального ремонту, все ще чекає інвесторів. Рятує ситуацію близьке розміщення (12 км) м. Нетішин Хмельницької області, де є більш-менш пристойна інфраструктура. Правда, до кінця 2011 р. планується відкриття міні готелю на 40 чоловік в комплексі піцерія «Маестро». В місті є недостатньо закладів громадського харчування, відсутній туристично-інформаційний центр тощо. Загалом в Острозі функціонують декілька туристичних бюро – «Волинські Афіни» та «Острозьке бюро подорожей та екскурсій (УКРПРОФТУР)». Стосовно сфер їхньої діяльності, то в основному «Волинські Афіни» займаються організацією туристичних поїздок за межі Острога, і лише «Острозьке бюро подорожей та екскурсій (УКРПРОФТУР)» залучає туристів до свого міста.

Поряд з тим окремим фактором зростання туристичної привабливості Острога стало формування в НаУОА власного музею, що відбувалось паралельно із розвитком університету. Оскільки у пересічної людини термін «університетський музей» викликає асоціації з однією-двома кімнатами «совдепівського» зразка, де оновлення експозиції відбувалось раз на десятиліття в кращому випадку, керівництво вишу прагнуло подолати вказаний стереотип.

У світовій спільноті різностороння діяльність музею при вищому навчальному закладі, який орієнтується на задоволення культурних потреб студентів, працівників та гостей шляхом постійного оновлення експозицій, проведення різного роду виставок, створення презентаційних матеріалів давно є показником елітарності вишу. Той факт, що навчальний заклад прагне вкладати кошти не тільки у запровадження інноваційних навчальних технологій, а і в формування обізнаного в царині культурних і мистецьких тенденцій носія свого диплому, вказує на його бажання створювати брендову інтелектуальну продукцію, а не дипломантів «з конвеєру».

Таким чином, у концепції музею вдалося синтезувати відомості про епохальне значення Острозької слов'яно-греко-латинської академії для розвитку східноєвропейської освіти та інформацію стосовно минулих приміщень, де зараз знаходиться університет. Оскільки з академі-

єю пов'язане коріння українського друкарства, це знайшло вираження у створенні власної колекції стародруків. Колекція іконопису, підземна художня галерея – ось далеко не повний перелік того, що може запропонувати музей потенційному відвідувачу. Відвідання музею університету є обов'язковою частиною візитів гостей НаУОА. Аудиторія – найрізноманітніша: студентські, школярські, викладацькі колективи практично з усіх регіонів України, делегації від дипломатичних представництв в Україні, органів державної влади, громадських і культурних організацій, засобів масової інформації, учасники різного роду обмінних програм, приватні особи, гості з Росії, Грузії, Литви, США, Канади, Польщі, Китаю, Німеччини, Італії та інших країн. Згідно звітів Центру вивчення спадщини Острозької академії, з 2001 р. спостерігається тенденція безупинного зростання кількості відвідувачів музею [5; 6].

Якщо до недавнього часу музей потребував невеликих, але постійних капіталовкладень для збереження атрактивності для відвідувачів, то зараз він вже приносить прибутки. Про грандіозні суми мова не йде, однак в середовищі університетських музеїв України це нонсенс. При цьому заробляння грошей жодною мірою не є метою функціонування музею. Його головне завдання – популяризація славетних культурно-освітніх сторінок минулого і сьогодення Острожчини. Водночас, оскільки саме школярі становлять найбільшу групу відвідувачів музею, екскурсія по Острозькій академії є ціленаправленою профорієнтаційною роботою. Як свідчить статистика, 25 % першокурсників, які розпочали навчання в 2008 р., прийняли рішення про вступ до НаУОА саме після відвідин музею академії або чуток про нього з вуст своїх друзів та родичів.

Одним з основних видів іміджової діяльності Національного університету «Острозька академія» є проведення щорічних художніх пленерів на базі університету. В літній період, коли звільняються аудиторії та гуртожитки від студентства, їх місце займають митці – члени Спілки художників України, а також студенти художніх навчальних закладів як України, так і зарубіжних установ.

За сприяння ректора Острозької академії І. Пасічника та співорганізації Рівненського відділення Спілки художників України, починаючи з 2006 року, відбулося уже чотири пленери. Умови їхнього проведення є типовими: університет забезпечує художників місцем проживання та надає транспорт для подорожей і написання етюдів не тільки в Острозі, а й в навколишніх містах та селах. За це кожен із учасників залишає по одній роботі для збірки університету, що формується для виховання художнього смаку у студентів.

Взагалі академія проводить активну діяльність по естетизації своїх

приміщень та ознайомленню студентів та гостей з кращими зразками українського мистецтва. Це стосується організації як виступів українських артистів, читання лекцій та проведення творчих вечорів сучасних літераторів, так і формування різноманітних виставок образотворчого та декоративно-ужиткового мистецтва, тим більше, що в стінах академії діє єдина в області велика виставкова галерея, що має назву «Підземна», оскільки знаходить у господарських приміщеннях колишнього монастиря капуцинів. Враховуючи все це, проведення пленерів є органічною та невід'ємною частиною культурно-освітньої роботи університету.

Перший пленер пройшов у літку 2006 р. і в ньому взяли участь: Ф. Бобрик, Т. Лукашевич, В. Гвоздинський, П. Шпорчук, С. Руднев, І. Рос-танська, В. Мартинчук, Л. Хведчук, Є. Чорний, М. Ліханов, В. Красьоха. Відразу ж було помітно наскільки вдалою була ідея проведення подібного заходу в Острозі, адже окрім нових знайомств в художньому середовищі, в академії залишилася частина робіт художників і розмістили їх в кабінеті мистецтв. Відтоді заняття з історії мистецтва почали супроводжуватися не лише показом віртуальних зображень на моніторах комп'ютерів, але вже можна було пояснити студентам техніку та авторську стилізацію на прикладі конкретних робіт навіть без відвідування музею.

Творчі збодутки другого пленеру вже розмістили на стінах академічних коридорів, де їх могли бачити не лише студенти гуманітарного факультету, але й економісти, правники і т.д.

Другий пленер також порадував гостями з Білорусії (О. Балдаков), з Харкова (О. Дубровський), з Вижниці (В. Косович), ну і, звичайно, з Рівного (Т. Лукашевич, В. Гвоздинські, О. Бобришев, М. Сівак, В. Наумець, Є. Чорний) та Хмельницького (студентка О. Мазур). Окремо хотілося б згадати О. Дубровського, який, їдучи в «бандерівський» край, був настроєний негативно до визвольного руху під час Другої світової війни, але за час перебування на Західній Україні якщо не змінив, то хоча б дещо лояльніше почав відноситися до наших героїв. У другому пленері роботи Дубровського виглядали чи не найромантичніше. Будуючи свої етюди «світлом», Олександр добивався неймовірної краси острозьких краєвидів.

Третій пленер 2008 р. зібрав ще більшу кількість учасників. Так, окрім гостей із Польщі А. Валасека, Ю. Ратовського та Білорусі П. Кастусіка, доволі великий та потужний десант прислала житомирська спілка Н. Косницька, В. Кондратюк та В. Радецький, з Вінниці приїхали К. Жілінскайте та Л. Гринюк, з Луцька – П. Собко, з Тернополя – П. Шпорчук. Рівне на пленері представляли, як завжди, незмінний організатор Т. Лукашевич, Ф. Бобрик, та М. Годун. В цьому році завдання пленеру було акцентовано на тому, щоб гості через свою уяву та вміння представили замки та мо-

настирі князів Острозьких. Для цього вони під керівництвом досвідчених екскурсоводів об'їздили всі найближчі архітектурні об'єкти, які будували князі: це, крім Острога, ще й Межирич, Дермань, Старокостянтинів та Дубно. Відповідно до концепції цей пленер було названо «стежками князів Острозьких».

Четвертий пленер, який проходив з 6 по 19 серпня 2010 р., не змінив попередніх традицій. Приїхали наші давні знайомі рівненчани: Т. Лукашевич, В. Гвоздинський, М. Годун, М. Сівак; з Житомира В. Кондратюк та В. Радецький. Завітали і нові митці: Ю. Кафарський з Вінниці, В. Нестеренко та М. Дідківський зі Львова, Г. Черниш та Т. Мялковська з Луцька, і, нарешті, гість з Польщі С. Вашковскі. Схема маршруту, по якому їздили на етюди художники, залишилася майже та ж сама, додалося лише відвідування міста Корця.

Проведення пленерів в Острозі – це не лише поповнення збірки живопису в картинній галереї Острозької академії. Етюди та картини, написані пізніше в майстернях, з видами Острога, потрапляють на виставки по всьому світу, і це є ще одним фактором популяризації як самого університету, так власне і міста.

Безумовно, рейтинг туристичних об'єктів Острожчини очолює Державний історико-культурний заповідник міста, зокрема його складова частина – краєзнавчий музей (2007 р. – 557 екскурсій і 24,5 тис. відвідувачів, 2008 р. – 742 екскурсії і 24,8 тисяч відвідувачів, 2009 р. – 853 екскурсії і 28,5 тис. відвідувачів) [8, 9; 9, 7; 10, 10]. Однак в період спаду туристичної активності (листопад-березень) ситуація змінюється певним чином на користь музею НаУОА, який провадить більш-менш активне життя за рахунок гостей університету, в той час як далеко не всі гості в якості туристів відвідують об'єкти Державного історико-культурного заповідника міста. Натомість в квітні-жовтні, окрім традиційного притоку туристів, контингент відвідувачів музею поповнюється учасниками різноманітних заходів, конференцій, виїзних засідань окремих установ, які в академії організовуються постійно. Незважаючи на те, що основною складовою частиною їх культурно-розважальної програми є відвідання музею НаУОА, за наявності часу до цього переліку включаються й інші об'єкти міста.

Необхідно відмітити, що на даний час в музеях Острозької академії, порівняно з Державним історико-культурним заповідником, відносно мало експонатів. Проте й ця кількість суттєво впливає на відвідуваність університету туристами. В основному тут зіграла роль вміло проведена піар-компанія, яка постійно працює і оновлюється. Відділ зв'язків з громадськістю «ОА» постійно висвітлює діяльність університету в органах

ЗМІ. Кожне відкриття виставки супроводжується повідомленнями як в друкованих виданнях, так і по телебаченню.

Успішно розкручені «легенди» позитивно впливають на кількість відвідувачів вишу. Так досить вдалою виявилася піар-компанія навколо ікони св. Степан та Ісус Пантократор. Так сталося, що в цій іконі наклалися два зображення одне на одне, в результаті чого з'явилося нове, на якому св. Степан закрити рукою рота Ісусу Христу. У тому, що сюжет виявився унікальним богослови та прихожани побачили вплив Божий. Ікона практично набула статусу «місцешанованої», а в деяких випадках прихожани вірять і в чудотворність образу. Дана ікона має своїх відвідувачів, що приїжджають подивитися та преклонитися до неї, зазвичай, вони відвідують музеї академії і частково заповідника.

Що стосується Державного історико-культурного заповідника м. Острога, то варто зазначити, що розвиток туристичної галузі в прямому відношенні залежить від можливостей заповідника розвивати нові напрями екскурсійної діяльності. Звичайно Остріг та острозький музей з своєю багатющою колекцією, яку збирали понад сто років, і так знаний в Україні, але необхідно й надалі розвивати перспективу збільшення туристичного відвідування музею.

При музеях заповідника слабо розвинута торгівля сувенірною продукцією та краєзнавчою літературою. Не розробляються нові тематичні екскурсії, за якими дітям було б доступно показати, а то й потримати в руках, якийсь із раритетів, оригінальних експонатів, що дітям запам'яталося б надовго.

Такі атракційні події, як проведення обряду розпису весільних пар в стінах замку, проведення нічних екскурсій, які базувалися б на місцевих легендах з частковою інсценізацією, принесло б музею не тільки додаткові кошти, але й славу містичного та обрядового центру.

Майже немає співпраці між музеєм та засобами масової інформації (крім місцевої преси), тому всі події, що проходять в заповіднику практично не висвітлюються в ЗМІ. Хоча заповідник щорічно видає збірник статей, пов'язаних з музеєзнавством та краєзнавством, все ж напруження в основному залишаються на регіональному рівні, збірники не розсилаються в провідні бібліотеки України. Тому й історики та мистецтвознавці не знають про дослідження в Острозі, нажаль це стосується більшості регіональних музеїв.

Таким чином, аналіз особливостей розвитку туризму в м. Острозі, дає можливість стверджувати, що визначальним чинником тут стало створення Острозького історико-культурного заповідника, а пізніше Острозького вищого колегіуму, який з 2000 р. отримав статус національного університе-

ту. Активна менеджерська політика керівництва вишу забезпечила швидке проникнення університету у всі сфери життя міста, значне підвищення туристичної привабливості Острога. Створений бренд «відроджених Волинських Афін», «українського університетського містечка» є хорошою передумовою його успішного розвитку насамперед за рахунок збільшення відвідувачів. Заради задоволення інтересів туристів місту слід вирішити низку проблем, пов'язаних із їхнім розміщенням, харчуванням тощо.

Література

1. Архів Центру вивчення спадщини Острозької академії. – Аудіозапис розповіді куратора Центру Я. В. Бондарчук, записаної С. В. Дарчик 24 червня 2009 р.
2. Архів Центру вивчення спадщини Острозької академії. – Історична довідка і обґрунтування про відновлення в Острозі Рівнен. обл. Вищого навчального закладу – Університету „Острозька академія”, підписана членами оргкомітету П. З. Андруховим, М. П. Ковальським, М. В. Грищуком та ін.
3. Глазкова Е. Лучший город страны / Е. И. Глазкова // Фокус: Еженедельник. – 2007. – № 23 (36). – 8 июня. – С. 44-49 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://naub.org.ua/?p=514>.
4. Гришук М. Роль членів територіальної громади у процесі відродження міст України (на прикладі м. Острога): навчальний посібник. – Острог: НаУОА, 2003. – 123 с.
5. Дарчик С. В. Звіт Центру вивчення спадщини Острозької академії за 2007-

2008 навч. рр. / С. В. Дарчик / Звіти діяльності підрозділів Національного університету «Острозька академія за 2007-2008 рр. – Острог, 2008. – С. 161-163.

6. Дарчик С. В. Звіт Центру вивчення спадщини Острозької академії за 2008-2009 навч. рр. / С. В. Дарчик / Звіти діяльності підрозділів Національного університету «Острозька академія за 2008-2009 рр. – Острог, 2009. – С. 90-94.

7. Замковий комплекс м. Острога [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://7chudes.in.ua/info/142.htm>.

8. Звіт про діяльність Державного історико-культурного заповідника м. Острога за 2008 р. – 14 с.

9. Звіт про діяльність Державного історико-культурного заповідника м. Острога за 2008 р. – 16 с.

10. Звіт про діяльність Державного історико-культурного заповідника м. Острога за 2008 р. – 22 с.

11. Історія міста [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ostroh.gv.ua/our_city/history.

12. Корнійчук Олександр Васильович. Хто є Хто на Рівненщині. Ділове Рівне [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.diloverivne.com/who_is_who/person/kovs/.

13. Мицько І. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576-1636) / І. З. Мицько / відп. ред. Я. Д. Ісаєвич. – АН УРСР, Ін-т суспільних наук. – К.: Наук. думка, 1990. – 192 с.

14. Острозька академія: сучасна освіта крізь досвід століть [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ukrosvita.at.ua/publ/ostrozka_akademija_suchasna_osvita_kriz_dosvid_stolit/1-1-0-102.

15. Перспективи розвитку туризму та рекреації в малих містах [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://niss.lviv.ua/analytics/107.htm>.

16. Постаті: Великі Українці [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://greatukrainians.com.ua/country/ukraine/58.html>.

17. Указ Президента України про увічнення пам'яті Мелетія Смотрицького [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=366%2F2007>.

18. Шершньова О. Перспективи участі громадських організацій Острожчини в розвитку туризму в регіоні / О. В. Шершньова // Острозький краєзнавчий збірник. – Острог, 2008. – С. 226.

Туристичні ресурси Шепетівського краю

Під туристичними ресурсами розуміють сукупність природних та штучно створених людиною об'єктів, що мають комфортні властивості та придатні для створення туристичного продукту. Як правило, наявність туристичних ресурсів визначає формування туристичного бізнесу в тому чи іншому регіоні.

До туристичних ресурсів можна віднести все, що може бути використане для задоволення потреб туристів. Це можуть бути об'єкти та явища природного й антропогенного походження, що використовуються для відновлення життєвих сил людини та задоволення її соціальних потреб і впливають на територіальну організацію туристичної діяльності, формування територіальних туристичних комплексів, їх спеціалізацію та економічну ефективність.

В структурі туристичних ресурсів виділяють кілька складових: природну, соціально-культурну або суспільну, технологічну і подієву, які, в свою чергу, поділяються на низку компонентів, що мають свою будову. Природні та суспільні ресурси формують групу «матеріальні туристичні ресурси»; події і більшість технологічних (інформаційні, рекламні та інноваційні) об'єднуються в групу «нематеріальні туристичні ресурси».

Більшість регіонів України має туристичні ресурси, які належать до всіх груп, що дає можливість виходу на туристичний ринок з привабливими туристичними пропозиціями.

Хмельницька область – один з регіонів України, що славиться своєю природою, історичними місцями, фортецями, архітектурними комплексами поміщицьких садиб тощо.

Частина з них включена до туристсько-екскурсійних маршрутів як місцевого, так і загальнодержавного значення. Проте, Хмельничина має ще чималий список різноманітних об'єктів, які могли б зацікавити гостей та мешканців області, сприяти активному відпочинку і пізнанню історії краю.

Природа Хмельниччини багата і своєрідна, відзначається красою ландшафтів, різноманіттям рослинного та тваринного світу. Більша частина області належить до лісостепового Поділля. Саме тут нещодавно створено національний природний парк «Подільські Товтри». Але не менш цікавою і цінною в природному відношенні є і північна частина області в межах Шепетівського, Полонського та Славутського адміністративних районів. Ця територія належить до Малого Полісся, одного із найбільш оригіналь-

них і навіть загадкових регіонів України. Вчені досі сперечаються, чи доцільно відносити цю територію до Українського Полісся. Мале Полісся є зниженням між Волинською височиною на півночі і Подільською височиною на півдні. Воно тягнеться від Полонного і Шепетівки то ширшою, то вузкою смугою до Рави-Руської на заході. На схід від Славути Мале Полісся зливається з основною територією Українського Полісся, тут починається кристалічний щит. Вчені вважають, що виникнення Малого Полісся пов'язане з дією льодовика. Водно-льодовикові зсуви закрили собою більш давні породи, серед яких значну роль відіграє крейда. Так і сформувались на Малому Поліссі оригінальні форми рельєфу, специфічні ґрунти, рослинний та тваринний світ. Склалося так, що людина ще не встигла вивчити природні комплекси Малого Полісся, а вже почала активно змінювати їх. Гостро стало питання про їх збереження.

Територія регіонального ландшафтного парку «Мальованка» простяглась із заходу від залізниці Шепетівка-Коростень на схід до міста Полонне неширокою смугою (до 9 км завширшки) і займає площу близько 16 тис. га. Тут є три невеликих населених пункти – села Мальованка (60 господарських дворів), Савичі (40 дворів) та Купино (58 дворів). Територія парку повністю відповідає вимогам, які висуваються до регіональних ландшафтних парків. На його території переважає відносно незмінений природний ландшафт. Лісистість території становить близько 90% (в той час, як для області цей показник складає 11,9%, Шепетівського району – 29,2%).

Тут наявний ряд водойм, болотних масивів, лучних ділянок, майже немає ріллі. На території парку відсутні великі промислові об'єкти, незначний рівень забруднення природних комплексів. Є чимало осередків природних екотопів, на яких встановлено природоохоронний режим – це заказники і пам'ятки природи. Територія парку є привабливою для здійснення регламентованої рекреації, тут хороші можливості організації наукового та екологічного туризму, цікавих екскурсій для школярів та дорослих.

На території парку виявлено лісовий, лучний та болотний типи рослинності, фрагментарно представлена водна рослинність. Серед лісів є як хвойні, так і широколистяні. Тут ростуть рідкісні рослинні угруповання, занесені до Зеленої книги України. Це вже згадані вище дубові ліси трясуцковидноосокові (угруповання лісів Центральної Європи біля східної межі ареалу) та ценози латаття сніжно-білого (бореальні водні угруповання, що знаходяться на крайній південній межі свого поширення). Немає сумніву в тому, що дальші дослідження виявлять на території парку нові місцезростання рідкісних видів рослин та рідкісних угруповань.

Унікальні умови більшості ділянок сприяють тому, що тут стабільною є чисельність основних мисливських звірів, таких, як лось, свиня

дика, козуля європейська та лисиця звичайна. З рідкісних ссавців тут можна побачити вовка, трапляються окремі екземпляри борсуків (Червона книга України), в окремих місцях збереглися колонії бобрів річкових, зустрічаються горностаї (Червона книга України), можливо ще не зникла норка європейська (Червона книга України).

Найбільш різноманітною та чисельною групою хребетних є птахи. В лісовому орнітокомплексі нараховується понад 60 гніздуючих видів, в тому числі і такі рідкісні, як лелека чорний, підорлик малий, зміїд малий (всі занесені до Червоної книги України). В незначній кількості збереглися тетерев та голуб-синяк. Досить звичайними з хижих птахів є канюк, яструб великий та чеглок.

З рідкісних видів плазунів в межах парку нерідко трапляється мідянка (Червона книга). Земноводні представлені 7 видами, з яких найбільш чисельні жаба озерна та кумка червоночерева

На півночі області нині налічується 6 природно-заповідних територій: лісовий заказник «Полонський» площею 911 га, гідрологічні заказники «Мальованський» (107 га), Савицький (56 га) та «Горіле болото» (54 га), ботанічний заказник «Русалчині поляни» (60 га), пам'ятка природи «Дуб черешчатий» (21 га).

Наукові дослідження довели, що є можливість і необхідність розширення всіх вищезгаданих природно-заповідних територій з тим, щоб вони включали виявлені неподаєльні цінні ділянки з місцезнаходженнями рідкісних видів рослин і тварин. Вже нині ці території мають увійти до за-казної зони. Відвідування її узгоджується з режимом заказника. Зона регульованої рекреації (її ще називають екскурсійною) охоплює значну частину території парку, до якої планується прокласти маршрути постійних екскурсій та екологічного туризму. Чарівна краса ландшафтів, різноманітність рельєфу, наявність озер є привабливими для туристів (особливо екотуристів), екскурсантів – як дітей, так і дорослих. Основною вимогою до режиму цієї зони є збереження існуючого ландшафту, заборона будівництва промислових комплексів, підприємств, що забруднюють довкілля. Тут забороняються рубки головного користування, промислове рибальство та промислове мисливство. Ця зона є основною у вирішенні одного з найважливіших завдань регіонального ландшафтного парку – здійснення екологічної освіти і виховання.

До суспільних ресурсів відносяться об'єкти, які представляють історичне та культурне минуле країни: музеї, пам'ятники і пам'ятні місця, пов'язані з історичними подіями, життям і діяльністю видатних представників науки, техніки, культури, а також унікальні архітектурні та етнографічні об'єкти. Що може зацікавити туристів в нашому краї?

По-перше, музеї:

Миколи Островського, краєзнавчий, Героя Радянського Союзу юного партизана Валі Котика. Враховуючи те, що м. Шепетівка – великий залізничний вузол, історія якого починається з середини XIX ст., то зацікавить туристів і народний музей локомотивного депо.

Історія нашого міста овіяна славою героїчних і трудових звершень. Це місто щирих друзів і доброзичливих господарів. В минулому – невелике прикордонне українське містечко, Шепетівка стала відомою усьому світові завдяки нашому земляку, письменнику Миколі Олексійовичу Островському, автору роману «Як гартувалася сталь».

В Шепетівці писалися сторінки життя цієї мужньої, духовно прекрасної, сильної і талановитої людини. В своїх листах, промовах і статтях він називав місто рідним, незважаючи на те, що народився в селі Вілія на Рівненщині. В Шепетівці пройшли його дитинство і юність. Тут він брав активну участь в суспільному та політичному житті, вперше вступив до комсомолу, звідси пішов добровольцем на фронт громадянської війни, організовував комсомольські осередки і став улюбленим ватажком молоді. Без перебільшення можна сказати, що саме завдяки книзі «Як гартувалася сталь» про Україну, про наше місто дізналися мільйони людей у найвіддаленіших куточках планети. З легким сумом і ніжністю описує М.Островський рідне місто в романі: «Гарні вечори на Україні влітку по маленьких містечках, як Шепетівка, де середина місто, а околиця село. Такими тихими літніми вечорами вся молодь на вулицях. Дівчата, парубки – всі біля своїх дворів, по садках, палісадниках, просто на вулиці, на колодках, групами, парами. Сміх, пісні. Повітря тремтить від густоти запаху квітів. Глибоко в небі мерехтять світлячками зорі і голос чути далеко, далеко...»

В пам'ять про славетного земляка 22 грудня 1946 р. в Шепетівці відкрито музей письменника. 2 жовтня 1966 року в центрі міста споруджено величний пам'ятник М. Островському (автор – заслужений діяч мистецтв УРСР скульптор В.І. Зноба). За проект пам'ятника В. І. Зноба був нагороджений премією ЦК ЛКСМУ ім. М. Островського. На постаменті пам'ятника викарбувано: «М. Островському – Молодь України». Кошти на спорудження пам'ятника були зібрані комсомольцями України. В підніжжя пам'ятника була вмурована капсула з посланням комсомольців 60-х до молоді 2000-го року, яку в 2000-му році було вилучено під час урочистого мітингу і закладено нове послання до молоді 2050-го року.

В день святкування 70-ї річниці від дня народження М. Островського юнаки і дівчата міста заклали перший камінь на будівництві нового музею-меморіалу. Одними з перших на обласну комсомольську будову

приїхали студенти Кам'янець-Подільського с/г інституту та Кам'янець-Подільського будівельного технікуму. Тут вони провели не один трудовий семестр, працюючи з вогником, по-корчагінськи. Основний обсяг робіт виконали робітники будівельно-монтажного управління "Промжитлобуд-1" під керівництвом Юрія Бондарчука. Музей побудовано за індивідуальним проектом завідуючого кафедрою Київського інженерно-будівельного інституту професора М. О. Гусєва та архітектора Хмельницького інституту «Гіпроецивільпромбуд» В. М. Суслєва. Художньо-монументальне оформлення музею здійснили кияни – лауреати Державної премії ім. Т. Г. Шевченка архітектор А. Ф. Ігнащенко та художник А. В. Гайдамака. Безпосередньо над оформленням експозиції працювали молоді хмельницькі митці І. Г. Скорупський і Л. В. Коваленко. Робота творчого колективу в 1979 році була відзначена премією Ленінського комсомолу.

Як унікальна архітектурна пам'ятка музей М. Островського ввійшов до міжнародного каталогу "Музеї світу".

Будівля музею триповерхова. На першому поверсі розташований кінолекційний зал, який має вигляд амфітеатру і розрахований на 250 чол. На одному з його простінків – барельєф М. Островського карбування скульптора Е. Мисько.

На другому поверсі – відкритий ритуальний майданчик, призначений для проведення масових заходів. В центрі майданчика розташована пластична композиція – книги М. Островського на теренах історії.

На третьому поверсі – експозиційна зала у вигляді велетенського кільця, що височить на п'яти пілонах і символізує вінок пам'яті письменникові, піднятий на руках його шанувальників і огорнутий червоним прапором. В оздобленні будівлі використані суворі матеріали – каміння, метал, смальта. І кольори двох відтінків – червоного та чорного. Це допомогло художникам чіткіше і лаконічніше передати основну тему експозиції. Чорний колір символізує суворість того часу, коли жив письменник, і його особисту трагедію. А червоний – колір боротьби за життя, за волю, за щастя.

Відкриття нового музею відбулося 16 червня 1979 року.

Під час оглядової екскурсії по місту ми розповідаємо і про видатного українського письменника Натана Самійловича Рибак. Сюди він приїхав з Кіровоградщини з родиною в 1921 році. В Ізяславі і в Шепетівці юний Натан ходив тими ж вулицями, що й герої роману «Як гартувалася сталь», а можливо, і бачився з самим автором.

На місці старого єврейського кладовища в Шепетівці збереглася могила Цадика Пінхоса – великого чудотворця, хасида, про якого в пам'яті єврейського народу залишилося багато легендарних переказів. Євреї

України і усього світу надзвичайно пошановують його як святого і приїздять на його могилу.

Серед археологічних ресурсів на Шепетівщині виділяються давньоруські городища XII-XIII ст.ст. Надзвичайно цікаве городище, що знаходиться за 1 км від села Городнявка Шепетівського району. Воно розташоване на підвищенні біля витоків струмка. З півдня, сходу і заходу воно оточене болотом. Городище повністю не обстежене. Попередньо встановлено, що городище оточене п'ятьма рядами валів та ровів. Найвищий з них – 5,3 м, насипаний в центральній частині городища. Він оточує майданчик діаметром 180 м. З заходу на схід через городище прокладена лісова дорога, яка пересікає вали, розриває їх. Ще один розрив прокопаний для проїзду транспорту у південній частині п'ятого валу. Біля розриву східної частини викопана яма, глибиною 1,5 м, довжиною 2 м і шириною 1,5 м. По всій території центральної частини городища помітні шурфи прямокутної форми. Територія городища густо вкрита лісовою рослинністю і погано простежується. Хронологія городища не визначена, але за місцем розташування, формою валів його можна віднести до раннього залізного віку. Об'єкт вимагає додаткового дослідження. Тим більше, що на даний час в цьому районі активно працюють чорні археологи і знаходять предмети раннього залізного віку. В смт Гриців і в селі Корчик Шепетівського району також є залишки давньоруських городищ XII-XIII ст.

Недалеко від Шепетівки розташоване старовинне село Городище, де були проведені археологічні розкопки в 1957-1963 роках під керівництвом відомого ленінградського археолога М. К. Каргера. Це давньоруське городище XII-XIIIст. Воно знаходиться на відстані 800 метрів від південної околиці села на мисі лівого берега безіменного струмка. Укріплений майданчик городища розміром 60 x 56 м. Майданчик захищений двома рядами валів та ровів, які своїми кінцями виходять до північного схилу берега. Один західний вал спускається до озера. На поверхні розораного ґрунту помітні фрагменти гончарного посуду XII-XIII ст. До речі, і свою назву село отримало від того, що на цьому місці колись було стародавнє городище, оточене земляним валом, по верху валу тягнувся “Острог” з дубових колод, проміжки між якими були замащені глиною. Тут же на відстані одна від одної були розташовані башти (вежі) з дубових колод і криті гонтом. Нижні поверхи башт служили складом для зброї і військових припасів, а з верхніх – стріляли в ворога та спостерігали за його пересуванням. Укріплений замок був оточений глибоким ровом, куди була проведена вода з річки.

Історія села надзвичайно цікава. В Городищі діє чоловічий Різдво-Богородицький монастир XVI ст. Село мальовничо розкинулося на двох

пагорбах, які відділяються один від одного ставком і маленькою річечкою. З трьох сторін село оточує ліс. Вузький насип, прокладений через середину ставка, з'єднує обидві частини села. Одна (зі сторони в'їзду з Шепетівки) носить назву Городище, а друга, яка знаходиться на протилежаючому пагорбі, називається Селищем.

Вперше в історичних актах Городище згадується як власність князя Іллі Костянтиновича Острозького, воєводи Троїцького і старости Брацлавського і Вінницького, що знаходиться у користуванні в боярина Вільбунського. Близько 1569 року село Городище стає заставним володінням дворянина Тіта Хом'яка, Луцького міського судді, як це видно з універсалу короля Сигізмунда Августа від 25 травня 1569 року про приєднання землі Волинської до корони Польської. Король під загрозою конфіскації помість наказує дворянину погодитись на приєднання і підтвердити згоду присягою.

Наприкінці XVI ст. село Городище стало власністю Волинських дворян Хом'яків. Це видно з акту від 7 грудня 1601 р., в якому генеральні возні Волинського воєводства Криштоф Щука і Станіслав Яновський доносять Луцькому міському суду про огляд ними містечок і сіл Луцького повіту, знищених татарами в 1593 році. Серед таких сіл значаться спалені села пана Хом'яка: Городище, Пашуки, Решнівка, Серединці. В першій половині XVII ст. Городище стає власністю дворянина Яна Погрошовського, в кінці XVII ст. – переходить у власність князів Любомирських.

Питання заснування Городищенського монастиря, як і багатьох інших пам'яток Волині, є сьогодні дуже актуальним.

Дослідники цього центру духовного життя Південно-Східної Волині по різному тлумачили історію його виникнення і розвитку. П. Петров в своїй праці “Краткие сведения о монастырях Вольнской епархии в настоящее время несуществующих” /Вольнские епархиальные ведомости, 1876 г./ та інші доводять, що Городищенський православний чоловічий монастир засновано в 1538 році князем Богусем Федоровичем Корецьким. В “Архиве Юго-Западной России”, т. 1, Городищенський монастир згадується разом з Маренінським Ровенського повіту і Корецьким. Ці монастирі були побудовані князем Корецьким. Автори цієї думки посилаються на “Архів Почаївської Лаври”, в якому міститься духовний заповіт Б. Корецького від 1576 року. Він заповідає своєму сину Йоакиму, щоб він і його нащадки не порушували заповіту, що стосується заснованих ним монастирів, в тому числі і Городищенського. В заповіті наголошувалося, щоб монахи завжди були грецького закону, «не вникали латинской прелести и чтобы фундушей наданных им основаным монастырям и обеспечивающих их существование, никто не отнимал, не расхищал и в свою пользу не обращал».

До XVII ст. монастир процвітав. Та внаслідок несприятливого розвитку історичних подій, а саме через набіги татар, які руйнували, спалювали, грабували, винищували українські міста і села, брали в полон людей і продавали на невільницьких ринках, змінилася історія монастиря. Знепадало господарство, зникали поселення, храми, монастирі. Не обійшла ця доля і Городищенський монастир, який в кінці XVII – на початку XVIII століття зовсім збіднів, позбувся своїх майнових цінностей і не міг далі існувати. А те, що залишилося від православного монастиря, було передано Гошанському монастирю.

В 1746 році князі Любомирські і дворянин Яків Погрошевський почали розбудовувати в Городищі кляштор і при ньому костел для монахів римо-католицького кармелітського ордену і подарували так званим черевичковим кармелітам у власність село Городище разом з сусіднім селом Пашуками. 12 травня 1782 року монастир разом з костелом висвятив Ян Качковський, єпископ Суффараган Луцький. Наскільки великі розміри були кляштора і костелу видно з того, що вони будувалися 36 років. Це був один з найбагатших католицьких монастирів на Волині, який володів капіталом в 102000 польських злотих. Він був оточений великим фруктовим садом. Будівлі кляштора і костелу кам'яні і покриті залізом.

В підвалах монастиря були поховані відомі особи на Волині – Єлізар Єрлич і брат його Матвій. В 1882 році під стінами костелу поховано Станіслава Євстафія Закревського.

За підтримку і участь в польському повстанні 1831 року рішенням російського уряду костел і кляштор, як і Старокостянтинівський домініканський і Вишневецький кармелітський монастирі, був закритий. Костел був переданий прихожанам православної церкви. В 1858 році за указом Синоду будівлі кармелітського монастиря теж були передані православним. В 1862 р. сюди були переведені монашки з Полянського дівочого монастиря і він став називатися православним жіночим Городищенським п'ятикласним Різдово-Богородицьким монастирем.

Наприкінці XIX – початку XX ст. при монастирі було відкрито училище, в якому утримувалося до 50 вихованок. Вони не тільки отримували освіту з різних наук, але й навчалися різним жіночим рукоділлям. Розквіт монастиря пов'язаний з його настоятелями ігуменями Варсонофією і Леонідою.

В 1923-1941 роках духовна діяльність монастиря завмерла. У 1923 році за рішенням Центрального Виконавчого Комітету УРСР монастир був закритий. Черниці з незаможних родин повернулися в рідні домівки, а з привілейованих родин – переїхали до Москви в Ново-Дівочий монастир. Всі будівлі, що належали монастирю, були передані в розпо-

рядження Шепетівського окружного виконавчого комітету. В 1923-1926 рр. в ньому розташовувалася окружна радянсько-партійна школа. У 1926 році за рішенням Ради Народних Комісарів УРСР на базі Городищенського монастиря відкривається санаторій ЦК ЛКСМУ /з використанням Шепетівських мінеральних джерел/. Санаторій був популярним в країні і проіснував до 1936 року. На ремонт і відновлення корпусів, які були знищені у 1919 році, урядом було виділено понад 1 мільйон карбованців.

У 1936 році за рішенням Ради Народних комісарів СРСР санаторій ЦК ЛКСМУ з присадибною ділянкою землі передається Санаторному управлінню Київського особливого Військового округу. В монастирі розміщується гарнізонний стаціонарний шпиталь і санаторій командного складу, віднесений до числа оборонно-військових об'єктів Шепетівського прикордонного району. Військовим відомством у 1936-1938 роках від головного вузла шосейних доріг до колишньої садиби монастиря прокладається шосейна дорога довжиною 8 км. Збудовано місток через річку, переобладнано греблю, яка створювала біля госпітальної і санаторію водосховище загальною площею до 5 га. В листопаді 1942 року із Бережанського монастиря Тернопільської області в с. Городище приїздить ігумення з 25 черницями. Вони розташовуються в трьох келіях, оскільки інші приміщення були непридатними для життя. В лютому 1944 року після звільнення Шепетівки від німецько-фашистських загарбників в монастирі був розміщений польовий шпиталь одного з авіаційних з'єднань. В серпні 1944 року шпиталь разом зі своїм з'єднанням перебазується на захід, а відремонтовані приміщення займають черниці.

У 1946 році Городищенський жіночий монастир отримав від виконавчого комітету Шепетівської районної ради в безкоштовне і безстрокове користування 4 житлових приміщення і 3 господарські будівлі, окрім двох церковних споруд. Один з господарських будинків в цьому ж році за угодою передається Шепетівському райздороввідділу під лікарню, яка проіснувала до 1954 року.

Минали роки. Приміщення, зайняті під жіночий монастир, руйнувалися, старіли, вимагали ремонту. В 1950 році держава виділила значну суму коштів на відновлення Шепетівського джерела мінерально-лікувальних вод та відкриття здравниці для трудящих області. Рішенням облвиконкому від 16 травня 1950 року в зв'язку з закриттям монастиря єпархіальному управлінню було дозволено побудувати один житловий будинок на території Сатанівського монастиря для розміщення мешканців Городищенського монастиря. Єпископ Кам'янець-Подільський і Проскурівський не заперечував проти закриття Городищенського монастиря і переселення його мешканців.

І хоча доля монастиря була вирішена, він проіснував до 60-х років. В монастир приїздили люди з різних областей країни на богослужіння. На престольні свята під час служби в церкві було завжди від тисячі до трьох тисяч прихожан, стільки ж знаходилося й біля церкви. Завдяки двом церквам – Різдво-Богородицькій і Предтеченській, що знаходились на його території, монастир мав прибутки (за рахунок продажу свічок, предметів релігійного культу). Іншим джерелом прибутку були пожертвування від громадян у вигляді посилок, грошових переказів. Вони надходили навіть з середньої Азії.

Указом єпископа Хмельницького і Кам'янець-Подільського Іларіона за № 961 від 30 червня 1960 року згідно постанови уряду СРСР та згоди Святійшого Патріарха Городищенський монастир був об'єднаний з Сатанівським (державний архів Хмельницької області ФП – 459. оп. 2, стор. 120, 14,15,ФР – 338 оп. 21, стор. 19).

Наразі в монастирі проводяться реставраційні роботи, пам'ятка архітектури XVI ст. відновлюється. В Різдво-Богородицькій церкві проходять богослужіння, а Предтеченський храм відбудовується. Цікаво, що деякі ікони Предтеченського храму освітлили і чіткіше проглядають з забілених стін. В Різдво-Богородицькій церкві заслуговують на увагу ікони, які на даний час самі оновлюються – Ікона Почаївської Пресвятої Богородиці і триптих “Спаситель”. В цьому храмі, крім звичайних богослужінь, проводять нічні літургії з четверга на п'ятницю, коли відкриті небеса.

Останнім часом все більшого значення набирає сімейний відпочинок на природі, пізнавально-оздоровчі мандрівки батьків з дітьми. Популярними в наш час стали екскурсії і подорожі сімейних груп рідним краєм. Це сприяє згуртуванню родин, доцільній і цікавій організації їх вільного часу, оздоровленню і фізичному гартуванню. Ми пропонуємо різним категоріям населення автобусні, велосипедні і пішохідні подорожі у сфері суспільних туристичних ресурсів:

- Оглядова екскурсія по місту;
- Екскурсія по місцях, пов'язаних з життям і діяльністю письменника М. Островського;
- Шепетівка в роки Великої Вітчизняної війни;
- Памятники Шепетівщини;
- Шепетівка – Городище (давньоруське поселення XII-XIII ст, Городищенський Свято-Різдво-Богородицький монастир);
- Місцями стародавніх поселень (с. Городище, с. Городнявка);
- Партизанськими шляхами.

У сфері природних туристичних ресурсів розроблено триденний тур «Мальовниче Полісся».

Зацікавить туристів і маршрут «Мальовничі озера» – подорож на Голубе озеро, на Святе озеро,

Розроблений також маршрут «Музеї, монастирі і палаци Полісся» для різних категорій населення.

Біологічні й психологічні потреби населення міст, міських агломерацій у зміні середовища свого повсякденного перебування спонукають їх до подорожей в «глибинки» України з метою оздоровлення та відпочинку. В нашій місцевості таким критеріям відповідає смт Гриців.

На берегах річок Хомори і Білки, яка в неї впадає, з давніх давен селилися люди. Наймовірно красиві річкові краєвиди, живописні ставки ваблять до себе всіх, хто хоча б раз побував у цій місцевості. З історичних джерел відомо, що Гриців існував ще за часів Київської Русі. На поселення неодноразово нападали вороги. У 1240 році татарська орда під проводом хана Батия спустошила всю Волинь. І до нашого часу в урочищі «Крупка» є дві великі могили, в яких поховані селяни, знищені татарською ордою.

Міжусобні чвари удільних князів і вторгнення з півдня кримських татар примусили власників Грицева і місцевих жителів побудувати замок і фортецю. Грицівський замок вважався дуже міцною фортецею. Вперше про Гриців згадується в історичному акті від 1547 року, коли він належав князям Збаразьким і знаходився в заставі у князя Богухвала Івановича Лабунського. Від князів Збаразьких Гриців перейшов у володіння князя Костянтина Острозького. Від князів Острозьких в 1620 році Гриців перейшов до їхніх родичів князів Заславських, потім деякий час належав князям Вишневецьким, затим – князям Любомирським. В другій половині 1752 року власником став граф Міхал Грохольський. Рід Грохольських був знаний на Україні і в Польщі. В костелі Грохольських на гробі зображено герб Сирокомля і позначено рік 1583. Будівництво грицівського палацу розпочав Міхал Грохольський в місцині, «де колись стояв замок князів Збаразьких». Проект палацу паладіанського стилю, як і загалом маєтку, зберігся в давніх зібраннях Станіслава Августа, що знаходиться в кабінеті гравюр Варшавського університету. Палац побудований згідно проекту, мав дещо спрощений вигляд (ймовірно, докінчити будівництво завадила смерть фундатора, після якого розпочате зумів завершити його син Марцін в 1782 році). Та незважаючи ні на що палац був надзвичайно гарним в стилі рококо і оздоблений красивим колонним під'їздом. Це була літня резиденція серед прекрасного парку. Історичною і культурною цінністю в палаці була бібліотека геральдичної та історичної літератури, родинних архівів. Надзвичайно цікава була й галерея польського живопису і порцеляни з колекцією фігурок, кристалу і старовинних срібних

речей. Надзвичайно багато оздоблена була велика бальна зала другого поверху. Зі стелі зали звисала кришталева люстра. Банкетний зал, що також знаходився на другому поверсі, мав вихід на балкон і був оздоблений художнім ліпленням, яке частково збереглося до нашого часу. Посередині балкону до сих пір росте могутній ясен. Існує легенда про це дерево. Мечислав Грохольський посадив його на честь народженого свого сина. Одного разу на дорозі він зустрів стару жебрачку, дав їй гроші, а вона, дякуючи, сказала, що у нього народиться син і його життя буде залежати від дерева, яке посадить пан під балконом. Шляхтич забув про жебрачку, проте, дружина добре це запам'ятала. Тому, коли граф наказав зрубати дерево, пані не дозволила цього зробити.

За описами тогочасного Грицева він являв собою «місцевість, рівну і чорноземну. Незважаючи на те, що містечко оточене з трьох сторін водою, але на диво чисте воно. Стараннями і матеріальною підтримкою власника Мечислава Грохольського майже через все містечко прокладена бруківка». Садиба Грохольських на даний час зазнала руйнацій, нефакхових змін – перед фасадом висаджено ялини, які закрили його, чим внесено дисонанс в гармонію палацу Але історія палацу, його будівля, унікальний музей вишиванок ВХПУ-19, розташованого в цьому приміщенні, приваблюють не лише українців, а й закордонних гостей.

На даний час в Грицеві за участю громадських організацій – асоціації «Відродження Грицева» і «Стара Волинь» – активно працює зелений туризм. Туристам пропонується відпочинок в екологічно чистій місцевості.

Література

1. Археологія Української РСР: В 3-х т. – Т. 1. 1974. – С. 233.
2. Гуменюк С. К. Туристські маршрути Хмельниччини: Путівник. – Львів, 1975. – С. 165.
3. Туристично-краєзнавчі дослідження. – Випуск 2. – К.: ЧП Кармаліта, 1999. – 656 с. Туристично-краєзнавчі дослідження. – Випуск 5. – К., 2004. – С. 3.
4. Туристичні ресурси України. – К., 1996. – С. 88-97.
5. Хмельниччина: шляхом розвитку та співробітництва. – К., 1997. – 60.
6. Південно-східна Волинь. М. Хмельницький-Шепетівка, 1995 р.
7. Г. І. Віленський Шепетівський церковно-приходський літопис 1898 р. (з фондів музею М. Островського, Ф. 2, О4 а-1238).
8. Т. Л. Андрієнко Мальованка – чарівний край.

Туристичні маршрути Костопільщини

Історія Полісько-Волинського краю – промовиста частинка всієї української історії. Протягом віків ласі на дармовину чужинці сунули на нашу рідну землю, щоб пограбувати її багатства, поневолити роботящий люд. Більше шести століть нас злитовлювали, ополячували, зтатарювали, отурчували, онімеччували, русифікували... Аби легше досягти своєї загарбницької мети, вони розділювали землі між поміщиками, сіяли ворожнечу і розбрат. Нас намагалися позбавити всього: мови, культури, матеріальних благ, навіть власної історії. Хотіли, щоб ми забули і родовід свій, і своє ім'я.

Ці терористичні дії не обійшлися і без жертв. Якщо литовські князі терпимо ставилися до віри, звичаїв нашого народу, то поляки і росіяни нищили культурно-духовні основи українства, позбавляючи волинян земельних володінь, влади, рідної мови і віри.

Особливе місце в історії Волині та Волинського Полісся відіграла Костопільщина. Свідченням цього є велика кількість пам'яток, які знайомлять нас безпосередньо з історією рідного краю. Кожен з нас може поринути у минуле, якщо вирушить мандрувати по пам'ятних місцях Костопільського краю.

У 2006 році науковими співробітниками Костопільського районного краєзнавчого музею було розроблено 3 туристичні маршрути. Крім історичних пам'яток було звернено увагу і на природні багатства Костопільщини. Нашим завданням є ознайомлення із двома туристичними маршрутами.

Маршрут № 1. м. Костопіль – с. Берестовець – с. Базальтове (ч/з с. Злазне – с. Чудви) – с. Дюксин – с. Суськ. Протяжність – 56 км.

Цей маршрут для людей, які хочуть познайомитись з природними багатствами Костопільського району. З м. Костополя спочатку ідемо на базальтові кар'єри, які знаходяться в селах Берестовець та Базальтове. Тут можна побачити геологічний феномен – базальтові стовпи, висотою в декілька десятків метрів. Під час екскурсії обов'язкове ознайомлення не тільки з процесом видобутку, а й обробкою чудо-каменю.

30-метрові базальтові стовпи поблизу села Базальтове у Костопільському районі на Рівненщині зовні нагадують закам'янілий водоспад, що має кілька каскадів. Розташовані стовпи на території Івано-Долинського кар'єру. Більше таких в Європі немає. Ще у червні 1972 року Рівненський облвиконком своїм рішенням надав “Базальтовим стовпам” статус

пам'ятки природи місцевого значення. Тепер цю зону рекомендують як зону відпочинку.

Базальтові стовпи – різновид базальтів, що має в поперечному перерізі – форму від чотирьохгранних до семигранних. Товщина стовпів коливається в межах від 0,6 до 1,2 м. Переважають із товщиною 0,8-1,0 м. Висота – від 3-х до 30 м. Мають властивість давати прямий рівний розкіл.

На цій території – поблизу сіл Базальтове та Берестовець утворено геологічний заказник Івано-Долинське родовище базальтів, яке є справжнім чудом природи. Поклади базальту утворилися 650-620 мільйонів років тому, коли на Поліссі активно діяли вулкани. Вулканічна діяльність у той період активізувалася внаслідок розтягнення земної кори. Внаслідок цього утворилася обмежена площа, яку заповнювала магма.

Утворена тоді стіна стовпчастих базальтів простягалася на 320 метрів. Справді дивовижним є той факт, що базальт – порода вулканічного походження, а Костопільщина знаходиться в рівнинній місцевості.

Одна з легенд розповідає, що колись на місці копалень польський король Ян Казимир загубив перстень, і оскільки вельми поспішав, то позначив це місце хрестом на камені, аби пізніше відшукати згубу. Персня не знайшли, а ось навкруги побачили диво: з-під землі визирали кам'яні стовпи. В тому ж XVII столітті звідти почали возити кам'яні брили до Олики, де розпочалося будівництво костюлу. Кам'яні стовпи були заввишки до 20 метрів, як правило, шестигранні. Примітивне знаряддя не давало можливості налагодити ефективний промисел, і протягом майже трьохсот років він тупцював на місці. Лише у 1928 році, польський уряд переконався у багатстві неродючих земель над Горинню. Саме тоді й почався розквіт нинішнього села Базальтове, відоме до 1939 року як Янова (Іванова) Долина.

На місці, де колись димів кратер вулкана, викристалізувалися велетенські стовпи з чорного базальту. Вони дочекалися свого часу, і ось польський уряд спрямував сюди величезні інвестиції. Було прокладено 19 кілометрів залізниці до Костополя, з'явилося близько сотні будинків працівників кам'яних кар'єрів. Невдовзі базальт почали перевозити не тільки залізницею, а й баржами по Горині.

У середині 30-х років в Івановій Долині працювало три тисячі чоловік – півтори тисячі українців та півтори тисячі поляків. Робітниче селище було електрифіковане і мало не тільки водопровід, а навіть каналізацію. Для сільської місцевості це було дивиною. Тут же видавалася газета, схожа на теперешні районки, «Янова Долина». До сусіднього села Злазне було прокладено спеціальну дорогу для велосипедистів. Будувався аеродром, діяли різні громадські і спортивні товариства, каси взаємодопомоги.

Волинський камінь почав завойовувати європейський ринок. Польща відмовилася від поставок базальту зі Швеції і мала великі прибутки від власних копалень площею 250 гектарів.

У 1936 році відбулася модернізація виробництва. Базальт не тільки добували і вивозили у вигляді примітивного бруківця, а й налагодили видобуток плит різних розмірів, досить дешевого «півбруківця», розвідали нові поклади чорного каменю. Видобуток базальту сягнув півмільйонної (в тоннах) позначки за рахунок впровадження механізмів, локомотивної тяги і т. д.

Фізична важка праця лягла на плечі каменярів, які вдень і вночі, в спеку і дощ виламували залізними клинами кам'яні стовпи, застосовуючи вибухівку. Однак місцеві жителі були вдоволені, що мали де заробити на хліб, адже місцеві піщані ґрунти не давали можливості вирощувати добрих урожаїв. Крім цього, працівники кар'єрів відраховували певні проценти від зарплати для допомоги безробітним. Іванова Долина мала сучасну на той час соціальну інфраструктуру: школу, дитсадок, клуб, різноманітні спортивні секції і навіть постерунок поліції. Робітниче селище мало 60 телефонів, повну радіо – та електрофікацію.

Початок Другої світової війни змінив обличчя Іванової Долини...

Нині в Івано-Долинському кар'єрі видобувається лише 11% базальту від закладеного в проєкт. Щомісяця це 4 тисячі куб. м базальту, тоді як поклади цього цінного каменю сягають 40 мільйонів кубометрів і оцінюються в 200 мільярдів доларів! Наразі в Києві визначається розподіл в Івановій Долині трьох ділянок між головними претендентами на чорний базальт: ВАТ «Івано-Долинський спецкар'єр», ТЗОВ «Волинський край» та Рівненська адміністрація автомобільних доріг. Однак проблема не в тому, що затримується видача ліцензій, а значить – гальмується діяльність згаданих підприємств. Реальні покупці базальтової продукції мають низьку купівельну спроможність. Надія лише на інвестиції та нові технології. В цьому напрямі – непочатий край роботи.

Головною продукцією «Івано-Долинського спецкар'єру» є нині камінь бутовий та щебінь. Тож стратегічна сировина – чорний базальт – заливається бетоном і гудроном, продається дешевше від звичайного щебеню. Для порівняння з ринковими цінами: базальтовий щебінь коштує 20-30 грн., камінь бутовий – 15 грн. 60 коп. за кубометр, сировина базальтова – 36 грн. за тонну. Малий бізнес на основі Івано-Долинського базальту тримається головним чином на виготовленні надмогильних пам'ятників.

Наша держава не настільки сильна, щоб законсервувати безцінні поклади чорного базальту до кращих часів, коли з'явиться можливість їх використовувати в більш прибуткових галузях: для виготовлення супертон-

ких волокон, спеціальної ізоляції, використання в космонавтиці. Як і інші природні ресурси, поклади чорного базальту жорстоко експлуатуються. Для багатьох підприємств і підприємців це спосіб виживання. В навколишніх селах на роздоріжжях височіють обереги-хрести саме з чорного базальту Іванової Долини. Та й найбільше шанується продукція з чорного базальту – надмогильні пам'ятники.

Нині ВАТ «Івано-Долинський спецкар'єр» має лише 140 працівників. Звичайно, праця більш механізована, ніж за часів Польщі, однак видобуток базальту не дивує. Новітніх технологій, які хоча б унеможлилювали мікротріщини в блоках, немає. Тим не менше в обробці і переробці сировини з Іванової Долини задіяні тисячі людей з Рівненщини і Волині. Тіньовий бізнес, виявляється, працює ефективніше. І якщо каменярі Іванової Долини ледь зводять кінці з кінцями, то обробники, часто кустарі, чорного базальту мають пристойну, як за нинішніми мірками, зарплату.

На жаль, базальт сьогодні – це тільки благодатний ґрунт для дрібного бізнесу.

Приїхавши до Дюксина прямуємо до сільської школи. На подвір'ї пам'ятник художнику-графіку, члену ОУН-УПА Нілу Хасевичу. А в приміщенні – музейна кімната, присвячена відомому земляку. Від школи – до церкви. На місці її побудови раніше стояла стара церква, в хорі якої співав Н. Хасевич. В селі, на місці будинку Хасевичів збереглась ялина, яку посадив Ніл та старий в'яз, на якому любив малювати майбутній художник.

Ніл Антонович Хасевич народився в 1905 році у с. Дюксин у сім'ї дякона. Живучи у рідному селі, учителював у тамтешній школі та підробляв бухгалтером. Односельчани і досі з теплом згадують уроки трудового навчання, уроки співів та мистецькі виступи що їх проводив Ніл Хасевич. Та нестримне бажання бути художником привело його до столиці Польської держави – Варшави, де в мистецькій академії навчається під курівництвом висококваліфікованих професорів. У 30-х роках ім'я митця з глибинного села знала чи не вся Європа. Мистецький гурток “Спокій” у передвоєнний період влаштував чимало виставок, де малярські і графічні роботи Ніла Хасевича бачили жителі Праги, Варшави, Берліна, Лос-Анджелеса та Чикаго, де отримали високу оцінку. До нього прийшло визнання.

Та долю художника докорінно змінила Друга світова війна. Хасевич сподівався, що з'явиться якийсь правопорядок замість дикого більшовицького свавілля. Та коли переконався, що німцям, як і більшовикам, стає не потрібна самостійна Україна, що і вони принесли їй неволю і рабство, пішов в УПА, де у глибокому тилу повстанці створили своєрідну державу з бібліотеками, школами, церквами. Його графічні карикатури вміщені у підпільних виданнях воєнного часу. Художник був автором ка-

рикатур на московський окупаційний режим та його комуністичних вождів. Йому також належать проекти бойових відзнак УПА.

Ніл Хасевич не очолював збройних формувань УПА і не керував бойовими групами підпільників. Його зброєю були різець гравера й олівець художника. Твори митця підносили бойовий дух повстанців, кликали до звитяги у боротьбі за Українську самостійну соборну державу.

У Суську два важливі об'єкти для перегляду – ботанічний заказник республіканського значення та сільський іподром.

Маршрут № 2. м. Костопіль – с. Берестовець – с. Базальтове – с. Малий Стидин – урочище Гутвин. Протяжність – 37 км.

Цей маршрут для людей, які хочуть познайомитись з природними багатствами Костопільського району та місцем перебуванням штабу УПА-Північ під час Другої Світової війни. З м. Костополя спочатку їдемо на базальтові кар'єри, які знаходяться на в селах Берестовець та Базальтове. Тут можна побачи геологічний феномен – базальтові стовпи, висотою в декілька десятків метрів. Під час екскурсії обов'язкове ознайомлення не тільки з процесом видобутку, а й обробкою чудо-каменю.

Природа України завжди славилася своїм різноманіттям та неперевершеною красою: є на її території і безмежні кримські степи, і карпатські гірські масиви. Наш край не є винятком, бо на Костопільщині теж є свої «природні дива», краса та неповторність яких захоплює подих і наповнює серце безмежною любов'ю та повагою до рідного краю.

30-метрові базальтові стовпи поблизу села Базальтове у Костопільському районі на Рівненщині зовні нагадують закам'янілий водоспад, що має кілька каскадів. Розташовані стовпи на території Івано-Долинського кар'єру. Більше таких в Європі немає. Ще у червні 1972 року Рівненський облвиконком своїм рішенням надав “Базальтовим стовпам” статус пам'ятки природи місцевого значення. Тепер цю зону рекомендують як зону відпочинку.

Цією пам'яткою природа довела свою неперевершеність майстра-архітектора... Вона запропонувала нам унікальну споруду із базальтових стовпів-багатогранників, що вишикувані стрункими рядами і вражають своєю монументальністю та стрункістю геометричних фігур. А щоб глядач не втомився від одноманітності форм, йому представлена неперевершена скульптура базальтового віяла. І все це – в обрамленні філософського спокою кришталевої води.

На цій території – поблизу сіл Базальтове та Берестовець утворено геологічний заказник Івано-Долинське родовище базальтів, яке є справжнім чудом природи. Поклади базальту утворилися 650-620 мільйонів років тому, коли на Поліссі активно діяли вулкани. Вулканічна діяльність

у той період активізувалася внаслідок розтягнення земної кори. Внаслідок цього утворилася обмежена площа, яку заповнила магма.

За місцевими переказами населення навколишніх сіл сучасного Івано-Долинського родовища, почали використовувати базальт у будівництві ще з 1635 року. Коли одного разу житель села Берестовець копав колодязь, то зламав лопату об камінь, – він натрапив на край базальтового покриву. Гірську породу він використав у спорудженні будинку.

Базальтові стовпи Рівненщини – кам'яний літопис геологічних процесів. Вони унікальні тим, що ми наяву бачимо стародавні породи. Досліджуючи базальти, їх поведінку, – вивчаємо древній вулканізм. На базальтових родовищах трапляються й самоцвіти – напівкоштовне каміння: агат, кварц, кальцит. Вони утворюються внаслідок потрапляння насичених певними хімічними елементами розчинів у тріщину базальтової породи.

З геологічної точки зору базальти залягають у родовищі монолітом та стовпами. Саме стовпчасте залягання базальту такої кількості є унікальним в Україні. Такої чітко вираженої стовпчастої форми більше в Україні не існує. Висота базальтових стовпів місцями сягає від трьох до тридцяти метрів. Справді, це диво, створене самою природою! У світі ще існують приклади залягання базальтової породи стовпами. От, наприклад, екзотичні Гавайські острови – це базальтові вулканічні конуси, які піднімаються на декілька кілометрів над дном Тихого океану. Із сучасних діючих вулканів базальтовими є Етна на острові Сицилія і Везувій на межах материкової частини Італії.

Івано-Долинське родовище базальтів складається із п'яти кар'єрів, два з яких уже відпрацьовані. Кар'єр № 1 розробили ще на початку минулого сторіччя, з нього почалася розробка родовища у 1908 році. Проте відомий український геолог і географ Павло Тутковський, який досліджував та описав родовище на початку минулого сторіччя, вважав, що перші каменярні були закладені ще у 1858 році.

Бруківкою з костопільських базальтів викладено майдани в Парижі, Брюсселі, Берліні, Варшаві, Відні, Москві. Сьогодні найцінніша базальтова сировина – це блоки для виготовлення пам'ятників, стель і будівельно-архітектурних елементів.

Унікальні “Базальтові стовпи” знаходяться у кар'єрі № 3. Нині він підтоплений водним плесом, посередині якого зеленіє острів у формі серця. Місцеві жителі називають його “Островом кохання”. Закохані часто плывуть на базальтове серце, щоб запрягнути у своїх почуття та вірності довіку. А ще статичну скам'янілість стовпчастої форми можна спостерігати у кар'єрі № 5, що знаходиться через дорогу від кар'єру № 3. Висота базальтів тут складає 22 метри.

Про благодатну дію води з базальтових кар'єрів на організм людини розповідає Біблія. За біблійним текстом, вода з базальтових кар'єрів набуває цілющих властивостей. Навколо купальні, що знаходилася біля Овечої брами у Стародавньому Єрусалимі, хворі чекали, коли ангел збурить воду. Вважалося, що німецький, який першим зануриться у збурену воду, отримає зцілення. Ця купальня розташовувалась саме в базальтових кар'єрах. Базальт, на противагу іншим магматичним породам, відзначається своїм нейтральним впливом на організм людини. Збурення води у купальні, якого чекали німецькі, можна пояснити підземними процесами, внаслідок яких на поверхню виходили гази, через що утворювалися бульбашки у воді.

Базальтові стовпи є цінними не лише з естетичної та наукової точки зору, але й з практичної.

По бруківці з чорного базальту, який добувають на Рівненщині, і тепер ходять мешканці польських міст. Каменем з Іванової Долини вимощено багато доріг великої Волині, а головні дорожні артерії Рівне-Луцьк та Рівне-Дубно під новітнім панциром асфальту теж мають надійну основу – чорний базальт. «Кам'яний» бізнес, якому в 30-ті роки надавалося великого значення, не отримав належного розвитку в повоєнний час, а нині – в занепаді. Проте минуле Іванової Долини виявилось дуже цікавим.

Наступним туристичним об'єктом є урочище Гутвин.

Костопільщина – центр повстанського руху в роки Другої Світової війни. Наша земля завжди славилася своїми сміливими, мужніми людьми, захисниками Батьківщини. Тому у не дивно, що саме тут, на теренах Костопільщини, була заснована і успішно діяла Українська Повстанська Армія. У жовтні 1942 року в урочищі Гутвин, поблизу села Малий Стидин, почав діяти перший штаб УПА під керівництвом Л. Ступницького, а першим командувачем армією було призначено Кліма Савуру (Дмитра Клячківського). У 2002 році на цьому місці споруджено пам'ятник воїнам УПА.

4615 жителів Костопільського району взяли участь у збройній боротьбі в лавах УПА, 1870 з них загинули у боях з німецькими окупантами, поляками та військами НКВС, 1701 людина була репресована та вислана за межі України до Сибіру та Казахстану.

Назавжди залишиться в історії краю бій в селі Янкевичі (нині Іваничі), коли сотня Цигана зробила засідку на німців і мадьяр, котрі повертались з награбованим майном, яку готували відправити на різдвяні свята 1944 року до Німеччини. У жорстокому бою колону було розбито, але, на жаль, загинув сам сотенний Циган. Надзвичайно зворушливі події сталися у маленькому поліському селі Анелівка (нині Ганнівка), де було знищено

редакцію повстанського часопису “По боях”. Шестеро героїв-повстанців і вагітна жінка-друкарка дали останній бій військам НКВС. Всі семеро заживо згоріли, але не здалися ворогу.

Останній бій УПА на території Костопільщини зафіксовано у 1955 році на бечальських хуторах. Провідник Дмитро з товаришами понад три години відбивалися від роти НКВС, але полягли у нерівнім бою.

Та козацькому роду нема переводу. Сьогодні нащадки славних синів і дочок нашого краю пам'ятають і бережуть пам'ять про тих, хто пролив свою кров у боротьбі за вільне життя своїх дітей. Бо наша пам'ять – то є найбільша подяка.

І вже впродовж багатьох років 14 жовтня, у день створення Української Повстанської Армії в урочищі Гутвин проводяться заходи із вшанування героїв-земляків, які зі зброєю в руках боронили волю і здобували незалежність для нашої держави.

Література

1. Фонди Костопільського районного краєзнавчого музею.

Острозькі – одні з найвидатніших представників української княжої еліти литовсько-польської доби

Місто Острог називали Волинськими Афінами. Воно розташоване над річками Горинню та Вілією, згадується в Іпатіївському літописі під 1100 роком. Магдебурзьке право отримало у 1585 році (надано Стефаном Баторієм). Було одним із найбагатших волинських міст, в історичних джерелах описувалося як велике дерев'яне місто з мурованим, досить міцним замком. Більшість населення Острога згідно інвентаря 1603 р. були русини, частину домів займали євреї, було також багато поляків і молдаван та поодинокі родини німців і шведів.

Місто було резиденцією князів Острозьких, походження яких завжди було темою для наукових дискусій. Польські історики Дарій Донбровський, Ян Тенговський, Томаш Кемпа висловлюють думку про неможливість спорідненості їх з Галицько-Волинськими князями. Непереконливим вважається і припущення про їхнє походження від Гедиміновичів. Існує версія про Турово-Пінське коріння цього роду, запропонована Михайлом Максимовичем та розвинута Юзефом Вольфом ще у XIX столітті.

Перший з князів Острозьких Данило Дмитрович побудував Вежу Муровану (родовий замок Острозьких) на Замковій Горі у першій половині XIV століття. Старший син Данила Острозького Федір вперше згадується у 1386 році. Займав посаду луцького старости, а з 1388 року згадується як воєвода луцький. Останні роки свого життя був монахом Києво-Печерського монастиря – був похований у Дальніх печерах, і пізніше канонізований як один із печерських угодників-чудотворців.

Костянтин Іванович Острозький (1450-1530) відомий своїми винятковими військовими здібностями у боротьбі із татарськими загонами, що у XVI столітті плюндрували Україну і Білорусь. Восени 1497 року Костянтин став гетьманом Великого князівства Литовського та отримав намісницький уряд у прикордонних Вінницькому та Брацлавському замках. Після поразки у боротьбі із Московією у 1500 році деякий час був ув'язнений та змушений підписати присягу на вірність московському князю Василю III. Згодом скориставшись можливістю перевірки вартових залог на Чернігово-Сіверщині, перетнув кордон і опинився у Вільно.

Король польський і великий князь литовський Сигізмунд I повернув Острозькому пост гетьмана і посаду намісника Вінницького та Брацлавського замків. Також Острозький був луцьким старостою та маршалком

волинської землі, основним завданням його була охорона населення від татарських наїздів. Кінні відділи князя Острозького приймали участь у значних битвах з татарами: «1509 р. на Галичині, 1510 і 1511 рр. у Білорусії, 1516 році на Волині. Найбільшу славу принесли Костянтину Івановичу розгром 24-тисячного ханського війська в червні 1512 року під Вишневецом на Волині, коли було визволено 16 тисяч невільників і здобуто понад 10 тисяч татарських коней, а також перемога взимку 1527 року на річці Ольшаниці (сучасна Білоцерківщина), де вдалося наздогнати 20-тисячне військо, що поверталося з України зі здобиччю» [7]. Були і поразки, як наприклад, у 1519 році під містом Сокалем на Галичині. Але поразки не затьмарювали його славу, саме Костянтин Іванович вважався найкращим знавцем тактичних прийомів боротьби з татарами.

Постійне протистояння було також між Великим князівством Литовським та Російською державою. Костянтин Іванович брав участь у боротьбі на р. Кропивній під Оршею у 1514 р. та отримав перемогу завдяки військовому досвіду. Московські втрати у цій боротьбі становили 30-40 тис. воїнів. Війна за Смоленськ тривала аж до 1522 року. Перемога у битві на р. Кропивній підтвердила авторитет Костянтина Острозького, поклавши його ім'я славою.

Князь опікувався справами православної церкви, робив пожертви на храми та монастирі – в Острозі, Турові, Дубні, Дермані, Жидичині, Межирічі, Вільні, Новогрудку. Особливу увагу приділяв Києво-Печерському монастирю. В описах Києво-Печерської лаври кінця XVIII ст. вказувалося, що Костянтин Іванович подарував монастиреві все необхідне для друкарської справи. Історики визнають, що жоден з українських князів не досяг такого високого суспільного становища при Великому князівстві Литовському, як Острозький. В 1511 році отримав посаду каштеляна столичного Віленського замку, 1522 р. – тракайського воєводи (ці два пости вважалися найвищими у князівстві). Був ревним прихильником православ'я, що суперечило умові перебування на цих посадах (їх мали право обіймати лише католики), а це вже свідчило про неабиякий вплив при дворі. Завдяки отриманим посадам зумів збільшити статки родини Острозьких удвічі, отримав волинські замки й волості – Полонна, Здолбиця, Здолбунів, Глинськ, Богданів, Красилів, Звягель, Чуднів, Степань, Кузьмин. Деякі землі потрапляли до Острозького в результаті конфіскацій, наприклад Турів з прилеглими, відібраний у князів Глинських та 44 села Кузьминської волості на Кременеччині, відібраних у бояр Мамоничів. Костянтин Іванович велику увагу приділяв оздобленню м. Острога, хоча улюбленою його резиденцією був Туров, де він і помер в серпні 1530 року.

Помітний слід у розвитку української духовності і культури залишив Костянтин Василь Острозький – молодший син Костянтина Івановича, воєвода Київський і маршалок землі Волинської. Про нього писали у свій час Олександр Яблоновський, Олександр Пшеждзецький, Михайло Грушевський, Пантелеймон Жукович.

У 2009 році в Україні була видана біографія князя, написана польським істориком Томашен Кемпою, який розкрив роль руського можливо-владця в історичних процесах, що відбувалися на землях, які входили до складу Литви та Польщі у XVI столітті.

В період постійних татарських воєнних нападів, які становили потенційну загрозу для руських земель, а також для Польщі і Литви, основний тягар оборони кордонів лежав на загонах кінних вершників, що перебували у розпорядженні польного гетьмана. У часи більших нападів регулярному війську допомагали приватні загони. На південних кордонах основними осередками оборони Литви були замки: Брацлав, Київ, Вінниця, Житомир, Біла Церква, Канів, Черкаси, а в Короні: Кам'янець, Бар, Тербовля, Бучач. На Волині найміцніші замки належали князю Костянтину: Збараж, Вишнівець, Остріг, Заслав і Дубно. Острозький отримав наказ від Сигізмунда Августа виступати на кожен заклик на боротьбу з татарами під командуванням маршалка Волинської землі Федора Сангушка. Час від часу Костянтин брав участь у сутичках із татарами на прикордонні. У політичному житті Литви відігравав досить помітну роль, завдяки успіхам свого батька. У 1550 р. був призначений Володимирським старостою та маршалком Волинської землі, що давало йому владу та можливість отримувати доходи.

У 1552 році охороняв відбудову Брацлавського замку, спаленого татарами. Під час відбудови мав у своєму розпорядженні близько 3-х тисяч кінноти та 1 тисячу піхоти. У 1552/1553 рр. успішно виконав доручення Сигізмунда Августа.

Одружився у 1553 році з Софією Тарновською, ставши зятем одного з найвпливовіших польських магнатів Яна Тарновського – великого коронного гетьмана. У 1559 році отримав найвищу посаду на руських землях Литви – Київського воєводи. Його призначення підтримали Ян Тарновський та Миколай Радзивілл, що відігравав провідну роль у політиці Великого князівства Литовського.

Князь Костянтин став головним командувачем литовських військ на півдні і відповідальним за оборону прикордоння. Після укладення у 1560 році польсько-литовсько-татарського союзу, Острозький був призначений командувачем спільних литовсько-татарських сил, які повинні були виступити проти Московської держави. Через нерішучість хана Девлет-

Гірея цей похід не був здійснений. У відповідь на московські напади на литовські землі Костянтин разом із чорнобильським старостою Філоном Кмитом здійснив напад на Чернігів, що тоді належав Москві.

Костянтин Острозький надавав великого значення збереженню православ'я. Був патроном багатьох православних монастирів: Дерманського, Дорогобузького, Черньчицького, Подборецького, Острозького-Троїцького, Дубнівського-Спаського та Хрестовоздвиженського, Степаньського-Михайлівського. Опікувався церквами, що знаходилися у його маєтках. У м. Острозі було сім церков – замкова Богоявленська, Василівська, Миколаївська, Пречистенська, Борисоглібська, Онуфріївська і Троїцька.

Відкрив в Острозі Академію, згадки про яку відносяться до другої половини семидесятих років XVI століття. В академії навчалось багато талановитих людей, серед них Петро Конашевич-Сагайдачний, Іов Княгиницький Мелетій Смотрицький. Завдяки Костянтину Острозькому була заснована друкарня в Острозі. На початку 1575 р. він поселив друкаря Івана Федорова у Дерманському монастирі. В Острозі Іван Федоров разом із сином та помічником підготував до друку і видав «Буквар» (1578 р.) для потреб Острозької школи, займався підготовкою до друку Острозької Біблії. Передмову до цієї Біблії написав К. Острозький. Вона отримала схвалення усіх слов'янських православних церков і понад двісті років була зразком для видавців. В Острозі була видрукувана «Хронологія» Андрія Римші (1581 р.). В 1582 році І. Федоров з невідомих причин переїхав до Львова. Після смерті К. Острозького друкарня ще деякий час діяла під опікою його сина Януша.

Костянтин Василь Острозький помер у 1608 році, прожив 84 роки. Похований у Замковій церкві в Острозі.

Князі Острозькі були одними з кращих представників руських можновладців свого часу, які відігравали суттєву роль у політичному житті Литви, а пізніше і Речі Посполитої. Вони були продовжувачами спадку давньої Київської держави, оборонцями православної релігії і традицій. Саме від князів цієї родини залежав майбутній розвиток руських земель, що входили до складу Литви та Речі Посполитої.

Література

1. Атаманенко В. Б. Джерела вивчення фундаційної діяльності князів Острозьких // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. – Вип. 2-3. – Нетішин, 2003-2004. – С. 5-11.
2. Бевзо О. А. Львівський літопис і острозький літописець. – К., 1971.
3. Бондарчук Я. В. Острозька кераміка XIV-XVIII ст. // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. – Вип. 1. – Нетішин, 2002. – С. 184-186.

4. Вихованець Т. В. Інвентар Острога та частини Острожчини від 1708 року як джерело з історичної топографії міста // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. – Вип. 2-3. – Нетішин, 2003-2004. – С. 28-33.
5. Градун Е. Ю. Острог та Горинь на мапах України Г. Болпана // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. – Вип. 1. – Нетішин, 2002. – С. 243-245.
6. Ісаєвич Я. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. – Львів, 1983.
7. Історія України в особах: Литовсько-польська доба / Авт. Колектив: О. Дзюба, М. Довбищенко, ... О. Русина (упоряд. і авт. передм.) та ін.. – К.: Україна, 1997.
8. Кемпа Т. Костянтин Василь Острозький (бл. 1524/1525-1608), воєвода Київський і маршалок землі Волинської. – Хмельницький, 2009.
9. Кулаковський П. М. Епізод з історії клієнтури князів Острозьких // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. – Вип. 2-3. – Нетішин, 2003-2004. – С. 53-59.
10. Мицько І. І. Острозька слов'яно-греко-латинська Академія (1576-1636). – К., 1990.
11. Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI – перша половина XVII ст.): Збірник документів. – К., 1975.
12. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. Волинь і Центральна Україна. – К., 1993.

Парадокси українсько-польських культурних стосунків: образи князів Вишневецьких у польській та українській літературі

Князі Вишневецькі займають особливе місце як в історії України, так і в історії Польщі. Цей князівський рід дав кілька яскравих фігур, котрі й донині займають не останнє місце в символічному світі українців та поляків. Можна згадати Дмитра Байду-Вишневецького, якого багато хто з українців вважає засновником Запорізької Січі і як своєрідну йому «альтернативу» Ярему Вишневецького, трактованого як «ворога українського народу». Натомість поляки дуже шанували й шанують Ярему. Його син, Міхал-Томаш Корибут-Вишневецький, навіть став королем Речі Посполитої. Фактично це був єдиний випадок у історії Польщі, коли на її престолі опинився представник руської (української) князівської династії. Інша річ, що Міхал Вишневецький не виправдав сподівань, котрі поклалися на нього й був лише блідю тінню свого батька.

Вважається, що протопластом Вишневецьких стали литовські князі Ольгердовичі, зокрема Корибут-Дмитро (?-1405). Цікавою фігурою був його син Зигмунт Корибутович (?-1435), учасник Грюнвальдської битви та гуситських війн. Його навіть проголосили чеським королем [1].

Вишневецькі вважали себе Корибутовичами і горді були з того, що їхній предок став королем чеським. Ця думка набула поширення. Наприклад, на початку 30-их рр. XVII ст. з'явилося послання православного традиціоналіста Ісайї Копинського до Яреми Вишневецького з приводу конфесійного переходу останнього від православ'я до католицизму. Перелічуючи предків князя Яреми, І. Копинський спеціально виділяє Зигмунта Корибутовича як короля чеського [2].

Правда, в польській історіографії на початку XX ст. розгорілася дискусія щодо походження Корибутовичів. Була висунута версія, ніби вони походять від турово-пінських князів Несвіцьких, котрі належали до Рюриковичів. На жаль, відсутність джерел не дає можливості розставити крапки над «і» в цій дискусії.

Власне, Вишневецькі, як окрема лінія Корибутовичів, відомі з XVI ст., а вигасання їхнього роду відбулося в середині XVIII ст. [3]. Домоначальними землями цих князів стали терени Південної Волині, зокрема містечко Вишнівець, звідки й походить назва династії. Одним з перших знаних представників цього роду був князь Дмитро Вишневецький, якого в українській історичній літературі часто іменують ще Байдою – героєм

української народної «Пісні про Байду». Князь Дмитро у різний час був на службі в польського, московського й турецького монархів. Судячи з усього, однією з головних його цілей стала організація відсічі татарам, які в той час постійно нападали на українські землі. Він заснував на дніпровському острові Хотиця замок, котрий мав стримувати татарську експансію. Через це деякі українські історики почали називати князя засновником Запорізької Січі. Укінці свого життя Дмитро Вишневецький зв'язався з воєводою серадзьким Ольбрахтом Лаським. Останній був неоднозначною фігурою, відомий своїми авантюрними діями. Однак йому присвячували поезії ренесансні поети Польщі, зокрема Я. Кохановський. Їх приваблювала вільність у поведінці цієї людини, те, що він постійно шукав різні можливості щодо організації антитатарської й антитурецької коаліції. Ідеєю фікс для О. Ласького стало завоювання молдавського престолу, виведення Молдови з орбіти турецького впливу. Власне, на цьому ґрунті й знайшли спільну мову два геніальні авантюристи XVI ст. – Д. Вишневецький та О. Ласький. Перший мав завоювати молдавський престол, другий – допомогти йому.

Тут треба зробити деякі пояснення. Молдавське князівство, яке виникло в XIV ст., фактично стало спадкоємцем політичних традицій Волинсько-Галицької держави. В етнічному плані населення цього князівства було змішаним – поряд з молдаванами тут жило чимало русинів-українців. А офіційною мовою держави до XVII ст. була мова церковнослов'янська. Тому втручання Дмитра Вишневецького, як і деяких інших українських діячів того часу, в молдавські справи було, радше, не винятком, а правилом. Особливо це стосувалося князів Вишневецьких. Наприклад, цим «грішив» батько згаданого Яреми Вишневецького – князь Михайло. Він навіть одружився на Раїні Могілянці – представниці молдавського господарського роду Могил. Виявляв чималий інтерес до молдавських справ Богдан Хмельницький, який навіть сподівався посадити на господарський трон свого сина Тимоша.

Коли Дмитро Вишневецький у 1563 р. пішов воювати в Молдавію, у нього виникли непорозуміння з Ольбрахтом Лаським. Це стало однією з причин того, що він зазнав поразки, потрапив у полон і, зрештою, молдавани віддали його турецькому султану, який наказав стратити князя в Константинополі [4].

Смерть Дмитра Вишневецького обросла легендами, ставши підставою для різноманітних інтерпретацій як у польській, так і в українській літературі. Уже в 1560-х рр. князь став героєм жалібної пісні, внесеної в рукопис Матвія Пійонтки – професора Краківського університету [5]. Також тоді поширюються розповіді про Дмитра Вишневецького в Че-

хії та інших слов'янських країнах. У певному сенсі князь Дмитро стає загальнослов'янським героєм. Його смерть, проінтерпретована в антимусульманському дусі, обросла легендами. Розповідалося, що князь три дні висів на гаку, глузуючи з мусульманської віри. Турки не витримали такої наруги й застрілили його з луків, а потім вирвали з грудей серце хороброго воїна й з'їли.

Очевидно, в той час на українських землях з'являється «Пісня про Байду», прототипом героя якої став Дмитро Вишневецький. Закономірно, існували різні варіанти даного твору [6]. Однак найбільш поширеним вважається такий:

«В Царгороді на риночку
Ой п'є Байда горілочку;
Ой п'є Байда – та не день, не два,
Не одну нічку та й не годиничку.
Цар турецький к нему присилає,
Байду к собі підмовляє:
«Ой ти, Байдо, да славнесенький,
Будь мені лицар та вірнесенький!
Візьми в мене царівночку,
Будеш паном на всю Україночку!»
«Твоя, царю, віра проклятая,
Твоя царівна поганая!»
Ой крикнув цар на свої гайдуки:
«Візьміть Байду добре в руки,
Візьміть його, повісіте,
На гак ребром зачепіте!»
Ой висить Байда та й кидається,
Та на свого джуру поглядає.
«Ой джуро ж мій молодесенький,
Подай мені лучок та й тугесенький:
Ой бачу я три голубочки –
Хочу я убити для його дочки!»
Ой як стрілив – царя вцілів,
А царицю – в потилицю,
Його доньку – в головоньку».

Як бачимо, в цьому творі Д.Вишневецький представлений в образі козака-гульвіси, який кпить із мусульманської віри і не боїться смерті. Його вішають за ребро на гаку. Однак не турки розстрілюють князя з луків, а він сам стріляє в них.

Більш реалістично поданий образ Дмитра Вишневецького в польсько-

мовній поемі невідомого автора «Epicédion» [7]. Даний твір був написаний відразу після смерті князя Михайла Олександровича Вишневецького (?-1584) – родича й сучасника князя Дмитра. Писався твір на теренах Кременеччини, очевидно, у володіннях Вишневецьких. Опублікований був у Кракові 1585 р.

Це типовий плач-поминання по високопоставленому й могутньому достойнику. Такі твори набули поширення в тогочасній польській літературі. Однак за змістом твір, радше, український, а не польський. І справа не лише в тому, що головним героєм поеми є український князь. В основному тут говориться про відсіч татарським нападникам, які пустошили українські землі. Власне, князем-войовником, який захищає Україну, постає герой твору.

Поряд з ним, виділяються й інші князі Вишневецькі – а серед них особлива увага звертається на Дмитра. Зокрема, про нього сказано, що він бився з бусурманами як звитяжець, що на Хортиці збудував замок, який штурмував «злий татарин». Мовляв, Дмитра Вишневецького знав і турчин, і цар московський, але зрадив «злий народ волоський» [8].

Отже, образ князя Дмитра, поданий у цьому творі, загалом відповідає історичним реаліям. Однак для пізніших польських та українських авторів, особливо в період розгортання національних рухів, такий реалістичних образ виявився менш привабливий, ніж міфічний.

Відомий представник українського національного руху П. Куліш створив поему «Байда», де його герой постав як ідеальний представник українського лицарства. Поетичні твори Д. Вишневецькому присвятили Яків Щоголів та Григорій Чупринка, використавши згадувану «Пісню про Байду». Те саме можемо сказати й про образ Д. Вишневецького в оповіданні «Пан Сенюта» українського історика та письменника Ореста Левицького. За радянських часів була спроба переосмислити образ Байди-Вишневецького, представити його «класовим ворогом» українців. Зокрема, це бачимо в повісті Сави Божка «Над колискою Запоріжжя» (Харків, 1925). В історичних же працях радянських авторів Дмитра Вишневецького представляли як визискувача-феодала, котрий не мав відношення ні до заснування Запорізької Січі, ні до українського козацтва [9].

Виявляють інтерес до постаті Д. Вишневецького й польські автори. Так, Луціан Семенський створив поезію «Князь Дмитро Вишневецький» [10]. Герой цього твору карається в тюрмі разом зі своїм джурою. До нього приходять султан турецький і пропонує прийняти мусульманську віру. Дмитро відмовляється. Тоді султан наказує повісити його на гаку. Князь каже, що бачить трьох соколів і просить дати йому лука, щоб поцілити їх. Коли виконують його прохання, він стріляє та вбиває султана, його

дружину та дочку. Розлючені турки пускають в князя стріли, а потім вивирають з грудей серце і з'їдають його. Здавалося, цілком традиційна міфологічна інтерпретація образу Дмитра Вишневецького. Однак автор представляє свого героя як ляха (поляка). Тобто в цьому можна побачити впливи націоналістичної ідеології, бажання представити князя Дмитра в образі польського національного героя. Зрештою, це саме робили з ним деякі українські автори, подаючи його героєм українським. І зараз в українській історіографії та в українській свідомості Дмитро Вишневецький трактується переважно саме в такому дусі.

Ще одним представником родини Вишневецьких, діяльність якого породила чимало літератури (можливо, навіть не стільки історичної, як художньої) став князь Єремія (Ярема) Михайлович Корибут-Вишневецький (1612-1651). Свого часу його вважали рятівником Речі Посполитої від козацького повстання під проводом Богдана Хмельницького. Відповідно, діаметрально протилежні оцінки цього діяча маємо в польській та українській історіографіях. Якщо в польській він переважно трактується як герой, то в українській – як «зрадник», ворог козацтва й українців.

Про Ярему Вишневецького багато писали в польській літературі другої половини XVII ст. Високий авторитет князя серед шляхти дозволив його сину Міхалу стати королем Речі Посполитої. Однак у XVIII – першій половині XIX ст. про Ярему Вишневецького в польській літературі призабули. Інтерес до цієї постаті відродився завдячуючи роману Генріка Сенкевича «Вогнем і мечем» (1883-1884). Автор вказаного твору, звертаючись до автентичних документів середини й другої XVII ст., спробував відтворити широкомасштабну картину часів Хмельниччини. І в цьому відтворенні фактично на перший план вийшла постать князя Яреми. Враховуючи помітний вплив творчості Г. Сенкевича на свідомість поляків XX ст., можна говорити, що завдяки їй «сенкевичівський» образ Я. Вишневецького зайняв у ній помітне місце.

В українській же художній літературі образу Я. Вишневецькому теж приділили чимало уваги. Зрозуміло, цей історичний персонаж поставав тут у негативному світлі. Були це переважно твори присвячені Хмельниччині. Іван Нечуй-Левицький навіть написав про Ярему цілий роман «Князь Єремія Вишневецький» (створений у 1896-1897 рр., вперше опублікований в 1932 р.) [11]. У цьому творі простежується намагання протиставити «правильного» Байду-Вишневецького «неправильному» князю Яремі. Вкінці роману зустрічаємо таку характеристику героя: «...він не втратив мужності й завзяття в борні з козаками і коли тікав од козаків, то принаймні тікав не першим, а останнім. Шляхта й великі пани тоді так впали, так розм'якли од розкоші через панщину й неволю хлопів, що між ними князь Єремія був

герой, бо ще вдержав прості українські давні нориви. Польща оборонялась українською головою й завзяттям простого на вдачу українського князя, завзяттям давніх українських козаків. Чи таких тріумфів, чи такої слави сподівались палкі мрії князя Вишневецького?» [12].

Вкрай гнівні інвективи на адресу Яреми Вишневецького звучать у достатньо знаній в Україні поемі Ліни Костенко «Берестечко». Ось одна з них:

«Пани вже геть поникли головами.
А хто й на Краків нищечком потяг.
Король їх кляв корчемними словами.
Князь Єремія кликав до звитяг.
Над ким звитяги? Над своїм народом?!
Князь Єремія, з Вишневецьких родом!
Ненавиджу перевертнів. Це кодро,
мабуть, не менш, ніж вороги нашкодило...
В герби їм треба не орла, а змія.
Такі свої чужіші чужини.
Але найгірший, звісно, Єремія,
бундючний син волоської княжни.
Твій герб, відступнику Яремо,
в віках чорнітиме окремо.
Не княжим знаком, не орлом, –
твоїм відступницьким тавром.
На цій землі, слізьми политій,
Не впишеш кров'ю на гербі –
ні слави Речі Посполитій,
ні слова доброго собі!» [13].

Однак все ж, на нашу думку, в польській та українській літературі була спроба (хай у завуальованій формі) створити прийнятний і для одного, й для другого народу образ Яреми Вишневецького. Мається на увазі пісня «Гей, соколи...», яка фактично стала народною і для українців, і особливо для поляків. При чому цей твір виявився живучим, отримавши новочасні інтерпретації.

Пісня існує в двох мовних варіантах – польському й українському. Для фольклорних творів це, радше, виняток, ніж правило. Водночас відомо, що в польській та українській літературі був письменник, який писав пісні паралельно цими мовами. Мається на увазі Тимко (Томаш) Падура (1801-1871). При цьому, пишучи українські пісні, він користувався латинською абеткою.

Народився Т. Падура у містечку Іллінці на Поділлі. У 1825 р. закін-

чив Кременецький лицей, де почав віршувати. У творах проводив ідею братання поляків та українців, орієнтуючи їх на спільну боротьбу проти російського царизму. Так, у 1825 р. Т. Падура написав «Рухавку (Пісню козацьку)», де закликав українців до повстання проти самодержавства. У цьому творі проводилася думка, що росіяни – «байстрючий плід могол», що вони насправді є ворогом слов'янських народів. У «Рухавці», апелюючи до козацької міфології, Т. Падура писав:

«Ternom szlach toj nę zaris,
Zwidky na Sicz pokłon bih;
Dwyh sia Kremel z naszych spīs,
Czas szczob w netri pachom lih!» [14].

Цікавими були історичні погляди цього автора. Він вважав, що поляки й українці мають спільний корінь, є нащадками літописних полян. Їхнє ж розділення відбулося в результаті варязької експансії. Поляни загалом були народом спокійним та лагідним, а буйність і дикість їм прищепили нападники-коси, які приходили з Кавказу і від яких ведуть родовід козаки. Але й у козацькому середовищі домінують ідеї свободи й республіканства, що відрізняє українців від росіян і зближує з поляками. Тому війну під проводом Богдана Хмельницького поет вважав великим нещастям для України, а образ самого гетьмана трактував украй негативно [15].

Напередодні польського Листопадового повстання 1830 р. Т. Падура побував у Лівобережній Україні, зокрема на Лубенщині й Полтавщині. Він переодягнувся в простолюдина-лірника, спілкувався з селянами, прагнув підняти їх на повстання, використовуючи при цьому свої пісні. Можливо, перебування на Лубенщині, де знаходились колись володіння князя Яреми і де ще жили козацькі традиції, надихнуло Т. Падуру написати «Гей, соколи...» Хоча пісня не ввійшла в опубліковані збірники творів цього автора, однак стилістика, а також зміст твору вказують на авторство Т. Падури.

На нашу думку, Т. Падура, використовуючи фольклорний сюжет прощання козака й дівчини, відтворив фрагмент біографії Яреми Вишневецького часів Хмельниччини. Сюжетно пісня виглядає таким чином. Молодий козак прощається з милою дівчиною й Україною. Власне, в часи Т.Падури під Україною розумілися переважно теперішні центральноукраїнські землі. У пісні є такі слова: «...плаче молода дівчина, / а ще більше Україна». Можна говорити, що в «Гей, соколах...» простежується творення образу дівчини-України – символічної нареченої козака. При цьому, коли йде прощання козака з дівчиною-Україною, звучить: «Жаль, жаль за милою, / за рідною стороною, / жаль, жаль, серце плаче, / більше її не побачу».

Як відомо, Я. Вишневецький на початку Хмельниччини змушений був покинути розбудовану ним Лубенщину. Ця земля, яку він розвивав про-

тягом півтора десятиліть, перетворилася з пустки в загосподарений край, який давав чималі грошові надходження. У певному сенсі вона стала для князя «коханою дівчиною», на якій він «одружився». Після того, як Я. Вишневецький покинув Лубенщину, то сюди вже не повернувся і дійсно ніколи її не побачив. Як тут не заплакати серцю – адже князь утратив те, що творив протягом значної частини свого життя.

Звичайно, можна закинути: мовляв, некоректно зображувати князя козаком. Однак варто мати на увазі, що Вишневецькі постійно підтримували контакти з козацьким середовищем. Це стосується не лише Байди-Вишневецького, а й багатьох інших представників цього роду, в т. ч. й Яреми. У надвірному війську останнього були козацькі частини, а князь сам не раз виступав із запорізькими козаками в похід. Незадовго перед Хмельниччиною Я. Вишневецький навіть здобув у короля Владислава привілей на острів Хортицю, де колись його предок вибудував «козацький» замок. Тобто при бажанні можна було побачити в образі князя Яреми «козака».

Показовим є приспів пісні:

«Гей, гей, гей, соколи,
оминайте гори, ліси, доли.
Дзвін, дзвін, дзвін, дзвіночку,
степовий жайвороночку».

Після того, як Я. Вишневецький покинув Лубенщину, йому та його «воїнам-соколам» довелося пройти чималий шлях з Лівобережної України на Правобережну, оминаючи «гори, ліси, доли». Очевидно, для цих людей, що колись жили в степовій зоні, спів жайворонка ностальгійно нагадував покинуті краї.

Нарешті дуже промовистим є останній куплет пісні:

«Меду, вина наливайте,
як загину – поховайте
на далекій Україні
коло милої дівчини».

Офіційна версія смерті Я. Вишневецького виглядає так: 13 серпня 1651 р., незадовго після Берестецької битви, князь зі своїм військом перебував на Київщині. Здавалося: перемога над Хмельницьким є близькою і князь скоро опиниться на коханій Лубенщині. Ярема взяв участь у банкеті, порушивши вперше в житті одне зі своїх правил – не вживати алкоголю. Наступного дня поїв огірків, запивши медом. Результатом цього став зіпсований шлунок і лихоманка. Спроби лікарів порятувати князя нічого не дали. Він згасав на очах. І близько одинадцятої години 20 серпня помер у Паволоцькому замку. Тобто було й вино, і мед, і після цього смерть «коло милої дівчини» – Лубенщини.

Звісно, це не більше, ніж гіпотеза щодо прототипу героя пісні «Гей, соколи...» Однак ця гіпотеза видається не менш правдоподібною, ніж думка щодо Дмитра Вишневецького як прототипу героя «Пісні про Байду». Певно, треба мати на увазі, що в популярних (народних) творах відбувається специфічне переосмислення в міфічному дусі історичних реалій.

Загалом можемо зробити висновок, що ні один князівський рід України й Польщі не дав таких яскравих прототипів для літературних творів, як династія Вишневецьких.

Література

1. Рубцов Б. Т. Великая крестьянская война XV в Чехии. – М., 1955. – С. 200-261.
2. Грушевський М. Історія української літератури. – К., 1995. – Т. VI. – С. 548.
3. Войтович Л. Княжа доба на Русі: Портрети еліти. – Біла Церква, 2006. – С. 654-658.
4. Про Д. Вишневецького див. монографічне дослідження Л. Винара «Князь Дмитро Вишневецький»: Винар Л. Козацька Україна. – К., 2003. – С. 93-161.
5. Szczerbicka L. Siedemnastowieczny fragment dumy o Dymitrze Wiśniowieckim // *Slawia Orientalis*. – Wars., 1960. – Vol. IX, №1. – S. 16.
6. Див.: Антонович В., Драгоманов М. Исторические песни малорусского народа. – К., 1874. – Т. 1. – С. 145-148.
7. Див. польськомовний текст твору: Стороженко А. В. Стефан Баторий и днепровские козаки. – К., 1904. – С. 163-220.
8. Там само. – С. 216-217.
9. Більш детальніше про це див.: Винар Л. Козацька Україна. – С. 129-139.
10. *Dzieła Luciana Siemińskiego*. – Wars., 1880. – Vol. IX. – S. 25.
11. Див.: Нечуй-Левицький І. Князь Єремія Вишневецький. Гетьман Іван Виговський: Історичні романи. – К., 1991. – С. 5-246.
12. Там само. – С. 246.
13. Костенко Л. Берестечко: Історичний роман. – К., 2010. – С. 96-97.
14. *Ruśma Tymbka Padurgy*. – Lwów, 1874. – S.13.
15. Там само. – С. 269-330.

Чуднів у XVI-XVII століттях

Як свідчать історичні відомості, земельні володіння князів Острозьких були досить значними і налічували десятки міст, містечок, сіл і фільварків. Кожен із представників роду намагався по-максимуму збільшити свої володіння. Одним із способів розширення були військові досягнення, за які й отримували в даровизну певні земельні наділи. Такою даровизною і було містечко Чуднів.

На жаль, на даний час залишається невідомим час заснування міста Чуднова. Вірогідно, місто Чуднів уже існувало у часи Київської Русі; зокрема, про це свідчать матеріальні докази, а саме: збереглося городище овальної форми, оточене трьома паралельними валами, за своїм типом подібне усім городищам княжого часу. Вірогідно, що Чуднів був одним із тих потетерівських міст, про які згадує Іпатіївський літопис під 1257 роком, як про союзників Болохівців та Возв'ягелівців у боротьбі із Данилом Романовичем [1].

Що ж до Чуднова, то тут, насамперед, варто зауважити, що він уперше згадується не в 1471 році, як до цього часу вважалося, а значно раніше – перші документальні відомості належать до 1416 року, де згадуються мешканці Чуднова, які платили «с землі Дидковчини» троє відер меду на користь Києво-Софіївського собору.

В той час тут був замок і, власне, саме поселення, в якому збирались гродські ярмарки на св. Петра (12 липня). В 1471 році в люстрації Київської землі чуднівський замок описується з наявністю трьох гармат і двох пищалей, у замку також зберігається багато продовольства, а також живуть замкові слуги. В місті жило багато вільних людей-міщан, було також 32 двори хліборобів, що платили по 20 грош податку, і 63 корчми, що вносили по 30 грош кожна; мито становило 10 кіп грошів доходу у рік. До Чуднова прилягало 7 сіл і 8 бортних земель, з яких щорічно отримували 18 відер меду [2].

Місто Чуднів, як і вся Чуднівська волость, до роду князів Острозьких перейшли у власність як королівщина.

В 1507 році 27 листопада Сигізмунд I подарував усі Чуднівські землі князю Костянтину Івановичу Острозькому. Можливо, місто знаходилося у занедбаному стані: старий замок був зруйнований, а сам Чуднів спустошений під час набігу татар під керівництвом Менглі-Герая, тому в дарчій грамоті Сигізмунд дозволяє князю Острозькому вступити у повну власність містом, збудувати замок, ввести мито, дати поштовх розвитку

торгівлі, отже, було дозволено відновити стан земель, який був на період князювання київського князя Семена Олельковича.

До переходу міста Чуднова та волості у власність Костянтину Івановичу Острозькому, вони підпорядковувалися Києву [3]. Під час поділу володінь між синами князя Костянтина Івановича Острозького, Чуднівська волость дісталася Іллі Костянтиновичу, який не залишив нащадків чоловічої статі, то ж величезна спадщина, у яку й входили м. Чуднів з волостью, дісталися його дружині Беаті Костелецькій та доньці Гальшці [4].

Після смерті княжни Гальшки, ці володіння, у тому числі і Чуднівська волость, перейшли її дядькові князю Василю-Костянтину Острозькому. Той, у свою чергу, в 1585 році подарував цю волость дружині свого сина Януша княгині Сусанні. В той час Чуднів поділявся на дві частини: Старий Чуднів (розміщувався навколо замку) й Нове місто. Сліди замку князів Острозьких збереглися на горі у вигляді чотирикутного валу. Князь Януш Острозький володів Чудновом до смерті, а пізніше його володіння перейшли у спадок князям Заславським.

Цікавим є те, що на отриманих землях не виникло прошарку залежних зем'ян: усі військові слуги залишилися тут на статусі панцирних бояр.

У XVI-XVII століттях неабиякий вклад у будівництво фортифікаційних споруд внесли окремі магнатські родини, як українські, так, пізніше, і польські. Займаючи, як правило, важливі адміністративні посади, вони були безпосередньо зацікавлені у будівництві потужних міських укріплень та замків. Костянтин Острозький ще на початку XVI століття створив у своїх володіннях на Київщині цілу низку укріплених міст, що повинні були стати на перешкоді руйнівним татарським наскокам. У 1507 році він домігся дозволу збудувати новий замок і в Чуднові. Оскільки на час спорудження уже існувала Чуднівська фортеця, замок повинен був органічно вписатися в систему оборонних споруд фортеці, посилюючи їх. Замок складався з міського муру, в'їзної вежі зі стрільницями, ратуші, фортечної вежі. Фортечну стіну з двома вежами відтворено на Чуднівському міському гербі. Між ними людська рука в латах із шаблею, це відображає одну з легенд, згідно з якою невелика кількість захисників фортеці зуміла оборонити її від численного татарського війська. Чуднівський замок розташовувався на правому березі річки Тетері, на крутому пагорбі. Він мав форму майже правильного кола, огороженого стіною. В середині укріплення, під захистом стін, розміщувалося кілька окремих споруд. Завдяки крутим схилам замок був добре захищений з усіх сторін. Вхід до нього, очевидно, охоронявся двома вежами і був розташований у західній його частині. До входу вела дорога, яка розпочиналася на схід від замку і по під північною його стіною вела до

східних воріт. Таке розташування входу та дороги давало можливість тримати під обстрілом не бажаних гостей. Територія за замком на схід та південний схід від нього була обмежена з усіх сторін урвищами, валами і ровом. По верхній частині валів та урвищ були встановленні дерев'яні оборонні споруди. Залишки оборонних споруд Чуднівської фортеці та замку збереглися до наших часів.

В районній газеті «Життя Чуднівщини» було опубліковано легенду, згідно з якою в часи Хмельниччини, за вказівкою Кривоноса, Чуднівський замок було розібрано, а з його каміння споруджено одну із чуднівських церков. Але це, звичайно, лише гарна легенда, оскільки замок існував і в значно пізніші часи, але доля істини в цій легенді, мабуть, все ж таки є. Чуднівська фортеця системою підземних ходів була зв'язана з селами Будичани та Стовпів, вели вони також з села П'ятка до самого Бердичева. Їх фрагменти в селищі виявляли пізніше при проведенні будівельних робіт. В 60-х роках ХХ століття, під час спорудження районного Будинку культури, будівельники неодноразово натрапляли на залишки підземель, такі випадки були непоодинокими. Є підстави вважати, що чуднівські підземелля належали до системи оборонних споруд Чуднівської фортеці і використовувалися для потаємного виходу за її межі.

Оскільки Чуднів лежав неподалік «Чорного шляху», місто неодноразово потерпало від татарських набігів, зокрема, за даними 1619 року, після набігу татар постраждали дев'ять фільварків, а саме:

1. Фільварок Кирила;
2. Фільварок Симона Троменька з домом (Симона разом із майстрами взято в полон);
3. Фільварок Грицька Бовлоноса з домом;
4. Фільварок Микити Пронейка (Микиту з дружиною, дітьми а також майстрами взято в полон);
5. Фільварок Лукаша Горбатого спалено з дітьми, дружиною та майстрами;
6. Фільварок Біякова;
7. Фільварок Васька Бодровніка;
8. Фільварок Івана Ювченка;
9. Фільварок Германа Ювченка [5].

Зрозуміло, що величезні втрати після численних набігів татар, коштували багатого для міста та волості. Поступово Чуднів втрачає свої позиції; це яскраво можна прослідкувати на прикладі торгівлі. Звичайно, князі які володіли містом та волостю, намагалися максимально розбудувати та розвивати територію, але розміщення волості та міста неподалік Чорного шляху не дозволяло це зробити повноцінно.

Загалом, князі Острозькі максимально розвивали торгівлю у власних містах. Суттєве значення в торгівлі на руських землях, з поміж інших міст, які належали Острозьким, мав Чуднів. Документально зафіксовано, що у XVI столітті м. Чуднів уже було центром ярмаркової торгівлі, при цьому ярмарок тут був досить давнім і розвиненим явищем, хоча у 1511 році Жигимонт I на прохання князя Костянтина Івановича Острозького переніс ярмарок з міста Чуднова до м. Полонного [6].

Чуднів, як адміністративний центр відігравав велику роль у розвитку волості, найперше, у питанні оборони, адже Чуднівський замок входив у мережу фортифікаційних споруд, що дозволяло захистити не лише місто, а й волость.

Отже, можна зробити висновок, що Чуднівська земля протягом досліджуваного періоду зазнавала неодноразово значних змін, які виражалися у переході її від одного власника до іншого, зокрема, у 1507 році – до володінь князів Острозьких. Також значно впливало на розвиток міста географічне розташування земель; зокрема, близькість Чорного шляху спричиняла значні набіги татар, які приносили великі спустошення даних територій.

Варто зазначити про зміни, які відбулися із Чуднівщиною після переходу її під владу князів Острозьких. Адже до цього є свідчення зазначають, що вона була не в найкращому стані.

Перебуваючи у володінні князів Острозьких, Чуднівська земля значно відродилася, далі продовжувало відбудовуватися місто, відновлюватися торгівля. Ті відбудовчі процеси, що спостерігалися у місті, можна було простежити й у волості.

Література

1. Вихованець Т. Костянтин і Януш Олександровичі Острозькі / Т. Вихованець. – Острог, 2001.
2. Ворончук І. Володіння князів Острозьких на Східній Волині (За інвентарем 1620) / І. Ворончук. – К.; Староконстянтинів, 2001.
3. Гаврилюк С. О. Містобудування і землеуправління за часів правління князів Острозьких: Велика Волинь. – Т. 34 / ред. Журко О. І. Староконстянтинів, 2006. – 388 с.
4. Гайда Ю. З. Загадка Чуднівської фортеці / Ю. Гайда // Чуднівська фортеця. – Житомир, 2000 р. – № 17.
5. Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. 4. – К, Наукова думка, 1995.
6. Журко О. Князі Острозькі і утвердження Острозького домену на Болохівських землях в XIV-XVI ст.: Велика Волинь. – Т. 34 / ред. Журко О. І. Староконстянтинів, 2006. – 388 с.
7. Ковальський М. П. Етюди з історії Острога: Нариси. Остріг, Острозька Академія, 1998. – 228 с.

8. Костриця М. Острозький інвентар 1629 року як унікальне джерело вивчення території колишньої Болохівської землі: Велика Волинь. – Т. 34 / ред. Журко О. І. Староконстянтинів, 2006. – 388 с.

9. Собчук В. Мережа оборонних споруд у володіннях князів Острозьких і Заславських: Велика Волинь. – Т. 34 / ред. Журко О. І. Староконстянтинів, 2006. – 388 с.

10. Кемпа Т. Костянтин Василь Острозький (бл. 1524/1525-1608) воевода київський і маршалок землі волинської: (Хмельницький 2009 р.) Пер. з польської Т. П. Мельник. – Хмельницький, 2009. – 342 с.

11. Павлуцкий Г. Г. Деревянные и каменные храмы / Павлуцкий Г. Г. – К., 1905 г.

12. Ульяновський В. Відоме і не відоме з біографії та діяльності князя К. І. Острозького: Острозька давнина. – Львів, 1995.

13. Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII ст.: (Волинь і Центральна Україна) / Н. М. Яковенко . – К., 2008 – 469 с.

Використані джерела

1. Zrodla dziejowe. – Warszawa, 1889. – Т. XX.

Розвиток торгівлі в маєтках кн. Острозьких у Південно-Східній Волині

Визначальна роль князів Острозьких у розбудові Південно-Східної Волині не підлягає сумніву. Це проявилось насамперед в урбанізаційній діяльності, а також в налагодженні ефективних товарно-грошових відносин, розвитку торгівлі та ярмарків в регіоні, які, власне і відбувалися за активного сприяння Острозьких. Слід зазначити, що в період з другої половини XVI – першої половини XVII ст. на Волині, як і в цілому по всій Україні досить широко розвинулась торгівля. В містах спостерігається чимало купців, перекупників, скупників, «торгових людей» та інших осіб, причетних до торгівлі. Крім того, у містах з'явилися багаті купці, які іноді розпоряджалися досить значним капіталом, здійснювали вагомі на той час торгові операції.

У Південно-Східній Волині в даний період виняткова роль в організації економічного життя, а також в розвитку торгівлі належить саме кн. Острозьким. Поряд з уже існуючими містами засновуються нові (Костянтинів, Острополь та ін.), які швидко стають значними центрами торгівлі в краї. Засновуючи нові міста, князі Острозькі сприяли розвитку товарно-грошових відносин вже відомим фактом заснування міста як осередку безпосередньо пов'язаного з обміном [4, с. 84]. Тобто, визначальна роль князів полягала саме в процесі організації та здійснення торговельних операцій в регіоні самим фактом протекції, наданням відповідних документів, привілеїв тощо.

Слід наголосити, що концентрація у містах ремісничого виробництва та промислів, зростання їх товарності сприяли перетворенню міст у центри торгівлі. Розвиток міст регіону, подальше посилення процесу відокремлення ремесла від сільського господарства сприяли збільшенню неземельного міського населення, викликали потребу ринків збуту для виробів ремесла і промислів та збільшували попит на продукцію сільського господарства. Необхідність ринків збуту на продукти міського ремесла і промислів, попит на сировину і продукти харчування для міського населення, потреби села у ремісничих виробах та необхідність у збуті сільськогосподарської продукції сприяли дальшому зростанню товарно-грошових відносин, обміну між містом і селом [6, с. 26-27].

Міські поселення Південно-Східної Волині в значній мірі потребували сільськогосподарських продуктів, в тому числі продуктів землеробства. Їх купували ремісники, торговці, коморники, а також євреї для про-

дажу в інші області і за кордон. Селянам надавалося право привозити в місто і продавати все, що вони «добули дома, в полі, в лісі». Міські торговці їздили по селах і купували «всякі ринкові речі», продавали їх у своєму місті, або навіть вивозили в інші міста [2, с. 66].

Варто окреслити основні торговельні шляхи, через які велася торгівля регіону з іншими містами та країнами, а також зазначити про головні центри товарообміну в Південно-Східній Волині. Насамперед, слід зауважити, що через Волинь проходив торговий шлях, який сполучав країни Північної Європи з країнами Близького Сходу. Також, через Волинь на південь йшла дорога із Молдови: по ній вінницькі, острозькі, дубенські купці гнали куплених у Молдові і на півдні України волів [3, с. 23].

Через Волинь проходили сухохідльні шляхи з Львова на Москву, з Київщини і Брацлавщини – на Польщу. Через польський ринок Волинь була зв'язана з балтійськими портами. Крім того, регіон перетинало чимало річок, по яких ходили невеликі судна, які сприяли як внутрішнім торговельним зв'язкам, так і вивозу товарів до Польщі: в даному випадку р. Західний Буг відіграла роль основної водної артерії торгівлі [8, с. 43].

Основними центрами торгівлі в маєтках Острозьких у Південно-Східній Волині були вже давно існуючі міста Полонне та Чуднів. Досить швидко значними осередками торговельного життя стали новозасновані міста та містечка, в першу чергу Костянтинів, Красилів, Острополь, Кузьмин та інші. В усіх цих містах відбувалась щоденна торгівля, проводились торги та ярмарки, право на проведення яких було затверджено з боку королівського уряду та самими кн. Острозькими.

Розкриваючи механізм торговельних відносин того часу, варто зазначити, що найпростішою й найпоширенішою формою місцевої торгівлі досліджуваного періоду були міські базари – «торги». За свідченнями дослідників та на основі відповідних джерел, торг, як правило, проводився раз на тиждень (рідше – двічі) у визначений день, встановлений привілеєм великого князя (короля) або самого власника [4, с. 83; 6, с. 26].

Торгівля в місті відбувалась на базарі й в спеціальних торгових приміщеннях; в містах краю були свої базарні дні. В такі дні привозили на ринок свої продукти міщани-землероби і селяни навколишніх сіл. Для прикладу, двічі на тиждень (в п'ятницю і неділю) відбувалися торги в Острозі, в інших містах – раз на тиждень: в Дубні – в суботу, в Сатисєві – в четвер, у Берездові – в неділю. Власники міст та містечок стежили, аби торгові дні в найближчих містах не збігалися, бо це знижувало рівень торгівлі. Як свідчать документи, ще в 1527 р. К. І. Острозький навіть змушений був звернутися до великого князя зі скаргою на власників деяких міст, розташованих поруч з острозькими маєтками, котрі встановили тор-

ги в ті самі дні, через що «торгам сказа и шкода великая ся дест». На його прохання великий князь наказав тим власникам перенести свої торги [4, с. 85-86].

Значного імпульсу розвитку міської торгівлі в регіоні надавало магдебурзьке право, тобто право міського самоврядування. Згідно з ним, міщани отримували не тільки дозвіл на самоврядування і судовий імунітет, але й пільги в галузі ремесла, а особливо в торгівлі [4, с. 88]. Міста, які володіли магдебурзьким правом (Костянтинів, Полонне, Красилів та ін.) одержували т. зв. складське право. Згідно з державним узаконенням, приїжджі купці, не лише іноземні, але й з інших міст України, були зобов'язані зупинятися в містах, що користувалися таким правом, і продавати в них свої товари на вигідних для місцевого купецтва умовах.

Домінуючою формою товарообміну, що височіла над ринками, крамницями, торгівлею на рознос, був ярмарок. Ярмарки були одним з найважливіших привілеїв, які феодална держава та власники надавали містам. Вони проводилися два чи три рази на рік, як правило, у дні релігійних свят [4, с. 86]. На ярмарки з'їжджалися торгові люди, ремісники, міщанське та сільське населення не тільки з навколишньої округи, але й з віддалених місць, та іноземні купці-гості. Ярмарки, як правило, приурочувались до релігійних свят і тривали декілька днів: супроводжувались різноманітними видовищами, виступами циркачів, борців, лірників, кобзарів, циганськими гаданнями тощо. Ярмарки були поширеною формою оптової торгівлі, де не тільки продавалися великі партії сільськогосподарської та ремісничої й промислової продукції як місцевого виробництва, так і привозні, але й укладалися угоди та контракти між купцями з різних регіонів та іноземних товарів на поставку певних товарів.

Як правило, місяці й дні найближчих ярмарків не співпадали; купці могли торгувати протягом року на різних ярмарках, тобто, ярмарки влаштовувались так, щоб після закінчення одного у купці могли потрапити на інший. Ярмарок, зазвичай, тривав один-два тижні. На ярмарки і торги могли приїздити всі «обивателі» Речі Посполитої, «християни і євреї», «а також іноземні купці зі всякими покупками і товарами». Всі вони користувалися правом купляти й продавати, «сплачуючи звичайне торгове мито зі своїх товарів» [3, с. 155]. У містах та містечках краю перебували приїжджі купці з Росії, Литви, Молдавії, Валахії, Угорщини, Туреччини, Греції та інших країн.

Документально зафіксовано, що в XVI ст. центрами ярмаркової торгівлі у Південно-Східній Волині були міста: Полонне, Костянтинів, Берездів, Білогірська, Дубно, Красилів, Кузьмин, Хлапотин. Так, в інвентарі 1620 р. вказано, що князь В.-К. Острозький надав спеціального листа

(від 22 травня 1603 р.) для м. Берездів на проведення ярмарку і торгів у недільний день [4, арк. 286].

При цьому в містах, які були засновані ще в давньоруську добу, ярмарки були вже досить давнім і розвиненим явищем. Крім того, власники міст могли на власний розсуд встановлювати, переносити або скасовувати ярмарки. Наприклад, у 1511 р. Сигізмунд I на прохання К. І. Острозького переніс ярмарок з м. Чуднова до м. Полонного [4, с. 86]. З певністю можна сказати про існування ярмарків і торгів у м. Базалії, Суражі, Острополі, Любарі та інших містечках краю, що користувалися магдебурзьким правом, яке одночасно давало і торгіві пільги.

Важливим торгівельно-ремісничим центром в маєтках Острозьких у Південно-Східній Волині було м. Костянтинів, яке завдяки активній діяльності В. К. Острозького за порівняно короткий час стало важливим осередком господарства й торгівлі у регіоні. Спочатку торг в Костянтиніві був у малих розмірах: в реєстрі 1570 р. зазначено було про 3 торговців, в 1577 р. їх було вже 20, а в 1583 р. понад 20 [4, с. 56]. Відомий дослідник Волині О. Баранович на основі використання відомостей інвентаря Костянтинова 1603 р., подає інформацію про те, що в 1603 р. у місті було 12 кам'яних магазинів, 31 садиба торговців; крім того, 15 торгових приміщень, які належали купцю Скарзі; торгові прилавки, рундуки. Ринок знаходився в центрі міста. До нього вели всі головні вулиці від трьох воріт міста. Навколо ринку стояли кращі будинки (чимало кам'яних), де жила міська знать. На самому ринку знаходилися кам'яні та дерев'яні торгові приміщення [2, с. 75]. За доказ поширення торгів у Костянтиніві можна навести ще й той факт, що на міському ринку з'явилися єврейські будинки.

Через місто проходили торгові шляхи, його власник мав чималий дохід від торгових мит. Про значний рух товарів через Костянтинів свідчить сума мостового збору: у 1603 р. «мостове» дає близько 400 злотих в рік. Брало в ті часи з однієї навантаженої підводи менше 1 гроша; отже протягом року через місто проходили з товаром кілька тисяч підвод. У місті влаштовувались великі ярмарки; вони були настільки багатолюдними, що власник міста вважав за потрібне присилати в місто на час ярмарку корогву піхоти зі спеціальним завданням – «охорона порядку на ярмарку» [2, с. 74]. Під час ярмарку власник міста брав по одному грошу від воза і з лавки по два гроша [1, с. 88].

Асортимент товарів, які купували та продавали у містах й містечках Південно-Східної Волині, був доволі широким. Перш за все слід зазначити товари місцевого вжитку, які продавали на щоденних торгах. Міста краю торгували, насамперед, з навколишніми селами. В кожному місті у великій кількості виготовляли і продавали спиртні напої. Наприклад,

протягом перших трьох кварталів 1629 р. в м. Полонному і Баранівці було продано 7250 кварт горілки, в м. Острополі за той же час – 5060 кварт, а в м. Любарі за першу половину 1629 р. – 1000 кварт. Для продажу спиртних напоїв в кожному місті були спеціальні приміщення – корчми – «дома шинкові». У Новому Заславі, в 1635 р. їх було 18, в Славуті – 10, в Шепетівці – 7, Шульжинцях (Сульжині) – два доми шинкові [3, с. 148].

В загальному, в містах краю продавали м'ясо, хлібні вироби, жир, місцеві і привозні ремісничі вироби із шкіри, заліза, дерева, глини, а також тканини. Селянство XVI – першої половини XVII ст. також досить тісно було пов'язане з ринком, і селяни були його постійними клієнтами, так само, як і його постачальники. Адже кожне місто вимагало довозення свіжої продовольчої продукції, обсяг якої відповідали б його масштабам. Селяни продавали худобу, птицю, зерно, пряжу для особистих і виробничих потреб місцевих ремісників.

В містах Південно-Східної Волині продавали також і багато іноземних виробів, бо експорт багатьох продуктів за кордон створював підстави для ввезення з-за кордону виробів, що не вироблялися місцевою промисловістю, перш за все, предметів розкоші. Місцеве панство, шляхта, багаті городяни купували закордонні сукна: лунське сукно, сукно фалендиш – тонке голландське або англійське. Купували у великій кількості шовк, оксамит, бавовняні матерії, кельнське полотно, турецькі килими. Багато купців спеціалізувалися лише на торгівлі дорогими закордонними тканинами [3, с. 68-69].

Також з-за кордону привозили металеві вироби, бронзу, художні вироби, голки, сіль, колоніальні товари (перець, шафран), коштовні камені, шовк, парфуми. Багато товарів в Річ Посполиту, а відповідно, у міста України, привозили із країн Близького Сходу: шовк, китайку, килими, рис, ізюм, перець, мигдаль, корицю, імбир, лак, золото та ін.

Важливим товаром внутрішньої і зовнішньої торгівлі було збіжжя, головним чином жито. Зерно Волині було основним експортним товаром. Західний Буг відіграв роль водної артерії торгівлі зерном з польськими містами і з Західною Європою – через м. Гданськ. Крім того, з міст краю за кордон вивозили у великих кількостях попіл, поташ, віск, мед, шкіри, рибу, зерно, льон та інші продукти місцевого виробництва.

Підводячи підсумок питання розвитку торгівлі у містах а містечках Південно-Східної Волині, слід наголосити, що в другій половині XVI – першій половині XVII ст. у краї широко розвинулись торгівельні відносини. Це було пов'язано, насамперед, з діяльністю самих власників поселень (в першу чергу, кн. Острозькими, які володіли переважною більшістю міст та містечок окресленої території), а також з відповідними

розпорядженнями та грамотами великих князів литовських та польських королів, за якими підтверджувалось або надавалось право на організацію та проведення торгів й ярмарків у містах. В цей час спостерігається по-жвавлення торгівельних відносин між самими містами краю, а також з іншими регіонами та країнами. Широко розвивається мережа торгів та ярмарків, на які приїзять також іноземні торговці. Головними центрами торгівлі у Південно-Східній Волині виступають міста та містечка Полонне, Костянтинів, Красилів, Острополь, Базалія. На місцевих ринках продавали, насамперед, продукти власного виробництва; крім того, сюди надходили товари з-за кордону, в першу чергу, предмети розкоші. Отже, в досліджуваний період у містах та містечках регіону активно розвивалися товарно-грошові відносини, відбувались торгівельні операції й в цілому спостерігається розквіт торгівлі як між самими містами, так і з іншими регіонами й країнами.

Література

1. Атаманенко В. Описово-статистичні джерела другої половини XVI – першої половини XVII ст. з історії Старокостянтинова / В. Атаманенко // *Болохівщина: осягнення історії. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції* / О. Журко. – Хмельницький, 2009. – Ч. 1. – С. 86-93.
2. Баранович О. І. Нове місто Західної України XVI ст. (Заснування Старокостянтинова) / О. І. Баранович // *Опис володінь князя Януша Острозького у південно-східній Волині 1615 року* [Упоряд. В. Атаманенко, І. Рибачок]. – Острог, 2009. – С. 58-93.
3. Баранович А. И. Украина накануне освободительной войны середины XVII в.: социально-экономические предпосылки войны. / А. И. Баранович. – М., 1959. – 192 с.
4. Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року) / [Упоряд. І. Ворончук]. – К.; Старокостянтинів, 2001. – 416 с.
5. Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття / А. Заяць. – Львів, 2003. – 206 с.
6. Михайлина П. В. Визвольна боротьба трудячого населення міст України (1569-1654) / П. В. Михайлина. – К., 1975. – 264 с.
7. Опис володінь князя Януша Острозького у південно-східній Волині 1615 року [Упоряд. В. Атаманенко, І. Рибачок]. – Острог, 2009. – 270 с.
8. Сас П. М. Феодалные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. / П. М. Сас. – К., 1989.

Населення Острога в кінці XVII ст.

При дослідженні розвитку міст одним із найважливіших аспектів є вивчення населення. Постає завдання визначення чисельності міщан та зміни кількості жителів на протязі певного відрізка часу, а також з'ясування національного складу та соціальної структури населення тощо. Вирішення цих питань є неможливим без залучення широкого кола джерел, особливо описово-статистичного характеру. Населення Острога у значній мірі є вивченим для першої половини XVII ст., у час, коли місто досягло значного соціально-економічного розвитку. Проте, все ще залишається багато «білих плям» для пізніших періодів, зокрема, й кінця XVII ст.

Вивчення населення Острога у кінці XVII ст. стає можливим за рахунок використання інвентарних описів, що уклалися власниками Острожчини у той час. До нашого часу збереглися описи Острозької волості 1687 [12] та 1690 [12] рр., а також ще один інвентар, точний час укладання якого, на жаль, не вдається встановити [16]. Цей документ вперше виявив М.П. Ковальський [9]. Здійснивши порівняння його змісту з текстом вже датованого острозького інвентаря 1708 р. [8], він висловив припущення, що нововиявлений документ, найбільш очевидно, був укладений наприкінці XVII ст.

У досліджуваній період місто Острог та Острозька волость залишались розділеними (як наслідок поділу між нащадками кн. Василя-Костянтина Острозького у 1603 р. та утворення так званої Острозької ординації 1609 р.). Що стосується ординатської частини, то після острозьких ординатів Владислава-Домініка та його сина Олександра чоловіча лінія кн. Заславських у 1673 р. перервалася. Знову постало питання про чергового ордината. Найперше успадкувала її рідна сестра померлого кн. Олександра Заславського – Теофілія-Людвіка Любомирська (померла у 1709 р.) [13, 18]. Вона була двічі одружена. Спершу із Дмитрієм Вишневецьким (помер у 1682 р.), белзьким воєводою, гетьманом великим коронним. Після смерті чоловіка, Теофілія вдруге одружилась із Юзефом-Каролем Любомирським (помер у 1702 р.), великим коронним маршалком. Після смерті Теофілії ординатські володіння отримав її син Олександр-Домінік Любомирський, староста сандомирський [15, арк. 73].

Іншу частина міста та волості (що колись складали власність Олександра Острозького) після смерті бездітної Анни-Алоїзи Ходкевич (померла у 1654 р.) отримали у власність нащадки її покійної рідної сестри Катерини Замойської (померла у 1642 р.) – син Ян й дочки Гризельда-Констанія та Йоанна-Барбара. Після смерті Яна Замойського (помер у 1665 р.) і

подружжя його сестри Йоанни-Барбари та Олександра Конецпольських володіння, очевидно, успадкував син названого вище подружжя – Станіслав Конецпольський, краківський каштелян. Не маючи спадкоємця, Станіслав у 1682 р. відписав величезні маєтки, серед яких і належну йому частину Острожчини, своєму дядькові – белзькому воєводі Яну-Олександру Конецпольському [18, 371]. Проте, Я.-О. Конецпольський не довго володів волость і 8 липня 1690 р. продав її великому коронному гетьману Станіславу-Яну Яблоновському. Після смерті С.-Я. Яблоновського у 1702 р. успадкував володіння його старший син Ян-Станіслав, воєвода руський [11, арк. 1].

Варто також відзначити, що згадувані вище інвентарі 1687 та 1690 рр. є описами не цілої Острозької волості, а лише тієї частини, яка належала на той час Яну-Олександру Конецпольському. За структурою ці документи містять опис острозького замку, повуличний опис частини Острога та Нового міста, а також зазначаються села, що належали до цієї частини волості. Інший інвентар, що умовно датується кінцем XVII ст. є описом другої частини Острожчини, так званої ординатської частини. В документі також представлено повуличний опис міста (на жаль, початок інвентаря відсутній) та детально описані повинності острозьких міщан.

У другій половині XVII ст. розвиток Острога та Волині в цілому проходив у вкрай важких умовах. Одним із найбільших наслідків козацько-польського протистояння під керівництвом гетьмана Богдана Хмельницького була досить складна демографічна ситуація. Через територію Волині проходили війська воюючих сторін, що розоряло місцеве населення. Шляхта Волинського воєводства, зібравшись на сеймик у 1653 р., оголосила про значне спустошення регіону. У рішеннях сеймику зазначалось, що більшість маєтків були повністю зруйновані [2, 15]. Жахливий вплив воєнних дій на демографічний стан українських земель і на становище цивільного населення констатував М. Владимирський-Буданов [7, 2]. На підставі присяжних свідчень (присяги отаманів сільських та міських поселень) дослідник зображує динаміку скорочення кількості населення. Наприклад, якщо в місті Острозі у 1648 р. було 1659 димів (житлових будинків), то у 1650 – 1097, 1653 – 246, а у 1655 р. – лише 205 [7, 5].

Також одним із яскравих прикладів значного запустіння міста Острога є «Перепис поселень і димів Волинського воєводства при зборі подимного від 7 червня 1662 р.» [1, 120-121]. У документі зазначено, що в «половині Старого і Нового міста, а також на передмісті Каролін» (власність сандомирсько воєводи Яна Замойського) було лише 29 димів. Ці дані можуть бути заниженими. Можливо, під димом у даному випадку розумівся не один міський будинок, а декілька, з яких сплачувався податок. Варто

враховувати й той момент, що власники маєтків намагалися приховати справжню кількість мешканців у своїх володіннях і досить часто применшували реальні показники з метою привласнення для себе якнайбільшого прибутку.

Інформативні можливості інвентарних описів кінця XVII ст. дають підстави стверджувати, що демографічна ситуація в Острозі у досліджуваній період суттєво покращилась в порівнянні із серединою XVII ст. На 1687 р. в частині міста Острога було 390 осілих будинків (з них 261 у Старому місті та 129 у Новому), крім того є вказівка на 40 коморників [12, арк. 1-7, 9зв.-11зв.]. Інвентар 1690 р. вказує на дещо меншу кількість осілих будинків – 374 (Старе місто – 247, Нове – 127), а також 47 коморників [12, арк. 45-47]. В ординатській частині Острога у досліджуваній період було 190 будинків та 42 пустих пляци (місце під забудову). Крім того, є вказівка на 15 домів, що знаходились під «протекцією» острозького ксьондза [16, к. 584-591]. Таким чином, на кінець XVII ст. в Острозі було приблизно 580 осілих будинків.

Доцільно буде простежити розселення острожан по окремих міських вулицях. У частині Я.-О. Конецпольського на 1687 р. в місті зазначається: 14 ринкових будинків [12, арк. 2], вулиці «Рибна» – 6 буд. [12, арк. 2зв.], «під муром від Дубна» – 14 буд. та 3 пусті пляци [12, арк. 2зв.], «Мостова» – 8 буд. [12, арк. 3], «Мокрої Волі» – 130 буд. та 1 пустий пляц [12, арк. 3-5], «Гарбарська» – 38 буд. [12, арк. 5-5зв.], «Каролінська» – 51 буд. [12, арк. 5зв.-6]. У Новому місті вказуються наступні топоніми: «вулиця від млинів» – 27 буд. [12, арк. 9зв.], «вулиця навпроти дзвіниці» – 40 буд. [12, арк. 10-10зв.], «вулиця Третя» – 25 буд. [12, арк. 10зв.-11], «вулиця Четверта» – 37 буд. [12, арк. 11-11зв.]. В ординатській частині Острога зазначені в ринку 3 буд. [16, к. 584], на «підзамчі» – 10 буд. [16, к. 587], на вулицях: «Зарванська» – 6 осілих буд., 5 пустих пляців [16, к. 584], «Татарська з хижниками за брамою» – 34 буд., 17 пустих пляців [16, к. 585], «Гарбарська» – 23 буд., 7 пустих пляців [16, к. 586-587], «Жидівська» – 71 буд. та 2 пусті пляци [16, к. 589-591].

Знаючи кількість димів, можна визначити і кількість населення міста в цілому. Але постає питання, який потрібно застосовувати коефіцієнт середньої залюдненості диму (будинку). О. Баранович за мінімальне пересічне число членів родини приймав 6 осіб, мотивуючи це тим, що при меншій кількості важко було б сподіватися на зростання населення [3, 133]. О. Компан також вважала число родини в 6 осіб цілком прийнятним [10, 55]. Таким чином, застосовавши коефіцієнт заселення одного будинку у 6 чоловік, отримаємо на кінець XVII ст. в Острозі близько 3500 жителів.

Враховуючи статистичні дані, можна прослідкувати динаміку зміни

чисельності населення Острога протягом XVII-XVIII ст. Це стає можливим за рахунок вивчення зміни забудови міста у зазначений хронологічний період, враховуючи при цьому, відповідно, середній коефіцієнт заселення одного будинку. Так, на 1603 р. в Острозі та на передмістях було приблизно 940 будинків [6, 11]; на 1620-1621 рр. – приблизно 1100 [6, 11]; на середину XVII ст. (а саме, 1648 р.) – 1659 [7, 5; 3, 135]; на кінець XVII ст. – приблизно 580 будинків. На першу чверть XVIII ст. в ординатській частині було 214 будинків [5, 345]. На жаль, немає відомостей у цей період про іншу половину міста, але можна припустити, що кількість будинків, враховуючи умови розвитку Острозької волості, була принаймні не меншою як в кінці XVII ст. На 1687 р. тут нараховувалось 390 будинків. Таким чином, в сумі отримаємо приблизно 603 будинки (отримані дані є лише наближеними!). Дослідник історії Польщі Т. Корзон для другої половини XVIII ст., зокрема на 1788 р., нараховує в місті 765 димів і 4600 жителів [17, 274-275].

Таблиця 1.

Зміни кількості будинків та чисельності населення міста Острога у XVII-XVIII ст.

	1603 р.	1620-1621 рр.	1648 р.	Кінець XVII ст.	Перша чверть XVIII ст.	1788 р.
будинки	940	1100	1659	580	604	765
жителі	5640	6600	9954	3480	3624	4600

Національний склад населення Острога, як і інших міст Волині, у досліджуваний період не був однорідним. Поряд з українцями у містах проживало чимало іноземців, які, як правило, відокремлювались від решти міщан своєю юрисдикцією. Переважно, вони були в економічному плані більш розвинені, ніж місцеве населення. Багаті купці ставали завжди в нагоді, коли потрібен був кредит. Серед прийшлого міщанства легше було знайти орендарів для панських маєтків, які вони розглядали виключно як об'єкти наживи, визискуючи значні прибутки з їх мешканців [10, 93].

Аналіз інвентарів дає можливість стверджувати, що у досліджуваний період в Острозі відбулося стрімке зростання чисельності єврейського населення. Важливим джерелом при дослідженні національного складу населення виступають прізвища та імена людей. Інвентарі фіксують наявність таких єврейських імен: Авраам, Арон, Габріель, Давид, Ілько, Йозеф, Йось, Лейба, Мошко, Фішко, Шимон, Юда, Якуб, Янкель тощо.

На основі підрахунків встановлено, що в частині Я.-О. Конєцпольського у 1687 р. єврейських будинків було щонайменше 135 від загальної кількості 390. У процентному відношенні це складає близько 35 %. Що стосується ординатської частини Острога, яка перебувала у володінні Теофілії-Людвіки Любомирської, то тут із 190 будинків у власності євреїв був 71, що становить близько 37 %. Усі євреї, фактично, проживали тут на «вулиці Жидівській», де знаходилась єврейська школа та єврейський шпиталь. Якщо говорити в цілому про дві частини міста, то можна відзначити, що єврейське населення в Острозі на кінець XVII ст. складало приблизно 36 % від загальної кількості міщан.

Про стрімкий зріст питомої ваги євреїв у досліджуваній період свідчить той факт, що в 1653 р. в Острозі було лише 5 єврейських будинків [7, 15]. Але поступово в другій половині XVII ст. євреї повертались на території свого колишнього поселення. Саме в цей період в місті відновлено кагал [10, 94].

Щодо інших національних груп населення в Острозі у досліджуваній період, то в джерелах немає прямої вказівки на них. Проте, поряд із євреями зазначаються «християни». Лише аналіз імен та прізвищ дає змогу визначити, що під християнами варто розуміти як українців, так і поляків. Українці були представлені традиційними іменами: Василь, Данило, Іван, Кирило, Кузьма, Лук'ян, Назар, Остап. Про поляків говорять імена: Казимир, Міхал, Томаш, Ян, Ярош та ін. Точно визначити кількість польського та українського населення у такий спосіб не можна, оскільки не виключено, що імена українців могли записуватися на польський зразок. Проте, все ж можна стверджувати, що більшість серед «християнського» населення становили українці. Крім вказаних національних груп, в інвентарі ординатської частини двічі згадуються цигани [16, к. 587-588].

Що стосується татарського населення у місті, то у досліджуваній період на «вулиці Татарській» інвентар фіксує лише українські імена. Відомо, що наприкінці XVII ст. власник частини міста Острога Ян-Станіслав Конєцпольський надав татарським родинам Янушевським та Шахванцерам у власність село Боровиця з обов'язком виступати на службу за кожною потребою його ротмістра [4, 166-167]. Тому, можна лише припустити, що татарське населення, яке попередньо проживало у місті, компактно переселилось у надані їм від власників Острожчини населенні пункти.

При вивченні населення міст, важливим також є питання соціальної структури міщан. Дослідники міст XVI-XVII ст. дотримуються поділу населення, відповідно до матеріальних статків і прав, на три соціальні групи: міська верхівка, поспільство та міські низи [10, 83; 14, 32]. Чіткої межі між цими групами також провести не можна, оскільки відбувалося

проникнення окремих представників нижчих груп у вищі, і навпаки – деградація представників вищих груп до становища нижчих.

На жаль, інформативні можливості аналізованих інвентарів не дають змоги в повній мірі визначити основні соціальні групи, проте певну градацію населення все ж можна простежити. Зокрема, до міської верхівки у даний період можна віднести найбільш заможну частину населення, яку становили переважно польські та єврейські родини. В руках поляків знаходилося міське управління, оскільки у другій половині XVII ст. в Острозі відновив роботу польський магістрат, де представники шляхти та польські міщани займали керівні позиції [10, 97]. Серед єврейського населення спостерігалася значна кількість власників та орендарів господарських об'єктів міста.

Середню групу становило міське поспільство, до якого варто віднести ремісників та торговців, а також основну масу населення середнього достатку. Найнижчу категорію населення складала міська біднота. До їх числа можна зарахувати коморників, яких у 1690 р. в частині міста було 47 [12, арк. 47].

Також інвентарні описи кінця XVII ст. дають можливість проаналізувати професійну зайнятість населення. Вони не містять безпосередньої вказівки на кількість міських ремісників, проте при вписуванні власників будинків ревізори досить часто зазначали поряд з іменем професію. Таким чином, у досліджуваній період в Острозі згаються такі ремісничі спеціальності: швець – 24, гончар – 14, кушнір – 13, кравець – 11, ткач – 10, тесляр – 10, різник – 9, коваль – 6, гарбар – 4, котляр – 2, римар – 2, тертичник – 2, бондар – 2, панчішник – 2, скляр – 2, слюсар – 2, конвісар – 1, гребінник – 1, дігтяр – 1, салітерник – 1, колесник – 1, цирульник – 1, драничник – 1, злогник – 1. Також у документах зазначені наступні професії міщан: фурман – 8, рибак – 6, мельник – 5, чумак – 4, «бакаляж» – 3, «школьник» – 3, пекар – 3, аптекар – 2, шинкар – 2, «свічка» – 2, пастух – 2, кухар – 1, друкар – 1, глиник – 1, писар – 1, пивовар – 1, маляр – 1. Даний перелік ремісничих спеціальностей та професій міщан є лише приблизним, оскільки не біля усіх імен та прізвищ могли вказувати професійну зайнятість.

Отже, можна зробити висновок, що у досліджуваній період чисельність населення Острога була значно меншою, ніж у першій половині XVII ст., проте простежується тенденція до зростання кількості міських жителів. Національний склад населення міста був строкатим, характерне зростання частки єврейського населення. Відповідно до матеріального становища та прав, в соціальній структурі міщан можна виділити кілька груп: міська верхівка, поспільство та зубожіле населення.

Джерела та література

1. Архив Юго – Западной России. – К., 1905. – Ч. VII. – Т. III. – 596 с.
2. Баранович А. Магнатское хозяйство на юге Волыни в XVIII в. – М., 1955. – 182 с.
3. Баранович А. Украина накануне Освободительной войны середины XVII в. (социально-экономические предпосылки войны). – М., 1959. – 192 с.
4. Берковський В. До питання про асиміляцію татарського населення Острожчини // Матеріали VII – IX Острозької конференції “Остріг на порозі 900-річчя” (1996-1998). – Остріг, 2000. – С. 166-167.
5. Бирук М. Населення Острожчини в першій чверті XVIII ст. // Наукові записки: Історичні науки. – Острог, 2008. – Вип. 13. – С. 343-357.
6. Вихованець Т. Ревізії Острога та Острожчини 1687 та 1690 рр. як джерело до вивчення топографії міста кінця XVII ст. // Острозький краєзнавчий збірник. – Острог, 2004. – Вип. 1. – С. 10-11.
7. Владимирский-Буданов М. Передвижение южнорусского населения в эпоху Богдана Хмельницкаго // Киевская старина. – 1888. – Т. XXII. – С. 1-17.
8. Державний історико-культурний заповідник м. Острога. – Відділ фондів. – КН-23871 / ПІД 9250.
9. Ковальський М. Документальні джерела з історії м. Острога і Острожчини, виявлені в Головному архіві давніх актів (АГАД) у Варшаві // Матеріали IV науково-краєзнавчої конференції “Острог на порозі 900-річчя”. – [Сокаль], 1993. – С. 65-74.
10. Компан О. Міста України в другій половині XVII ст. – К., 1963. – 387 с.
11. Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника НАН України. – Відділ рукописів, ф. 103, оп. 1, спр. 6820, арк. 1.
12. Львівська наукова бібліотека НАН України ім. В. Стефаника. – Відділ рукописів, ф. Радзимінських, № 130/1, 1.
13. Манько М. Дев'ятсотлітній Острог: історико-краєзнавчий нарис. – Острог, 2000. – 52 с.
14. Михайлина П. Визвольна боротьба трудового населення міст України (1596-1654). – К., 1975. – 217 с.
15. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, КМФ-15, оп.3, од. зб. 479. – 433 арк.
16. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, zbiór Branickich z Suchej, sygn. 323/409.
17. Korzon T. Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764-1794): Badania historyczne ze stanowiska ekonomicznego i administracyjnego. – Kraków; Warszawa, 1897. – Т. I. – 467 s.
18. Pamiętniki o Koniecpolskich: przyczynek do dziejów polskich XVII wieku / [wyd. S. Przylecki]. – Łwów, 1842. – 452 s.

Соціально-економічний розвиток Бельмажа в кінці XVIII – середині XIX ст.

Сучасне передмістя Острога Бельмаж було засноване як сільсько-господарська околиця середньовічної резиденції князів Острозьких. Це поселення знаходилося посередині між Межирічем, який виконував оборонні функції, та Острогом на незначній відстані. Історичні джерела XVI-XIX ст. називають Бельмаж селом, вулицею, передмістям [1]. Разом з тим вже з середини XIX ст. це поселення стало частиною повітового Острога, а чиновники, як і місцеве населення, очевидно, за старою звичкою у документах називають це передмістя ще сільським поселенням.

До нашого часу дійшла низка документів кінця XVIII – середини XIX ст., які дають можливість розкрити основні напрямки означеної теми. У кінці XVIII ст. Волинь внаслідок трьох поділів Речі Посполитої відійшла до складу Російської імперії. Відразу ж російські чиновники виявили бажання описати новоприєдані терени, результатом чого стало створення описів усіх повітів Волинської губернії зокрема. Таким чином до нашого часу дійшов «Опис Острозького повіту Волинської губернії» 1798 р., звідки почерпнуто важливі статистичні відомості про тогочасний Бельмаж як про сільське поселення.

Цінну інформацію було віднайдено на сторінках окремих справ, які компактно відклались у Держархіві Рівненської області і хронологічно відносяться до середини XIX ст.

Останній острозький ординат князь Януш Сангушко в 1753 р. (документи відповідно були оформлені в березні 1754 р. у Луцьку) продав Бельмаж великому канцлеру литовському графу Івану Малаховському. Згідно судових рішень в березні 1778 р. від спадкоємців графа Івана Малаховського, рідних братів – Миколи, Станіслава, Вінцента та Антона Малаховських Бельмаж перейшов у власність до Юрія (Еразма) Омечинського. Наступним власником цього передмістя став знову Станіслав Малаховський згідно з купчою кріпостою, оформленою в Острозі 7 грудня 1792 р. [3, арк. 28 зв.]. В червні 1793 р. Станіслав Малаховський продав Острозьку волость з половиною міста Острога з передмістям Бельмаж і Татарська вулиця Тадеушу Чацькому. Власне в серпні 1795 р. були оформлені документи і управитель Антон Островський в ревізійних переписах відзначив для Бельмажа 84 підданих чоловічої статі, вільнопроживаючих – 4. Проживали тут також і євреї, яких чоловічої статі документ називає 39 [3, арк. 28 зв.].

Вже в тому ж 1795 р. імператриця Катерина II сконфіскувала вказані маєтності і як винагороду за участь у бойових діях передала їх згідно з указом від 18 серпня 1795 р. генералу від інфантерії (піхоти) Івану Ферзену.

В 1779 р. на Бельмажі документи фіксують винокурню, пивоварний завод та млин [3, арк.29]. Означені факти дають підстави робити висновок про відповідний економічний розвиток цього передмістя.

В «Описі Острозького повіту Волинської губернії» 1798 р. подано низку статистичних відомостей про Бельмаж. Поселення знаходилося на відстані однієї версти від повітового міста Острога. В ньому знаходилося 37 дворів із загальною кількістю мешканців 197 чоловік (90 чоловічої та 107 жіночої статі), тобто в середньому в одному будинку могло проживати понад 5 осіб. Характерно, що тут не проживало духовенство. Серед шляхетства знаходимо лише три особи (2 чоловічої і 1 жіночої статі). Переважна більшість проживаючих на Бельмажі становили піддані власницькі загальною чисельністю 183 (84 чоловічої та 99 жіночої статі). Мешкали тут вільні та цигани – 4 чоловічої та 3 жіночої статі. Згідно з даними документа тут знаходився дерев'яний панський будинок [9, арк. 7].

На Бельмажі функціонував винокурний завод, який в документах середини XIX ст. вже був названий старим («ветхим»). Власне незадовільний стан старого заводу став причиною частих крадіжок горілки («хлебнаго вина»). Зрозуміло, що не завжди могли спіймати крадіїв, оскільки часто при обліці спиртного постійно мала місце його недостача. 30 березня 1860 р. з цього заводу було викрадено 20 відер горілки («гарячого вина»), оціненого у 11 карбованців і 75 копійок, селянами села Буші сусіднього Дубенського повіту. З цього приводу було розпочато слідство, в результаті якого було встановлено низку важливих фактів. Селяни з названого поселення Микола Дехтярук, Семен Мельник, Сильвестр Петрачук, Тимофій Гуріл, Василь Шмаглай, Герасим Гром, розібравши одну із дерев'яних стін підвалу, викрали вказану вище кількість горілки. Зі справи видно, що злодії добре підготувались, оскільки взяли з собою три бочечки та лійку. Наповнивши власний посуд, вони заклали стіну назад і заховали вкрадене на відстані однієї версти від заводу. Горілка була випита ними під час великодніх свят, як про це відзначено у судово-слідчих документах [8].

Факти злодійства з винокурного заводу не були поодинокими. На підтвердження цього може слугувати одна із наступних аналогічних справ. 20 жовтня 1861 р. наглядач підвалу Бельмазького винокурного заводу зранку помітив селянина, який через проломану стіну амбара вносив банку («два ока») горілки. Цей підвал винокурного заводу належав пану Лісинкевичу. З цього приводу було розпочато слідство. Врешті було встановлено, що

крадіжку здійснив селянин містечка Межиріча Василь Стрельницький, який був підмовлений до цього селянами с. Бельмаж Григорієм Бургалом і Тимофієм Башуком [6, арк. 32 – 32 зв.]. Всі названі особи восени 1861 р. перебували в якості дворової прислуги при Бельмазькій економії.

В інвентарі 1750 р., окремі частини якого описано в документі XIX ст. [3, арк. 28], відзначено про те, що жодної корчми в цій частині міста не існувало, хоч відомо, що вона функціонувала в попередні часи і в наступні – також. В середині XIX ст. на Бельмажі функціонувала корчма трактова, яка мала назву «Кідер-Відер». Тут в 1850-х рр. кілька років працювала шинкарка Марія Корніївна Герасимчук, яка згідно з ревізійними переписами була зарахована до селян сусіднього села Розваж [7, арк. 50 зв.].

На Бельмажі були сінокоси [3, арк. 56 зв.], для забезпечення сільсько-господарських потреб мешканців поселення, розміри та кількість яких встановити не вдалось, попри те, що інформація про них часто зустрічається у документах. Вони межували зі сторони Острога з володіннями пробоша (ксьондза) острозького.

В документі за 1843 р., віднайдену професором М. Ковальським в Російському державному історичному архіві у Санкт-Петербурзі і проаналізовану у його книзі, знаходимо відомості про функціонування Бельмазької застави [2, с. 145]. За цією заставою розташовувалось Острозьке приходське училище [2, с. 147].

По дорозі з Бельмажу до Острога існувало кілька невеликих містків, згадки про окремі з них знаходимо в документах [3, арк. 57].

Важливу інформацію з соціотопографії Бельмажа дізнаємось з купчої кріпості на продаж будинку губернським секретарем Францом Петровичем Галішевським колезькому реєстратору Сосновському. Будинок, який став предметом купівлі-продажу, знаходився у провулку, який вів «з Бельмазької низької вулиці до криниці і до сіножатей між городами, які належали дворянам Едуарду Козицькому та Себастьяну Бродецькому» [5, арк. 2]. До сьогодні на однойменній вулиці Бельмаж збереглося ще кілька джерел, які мали відповідне функціональне призначення і в XIX ст. До речі, ці джерела, ймовірно, стали однією з умов заснування на цьому передмісті Острога пивоварного та винокурного заводів, оскільки якість води та її кількість дозволяли виготовляти відповідні напої.

На Низькій Бельмазькій вулиці також знаходився дерев'яний будинок зі всіма прибудовами та з городом мешканця містечка Ужвента Ковельського повіту, єврея Бенюмена Срульовича Іцика. 24 лютого 1849 р. він продав нерухомість в Острозі дворянці Теофілії Павловні Лясковській за 140 карбованців. З купчої кріпості на продаж цього будинку дізнаємось також, що з правої сторони від нього знаходився шкіряний завод, який

належав Хайкелю Мельцеру, а з лівої – будинок дворянина Варковського [4, арк. 1 зв.]. Таким чином, можна впевнено стверджувати, що подальше вивчення документів з історії Острога XIX ст. дасть добрі підстави для якісного вирішення складних і водночас важливих проблем соціотопографії міста, яка до нашого часу, на жаль, залишається білою плямою в історії повітового центру.

Власне природні умови та географічне розташування Бельмажа на невеликих відстанях від містечка Межирича та повітового міста Острога визначили основні напрямки соціально-економічного розвитку цього передмістя, а в добу середньовіччя – села. Розширення меж як Бельмажа, так і Острога сприяло відповідним тогочасним урбаністичним процесам – їх злиттю і наступному перетворенню першого на південно-західну околицю міського населеного пункту при важливому у тому часі великому шляху, що поєднував два штатних міста – Острог і Кременець.

Джерела та література

1. Близняк М. Місто Острог наприкінці XVIII – на початку XIX ст. / М. Близняк // Студії і матеріали з історії Волині 2009 / Ред. В. Собчук. – Кременець, 2009. – С. 226-232.
2. Ковальський М. Етюди з історії Острога: Нариси / М. Ковальський. – Острог, 1998. – 288 с.
3. Держархів Рівненської області, ф. 22, оп. 4, од. зб. 48. Справа про рішення Острозького підкоморського суду з описом кордонів м. Острога. 20 серпня 1820 р. – 19 липня 1825 р.
4. Держархів Рівненської області, ф. 22, оп. 4, од. зб. 213. Справа про здійснення купчої кріпості міщанином с. Ужвента Ковельської (?) губернії Цицом на користь дворянки Лісковської на продаж будинку, який знаходиться в м. Острозі. 24 лютого 1849 р. – 12 березня 1849 р. – 10 арк.
5. Держархів Рівненської області, ф. 22, оп. 4, од. зб. 225. Справа про здійснення купчої кріпості між губернським секретарем Галішевським і колезьким реєстратором Сосновським на продаж будинку в м. Острозі. 27 вересня 18 р. – 28 листопада 18 р. – 12 арк.
6. Держархів Рівненської області, ф. 22. Острозький повітовий суд, оп. 4, од. зб. 658. Справа про крадіжку вина селянином Стрельницьким з винокурного заводу в с. Бельмаж. 20 жовтня 1861 р. – 28 жовтня 1861 р. – 104 арк.
7. Держархів Рівненської області, ф. 22, оп. 4, од. зб. 639. Справа про крадіжку невідомими міщанами речей з каплички м. Острога. 8 жовтня 1850 р. – 3 грудня 1852 р. – 103 арк.
8. Держархів Рівненської області, ф. 370, оп. 3, од. зб. 702. Справа про крадіжку гарячого вина селянами с. Буца з Бельмазького винокурного магазину Острозького повіту. 14 січня 1861 р. – 28 грудня 1863 р. – 125 арк.
9. Центральний державний історичний архів у м. Києві. – Ф. КМФ-11. – Оп. 2. – Од. зб. 13. Опис Острозького повіту Волинської губернії 1798 р.

Здобутки Кирило-Мефодіївського братства в Острозі за перший рік свого існування

У другій половині XIX ст. на початку правління імператора Олександра II (1855-1881рр.) в Російській імперії було проведено низку реформ в системі народної освіти, які, разом з тим, розкрили слабкі сторони в цій галузі. Розпочався процес створення системи загальних навчальних закладів початкового та середнього ступенів навчання, доступних для широких мас населення [1, с. 20]. Відчутною була потреба освіченої інтелігенції на Правобережній Україні, зокрема, на Волині. Всі небагато численні навчальні і виховні заклади були в руках поляків і, переважно, католицького духовенства. Випускники цих закладів ставали вірними слугами своїх вихователів, відчуженими від рідної мови і від всього вітчизняного. [2, с. 2]. Особливо сильно цей вплив позначався на молодих дівчатах. Для православних дівчат не існувало жодного навчального закладу.

Глибоко усвідомлював все значення школи іновірного характеру виховання православних в західному краї і необхідність жіночої освіти і виховання в православному дусі відомий державний діяч того часу граф Дмитро Миколайович Блудов (1785-1864). Напередодні смерті він запросив до себе свого друга, тодішнього товарища обер-прокурора Святішого Синоду, князя С. М. Урусова (1816-1883) та передав йому свій план влаштування при кожному благочинні в західних губерніях Російської імперії по одному училищу для дівчат духовного звання.

В день смерті з цим проханням він звернувся до своєї доньки, графині Антоніни Дмитрівни Блудової (1812-1891) (з 1863р. – фрейліна царського двору), сказавши при цьому, що це «моя остання думка, моє останнє бажання, мій останній обов'язок. Дай Бог, щоб здійснився» [2, с. 3]. Згодом, виконуючи передсмертний заповіт свого батька, Антоніна Дмитрівна віддала всі свої засоби, свою енергію, свою любов на його виконання.

В 1865 р. вона заснувала в Острозі релігійно-освітнє Кирило-Мефодіївське братство.

2 березня 1865 р. був вироблений статут братства, який складався з дев'яти параграфів. В 7 параграфі вказувалася основна його ціль – поширення християнської освіти в дусі православної церкви. Статут був затверджений архієпископом Волинським і Житомирським, преосвященним Антонієм, в межах єпархії якого передбачалась діяльність братства [3, с. 64].

Згідно статута, братство складалось з старших братчиків; засновниць або «строительниць» братства; з місцевих острозьких братчиків

і сестер та членів – «соревнователей и соревновательниц». Щорічний обов'язковий членський внесок становив не менше 20 копійок і не перевищував 1 рубля. Початковий внесок не обов'язковий. Пожертви приймалися лише від осіб православного віросповідання і становили вічний недоторканий капітал братства [2, с. 6]. В статуті наголошувалося на забороні зібрання коштів шляхом світських розваг, оскільки братство виключно церковна установа [4, с. 9].

Першочергові завдання, які воно ставило перед собою: побудова церкви в ім'я святих Кирила і Мефодія, при ній початкового училища для «приходящих» учениць, маленького лазарету для «приходящих», бібліотеки та вищого училища для дівчат Острозького благочиння в пам'ять гр. Д. М. Блудова.

Під час розгляду питання про затвердження статуту у владики Антонія були певні сумніви щодо достатньої кількості православних в Острозі, які могли б заснувати братство. "Не можу не висловити свого сумніву, чи знайдеться в Острозі, місті, населеному переважно римо-католиками і євреями, особи, які зможуть організувати місцеве братство..." – писав графині Шеремет'євій О. Г. владику Антоній [3, с. 66].

Засновницями братства, за запрошенням графині А. Д. Блудової, стали декілька православних жінок з Петербурга і Москви, кожна з яких внесла по 50 рублів сріблом, тим самим, утворивши фонд братства.

Головною попечительницею і керівником братства стала графиня А. Д. Блудова, яка зобов'язалася щорічно протягом 6 років вносити по 500 рублів на його розбудову.

В 1863 р., ще до утвердження статуту братства, було покладено початок грошових пожертв: московський купець Борис Васильович Глинський вніс на жіночу школу в Острозі 1000 рублів. Через посередництво Софії Миколаївної Батюшкової було отримано

3000 рублів від міністра внутрішніх справ [5, с. 16]. В різних містах Російської імперії посередниками по збору пожертв були: графиня Протасова, статс-секретар Ф. П. Корнілов, братський скарбник М. М. Миرون – в Санки-Петербурзі, графиня А. Д. Блудова, священник В. І. Романовський, купець 1-ї гільдії А. М. Постніков – в Москві, І. В. Платонов – в Харкові, старший братчик О. Д. Перелишин, священник Преображенського Покровського жіночого монастиря Я. В. Пугілов – у Воронежі, старший братчик Д. Г. Жаворонков – в Курську [6, с. 49-50]. Багато допомагали по збору грошей збирачі Андрій Іванович Жоголев та Олімпіада Флоринська. І вже на кінець 1865 р. було зібрано 9740 рублів [5, с. 16]. Пожертви надходили з різних міст, від людей різного стану – ієрархів, священників, сановників, професорів, вчителів, студентів, гімназистів, купців, селян і

т. п. Звіти свідчать про різні суми пожертв: від декількох копійок до декількох тисяч рублів.

Після затвердження статуту діяльність братства отримала певну форму. Справами братства на місці, в м. Острозі управляли братська рада і братські збори. Кількість його членів постійно збільшувалася. Ними були і духовні особи, і миряни. Острозька інтелігенція – мирові посередники, всі вчителі дворянського училища і нечисельний склад чиновників – ввійшли до числа братчиків.

Перше засідання ради братства відбулося 26 жовтня 1865 р. Головою ради був обраний штатний доглядач Острозького дворянського училища Петро Васильович Лисенко, церковним старостою поштмейстер Микола Петрович Григор'єв, скарбником – справник Василь Микитович Погасєєв.

Паралельно з організаційними питаннями вівся пошук придатного приміщення для влаштування братських інституцій. В цьому питанні гр. А. Д. Блудова звернулася за допомогою до професора Санкт-Петербурзької духовної академії М. О. Кояловича та таємного радника П. М. Батюшкова, який керував відновленням православних церков в західному краї. Було запропоновано два об'єкти: приміщення колишнього єзуїтського колегіума, який почав вже руйнуватися і знаходився в той час у розпорядженні православного духовенства, та напівзруйноване приміщення і садиба ліквідованого капуцинського монастиря, який стояв без будь-якого використання. Оскільки на відновлення першого необхідні були надзвичайно великі кошти, графиня Блудова вирішила клопотатися про передачу колишнього монастиря капуцинів для братства. Окрім того, до нього належав “великий сад, луг і город: повітря чисте, місцевість здорова” [3, с. 66]. У повідомленні за № 438 від 4 березня 1865 р. міністр внутрішніх справ вказував на позитивне вирішення прохання.

Таким чином, Острозьке Св. Кирило-Мефодіївське братство отримало у своє володіння нерухоме майно: приміщення і садибу ліквідованого капуцинського монастиря.

Не менш важливим залишалося питання призначення уповноваженого від братства, якому були б передані від міністерства державного майна вказані об'єкти. З цим проханням графиня А. Д. Блудова звернулася до соборного протоієрея о. Іоанна Подвисоцького, який 2 червня 1865 р. отримав від графині з Петрограда лист. В ньому вона просить його “прийняти на себе звання місцевого старшого братчика... і прийняти від палати державного майна приміщення і угіддя, які належали до них;... як можна... облаштувати помешкання для 2-3 молодих дівчат, для їх начальниці, для класної кімнати і обідньої кімнати, в якій можна було б приймати “приходящих” хворих, роздавати ліки та іншої кімнати, де могли б жити дві або три сестри милосердя” [3, с. 72].

Необхідно відзначити, що на початку своєї діяльності гр. А. Д. Блудова зазнавала труднощів не лише матеріального але і морального характеру, які супроводжувались кепкуваннями і лихослів'ям зі сторони багатьох місцевих жителів (здебільшого польського походження або ж ополяченого населення).

Ремонтні роботи вимагали великих капіталовкладень. У зв'язку з цим, загальними зборами братчиків було вирішено тимчасово відкрити при Острозькому повітовому училищі школу грамотності для приходящих дівчат і перший підготовчий клас майбутнього вищого училища в пам'ять графа Блудова. Начальницею першого відділення або школи грамотності вибрали Надію Олександрівну Гадзяцьку, яка надзвичайно відповідально ставилася до доручених їй обов'язків. Керівництво училищем було доручено соборному священику о. Ігнатію Зілетнікевичу. У витягу з протоколу братського зібрання від 26 жовтня 1865 р. вказано, що приймаються в училище “приходящими” ученицями дівчата всіх звань і станів з платою 5 рублів в рік; безкоштовно, – лише дівчата духовного звання незабезпечених батьків або сиріт [5, с. 28]. Ученицями могли бути лише дівчата православного віросповідання. В училищі планувалося викладати ті ж предмети, що у жіночих училищах (гімназіях), а також навчати музиці здібних до цього учениць.

Закон Божий викладав і в школі, і в підготовчому класі училища о. І. Зілетнікевич, російську і слов'янську мови – С. Г. Троїцький, чистописання – О. І. Самоходський, географію – Є. А. Белогрудь, арифметику – Ліневич. На цьому початковому етапі всі вчителі працювали безкоштовно, маючи від 2 до 4 уроків в тиждень та 1 урок – з французької мови.

В школу грамотності було набрано 28 дівчат, переважно, доньки міщан, відставних солдат і церковнослужителів. Тут навчання успішно провела пані Гадзяцька, яка викладала читання, письмо і арифметику.

У підготовчий клас училища було набрано 8 учениць: дочки поштмейстера, землеміра, квартального наглядача, священика, міщанського голови, столоначальника повітового суду [6, с. 20].

Вже в 1865 р. було запроваджено стипендії імені російських письменників в розмірі 100 рублів [5, с. 29]. Таким чином, було покладено початок освітньої діяльності Кирило-Мефодіївського братства.

Надзвичайно обнадійливо в матеріальному відношенні розпочався 1866 рік. 19 січня імператор Олександр II надав братству на перебудову переданих йому розвалин капучинського монастиря 19 000 рублів сріблом для побудови церкви св. Кирила і Мефодія з притворами св. Пантелеймона і св. Параскеви П'ятниці, а при ньому благодійно – освітнього закладу для виховання дівчат і лікарні для приходящих хворих [6, с. 1-2].

Щорічні пожертви в сумі від 25 до 100 рублів протягом 10 років побажали вносити діти імператора. Всього від імператорської сім'ї надійшло 275 рублів [6, с. 2]. Вказані пожертви поклали тверду основу для продовження розпочатої справи.

В 1865 р. було покладено початок братській бібліотеці. В ній можна було не лише читати книги; тут також був склад книг для продажу. Про пожертви книгами в братську бібліотеку вказується в «Известиях об Острожском Свято-Кирилло-Мефодиевском Братстве» за 1868 рік. Серед них – «История русской церкви», «Жизнь и подвиги первоучителей славянских Кирила и Мефодия», твори Батюшкова (2 частини) та багато інших книг на релігійну та історичну тематику.

Таким чином, плідна діяльність графині Антоніни Дмитрівни Блудової дала свої результати. В 1865 р. було відкрито школу грамотності та підготовче відділення училища в пам'ять гр. Д. Блудова, а також закладено фундамент братської бібліотеки. Активно велася робота по реконструкції приміщень капуцинського монастиря.

Література

1. Бондарчук В., Бондарчук Я. Історія храму святого Федора Острозького. – Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2008.
2. Графиня Антонина Дмитриевна Блудова и Кирилло-Мефодиевское Острожское Братство / Под ред. И. П. Хрущова. – СПб., 1903.
3. Быков Н. П. Пятидесятилетие Острожского св. Кирилло-Мефодиевского Православного Церковного Братства. 1865-1915 гг. Историческая записка. – Пг., 1915.
4. Быков Н. П. Острожское Св. Кирилло-Мефодиевское Братство. Очерк его возникновения и деятельности. Материалы к истории Братства 1865-1910 гг. – СПб., 1910.
5. Известие об Острожском Свято-Кирилло-Мефодиевском Братстве. – М., 1866.
6. Известие об Острожском Свято-Кирилло-Мефодиевском Братстве. По 2-е июля 1867года. – Вып. II. – М., 1868.

З глибин пам'яті (зі спогадів В. М. Вальдмана)

Василь Мусійович Вальдман народився 7 травня 1930 р. в селі Стадники, Острозького р-ну. Після закінчення війни навчався в Здолбунівському залізничному училищі. В 1948 р. закінчив Оженинську семирічну школу і вже першого вересня вступив до Рівненського торгово-кооперативного училища, після закінчення якого дістав призначення на роботу в Острозьку райспоживспілку. Працював на посаді старшого бухгалтера в Оженинському споживчому товаристві. Одружився в 1952 р. Протягом 1953-1955 рр. перебував на військовій службі в м. Славута Хмельницької області.

В січні 1956 р. разом з сім'єю переїздить на постійне місце проживання в м. Острог. В подальшому працював директором райзаготконтори, головою правління Острозької райспоживспілки. В цей період заочно навчається в Рівненському торгово-кооперативному технікумі бухгалтерського відділення. В 1964 р. успішно закінчує навчання і в наступному році був призначений директором Острозького плодоконсервного заводу. Двадцять п'ять років невтомно трудився на підприємстві, продукцію якого не тільки знали в Радянському Союзі, але і в багатьох країнах світу. Як директор підприємства нагороджений двома бронзовими і срібною медалями та високими урядовими нагородами – орденами: «Знак Пошани», «Дружби Народів», «Жовтневої Революції» та медалями: «100-річчя народження Леніна», «Ветеран праці». Нині проживає в м. Острозі зі своєю дружиною Вальдман Євгенією Іванівною. Мають двоє синів і троє внуків.

Запис спогадів Василя Мусійовича Вальдмана

Станом на 22 червня 1941 р. наша сім'я складалась з восьми чоловік. Ми були постійними жителями села Стадники. Проживали там ще від прадіда Шами ще до Першої світової війни. Мій дідусь, Авраам, був головою сім'ї. Він займався комерцією. Закупляв у селян худобу. Із міста Острога у село приїздив спеціальний різник-шохет, який різав худобу по єврейській традиції. Кошерне м'ясо продавали єврейським сім'ям сусідніх сіл, а не кошерне – сільським жителям.

Мій батько Мойсей і мама Цивля займались сільським господарством. Землю брали в оренду у поміщиці нашого села пані Могильницької. У нашому господарстві, де трудилась вся наша родина, були коні, худоба, птиця, а також різний сільськогосподарський реманент.

22 червня 1941р. розпочалася війна Німеччини проти Радянського Союзу...

Невдовзі прийшли фашистські окупанти і почали наводити «свої порядки». Біда прийшла і в нашу сім'ю. Вже в першій декаді липня 1941 р. нас і ще дві сім'ї Вальдманів, які теж проживали в селі Стадники, фашисти насильно вивезли до міста Острога. Німецька влада оголосила, що всі жиди будуть жити в спеціально відведених місцях, тобто окремих вулицях, пізніше названих «гетто».

Нашу сім'ю поселили в своєму будинку родина Рондель, яка складалася з п'яти осіб. Нам виділили дві невеличкі кімнатки. І вже з цього часу почалось наше страшне, принизливе, жахливе, якщо можна так сказати, життя.

На початку серпня 1941 р. в місто прибуло багато автомашин із есесівцями, які посилено охороняли вулиці і дороги. Вдосвіта 4-го серпня гестапівці і їх посібники насильно виганяли з домівок всіх жителів єврейської національності, навіть старих, малих, хворих, немічних. Тих, хто не міг стояти на ногах, родичі змушені нести на руках, на ношах, підтримувати під руки.

Колону формували з крайньої околиці міста. По мірі її просування до неї приєднували усе нових людей. Цю величезну колону, чисельністю до 12 тис. чоловік, гнали в напрямку Нового містечка в урочище Красностав, що знаходиться на відстані трьох кілометрів від міста. Її охороняли із двох сторін озброєні есесівці з собаками. Ще дорогою німецькі бузувіри знущались над людьми. Били залізними прутами особливо чоловіків, які носили бороди. Повсюди неслася брудна лайка. Усіх пригнали на таку місцевість, де був один пісок, навіть кущика не росло. День був сонячний, безхмарний, була велика спека. Фашисти наказали усім сісти. Люди плакали, хворим ставало все важче, вони впадали в безтямний стан, діти плакали, просили їсти та пити. Від цього жаху люди здіймали до неба руки і просили у Бога порятунку, а сонце пекло...

Всі зрозуміли що їх чеде смерть, яку готують фашисти-людоїди. Я і зараз ніби чую плач моєї двоюрідної сестрички Шушанки, якій було десь біля трьох років. Пам'ятаю, як вона просила: «Пити, пити, пити...». Вся наша сім'я була разом, окрім батька Мойсея.

Коли нас есесівці виганяли з осель, його не було вдома. Батько намагався втекти, але коли перебігав вулицю, фашисти побачили його, відкрили

стрілянину і вбили в садку. Ми про це довідалися пізніше. В Острозі було багато українців, поляків, які знали нашу родину і особисто батька. Як він загинув, бачив Масловський (імені його не пам'ятаю). До речі, його родичі, також Масловські, проживали на хуторі нашого села Стадники.

Прошло трохи часу, пан Масловський розшукав мою маму і розказав їй про трагедію, очевидцем якої він був. Мама просила його повідомити про цю подію в Стадники, нашим сусідам і друзям з українських родин, щоб вони організувались та приїхали до Острога, забрали тіло батька і поховали на єврейському кладовищі. Так все і сталося. Приїхали Микола Кожушко, Василь Музичук, Ананій Шостак, пан Масловський і зробили все так, як просила мама. Поховали батька на єврейському кладовищі, а з його кишені забрали паспорт, відокремили фотографію і вже потім передали мамі. Якби не ця збережена фотографія, то я ніколи б не мав змоги показати своїй дружині, дітям, онукам як виглядав мій батько. Саме такі добрі співчутливі люди жили в нашому селі.

Тепер повернусь знову до подій у Новому містечку в урочище Красностав, де під пекучим сонцем, без їжі і води знемагали люди, чекаючи вирішення своєї подальшої долі. Вже після обіду під їхала вантажна машина, на кузов піднявся есесівець і двоє у цивільному – перекладачі української і польської мов. Дали наказ усім підвестись на ноги і стояти. З першої колони вони почали набирати другу. Відбирали особливо чоловіків старших за віком, тих, хто носив бороду, хворих, інвалідів – всього близько трьох тисяч чоловік єврейської національності. Коли наша колона верталась до міста, ми чули кулеметну тріскотню і розуміли, що ті, кого відбирали, вже ніколи не повернуться додому. А що чекає нас завтра? У той день не повернувся мій дідусь Авраам, батько і два його брати – Меєр і Пейся, вони були інвалідами.

Ями-траншеї були готові задалегідь. Німецька влада набирала чоловіків з українських, польських родин і казала, що війна продовжується, і треба підготувати траншеї та окопи для проведення військових операцій. І на такі роботи їх теж вели під конвоєм.

Єврейське населення поверталось у місто і знову мусило розмішуватись у тих будинках, на тих вулицях, які були відведені під єврейські райони (квартали), так зване єврейське гетто. До міста повернулись моя бабця Бася, мама Цивля, я і мій менший брат Герш. Майно в кварталах було пограбовано. На території гетто знаходилась велика центральна синагога і прилеглі до неї вулиці, всі будинки були одноповерхові. Найбільша вулиця називалась Вельбівська. Синагога також була пограбована, і молитись там було заборонено. У кожен будинок заселяли по п'ять, шість сімей. Користувались водою тільки з криниці. Харчів не вистачало, води

було обмаль, каналізація відсутня. З кожним днем стан в гетто ставав все більш антисанітарійним. Виходити за його межі заборонялося.

А фашисти знову готували криваві розправи над євреями. З 23 по 25 вересня 1941 р. в селі Нетішин Хмельницької області, яка межує з Острозьким районом, було розстріляно біля 2500 чоловік, в основному молодих людей, яких доставляли на автомашинах. Німецька комендатура разом з начальником поліції Ткаченком дала так зване «завдання» для Юдради виділити молодих людей розвантажувати вагони із продуктами харчування, які прибули на залізничну станцію Кривин. Запевняли, що за роботу заплатять продуктами. Люди лишили малолітніх дітей на сусідів, знайомих, родичів, аби вони їх погляділи, сподіваючись, при поверненні, обов'язково розрахуватися заробленими продуктами.

Три дні фашисти возили людей, проте їм було все мало і мало. Цих обманутих довозили тільки до села Нетішин і там, в ліску, недалеко від дороги, розстрілювали. Порожні вантажівки знову і знову повертались за поповненням. Тепер на цьому місці пам'ятник. Споруджено його в 1998 р., за кошти «Ізраїльського земляцтва, вихідців з міста Острога».

30-31 жовтня 1941 р. була проведена велика каральна акція вже в урочищі Красностав, що на Новому містечку. Було розстріляно біля 2500 чоловік, приблизно за півтора кілометра від місця першої страти людей єврейської національності.

На кінець цього року в гетто залишилось близько трьох тисяч чоловік. На той час його ізолювали від міста колючим дротом. Було дві брами для заїзду та виїзду транспорту. Гетто охороняли поліцаї під контролем німецької жандармерії. Єврейське керівництво очолювала жінка – Кука Давидович. При Юдраді були охоронці з євреїв, які стежили за порядком. Вони дуже допомагали жителям гетто. Деяким євреям вдавалось втекти. Одні переховувались, інші пішли в партизани загонів командира Одухи, що діяли в межах Славутського, Шепетівського та Ізяславського районів. Потрапили в партизани і наші родичі Арон Вальдман, Соня Вальдман, знайомий Йосип Галицький, який нині проживає в Ізраїлі і є головою товариства «Ізраїльського земляцтва, вихідців із міста Острога».

В Острозькому гетто моя мама, бабця Бася, брат і я були десять місяців. Голод, холод, приниження і знущання від фашистів терпіли кожного дня, щодень людям ставало все гірше та нестерпніше. Можливо, ми б і не вижили в тих умовах, якби на допомогу не прийшли наші односельчани, знайомі острожані із українських і польських сімей. Вони доклали зусиль хоч інколи передати харчі.

В перших числах травня 1942 р., з допомогою наших сусідів, стадничан Музичука Василя та Ничипорук Улити, вдалося вивезти до села баб-

цю Басю і братика Герша. Моя мама не мала змоги втекти, оскільки вона була швеєю в майстерні гетто. На той час було замовлення на пошиття спецодягу, тому вона мусила там бути, її відсутність спричинило б великий скандал. По закінченню того замовлення і щасливій випадковості в перших числах червня 1942 р. нам з мамою теж вдалося втекти, ще забрати з собою дівчинку Лізу із сім'ї Рондель. Її батько, мати, два брати близнюки були розстріляні фашистами, і вона залишилась сиротою.

Ми були щасливі, що втекли з гетто, не знаючи про те, скільки випробувань нас чекає попереду. Добирались до свого села ночами. Тримались подалі від дороги, йшли вздовж річки Горинь. Знали, що вона заведе нас у рідне село. Мама знала, вірила, що нас приймуть, дадуть притулок наші односельчани, не відмовлять, обігріють, нагодують.

Так і було. Маму, мене і братика прийняла під свою опіку сім'я Павлюк Мотрі. У нашій хаті оселилась бабця Бася. Вона нікуди не пішла зі своєї хати, бо мала хворі ноги. Лізочку Рондель прийняла до себе бездітна сім'я Поліщука Гната Мироновича. Всю німецьку окупацію вони її переховували. Жила вона у них як донька, виросла, вийшла заміж. Поліщуки давно померли. Зараз Ліза – громадянка Ізраїлю, живе в місті Хайфа. Наші сім'ї – як близькі родичі, ми переписуємось, телефонуємо. Єрусалимським інститутом Яд Вашем Поліщуку Г. М. присвоєно високе звання Праведник народів світу посмертно.

Кожного ранку ми приходили в свою хату на сніданок, який готувала бабця Бася, після чого всі ходили до когось працювати в поле, подалі від злого ока. Я пас худобу на лузі, далеко від села в лісі, няньчив дітей у наших сусідів-приятелів.

В липні 1942 р. за домовленістю з мамою мене забрала до себе сім'я Масловських. В родині було п'ять чоловік: мама Розалія та її сестра, двоє синів – Олесь і Бронек років 28-30, сестра Юлія. Господарство їхнє було у лісі на галявині, приблизно за три кілометри від села, за річкою Горинь. Вони були друзями моїх батьків. У них я пас худобу: дві корови, телицю, двоє коней. Був щасливий, що маю притулок, їжу, і мене ніхто не бачить, і я не ховаюсь. Моє щастя було недовгим – близько місяця. Прийшла тривога і в цю польську сім'ю. Брати і сестра перестали ночувати у себе вдома, боялись бандитів. У хаті залишалися тільки мама та її сестра. Мені також порадили там не ночувати. Сказали, щоб взяв човна і перепливав на острів, який був серед річки. Я так і робив. Брав із собою мішечок соломи чи сіна, на якому спав, і якесь ряденце, щоб вкритися. Мені було самому там дуже страшно, я ж був ще малий...

Не пройшло багато часу, як сталась ця страшна трагедія у сім'ї Масловських. В той день я пас худобу в лісі. Як завжди, перед обідом прийшла їхня тітка допомогти знати корів на обідню діюку і самим пообідати. Си-

дячи на коні, я виганяв худобу на дорогу, яка вела до садиби господарів. Саме в цей час йшов назустріч молодий хлопець. Впізнати його було неважко, це був стадничанин Ярмолюк Іван Тихонович. Він буквально стягнув мене із коня і сказав: «Тікай, куди очі бачать, бо сім'я Масловських «пов'язана». Це чула і їхня тітка, яка мені допомагала. Я покинув худобу і через кущі, лісом добіг до Горині. Не роздягаючись, переплив річку і, мокрий прибіг у село до сім'ї Павлюків, де була моя мама. Всю сім'ю Масловських зв'язали і потопили, а вже наступного дня по річці біля млина пливли людські тіла. Залишилась живою тільки тітка, якій вдалося втекти.

У вересні 1942 р. почалася повна ліквідація людей єврейської національності. І знову біда не оминула нашу родину...

21 жовтня близько десятої ранку в село Стадники приїхали поліцаї і запитували, де живуть євиди. Односельчанка Бондар Мелашка прибігла до нас у хату і повідомила про біду. Потрібно було швиденько втікати. Я і братик Герш, якому було десять років, вибігли з хати через город, на сусідню вулицю, що пролягала вздовж річки Горинь. Поліцаї нас побачили і побігли за нами, стріляючи на ходу. Мениший за віком на два роки Герш відставав від мене. Його поранили, наздогнали і застрелили, ще й здерли з ніг чобітки. Я встиг добігти до крутого берега річки і пірнув у майже льодяну воду. На щастя берег під самою кручею був зарослий кущами та лозами. Під кущами я і виринув. Все тіло знаходилось у воді, лише голова була на поверхні. Поліцаї шукали мене, але так і не помітили. Берег був глинистий, і мутна вода змивала сліди за течією річки. Певне, поліцаї вирішили, що мене поранили, і я втопився. Вони стояли на високому березі, просто над моєю головою, і розмовляли. А я весь час знаходився у воді під кущем. Скільки часу минуло, не міг визначити, але відчув, що тіло заніміло і я не можу ворухити пальцями ніг і рук. Зрозумів, що далі в цій воді бути неможливо, і почав помаленьку попід берегом рухатись за течією води. Добрався до такого місця, де берег пологий, щоб мати змогу викарабкатися. Вже був недалеко від заповітного місця, як на моє щастя, в цей час прийшла жінка прати білизну. Це була Мотря Фурманюк. Побачивши мене, зрозуміла, в чому справа, і побігла кликати на допомогу свого чоловіка Євдокима. Разом вони взяли мене попід руки і потягнули до свого дому, бо йти сам вже не міг. Їхня хата знаходилась близько річки. Надали термінову допомогу: стягли мокру одежину, переодягли в свою суху і заховали в хліві у сні. Коли пересвідчились, що поліцаї завершили свою криваву справу і поїхали геть із села, забрали мене в хату, де вже була натоплена піч. Нагодували, напоїли гарячим малиновим чаєм, тіло розтерли горілкою і помістили на теплу пічку. Це ж були прості, сільські малограмотні люди, але великої душевності і сердечності. Вранці мене розшукала і забрала мама, дякувала їм, що хоча б один син лишився живим.

Євдокима і Марії Фурманюків вже давно немає, але я завжди згадую їх з вдячністю за розумінням мого стану, за співчуття. Ризикуючи своїм життям, вони рятували моє. Царство їм небесне і земля хай буде їм пухом, і моя вічна вдячність.

У той злочасний день поліцаї забрали із хати бабцю Басю, двоюрідну сестру Шушанку і брата мого діда Абу. Їх трьох повели за село до глибокого глиняника. Бабця несла на руках Шушанку, ледве переставляючи хворі ноги, дід Абу шкутильгав – боліла нога. Завели до глиняника, наказали повернутись спиною, але бабця, дивлячись їм у вічі, сказала: «Стріляйте!» Це чули стадницькі пастухи, які неподалік пасли худобу. Після цієї трагедії ми з мамою в свою хату вже не повертались: було небезпечно.

Нас знову приютила сім'я Мотрі Павлюк та її сина Івана. Хата в них була дуже маленька, стара, жили бідно. Схованкою для нас була комора, хлів, горище – залежно від погоди і обставин.

Зима сорок другого почалась рано і з сильними морозами. В Павлюків не було умов і можливості для нашого подальшого перебування там. Прийняла у свою хату нас сім'я Тарасових. Зима була суворою і ми ховались у хаті, розмістились в кухні, яка була невелика за розмірами, але з окремим входом. Там була селянська піч. Між піччю і стіною стояла широка лавка, завішана ширмочкою - ця схованка служила нам вдень і вночі.

У наше село часто заїжджали фашистські солдати, щоб поповнити свої запаси провізії: кури, яйця, масло. У такі дні ми ховались у льосі, на горищі, у хліві, літом у клуні, що була за садом, а також у малиннику. Сама господиня була дуже хвора, і тому за нами доглядала дочка Софія. Зазвичай три рази на день вона приносила нам їжу, яку ставила у відро і робила вигляд, що займається роботою по господарству. У сім'ї Тарасових ми теж допомагали, чим могли. Невдовзі господиня померла. Ця сім'я переховувала нас до часу звільнення Рівнещини від фашистських загартників (лютого 1944 р.).

Минуло багато років від того страшного незабутнього часу. У 1993 р. я отримав лист із Ізраїлю від Єрусалимського музею Яд Вашем, у якому повідомлялось, що у них є дані про те, що у роки фашистської окупації я і моя мама Цивля були врятовані українцями, і також просили описати події того часу, що я і зробив.

10 серпня 1997 р. відбулось засідання спеціальної комісії музею Яд Вашем у Єрусалимі, рішенням якої було присвоєно високе звання Праведника народів світу з врученням медалей та дипломів таким людям:

1. Тарасовій-Ніколайчук Софії.
2. Фурманюку Євдокиму і Марії – посмертно.
3. Павлюк Мотрі і її сину Івану – посмертно.
4. Тарасову Семену – посмертно.

Острог в роки окупації

Червень 1941 року був спекотним і неспокійним. Наше невелике місто не мало достатньої інформації про міжнародні події, але в людях була якась невпевненість, тривога.

22 червня почули в повітрі могутній рокіт, але ніхто не здогадався, що це німецьки літаки летять бомбити Київ та інші міста. Була неділя. Острожани займались своїми справами, а в 12 годин дня з гучномовця дізнались про початок війни. Ніхто не уявляв, який страшний зміст має це слово і що нас чекає в найближчі 2,5 роки. Мені було 15 років. 20-го ввечері на вулицях Острога з'явилася німецька розвідка на мотоциклах. В цей день і напередодні деякі працівники міськради, райради, міліції, попередньо спаливши документацію, втікали на схід у напрямку Ізяслава і Шепетівки в надії сісти там на потяг. З ними були і євреї, в основному чоловіки молодого і середнього віку. Після війни, хто вижив, повернулися. Бої за Острог тривали тиждень. Великий бій був на лузі перед с. Слобідкою, де загинуло багато червоноармійців, які обороняли старий радянсько-польський кордон. Нове Місто опинилося в центрі боїв, між двох вогнів. Люди ховалися від осколків в льохах, в церкві. Постраждав центр міста – ринок, початок вулиць Татарської і Вельбівської.

3 липня почалося нове життя.

30 червня 1941 року у Львові відбулися Українські Національні Збори, які проголосили створення Української держави. Було сформоване Українське державне правління на чолі з Ярославом Стецьком. Ця радісна подія знайшла своє відображення і в Острозі. Відбувся похід молоді в національних костюмах і освячення українських просторів в Богоявленському соборі. Молебень на українській мові відслужив священник о. Михайло Рихлицький. Але радість тривала лічені дні. Ще в липні німці заборонили діяльність уряду і заарештували Ярослава Течека і Степана Бандеру.

В місті з'явилися нові установи: жандармерія, українська поліція, крайсландвірт, міська і районна управи.

В приміщенні, де тепер статут управління, розмістилася канцелярія крайсландвірта. Його завданням було забезпечення армії зерном, м'ясом, молочними продуктами. Господарчий відділ районної управи доводив до сільських старост завдання, і якщо в 1941 році великих проблем з їх виконанням не було, то в 1942-1943 роках сільгосппродукцію доводилося добувати з допомогою карателів, тобто добувати зі зброєю силоміць і за кару палити села. В ці роки ввечері можна було бачити часом до десяти пожеж.

Українську поліцію очолював спочатку Мевша, а потім Ткаченко. Міським головою в перші місяці був відомий в Острозі археолог, директор музею Йосип Новицький, але він був людиною науки і хоч знав німецьку мову, не задовільняв німців, бо не дуже спішив виконувати їх розпорядження. Його замінили відомим і дуже шанованим в місті вчителем географії Василем Григоровичем, а останнім головою був Микита Шумбарський. Районну управу весь час очолював Мотренко, його замісником був вчитель-латинист польської гімназії Йоакімович, головним бухгалтером Запольський, начальником господарського відділу Ю. Бабиц, фінансового – А. Поліщук. Було ще «Arbeitbiuro», – відділ, який працюючим видавав робочі картки і вербував робочу силу для роботи в Німеччині. Його очільник – Білошпицький. Невеликим відділенням банку керував Кремінський. 15 березня 1942 року в віці 15 років 9 місяців рахівником фінансового відділу стала я. Це було необхідно, оскільки давало можливість одержати робочу картку і мати звільнення від вивозу в Німеччину, а йому підлягала молодь з 16 років.

Першими розпорядженнями німців були здати велосипеди, радіоприймачі, радянські гроші, встановлення комендантського часу, наказ євреям носити пов'язки (білу з голубою шестикутною зіркою) і здати золото та коштовності. Остання акція відбувалася в приміщенні фондів музею, а гроші приймали в приміщенні теперішнього залу міської ради. Моя тітка – бухгалтер, була рахівником і розповідала, як окремо пакували червінці, і яке це було відчуття – знаходитися серед мішків з грішми, які перетворилися в непотрібні папірці.

Для мене найстрашнішими днями окупації були:

– 4 серпня – день першого єврейського розстрілу, який відбувся на Новому Місті. Цей день записав покійний доктор Шпізель з розповідей очевидця Олексія Мулевича, який все бачив, сховавшись на вищці з сіном. Пізніше було ще 2 розстріли: на Новому Містечку і між селами Солов'є і Нетішин. Окупаційна влада показала своє лице: євреїв в могилу, українську молодь на рабську працю в Німеччину, противників – в канцтабори;

– осінню 1941 року через місто проходили великі колони військовополонених. Це була жахлива картина. Голодні, хворі, без теплої одежі. Якщо зробив крок в сторону, щоб підняти мерзлий цукровий буряк або кусок хліба – стріляли, кололи штиком. В Острозі за казармами був табір військовополонених, після якого залишилися Братські могили;

– одним з найстрашніших днів окупації була страта через повішення партизанів. Відбулася вона на вулиці біля теперішнього ринку. Німці заходили в будинки, виганяли людей, гнали на місце страти і заставляли дивитися. Була серед них і я;

– призивні комісії, вручення повідомлень про вивіз на роботу в Німеччину. Спочатку дехто їхав навіть добровільно. Пізніше переховувалися в лісі, в партизанських загонах, у родичів в іншій місцевості;

– облави з собаками, коли ловили людей на вулицях, при виході з кіно-театру (а він був в приміщеннях, де тепер знаходиться абонемент бібліотеки академії).

Коли населення побачило, як хазяйнують нові господарі, в 1942 році почали створюватися партизанські загони.

В районі сіл Дорогощі-Славути діяв загон радянських партизанів, на території нашого району – українська партизанка, так звані бандерівці, в місті – польські загони, які знаходилися на території теперішньої академії.

А ще різня. Сьогодні поляки знищили і спалили будинок української родини, завтра українці зробили те ж саме з двома польськими. З кожним місяцем партизанські загони активізувалися, а окупаційний терор збільшувався.

У вересні 1943 року людей косила дизентерія. Ліків не було. Спасалися настоєм кінського щавелю і яблуками. Від цієї хвороби в жовтні 1943 року померла моя бабця.

Окупація закінчилася для Острога 8 січня 1944 року. Радянські війська з'явилися на вулицях міста 27 січня, тобто три тижні в місті влади не було. Це також був страшний період. Хто обороняв, хто грабив, хто палив вночі будинки. Так були спалені будинки в центрі міста в т. ч. приміщення Будинку культури. Боїв за місто не було.

Описане мною відноситься до офіційного життя, а потрібно було їсти, вдягатися, чимось опалювати приміщення, освітлювати будинок, виховувати дітей, оброляти городи.

Уявіть собі життя без грошей (за окупаційні марки нічого купити не можна було), без магазинів, без аптек. Перші місяці видавали на картки хліб і ячну крупу, але це було десь місяців три. Всі продукти можна було вимінювати на ринку у селян на промислові товари. Потрібно відмітити, що люди тоді були добрими, допомагали один одному. Так, наприклад, нам два з половиною роки носила безкоштовно молоко Марія Нестерська, яка жила під лісом і мала дві корови. Овочі мали з власного городу, тримали курей, знайомий мельник Межиріцького млина часом обмінював щось на муку, з цукрових буряків варили меляс – виходило вариво, подібне до меду. Знайомий єврей приніс трохи залізних виробів (він мав магазин), і мама на ринку міняла напиліники, замки, ножі на сіль та сало. Хліб був з ячменю, в ньому було багато висівок. В більшості варили суп з ячмінною крупкою і квасолею.

Що стосується одяжі – доношували все, що було. Щось перешивали.

В місті було багато кравців. У шевців збереглося трішки шкіри, а ось з панчохами була біда. Влітку всі ходили в дерев'яних босоніжках. Їх виготовляли столярі. Тримали кроликів ангорів, з шерсті яких в'язали хустки, шапки. Ще були старші жінки, які мали прясти як на верстаті, так і на коловоротку. Мило варили з кісток, які брали на бійні, і каустичної соди. Його запах був дуже неприємний. Голову мили водою, настояною на золі. Опалювали приміщення дровами. Їх було обмаль, тому найчастіше палили в металевій пічці. Горіла одна керосинова лампа.

Працівникам Управи видавали пайок. Ось наприклад, в червні 1943 року: 1 кг чорної солі, 1 кусок мила, 1 коробку сірників, 1 книжечку паперу для куріння. Це коштувало 17 крб. Часом давали ще синьку, пудру, канцелярські скріпки.

Ліками була природа. Медичних закладів не було. У вересні 1941 року відкрили школи (початкові), а наказом гебітскомісара у Рівному 16 грудня 1941 року їх закрили. Джерелом інформації були маленькі радіоприймачі, які сміливі люди не здали німцям. Новини слухали вночі, і якщо мав такого знайомого, і він довіряв, то якусь інформацію одержував. Книги читали з домашніх бібліотек знайомих.

Потрібно відмітити, що в той страшний час в місті працював український театр, де режисером був великий любитель української драматургії Юхим Зайончківський, який мав багато однодумців-акторів. Ставили «Назара Стодолю», «Мартина Борулю», «Циганку Азу». За ці вистави в радянські часи режисер опинився в Воркуті.

То був час коли людину постійно охоплював страх, невпевненість, жах перед наступаючим днем. Однак були люди, що переховували євреїв (родина священика о. Михайла Рихлицького), переховували людей, які були не лояльні до влади. В такий час вижити в одиночку було неможливо.

Нелегким було життя і в 1944 році. Працювали, вчилися, працювали на відбудові міста, жили бідно, але тішилися, що скоро закінчиться війна, що повернуться з армії рідні, що буде змога довчитися, що збереглася рідна домівка. Після пережитого в 1941-1943 роках існуючі негаразди здавалися незначними.

Репресії проти священнослужителів на теренах Волині та Поділля у 1944-х – на початку 1950-х років

Релігійна культура українців формувалася протягом багатьох віків в умовах національної бездержавності. І тому нині, коли Україна має власну незалежну державність, у людей зростає інтерес до вітчизняної історії, витоків своєї віри, розуміння необхідності і бажання відродити, зберегти й примножувати свою національну духовну і релігійну спадщину, постійно звертатися до неї.

Важливою суспільною формою національного самоусвідомлення українського народу була і залишається християнська, православна віра. Саме Українська православна церква відіграла вирішальну роль у збереженні української нації в умовах руйнівного впливу атеїзму.

Релігія формує найкращі якості людини, її внутрішній духовний світ і поведінку за законами Божими в поєднанні з національними традиціями. Православна віра формувала, утверджувала і захищала найсвітліші ментальні якості та найвищі національні ідеали: високо гуманістичні риси української духовності і культури, осяяні Вірою, Надією, Любов'ю, життєрадісне сприйняття світу, бажання людей жити за Божими законами і сповідувати загальнолюдські цінності. В цьому полягала суть релігійного виховання і релігійної культури. Провідна роль у релігійному вихованні завжди належала священникам, більшість з яких в усі часи історії переслідувались за віру. Але, не дивлячись на це, ніколи не зраджували ні своїм переконанням, ні тим людям, до яких доносили слово Боже.

Після визволення українських земель церква розгортає велику благодійну діяльність, яка приносить значну користь пораненим, сиротам, інвалідам, діючій армії. В 1944 р. у Волинській області діяло 300 храмів, які обслуговували 557 служителів культу. За 1944 р. церквами області у Фонд Червоної Армії було зібрано – 308523 руб., продовольством і речами – 80080 руб., для дітей сиріт і сімей воїнів Червоної Армії 96994 руб. – всього 485597 руб.[4, 153] В повоєнний період люди вимагали повернення храмів, відкриття Церков, молитовних будинків. Після війни на Правобережній та Західній Україні активний опір радянській владі здійснювали Українська Повстанська Армія та Організація Українських націоналістів УПА і групи ОУН проводили бойові дії проти органів НКВС. Національно-визвольних рух УПА і ОУН був жорстоко придушений радянськими військами та каральними органами. В 1944-1953 рр. було заарештовано майже 104 тис. «бандитів, учасників ОУН, а також бандпо-

сібного елемента» в основному вихідців із Волинської, Рівненської, Івано-Франківської, Тернопільської областей.[4, 155] З виселенням, депортаціями і репресіями населення, особливо в західних українських областях, яке звинувачувалось у національно-визвольному русі, було зруйновано великий пласт української національної культури.

Починаючи з 2009 року Службою Безпеки України створюється архівно-пошуковий проект «Український мартиролог ХХ століття». На сьогоднішній день опрацьовано і внесено у мартиролог по Волинській області чотири тисячі триста двадцять сім справ. З них – десять справ священнослужителів. В переліку серед інших є справа №4508п54 Данилевича Йосипа Миколайовича, який на час арешту проживав у місті Луцьк і був священиком Полонківської церкви. Заарештовано 3 листопада 1950 року. Звинувачено за статтями 20 та 54-1-А КК УРСР 1927-60-х рр. Вироком військового трибуналу військ МВС у Волинській області засуджений до виправно-трудова робіт на 25 років з обмеженням прав на 5 років та конфіскацією всього належного йому майна. Звільнено 19.06.1956 р. Реабілітовано 29.11.1991 року Прокуратурою Волинської області.

Жукович Григорій Лукич (справа №621п54) – родився у 1902 році в селі Єлизаветполь Старокостянтинівського району Житомирської області. Був служителем церкви села Хотенів Ратнівського району Волинської області. Заарештований у 1946 році. Звинувачений за статтями 51-1а та 54-2 на 10 років позбавлення волі у виправно-трудова таборах з обмеженням прав на 5 років та конфіскацією всього належного йому майна. Помер в ув'язненні 17.06.1947 року. Реабілітований 25.09.1992 року Прокуратурою Волинської області.

Нижник Петро Васильович (справа №6596п54) – 1918 року народження, з села Свинюхи Локачинського району Волинської області. Служив дяком у церкві села Торопино Вербського району. Заарештований 14 квітня 1944 року. Звинувачений за статтями 51-1а та 54-2 на 10 років позбавлення волі у виправно-трудова таборах з поразкою у правах на 5 років та конфіскацією всього належного йому майна. Реабілітований 25.02.1993 року Прокуратурою Волинської області.

Должко Василь Степанович (справа №6754п54) – 1917 року народження, з села Застав'є Камінь-Каширського району Волинської області. Був настоятелем церкви села Личини цього ж району. Заарештований 20 грудня 1944 року. Звинувачений за статтями 51-1а та 54-2 на 10 років позбавлення волі у виправно-трудова таборах з поразкою у правах на 5 років та конфіскацією всього належного йому майна. Помер у виправно-трудова таборі 15 жовтня 1945 року. Реабілітований 16.04.1993 року Прокуратурою Волинської області.

Борецький Василь Устинович (справа №7264п54) – народився у 1902 році в селі Черче Камінь-Каширського району Волинської області. Священник церкви села Карасин Маневицького району Волинської області. Заарештований 27 вересня 1944 року. Звинувачений за статтями 51-1а та 54-2 на 10 років позбавлення волі у виправно-трудовах таборах з поразкою у правах на 5 років. Звільнений 2 грудня 1954 року. Реабілітований 01.11.1993 року Прокуратурою Волинської області.

Федорчук Максим Ілліч (справа №7219п54) – родився в 1901 році у селі Волосківці Острожецького району Рівненської області. Настоятель церкви села Романів Теремнівського району Волинської області. Заарештований 29 листопада 1944 року. Звинувачений за статтею 54-10 ч. 2 на 10 років позбавлення волі у виправно-трудовах таборах з обмеженням прав на 5 років з конфіскацією майна. Звільнений 27 квітня 1953 року. Реабілітований 01.11.1993 року Прокуратурою Волинської області.

Багато священників було репресовано і на Хмельниччині. Їх кримінальні справи знаходяться у припиненому фонді № 6 архіву Управління СБУ в Хмельницькій області. Деякі з них пов'язані з Волиню та Поліссям.

Справу П25518 по звинуваченню Жильчука Івана Федоровича, розпочато 21 вересня 1944 року, закінчено 10 листопада 1944 року. Дата арешту: 18.09.1944р. Стаття 54-10 ч. 2 КК УРСР. Під слідством у КПЗ м. Проскурова [1,3]. На день арешту у отця Івана була старенька мати (72 роки), дружина і дочки 8-ми та 5-ти річного віку, а найменший ще не було й року [1,7-8].

Жильчук Іван Федорович родився у 1904 році в селі Невіркино Межиріцького району Рівненської області у сім'ї селянина-бідняка. Батько помер у 1918 році. З 1911 по 1915 рік вчився у сільській школі а згодом переїхав у містечко Межиріч для подальшого навчання у вищо-початковій школі. Згодом, з 1920 по 1922 роки закінчив 6 класів реальної школи. Наступні 5 років проживав у рідному селі, де працював у власному господарстві. В 1927 році виїхав до Франції, у місто Париж на заробітки. Вісім місяців працював у поміщика, потім ще чотири місяці був вантажником на залізничній станції. Одночасно вчився у школі шоферів і з 1928 року працював шофером у власника. Не покидаючи роботу, вчився у політехнічному інституті. В 1921 році виїхав у село Невіркино. 10 років пропрацював шляховим техніком, а тоді перейшов на роботу в школу, учителем початкових класів у с. Мала Совпа Межиріцького району [1,16]. В справі зберігається матрикул №86 студента-заочника шкільного відділу педагогічної школи міста Острог. У характеристиці арештованого [1,7-8] є дані про одержання освіти у духовній семінарії. На початку 1942 року рукоположений митрополитом Олексієм і направлений в с. Велика Медведівка

Шепетівського району священиком. У лютому 1944 року переїхав у м. Шепетівка, де був священиком до дня арешту [1,16].

Слідством звинувачений у тому що, проживаючи на тимчасово окупованій території, мав зв'язок з німецькими каральними органами, видав їм жителя села Велика Медведівка Панчука Кіндрата, який згодом був розстріляний [1,19]. Крім того, йому інкримінували проведення під час богослужінь антирадянської агітації, «зведення наклепу на Радянську владу, Червону Армію», заклики до населення допомагати німцям боротись з радянською владою, виявляти і передавати німецьким каральним органам радянський партійний актив. Священику висунули також звинувачення в тому, що він під час богослужіння бив віруючих, виганяв їх з церкви [1,19]. Дані звинувачення не підтверджені документально, є лише відповідь Жильчука слідчому про те, що він у ввічливій формі просив вийти з церкви жителя села Олійника Макара, який під час богослужіння знаходився в шапці, сміявся і свистів а також робив зауваження жінці, яка розмовляла, сміялась та лузала насіння соняшника [1,21]. На запитання слідчого, чи можуть віруючі свідчити неправду на свого священика, він відповів, що завжди вчив: ніхто, а в тому числі і я, як священик, не повинні порушувати 10 заповідей і свідчити неправду [1,25-26]. На наступному допиті Жильчук був звинувачений у тому, що веде себе з викликом перед слідчим, не співпрацює з ним, говорить неправду. У протоколі допиту зафіксована відповідь священика: «Я не упорствую і не намерен. И если меня свидетели оклеветали, то это значит, что мне суждено тяжкую кару за мою безвинность. Пусть я понесу тяжкую кару, но я всё-же убеждён буду, что перед Богом я не грешен, а грешны те, кто оклеветал меня». [1,27] Вирок: позбавлення волі на 10 років з відбуванням покарання у виправно-трудовах таборях та конфіскацією майна [1,67].

Постановою президії Хмельницького обласного суду вирок відмінено і справу припинено за відсутністю складу злочину [1,85]. Відомостей про місце відбування покарання та про подальшу долю Жильчука І. Ф. у справі немає.

Архівна справа П25725 по звинуваченню Костецького Володимира Валентиновича. Пред'явлено звинувачення і взято під варту в КПЗ Берездівського РВ НКГБ Кам'янець-Подільської області [2,2]. Володимир Валентинович народився у селі Городище Шепетівського району Кам'янець-Подільської області у сім'ї священика. В 1908 році виїхав разом з матір'ю у місто Кременець Волинського воеводства. З 1919 по 1924 рік навчався у Кременецькій духовній семінарії, після закінчення якої був священиком різних приходів на території Польщі та СРСР. На час арешту служив у церкві села Киликіїв Берездівського району та благочин-

ним. Мав дружину і двоє дітей [2,7-8]. Костецький В. В. звинувачувався в тому, що проживаючи на тимчасово окупованій німецькими загарбниками території, під час богослужінь проводив серед населення антирадянську агітацію, закликав громадян надавати допомогу німецьким військам у війні проти СРСР [2,9]. У ході слідства Костецький В. В. визнав, що закликав народ підтримувати порядок, старанно працювати, їхати на роботу в Німеччину. Показання свідків підтверджують лише проведення проповідей у церкві під час служби. На судове засідання свідки не викликалися, їх показання не перевірялись, не підтверджені ніякими доказами. За вироком військового трибуналу військ НКВС Кам'янець-Подільської області від 14 травня 1945 року був засуджений по статтях 54-10 ч. 2 та 54-2 КК УРСР до позбавлення волі на 10 років з відбуванням покарання у виправно-трудовах таборих та конфіскацією майна і обмеженням прав на 3 роки [2,53]. У протесті прокурора Хмельницької області від 12 червня 1990 року зазначено, що аналіз матеріалів даної справи дозволяє зробити висновок про те, що ніякої антирадянської агітації серед населення Костецький не проводив а його проповіді під час богослужінь не можна було кваліфікувати як злочин. Постановою президії Хмельницького обласного суду від 22 червня 1990 року вирок було скасовано і справу припинено за відсутністю складу злочину [2,54]. Родичів Костецького В. В. не виявлено. Про місце відбування покарання та про подальшу долю у справі даних немає.

Архівна справа П26468 по звинуваченню Болкуна Георгія Васильовича в тому, що він прийняв орієнтацію УАПЦ і активно приймав участь у створення цієї церкви. В постанові про пред'явлення звинувачення інкримінується також антирадянська націоналістична агітація, наклеп на радянську владу під час перебування у Мюнхені, вихваляння німецького та американського ладу [3,3]. Болкун Георгій Васильович – 1894 року народження з села Щурівці Ізяславського району Кам'янець-Подільської області, настоятель церкви села Лютарки. Походить з сім'ї селян-середняків [3,3]. Крім нього у батьків було ще троє дітей: син та дві доньки [3,7]. Закінчив псаломщицько-дияконську школу в місті Кременець. У 1914 році призначений псаломщиком у церкву села Шельвів Плужнянського району, а через рік призваний в армію. Влітку 1915 року з діючої армії втік у Київ а тоді у Щурівці. Через деякий час призначений учителем молодших класів в школу села Чернятин Старокостянтинівського району. Звідти Георгія Васильовича командували на регентські курси у місто Житомир, по закінченню яких він був призначений вчителем співів у місто Ізяслав, звідки у 1919 році виїхав у місто Кременець, де у церкві служив псаломщиком, був регентом церковного хору і одночасно працю-

вав вчителем співів у міському вищо-початковому училищі. У цьому ж місті Георгій Васильович одружився, одержав сан диякона і проживав до 1922 року. До цього часу були встановлені кордони між СРСР та Польщею і Кременець відійшов до Польщі [3,9]. Таким чином Болкун Г. В. та його Батьки опинились по різні сторони кордону. У кінці 1921 року батько Георгія помер і він вирішив повернутись у рідне село. Оскільки легального способу перебратись через кордон не було, то прийнято рішення переходити кордон з дружиною та маленьким сином нелегально. Під час переходу були затримані радянськими прикордонниками і за порушення кордону заарештовані [3,15]. Після проведення слідства був звільнений, повернувся у село Щурівці і служив там дияконом. А коли став священиком, служив у різних церквах Ізяславського та Антонінського районів. У 1935 році переїхав у Бердичів, а згодом у Вінницю, де став артистом хору в оперному театрі. У 1937 році був на такій же посаді в Мінську, а в 1938 році переїхав у Київ і співав у хоровій капелі «Думка». З 1940 року до початку війни був артистом ансамблю пісні і танцю у м. Кам'янець-Подільському. В роки окупації служив священиком православної церкви старослов'янської церковної орієнтації [3,17]. В 1944 році вивезений у Німеччину. Працював разом з односельчанами в таборі № 17 у Мюнхені на різних чорнових роботах. Інколи, по неділях, служив у російській церкві Мюнхена [3,19]. Після приходу американських військ служив у церкві щонеділі. У рідне село повернувся в 1945 році. В червні 1950 року був заарештований, а вже в серпні оголошено вирок: позбавлення волі на 25 років у виправно-трудовах таборах [3,87]. Відбував покарання у Карагандинській області Казахської РСР у табірному відділенні № 424287. Звідти направив просьбу про помилування [3,101]. Зберігається у кримінальній справі і лист дружини, Болкун Ольги Михайлівни, зі зверненням до Президії Верховної Ради СРСР та до Климентія Ворошилова. У листі вона стверджує, що ніколи її чоловік не виступав проти радянської влади, що на нього було зведено наклеп священиками. Котрі хотіли побавитись від свідка, який знав про те, що вони були одружені вдруге [3,103]. Справу було переглянуто у 1954 році і міру покарання було скорочено до 10 років [3,116-117]. Про подальшу долю Болкуна Г. В. у справі даних немає. Реабілітований у червні 1991 року [3,119].

З 1944 по 1951 роки на Волині було розстріляно, ув'язнено та депортовано понад 100 священнослужителів. Пік репресій припав на 1947 рік. Тоді постраждало 13 священників, 5 дияконів, 2 псаломщики [6]. Найпоширеніше обвинувачення – участь у бандах УПА чи сприяння їм. Підстава вироку – статті 51-1а, 54-2 та 54 КК УРСР. Винесені вироки передбачали термін покарання від 5 до 25 років ув'язнення. Частина репресованих

священнослужителів, пройшовши крізь радянські тюрми та концтабори, повернулась на Волинь, решта померла в ув'язненні. Про долю ще багатьох із матеріалів кримінальних справ невідомо.

Лише після проголошення незалежності Українська держава, розвиваючись на демократичних засадах, не допускає випадків переслідування священнослужителів, створює необхідні умови для задоволення духовно-релігійних потреб своїх громадян – віруючих різних релігійних конфесій. Це благотворно впливає на зміцнення духовності народу, його національне самовизначення, виховує любов до рідної землі.

Література

1. Архівні матеріали припиненого фонду № 6 кримінальних справ радянського періоду архіву Управління СБУ у Хмельницькій області. – Справа № П-25518.
2. Там само. – Справа № П-25725.
3. Там само. – Справа № П-26468.
4. Слободянюк П. Українська церква: історія руїни і відродження. – Хмельницький, 2000.
5. Архівно-пошуковий проект «Український мартиролог ХХ століття» // Електронна база Управління Служби Безпеки України у Хмельницькій області.
6. Українська православна церква на Волині у 20-40-х рр. ХХ століття // Referatr.org.ua/referat_3688.html.

Історія Народного Руху України на Острозчині

Історія Народного Руху України на Острозчині веде свій початок від громадсько-політичного руху, який був заснований на базі численних демократичних угруповань, на основі запропонованих Спілкою письменників України Програми і Статуту, надрукованих в «Літературній Україні» 16 лютого 1989 року.

Звичайно, що національно свідомих людей в Острозькому районі було багато і до 1989 року, а ця публікація тільки дала поштовх до об'єднання всіх демократичних сил в одну потужну організацію Народного Руху України за перебудову.

Ще до створення Руху місцеві патріоти об'єднувались у Товаристві Української Мови (ТУМ) (Валентина Шавронська, Степан Защик, Марія Чубай), Українській Гельсінській спілці (УГС), в якій у 1988 році перебував лише Микола Середя, а пізніше вступили Михайло Мельничук і автор цих рядків, який і очолив осередок, та товариство «Зелений світ», на чолі з Тетяною Матюніною.

Ще влітку 1988 року у мене виникла ідея встановити синьо-жовтий прапор на непрацюючій водонапірній вежі селища Цукрового заводу. Для цього було зшито відрізи синьої і жовтої тканини, куплені в магазині.

Для допомоги у встановленні прапора покликав двох старшокласників з Острозької СШ № 3 (тепер Оженинський НВК «Загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів – ліцей») Балабу Андрія та Повара Валерія. Саму акцію вирішили провести пізно ввечері з надією залишитись непоміченими. Допмагаючи один одному, ми вилізли на дах вежі і закріпили прапор на громовідводі. Для того, щоб важче було його зняти, ми завбачливо захопили з собою банку автомобільного мастила і, спускаючись донизу, густо змазували ним щаблі драбини. Коли ми вже були внизу башти, почулися голоси директора школи Немирича В. Ф. і Бомблюка Є. І., які пропонували нам «добровільно здатися». На той час я вже не був учнем школи і тому спустився першим. «Добровільні дружинники» намагалися схопити мене й тримати, боячись, що я втечу. Це виглядало досить кумедно. Я їм сказав, що вішав прапор сам, але «детективи» чули голоси, які лунали під час моїх розмов з хлопцями, і тому мені не повірили. Ні директор школи, ні вчитель фізкультури не наважилися залізти в башту крізь вікно над дверима. Вони запропонували хлопцям виходити самим, інакше будуть чекати їх внизу до приїзду наряду міліції. Хлопці, розуміючи ситуацію, «здалися» самі. Нас лякали, що будуть судити за отруєння води у водонапірній вежі, хоча на той час башта вже декілька років не працювала.

Наступного ранку я поїхав в Остріг. Приблизно о десятій годині мені на роботу (в музей) зателефонували і сказали, що директор одного заводу викликав мою маму і погрожував їй звільненням з роботи, якщо я не зніму прапор. Тут вже я вирішив в'ясувати стосунки і пішов до першого секретаря райкому К. Орленка та другого секретаря М. Шаповалова, щоб розібратися в даній ситуації. М. Шаповалов мені заявив, що вони не зривають наш жовто-синій прапор тільки тому, щоб не створити ситуацію, яку б ми могли використати та надрукувати в своїх підпільних газетах (тоді вони друкувалися в Прибалтиці).

Як стало відомо пізніше, директор цукрового заводу пропонував багатьом працівникам зняти прапор і за це отримати відгули. Але треба віддати належне всім жителям селища, ніхто не спокусився на цю пропозицію. Так і висів цей прапор на водонапірній вежі, поки геть не витріпався.

В той час радянська промисловість, звичайно, не випускала значків із зображенням жовто-синього прапора. Та ми навчилися переробляти значки із зображенням червоно-синього прапора Української РСР, з яких здирали червону барву і наносили жовту, і з гордістю носили їх. Декілька таких значків на даний час зберігаються у фондах Острозького музею.

Потрібно відмітити, що до розвитку національно-свідомих сил Острога причетний також письменник з Нетішина Микола Руцький, він хоч і не проживав в Острозі, але я з ним працював в Острозькому історико-культурному заповіднику, де ми й заприятелювали, а пізніше також обговорювали всі питання національного відродження. Саме Руцький першим розповів мені, що в «Літературній Україні» надруковано статут Народного Руху України за перебудову. Ми кинулися шукати газету по всіх бібліотеках міста, але там цього примірника вже не було – комуністи та комсомольці, вилучивши його, вивчали статут у себе по кабінетах, а знайшли ми примірник лише в учителя історії С. Г. Зашика. В той день мали відбутися комсомольські збори відділу культури Острозького району, і ми з Миколою вирішили провести акцію підтримки Руху на цих зборах. Микола виступив з ініціативою підтримати мораторій на спорудження ХАЕС, не допустити розширення Хрінницького водосховища, а також запропонував підтримати зародження Народного руху. З підтримкою цих ініціатив також виступив і я.

Більшість комсомольців голосуванням підтримали ці пропозиції, і ми занесли протокол зборів першому секретарю райкому комсомолу М. Петрушину. Вже на наступний день було терміново зібрано партійну організацію району. На зборах перший секретар райкому компартії К. Орленко запросив до слова М. Руцького як основного «підбурювача», щоб силами молодих комуністів, які були присутні на зборах, «відчитати» нас за само-

управство. Але, на подив першого секретаря, молоді комуністи почали підтримувати нас і критикувати «систему». Щоб не провокувати й надалі нам підтримку, Орленко закрити збори. Це була наша перша тактична перемога.

Надалі нас, музейних працівників, вже без Руцького, який пішов з музею і зайнявся журналістикою, завжди заганяли на партійні збори відділу культури. Коли на зборах приймали в комуністичну партію чергового претендента, директора туристичного бюро (прізвища не пам'ятаю), я почав «завалювати» її різними питаннями з історії, але, найголовніше, чому вона не розмовляла українською мовою. Я зробив акцент на тому, що людина, яка не володіє мовою народу, на території якого проживає, не може очолювати туристичне бюро. Її тоді не прийняли і в партію. Після цього нас, безпартійних, вже не змушували ходити на партійні збори.

Влітку 1989 року я офіційно написав заяву про вступ до Руху (збори відбувалися в «Будинку природи» у Рівному) і поступово почав пошуки однодумців в Острозі, першим з яких був Володимир Криницький. Про установчу конференцію крайової організації «НРУ за перебудову», що проходила в Рівному, мене не повідомили, але з острожан-рухівців про цей захід довідався Петро Зотович Андрухов, який разом з Мирном Петровичем Кушніром поїхали на установчу конференцію від міста Острога. Щоправда, там вони, зі слів Мирона Петровича, не викликали довіри у Миколи Поровського, і на установчий з'їзд у Київ їх не взяли. В подальшому П. З. Андрухов та М. П. Кушнір зайнялися краєзнавчим товариством «Спадщина» та «Просвітою», відродженням Острозької академії, але вони завжди підтримували всі починання Руху. Власне, багато рухівців були членами «Спадщини» і «Просвіти», і до них, як до старших та більш досвідчених, я завжди мав змогу звертатися за порадами.

1989 рік в Острозі ще не був таким продуктивним на мітинги, як містах Рівне та Нетішин, але ми все ж таки хай невеликі, але значимі акції проводили. Так, восени 1 жовтня на кладовищі, що по вул. Більмаж, ми вшанували пам'ять М. С. Шугаєвського, голови департаменту дошкільного виховання і позашкільної освіти в уряді гетьмана Скоропадського та керівника острозької «Просвіти» в 1920-і роки. Для підтримки акції приїхала група рухівців з Рівного (І. Демянюк, С. Кричильський та інші).

Офіційно написавши заяву про вступ до Руху, поступово почав пошуки однодумців в Острозі. Першим був В. Криницький, потім восени зателефонував Іван Демянюк із обласної управи про те, що є ще заяви на вступ до Руху. Коли я приїхав по заяви, то виявилось, що їх написали ветерани М. Мельничук та Л. Юсковець. Хоч зустрічався я з усіма вище названими рухівцями й раніше, проте перше установче засідання ми провели лише 8 січня 1990 року в замку князів Острозьких. Це був другий

день Різдва, згідно графіка я був черговий у музеї; екскурсії в той день не планувалося, відвідувачів було небагато, тому ми провели збори в музеї. До нас тоді приїхав представник від «області» І. Дем'янюк, і на зборах з чотирьох чоловік було обрано головою першого осередку мене.

З того часу, як офіційно стало відомо про створення першого осередку Руху, чисельно організація почала швидко збільшуватися. На кінець січня осередок був досить великим.

22 січня 1990 року планувалася акція до Дня Злуки українських земель. КДБ намагалося не допустити проведення цієї акції, тому його керівництво віддало наказ різними методами нейтралізувати активістів-рухівців. На той час я був головою Острозької організації Народного Руху України, тому й повинен був координувати проведення цієї акції. Всі агітаційні матеріали та прапори передавалися з Рівного через мене та Криницького Володимира.

Знайомі з військового комісаріату повідомили, що мене планують забрати в «партизани». Тому, щоб уникнути цього, я ліг в хірургічне відділення районної лікарні. Ще до операції я встановив над своїм ліжком великий синьо-жовтий прапор. Райлікарня перетворилася на координаційний центр по проведенню акції злуки УНР та ЗУНР, звідти ж роздавались листівки та прапори головам осередків, які вже в той час існували в багатьох селах.

Періодично мене «навідували» працівники КДБ. Вони вимагали від головного лікаря, щоб той змусив мене зняти прапор з-над ліжка. Та ситуація складалася так, що головний лікар наказував зав. хірургічним відділенням Васильєву Леоніду, а завідуючий підходив до мене і говорив: «Мені наказали сказати тобі, щоб ти зняв прапор. Я тобі сказав, а ти собі вирішуй, як хочеш». Така ситуація повторювалася після кожного чергового візиту кадебістів. А прапор я зняв тільки тоді, коли виписувався додому.

Знаючи мою громадську активність, на чергових комсомольських зборах відділу культури Острозького району (приблизно в квітні 1990 р.) мене обрали головою первинної комсомольської організації. Не відкладаючи у довгий ящик, я відразу поставив питання про припинення діяльності первинної комсомольської організації райвідділу культури, зі мною погодились майже всі комсомольці, і я зібрав у більшості комсомольські квитки, щоб райком комсомолу не зміг так швидко відновити організацію. Написавши протокол ліквідаційних зборів, я відніс його до першого секретаря райкому комсомолу Миколи Петрушина. Ця подія наробила багато шуму, адже, напевне, це вперше була ліквідована комсомольська організація, та ще й такого ідеологічного відділу, як «культура». Хоча через деякий час знайшлися деякі директори сільських будинків культури

та бібліотекарі, які поновили членство в комсомолі, але їх було небагато, і вони змогли зібрати людей лише на осередок. До мене зверталися з райкому комсомолу з вимогою віддати членські квитки, але я на черговому мітингу в червні 1990 р. привселюдно порвав їх.

Періодично в районі проводилися різноманітні мітинги як національного, так і екологічного спрямування. Всі мітинги ми ретельно готували, але деякі доводилося підтримувати вже на «ході». Так, стихійний мітинг, який розпочався в Оженинській школі (директор Дрозд Н. В.), переріс у справжню екологічну ходу 22 квітня 1989 р. Учні школи разом із працівниками оженинських заводів підійшли до будівлі Острозького райкому з гаслами «Геть АЕС», «Дайте нам щасливе майбутнє». Тут до них долучилися острожани, для яких цей мітинг виявився новиною, як, власне, і для мене, хоча сам я житель Оженина. Не вдовольнившись обіцянками керівників району, колона демонстрантів рушила до м. Нетішин. Біля Нетішина колону зустрів наряд міліції, і його керівники запропонували демонстрантам відвідати їдальню та відпочити після багатокілометрового маршу. Мітингувальники відмовилися від обіду і вже разом з рухівцями Нетішина пішли до стадіону. Півторагодинний мітинг показав керівництву АЕС та обох районів зростаючу активність населення.

27 травня 1990 року в Острозі була проведена установча конференція районної організації НРУ. Рішення конференції подаю в повному варіанті:

1. Створити Острізьку районну організацію Народного Руху України.
2. Обрати головою Острізької районної організації НРУ Бендюка Миколу.
3. Обрати членами ради Острізької районної організації НРУ:

Криницького В.

Мельничука М.

Швеця В.

Гвізду І.

Матюніну Т.

Сокола В.

Ткачука Ю.

4. Доручити голові та раді Острізької районної організації НРУ вийти з ініціативою створення координаційної ради всіх демократичних об'єднань Острізького, Здолбунівського та Славутського районів.

5. Активізувати роботу у трудових колективах по створенню страйкових комітетів і бути готовими підтримати Всеукраїнський страйк протесту проти розширення атомних електростанцій в Україні.

27 травня 1990 року

Голова Острізької РО НРУ

М. Бендюк

31 травня 1990 року був створений осередок НРУ на території селища Цукрового заводу, головою осередку було обрано Чорноморець Анну Дмитрівну.

Хоч яких зусиль я не прикладав, щоб Оженин був завжди попереду, але вперше в Острозькому районі офіційно встановили синьо-жовтий прапор в селі Плоска 29 липня 1990 року. Наступним був піднятий прапор над Оженинською сільською радою, а вже через декілька днів, з мітингом та гучними заявами – на території селища Цукрового заводу. Акція на Цукрозаводі пройшла досить успішно. Її підтримали рухівці з Рівного та Нетішина: В. Червоній, М. Руцький, О. Новак, В. Шкуратюк, Полохович та інші. В Острозі прапор підняли на щоглі в другій половині серпня.

Влітку острожани-рухівці активно підтримали акції в місцях козацьких битв під Берестечком та Пилявою. Був організований масовий виїзд в Капулівку на Нікопольщині та Запоріжжя до 500-ліття запорізького козацтва (7-12 вересня 1990). Всі ці поїздки вдавалися завдяки рухівцям – працівникам Оженинської АТП, які допомагали з транспортом. Тут можна багато розповідати про те, як не пускали автобус в Кіровоградську область, і як ми кружляли степами, щоб тільки обминути міліцейські пости. І як разом з хором рівненської «Просвіти», автобус якого їхав поруч з нашим, давали концерти по заляканих партійною пропагандою містечках та селах. Як спочатку люди, побачивши жовто-сині та малинові з хрестом (козацькі) прапори, ховалися, а потім виходили до нас і співали разом. Козацькі прапори вони розуміли по-своєму; бачачи майже червоний прапор з хрестом, вони думали, що він означає «смерть комуністам». Один із цих прапорів після поїздки до Запоріжжя ще довго висів на Круглій вежі острозького замку. Як вільно ми себе почували у таборі в Капулівці під Нікополем, на місці бувшої Кагарлицької січі! Наш табір відділили міліцейським кордоном від власне самого міста Нікополя; вночі місцеві відчайдухи перепливали річку, щоб потрапити до нас в табір і дізнатися, хто ж ми такі.

Цікаво також було в місті Запоріжжі, куди вирушили колоною всі патріоти, що прибули на святкування 500-ліття козацтва. Весь багатотисячний натовп «бандерівців» зупинився перед багатопверховим будинком, на одному з балконів якого висів червоний «советський» прапор. Сам власник квартири вийшов з сім'єю подивитися на дійство внизу під будинком. Попереду рівненчан, в число яких входили й острожани, йшли львів'яни, вони й зупинили весь рух колони. І стали потроху свистати та скандувати різні гасла. Спочатку з балкону зникла сім'я, потім почали ховатися сусіди, врешті ті ж сусіди змусили «комуніста» зняти червоний прапор, і колона рушила далі.

Після повернення додому мене відразу викликали до КДБ, де знову допитували і, що цікаво, показували фотографії з хронікою всіх подій, що проходили під час проведення акцій у Запоріжжі; навіть було фото, як я купаюся вночі в річці. Так що сексоти міцно засіли і в нашому, рухівському середовищі.

До доносів, які на мене писали в органи КДБ, я ставився спокійно. Зрозуміло, що комуністи, виховані на ідеології марксизму-ленінізму, всіляко намагалися утримати владу своєї партії, але коли в черговий раз мене викликали повісткою до районного прокурора і прокурор дав мені почитати досьє, що передали до прокуратури з КДБ, там я побачив прізвище одного колишнього політв'язня, перед яким я ніколи не крився і говорив все, що думав, це ввело мене в шоківий стан. В доносі я читав навіть таке, що я й не говорив. Отримавши чергове прокурорське попередження за антирадянську та антикомуністичну діяльність (Комуністична партія, згідно 6-ї статті радянської Конституції, була керівною та спрямовуючою силою), я, зустрівши на вулиці Бульбінського, запитав, чому він таке про мене написав, він відповів, що так йому наказали «відповідні органи». Коли я задав питання, що якби ті ж органи наказали написати, що я вбив кого-небудь, він теж написав би на мене брехню, то отримав ствердну відповідь.

Лише через деякий час Петро Зотович Андрухов приніс для мене статтю Житомирського самвидаву, де політв'язні ділилися спогадами, в яких згадували, що згаданий вище політв'язень на «зоні» співпрацював з адміністрацією тюрми і доносив на своїх співкамерників. Очевидно, ця розумна людина була зламана тоталітарною радянською системою.

25 вересня 1990 р. в Острозі сталася неординарна, як для того часу, подія. Редактор районної газети Валерій Баталов випустив замість районки «Зоря комунізму» два номери газети з назвою «Життя і слово». Це, звичайно, не сподобалося комуністичному начальству і перший секретар райкому зібрав в залі Острозького будинку культури партактив району для «пропісочування» Баталова. Валерій Гаязович повідомив мене про збори і, звичайно, я не міг не прийти. На зборах надавали слово комуністам, які в заготовлених виступах сварили та докоряли редактору за два номери не тієї газети, що вони хотіли отримувати. Особливо в докорах «розійшовся» директор найбільшого промислового підприємства району, в якого, напевне, зарплата було доволі великою, і коли директор заявив, що він випишував «Зорю комунізму», а йому прийшло не те, що треба і хто йому поверне гроші за ці два номери, тоді я знайшов в кишені шість копійок (один номер коштував три копійки) і з дальніх рядів пішов через увесь зал до доповідача. Коли я підійшов до трибуни, зал затих, замовк і директор, а я спокійно протягнув йому руку і дав ці 6 копійок, а потім спокійно розвернувся і пішов на своє місце. Я не бачив обличчя директора, але мені потім розповідали, як воно почервоніло; я ж почув лише, як мені вслід полетіли копійки і зал вибухнув реготом. Після такої події збори закрилися і всі розійшлися, а з наступного року газета все ж таки почала виходити (завдяки зусиллям В. Г. Баталова) під назвою «Життя та слово».

У жовтні 1990 року відбувся II з'їзд Руху. Від Острозького району на з'їзд поїхали Чорноморець А., Криницький В. та я. Цей з'їзд для мене запам'ятався не лише рішеннями, які там були прийняті, але і тим, що, якраз коли проходило засідання, на з'їзд прийшла телеграма, що в мене народилася донька, народження якої я очікував десь через місяць. Телеграму зачитав В. Яворівський, звичайно, я був в шоковому стані, а тим більше, що всі делегати з'їзду мене вітали прямо в залі Палацу культури «Україна». В той день народився ще й в делегата з Донбасу син. Я вже знав, що доньку назву Лесею і тому дав свою програмку з'їзду для написання побажань Лесі. В програмці розписувалося багато відомих особистостей, але найбільше мені запам'яталося побажання Василя Червонія, він написав «майбутній українці Лесі» і коли я запитав чому майбутній – вона ж народилася в Україні, батьки українці ким же вона ще може стати якщо не українкою. На це Василь відповів: «поки що вона лише народилася в Україні, але українкою їй ще необхідно стати».

З народженням доньки моя сімейна ситуація ускладнилась, потрібно було більше уваги приділяти сім'ї, тому я на черговій конференції 9 грудня 1990 року, попросив звільнити мене від керівництва районною організацією НРУ. Новим головою було обрано В. Сокола, я залишився в складі районної ради НРУ.

В кінці лютого на початку березня 1992 року відбувся третій з'їзд Руху, на якому розглядалися статутні зміни стосовно департизації керівних структур НРУ. Делегатами з'їзду від Острога були Сокол В., та Криницький В. Рух завжди розглядався як консолідуюча сила всього українського національно-демократичного напрямку, а тому ми, члени різних партій (УГС-УРП, ДемПУ), в міру можливості брали активну участь у діяльності Руху через індивідуальне членство, в тому числі і в керівництві Руху. Керівники багатьох як районних, так і обласних організацій були членами різних партій.

Коли на II з'їзді Руху в жовтні 1990 року С. Хмара поставив питання про виключення з Руху членів Комуністичної партії, це питання не знайшло підтримки, а вже на III з'їзді в березні 1992 року питання департизації, коли комуністів вже не потрібно було виключати з НРУ (їх і так вже не було), набрало нових обертів. Четвертий з'їзд НРУ в грудні 1992 року остаточно поставив крапку в питанні: народний рух став партією. З цього моменту всі члени інших партій в тому числі і керівники, були виведені із Руху.

Влітку 1991 року міська рада виділила для Руху та інших громадських організацій приміщення під Народний дім, 21 квітня 1992 року В. Сокола переобрали на тріумвірат І. Гвізда, В. Захаревич, В. Криницький який і очолив НРУ.

15 вересня 2009 року в острозькій райдержадміністрації був проведений «круглий стіл» з нагоди 20-ї річниці створення районної організації Народного Руху України за перебудову. На нього були запрошені організатори його створення, колишні керівники та активісти. В своїх виступах учасники поділилися своїми спогадами про передумови та історію створення в районі організації, детально згадали акції та заходи, які були ними проведені протягом 20-ти років.

Учасники круглого столу критично розглянули статтю В. Сокола надруковану в матеріалах VII-IX науково-краєзнавчих конференцій «Остріг на порозі 900-річчя» в 2000 році.

Так, в статті В. Сокола стверджується, що осередок Української Гельсінської спілки був створений в селі Мощаниця в 1967 р. і очолив його Микола Серeda. Про те Українська Гельсінська спілка – українська громадсько-політична і правозахистна організація, була створена лише 7 липня 1988 року у Львові членами Української Гельсінської Групи. Звичайно першим членом УГС був М. Серeda, він написав заяву ще в Українську Гельсінську групу на початку 80-х років. Коли я приїхав до Рівного і написав заяву до УГС то мені Іван Демянюк дав адресу Середи яку йому переслали зі Львова і вже тоді я зв'язався з паном Миколою.

В. Сокіл стверджує що ще в 1967 році був створений осередок Товариства української мови в Острозі який очолив О. Мазур, та окремий осередок на меблевій фабриці який очолив Сокіл. Звичайно що такого не було, Товариство української мови ім. Т. Г. Шевченка (ТУМ) постало лише на Установчій конференції 11-12 лютого 1989 року в Києві, а в Острозі осередки з'явилися не раніше березня 1989 року.

Сокіл стверджує що в 1986 році в Рівному проходила конференція інтелігенції Рівненщини і єдиним делегатом від Острога був тільки він і зокрема він представляв острозьке товариство «Просвіта». Власне саме товариство «Просвіта» було створене пізніше, а делегатами на конференцію від Острога був і я з Петром Зотовичем Андруховим.

Далі автор статті пише що в цьому ж році з товариства «Просвіта» був створений осередок Народного руху України за перебудову і 11 членів товариства стали рухівцями, сам же Сокіл очолив цей осередок. Звичайно що в 1986 році осередок в Острозі не міг бути створеним так як і самого Руху ще не існувало. Те що багато з хто членів «Просвіти» допомагали Руху то це звичайно було, але читач з попереднього матеріалу вже довідався як створювався НРУ на Острожчині.

Таких «ляпів» у статті Сокола є ще багато і їх мабуть не потрібно повністю анналізувати, головне щоб дослідники українського відродження кінця 80-х поч. 90-х років не сприймали серйозно спогади вище назва-

ного автора. До речі на «круглий стіл» де зібралися більшість із тих що розпочинали Рух на Острозщині Сокіл не з'явився, хоч його багато разів запрошували.

На засіданні «круглого столу» було вирішено видати книгу «Історія районної організації Народного Руху України за перебудову», для чого всім членам цієї організації запропоновано подати до оргкомітету в письмовому вигляді свої спогади про діяльність в організації. На жаль спогадів так ніхто й не подав тому вважаю за доцільне опублікувати хоча б мої спогади можливо це підштовхне до написання і інших «перших рухівців». Мої спогади були вже частково надруковані в газеті «Життя і слово» № 75-76 за 2009 рік.

Члени НРУ 1989-1990 р. в Острозькому районі:

Бендюк Микола Миколайович – 1989
Криницький Володимир Васильович – 1989
Мельничук Михайло Володимирович -1989
Юсковець Леонід Іванович – 1989
Максим'як Євген Іванович – 1990
Савенко В'ячеслав Олексійович – 1990
Малеванчук Володимир Оксентійович – 1990
Малеванчук Сергій Оксентійович – 1990
Палій Іван Гурійович – 1990
Врублевська Тетяна Гаврилівна – 1990
Врублевський Михайло – 1990
Оніщук Наталія Андріївна – 1990
Попович Юрій Климівич – 1990
Ткачук Володимир Васильович – 1990
Ткачук Юрій Володимирович – 1990
Дробот Ігор Павлович – 1990
Сокіл Віктор Макарович – 1990
Швець Валерій – 1990
Гвізда Інна Ярославівна – 1990
Копча Василь – 1990
Глибович Юрій Юрійович – 1990
Барбадин Роман Михайлович – 1990
Нокс Петро Павлович – 1990
Середа Микола Іванович – 1989 (Мощаниця)
Матвійчук Степан Матвійович – 1990 (Вельбівне)
Овсійчук Василь – 1990 (Оженин)

Тивонюк Олександр Васильович – 1989 ? (Оженин)
Стецюкевич Петро Дмитрович – 1990 (Плоска)
Філюк Віталій Лазарович – 1990 (Плоска)
Андрієнко Володимир Спиридонович – 1990 (Плоска)
Фурманчук Микола Кіндратович – 1990 (Гремяче)
Яцюк Василь – 1990 (Білашів)
Мартиновський Володимир – 1990 (Білашів)
Чорноморець Анна Дмитрівна – 27.05.90 (Цукрозавод)
Швець Андрій Павлович – 30.05.90 (Цукрозавод)
Притула Олександр Демянович – 30.05.90 (Цукрозавод)
Форсюк Василь Аврамович – 06.06.90 (Цукрозавод)
Павлюк Йосип Устинович – 13.06.90 (Цукрозавод)
Кирилюк Борис Данилович – 30.06.90 (Цукрозавод)
Гнідіна Раїса Іванівна – 29.06..90 (Цукрозавод)
Долинський Євгеній Іванович – 30.07.90 (Цукрозавод)
Буян Анатолій Феодосієвич – 30.07.90 (Цукрозавод)
Шостак Валерій Миколайович – 29.07.90 (Цукрозавод)
Прадишук Василь Васильович – 29.07.90 (Цукрозавод)
Тарасюк Віталій Олександрович – 31.07.90 (Цукрозавод)
Дейнека Данило Ефимович – 31.07.90 (Цукрозавод)
Ефімчук М. Г. – 29.07.90 (Цукрозавод)
Шостак Володимир Миколайович – 29.07.90 (Цукрозавод)
Шостак Валентина Василівна – 1990 (Цукрозавод)
Сузданець Святослав – 1990 (Цукрозавод)

Пішли з життя:

Мельничук Михайло Володимирович
Юсковець Леонід Іванович
Павлюк Йосип Устинович
Дейнека Данило Ефимович
Максимяк Євген Іванович
Палій Іван Гурійович
Врублевський Михайло
Попович Юрій Климович
Матвійчук Степан Матвійович
Барбадин Роман Михайлович
Нокс Петро Павлович
Стецюкевич Петро Дмитрович

Перші рухівські мітинги в Острозі

Життя родини Шикірявих в Острозі починається з кінця XIX ст.

Життя родини Шикірявих в Острозі починається з кінця XIX століття.

Надія Степанівна Бучинська, перша дочка Ганни Бучинської (моя прабабуся), народилася 23 лютого 1883 року. Вийшла заміж 24 квітня у 1909 році за Марка Яковича Шикірявого, 1860 року народження (про глибші коріння Шикірявих, на жаль, дізналася не багато, знаю лише, що прапрадідуся звали Яків і він був священником). У Марка Яковича це був другий шлюб (від першого мав двоє дітей: Василя та Оксану).

Мали вони двох дітей: дочку Олександру, яка народилася 22 квітня 1910 року та сина Юрія, що народився 18 квітня 1912 року.

В кінці XIX століття Марком Яковичем Шикірявим був збудований будинок, в якому сьогодні проживаю я. Зберігся план дому, зроблений у 1930 році і засвідчений польською печаткою.

На плані написано все, що входило у власність Шикірявим. А це – земля площею 6481 м. кв., кам'яний будинок з шістьма кімнатами і двома кухнями, двома коморами, чотирма входами, кам'яним погребом з трьома відділами і присадибною ділянкою. Місце, де було володіння Шикірявих, називалося «Урочище Кідри». З 1912 року по 1918 рік будинок був взятий під заставу зв'язку з дуже трагічною історією. У цей час Марко Якович Шикірявий перебував на посаді управителя акційними зборами, і тому був в Острозі заможною людиною, яку всі поважали. Адже на ті кошти, які він мав, звів не лише власну оселю, а й допомагав будувати домівки знайомим та родичам.

Часто у будинку відбувалися багатолюдні і веселі вечори, на одному з яких у 1911 році і пограбували будинок, викравши сейф з грошима та акціями. Для Марка Яковича це було великим горем, і від переживань у нього стався психічний розлад. Через це він був звільнений з посади і у 1912 році помер. А Надії Шикірявій з дітьми залишився борг та заставлений будинок.

Жити було досить важко, адже до цього випадку їх утримував Марко Шикірявий. А тепер вони залишилися самі. Та через деякий час в їхньому житті появився ще один чоловік, який за національністю був чехом і мав прізвище Прошек. Він оплатив заборгованість в сумі 2 тисячі 350 рублів. Згодом Надія Степанівна одружилася з ним. З 1920 року у будинку була відома на весь Острог ковбасня.

Надія Степанівна Прошек (по першому чоловіку Шикірява) написала

у 1947 році заповіт. У ньому вона заповідає своє володіння Шикірявому Юрію Марковичу і зобов'язує його на протязі шести місяців виплатити половину вартості цього майна дочці Олександрі. Прохання моєї прабабусі було виконано. Життя Надії Прошек обірвалося у 1951 році.

Олександра Шикірява вийшла заміж за вчителя Антона Романенка. Вони були дуже яскравою парою, свідомими українцями, щиро та активно вболівали за справу незалежності України та за вільне вживання рідної мови. Та у 1939 році з приходом радянської влади на Західну Україну, задля своєї безпеки, змушені були покинути Батьківщину і емігрувати до США у штат Арізона.

В дитинстві Юрій Шикірявий попав у вир вітру-смерчу, який проходив Острогом, захворів на поліомієліт, через що решту життя прийшлося не легко, хоча він був частково вилікуваний. Після закінчення польської гімназії імені М. Конопницької поїхав навчатися в Гданськ, та згодом вирішив, що цього йому в житті не вистачить, і продовжив навчання в Львівській Політехніці на хіміко-технологічному факультеті по спеціальності технолог цукрових речовин.

У студентські роки активно боровся за незалежність української нації, разом зі своїми товаришами Костянтинем Церкевичем та Леонідом Червінським організувавши діяльність мережі ОУН на території міста Острога. Ця інформація міститься в статті «Під наглядом поліції (з історії Острозьких ОУН)» (газета «Життя і слово» від 20 серпня 2005 року), автором якої був Чеслав Хитрий, колишній головний спеціаліст Державного архіву Рівненської області. Автор статті досліджував рівненський архів, зокрема, ним були підняті поліційні документи під заголовком «Монографія ОУН в Здолбунівському повіті». Ці документи засвідчують діяльність українських націоналістів в Острозі, починаючи з 20-х років ХХ століття. Згадується, що націоналістичний рух виник 1926 року на чолі з викладачем української мови Миколою Шугаєвським у місцевій семінарії та гімназії. Навколо цього осередку була згуртована молодь і згодом було сформовано декілька «п'ятірок» Української військової організації. В 1928 році М. Шугаєвський помер; відновив націоналістичну діяльність учень 5 курсу семінарії Філюк, якого згодом заарештували. Після його арешту діяльність ОУН в Острозі продовжували студент Варшавського політехнічного інституту Костянтин Церкевич із Леонідом Червінським та Юрієм Шикірявим, студентом зі Львова. Згадується, що члени і прихильники ОУН, а також учні вчительської семінарії збиралися в приміщенні місцевої «Просвіти», де організовувалися бесіди та лекції на тему українського націоналізму та українського війська.

Члени ОУН підставляли себе небезпеці, адже часто їх піддавали тор-

турам чи заарештовували. Мій дід передав спогади про своє життя своїм дітям, від яких я почула про такий випадок. Напередодні і під час Другої світової війни на місті теперішньої обласної психоневрологічної лікарні в Острозі була тюрма. Туди забрали й мого діда. Поляки почали проводити допити, хотіли дізнатися щось про підпільників. Перевернувши ногами вверх, прив'язали до стовпа і почали заливати воду так, що він захлинався. Та цим вони нічого не добилися і залишили Юрія Марковича живим.

Ще дід знав декілька мов: польську, німецьку, російську та рідну українську. Ці знання стали йому в пригоді у деяких життєвих ситуаціях.

У 1938 році мій дідусь одружився на Параскевії Григорівні Романович. Про життя та родину своєї бабусі я теж дещо дізналася. Отже, народилася Параскевія Григорівна у 1919 році в селищі Романівка Яворівського району Львівської області. Батько її, Григорій Романович, був поштарем. Також був майстром по виготовленню милозвучних скрипок. Мати, Катерина Великопольська, була за національністю полька. В сім'ї було ще троє дітей. Один з них, Стефан Романович, переїхав у Перемишль, де працював ветеринаром. Параскевія Григорівна навчалася у львівській гімназії, після її закінчення вступила у педагогічний інститут. Також вболівала за визволення України з-під ворожого ярма і була активним членом львівської «Просвіти», де познайомилася з своїм майбутнім чоловіком. В Острозі працювала вчителькою початкових класів, та після приходу радянської влади відмовилася від роботи через те, що не могла вчити дітей неправди.

Через скрутне становище в сім'ї Юрію Марковичу прийшлося переїхати до с. Мізоча Здолбунівського району, де йому запропонували кращу роботу, тим більше, по спеціальності – інженером на цукровому заводі. Там вони проживали аж до 1962 року. Протягом їх відсутності у острозькому будинку до 1952 року жила Надія Прошек, а після неї – Катерина та Григорій Романович. Та згодом повернулася до рідної хати і сім'я Шикірявих, тому що на Острожчині відкрився цукровий завод, на якому почав працювати мій дідусь.

Досить тепло діляться своїми спогадами про цю сім'ю старожили Острожчини.

Наприклад, близький друг родини, Ольга Олександрівна Руй, яка нещодавно написала «Спогади», де згадує мою бабусю, як одну з небагатьох людей, які найбільше вплинули на її життя: «Життєву мудрість я пізнала від сім'ї Шикірявих, а саме від Параскевії Григорівни Шикірявої, яка була дуже релігійною людиною. Її віра знаходила відображення у її справах, як до своєї сім'ї, так і по відношенню до оточуючих людей. Коли я до них приходила, вона завжди дуже раділа і було видно, що це щирість, фальшу в ній не було ні краплини. Відчувалося, що «Гість в домі – Бог

в дім». Сім'я дуже працелюбна і дружня. На Різдво і на Пасху всі діти приїжджали до батьків. Мені запам'яталася листівка, яку прислала на 8 Березня Катя, в якій після привітання були такі слова: «Ми всі Ваші діти, наймовірно щасливі, що в нас така мама і така велика сім'я. Дякуємо вам за це!». Всі діти отримали вищу освіту, старші допомагали молодшим і захищали їх. В США у Параскевії Григорівни жили родичі, від яких вони часто отримували подарунки. Незважаючи на те, що жила небагато сама, вона завжди ділилася зі всіма сусідами та знайомими».

Юрій Степанович помер 28 серпня 1991 року (через п'ять місяців народилася я), через атеросклероз, а Параскевія Григорівна, в страшних муках, померла 9 березня 1995 року від страшної хвороби – раку стравоходу. Ольга Олександрівна Руйтакож згадує про останні роки життя Параскевії Григорівни: «Коли я провідувала її, то ніколи не чула щоб вона на щось жалілася чи плакала. За день до смерті я прийшла до неї. Вона виглядала дуже стомленою і на очах появилася ніби паволока. Незважаючи на це, вона взяла мене за руку, тяжко, але привітно посміхнулася, назвала моє ім'я. Так я попрощалася з цією доброю і мудрою жінкою, людиною і матір'ю, Християнкою з великої літери».

Хотілося б глибше дослідити історію своєї родини та її роль в житті міста Острога, зокрема, Юрія Марковича Шикірявого, про життя якого, мало що відомо: навіть його діти не можуть поділитися інформацією про його перебування в ОУН, яка і від них була прихована.

Вольф Мессінг в Острозі

Феномен цієї людини залишається загадкою і нині. Йому приписували вчинки, які з точки зору тогочасної і навіть сучасної науки не можна пояснити. Вольф Мессінг (1899-1974) володів здатністю передавати свої думки і читати чужі, «бачити» майбутнє, був відомим у середині минулого століття майже у всьому світі. Підвищився інтерес до цієї людини після показу, уже двічі впродовж останніх півтора року, телеканалом «1+1» художнього фільму «Вольф Мессінг. Людина, яка бачила крізь час».

У березні минулого року цей фільм демонструвався лише один раз на тиждень – у неділю. Якось поспішаючи додому, щоб встигнути на початок чергової серії я від острожанина Михайла Асташенка дізнався, що Вольф Мессінг був з гастролями в Острозі. Але детально пригадати виступ цієї незвичайної людини Михайло Захарович не зміг. Я почав розшукувати людей, які були на концерті Мессінга.

Найкраще пам'ятає про гастролі Вольфа Мессінга ветеран праці Юрій Вишняков. Він розповів, що визначний медіум був зі своїм виступом в Острозі двічі. Закарбувалася в пам'яті афіша, на якій було виведено: «Вольф Мессінг: психологические опыты». Чоловік каже, що перший раз людям важко було розібратися, що й до чого. Все ж більшість людей нічого не знали про людину, яка прибула до нашого міста для демонстрації своїх надзвичайних здібностей. Юрій Григорійович каже, що про Мессінга він знав з розповіді його тітки, яка повідала мамі про його втечу від Гітлера, перевірку у Сталіна та Берії, відкрите проникнення на засекречений завод, отримання мільйона у ощадкасі за чистим листком паперу. Та навіть незважаючи на малу кількість відомостей про гостя, людей у залі Острозького районного Будинку культури зібралось багато.

Юрій Григорійович розповідає, що для чистоти експерименту було створене журі. Воно вибирало найцікавіші завдання, і той хто їх задавав виходив на сцену. Вольф Мессінг пропонував екзаменатору взяти його за зап'ястя руки і вимагав думати про завдання, яке медіум має виконати. Юрій Вишняков добре пам'ятає, як директор Будинку культури Анатолій Греков дав телепатичним шляхом завдання Мессінгу піднятися в його кабінет, знайти в одному із томів Великої радянської енциклопедії цитату і виписати її на папір. По дорозі на другий поверх керівник РБК віддав наказ медіуму вимкнути освітлення в коридорі.

Вчитель Зоя Захаревич, яка була в журі, запропонувала для розминки знайти у залі її колегу. Мессінг двічі пройшовся із нею проходом і виконав поставлене завдання. При цьому він звернув увагу на те, що необхідно думати про ту людину, яку необхідно знайти, а не мислено повторювати її ім'я: «..., а то зарядили «Полечка, Полечка». Їх тут у залі кілька ...». Юрій Григорійович припускає, що жінка на перших порах не думала про розшукувану людину, але Мессінг зумів заставити її описати колегу, яку необхідно знайти, а то й показати її.

Мессінг також шукав ключ із зав'язаними очима, який сховали глядачі у залі. Він знову ж таки кілька разів пройшовся залом, а потім підійшов до однієї з дівчат і витягнув із її коси схований там ключ. Більше того, він сказав, що перша ідея заховати ключ у гідрокрані була цікавішою. Він навіть зауважив, що дівчина перекидала ключ з руки в руку! Тобто можна сказати, що він «бачив» весь хід експерименту, перебуваючи при цьому за дверима. Вірогідно, що десь серед глядачів ще хтось був із його колег, який страхував артиста на випадок складної ситуації. Але жодного видимого контакту з присутніми телепат не мав, тим більше що очі в нього під час пошуку були зав'язані чорною хустинкою.

Були і простіші завдання, з якими Мессінг швидко і легко справлявся. Всі вони були виконані точно, про що тут же в залі засвідчували учасники експерименту. Звісно, це неабияк вражало. Ті два виступи закарбувалися у чоловіка у пам'яті дуже добре. Тоді навіть найзапекліші песимісти змушені були міняти свою думку про здібності цієї незвичайної людини. У фільмі, в повсякденному житті Мессінг був спокійною людиною, але коли він входив у телепатичний контакт із людиною, то ставав помітно нервовим, різким. Юрій Вишняков каже, що фільм допоміг багато чого пригадати про виступи Мессінга у нашому місті, і що він дуже правдиво показав цю незвичайну людину, її характер і вдачу.

Другий виступ Вольфа Мессінга в Острозі був через кілька років. Точно сказати коли це було, Юрій Григорійович не береться. Зал РБК був заповнений щерть, було й чимало таких, кому не пощастило потрапити. Зрозуміло, що розповіді про перший виступ Мессінга спрацювали краще за будь-яку наймасованішу рекламу.

На початку сеансу Вольф Мессінг звернув увагу на одну жінку. Він сказав, що та страждає сильними головними болями, але допомогти їй не може через брак часу. Юрій Григорійович каже, що люди, як і він, добре знали про його вміння розшукувати заховані предмети, а ось те, що він може передбачати майбутнє він дізнався лише з фільму.

Мій співрозмовник був учасником виступу медіума. Вдома придумав складне завдання. Коли він взяв Вольфа Мессінга за руку і той зажадав

«Образ», Юрій Вишняков почав думати про своє завдання проговорюючи про себе. Та артист не зміг прочитати інформацію. Звертаючись до своєї асистентки він різко мовив, звісно ж, російською: «Марья Ивановна, индуктор не индуцируется. А вы – думайте, думайте...». В цей момент Юрій Григорійович відчув якесь полегшення, що явно було впливом ззовні, і незабаром телепат почав виконувати задумане і попередньо записане на листку паперу. Вольф Мессінг швидко знайшов хлопчика в залі, вивів його на сцену, зняв з нього пальто, вийняв з кишені копійки, виклав їх на стіл, повернув всі решкою вверх і знайшов монету 1958 року. Він також знайшов на певному місці у залі газету, склав із пронумерованих літер слово і знайшов загаданий предмет в сумочці однієї з глядачок.

Юрій Вишняков підмітив одну особливість. Він каже, що і перший і другий раз із Вольфом Мессінгом був, скоріше за все, гіпнотизер. Він дізнався про це випадково. Коли Мессінгу зав'язали очі, він звернувся до одного з чоловіків «Иван Иванович, пожалуйста, повнимательней». І коли артист йшов залом, причому дуже впевнено, мій співрозмовник припускає, що йому подумки допомагав той чоловік. Можна також припустити, що у цих людей міцний телепатичний зв'язок і він дуже допомагав Мессінгу під час його експериментів приймати слабенькі імпульси від пересічних людей, ніби підсилюючи їх. Допомагав той асистент, або й група спеціально навчених людей, налаштуватися актору на роботу, підказували йому в разі необхідності. Не таємниця, що у людей оригінального жанру, фокусників завжди є такі помічники. Мій співрозмовник помітив, що в Мессінга перший раз асистентом був чоловік, а другий – жінка.

Тоді острожанину вдалося поспілкуватися із членом артистичної групи. До Мессінга «добратися» не вдалося. Не вдаючись у подробиці, йому розповіли, що медіум бачить думку людини, ніби на екрані. Тримавши людину за руку, актору легше сприймати інформацію. Із книг про Мессінга знаю, що він був дуже сильним медіумом і міг і без тілесного контакту «залізи людині в голову». Правда робив він це рідко. Побачивши образ – він його ідентифікував. Трохи важче йому було з наказами подумки. Інколи давався взнаки мовний бар'єр, або неточний наказ. Мій співрозмовник пригадує, що розмовляв артист чистою російською мовою, майже без акценту, притаманного іноземцям.

Юрій Вишняков пригадує, що головним учасником концертних номерів був Вольф Мессінг. У перерві між експериментами, ймовірно відпочиваючи від нервового напруження, він розповідав про своє життя, спілкування із знаменитими людьми, можновладцями, вченими. Юрію Вишнякову запам'яталась розповідь про те, що Вольф Мессінг вивів на «чисту воду» вчених, які підступно попросили його знайти грудочку цу-

кру. Він сказав, що не може. Вони посміялися, мовляв, ага – не можеш? На що медіум сказав їм, що це було щось солодке і його вже з’їли.

Схожими спогадами поділився також художник і актор Володимир Смоляр та ін. Без сумніву, для людей, які побували на виступі Вольфа Мессінга; все, що робилось у залі, було якимось чаклунством, яке не могла і не може пояснити наука. Багато чого ще таїть людська психіка. Та дослідники феномену Мессінга впевнено відзначають, що здібності лише частково були дані йому природою, а все інше – воля, інтуїція, інтелект, знання, а головне – невтомна праця і повний контроль над власним «я» – залежало від нього. Тож не дивно, що характеризуючи його, кажуть – незвичайна людина, телепат, психоаналітик, парапсихолог, ясновидець, гіпнотизер, екстрасенс, ілюзіоніст. І навіть це далеко не повні грані таланту цієї видатної особистості, яка, бачили у фільмі, зіграла певну роль в світовій історії. А нам, острожанам, має бути приємно, що він із своїм виступами побував у нашому місті двічі.

Секція

«Волинська книга: історія, дослідження, колекціонування»

Ганна БАЛІЙ

Шевченкіана у філокартичній збірці міського краєзнавчого музею м. Нетішина

Тарас Григорович Шевченко – український поет, письменник, художник, графік, громадський діяч, філософ, політик, фольклорист, з точки зору багатьох українців – духовний батько сучасного українського народу, людина, яка присвятила своє життя збереженню і поширенню самобутньої народної мудрості, тісно пов'язаній з стародавньою православною козацькою культурою і звичаями України.

Тарас Шевченко у своїй творчості відобразив саме ті думки і настрої, які були важливими в житті українців його часу. Творчість великого українця знайшла відгук у серцях людей. Про це свідчить те, що в другій половині XIX і на початку XX ст. чи не єдиною книжкою у більшості сільських хат України був «Кобзар», вірші з якого вчили напам'ять, по ньому вчилися читати. На той час твори поета об'єднали український народ, особливо жителів Лівобережної України. За ставленням людини до творчості Шевченка відразу стає видно, наскільки вона знайома і як відноситься до життя українського народу XIX ст.

В історичному розвитку України Шевченко – явище незвичайне як своєю обдарованістю, так і місцем у літературі, мистецтві, культурі. Походженням, становищем та популярністю Шевченко – виняткове явище також у світовій літературі, образотворчому мистецтві. З 47 років життя митець пробув 24 роки у кріпацтві, 10 на засланні, а решту – під наглядом жандармів. Трагічно важкий шлях Тараса Григоровича до творчих висот визначив в образній формі Іван Франко: «Він був сином мужика і став володарем у царстві духа. Він був кріпаком і став велетнем у царстві людської культури. Він був самоуком і вказав нові, свіжі і вільні шляхи професорам та книжним ученим» [1, с. 6]. Впливи Шевченка на різні сторони духовно-національного життя нації відчуваються до сьогодні.

Ім'я великого Кобзаря відоме в усьому світі: у багатьох країнах йому встановлено пам'ятники, його твори перекладені майже на всі мови світу, його ім'ям в Україні названо навчальні заклади, театри, площі, вулиці, міста. Національна опера України, Київський національний університет, центральний бульвар міста Києва носять ім'я видатного сина українського народу – Тараса Шевченка.

Важко переоцінити також роль Шевченкової спадщини в розвитку не тільки естетичної, а й соціальної і національної свідомості українського народу. Творчість Тараса Григоровича стала новим етапом у розвитку естетичного мислення українського народу. Вона ґрунтується на фольклорі, літературі бароко, містить початки модерної української поезії та прози, тематика охоплює українську та світову історію, біблійні й біографічні мотиви [3; с. 1512-1513]. Тарасова творчість визначила на десятиліття вперед подальший поступ української літератури (не тільки поезії, а й прози і драматургії), прискорила український літературний процес. Шевченко, ім'я якого стоїть в одному ряду з іменами Пушкіна, Лермонтова, Байрона, Міцкевича, підніс українську літературу до рівня найрозвиненіших літератур світу.

Великий вплив мала творчість Тараса Шевченка на літератури слов'янських народів (болгарського, чеського, польського та ін.), що був виразно помітним уже в другій половині XIX ст. Його поезія стала етапом і в розвитку української літературної мови. Тарас Григорович завершив процес її формування, розпочатий ще його попередниками (Котляревський, Квітка-Основ'яненко, поети-романтики та ін.), здійснивши її синтез з живою народною мовою і збагативши виражальні можливості українського художнього слова [6; с. 8].

Тарас Шевченко зробив великий внесок у розвиток портрета, побутового жанру і пейзажу. Він виступав як один з перших на той час офортистів України й Росії. Його реалістична творчість сповнена великого

соціально-викривального змісту й вирізняється глибокою народністю і гуманізмом. Твори митця мали вплив на весь розвиток українського мистецтва, вони служать життєдайним джерелом для багатьох поколінь українських художників [2; с. 120]. Мистецька спадщина Тараса Григоровича визначає його видатне місце в історії не лише українського, а й світового мистецтва [4; с. 402].

Щороку в березні Україна вшановує пам'ять великого Кобзаря. У міському краєзнавчому музеї м. Нетішина також проходять заходи, організовуються виставки, проводяться тематичні уроки, присвячені Т. Г. Шевченкові.

Тому не випадково у фондах музею знаходяться експонати (далі – екс.) різних груп зберігання на шевченківську тему: «Філокартія» (74 екс.), «Нумізматика» (6 екс.), «Кераміка» (1 екс.), «Фалеристика» (4 екс.), «Тканина» (3 екс.), «Фото» (8 екс.) та «Філателія» (7 екс.). Всього 103 експонати основного фонду. Шевченкіаною мистецтвознавці вважають усі матеріали, що пов'язані з життям, творчістю та особистістю Т. Г. Шевченка. Найкращою та найбільшою в музеї є філокартична Шевченкіана – 74 одиниці основного фонду (далі – од. осн. ф.). Це 35 листівок, 28 кишенькових календариків, 6 пам'ятних закладок та 5 аркушів з репродукціями екслібрисів, присвячених Шевченкові. До філокартичної Шевченкіани відносять листівки-портрети, колажі з портретними зображеннями, листівки, календарики, книжкові закладки з власними творами художника, ілюстрації до його творів, листівки із зображеннями Кобзаря, героїв його літературних творів.

За змістом колекцію можна поділити на художні (оригінальні, що їх виконали художники як листівки, й репродукційні – виконані у форматі листівок репродукції творів живопису і графіки Шевченка та творів інших митців на шевченківські теми) та фотонатуральні (репродукції фотографій або оригінальні фотографії шевченківських місць, а також кадри з кінофільмів на шевченківські теми). Листівки видаються серіями, комплектами або окремо [5; с.302]. Листівки на шевченківську тематику входять і до складу інших серій та комплектів, пов'язаних з містами України (пам'ятники Шевченкові та шевченківські місця), колекціями музеїв та з художниками, які творили на шевченківські мотиви [5; с.303].

В колекції музейних фондів знаходиться 62 художніх листівки та 12 фотонатуральних. Серед них – 5 комплектів (далі – компл.): «Шевченко-художник» (автопортрети та репродукції картин художника; 2 компл.), «У вінок Кобзареві» (аркуші з репродукціями екслібрисів), «Т. Г. Шевченко в екслібрисах українських художників. Календарі-щомісячники на 1989 рік. Ювілейне видання» (2 компл.) й листівка «Пам'ятник Т. Г. Шевчен-

ку» з комплекту «Київ» (1 експ.), а також календарики кишенькові «Т. Г. Шевченко» із серії «Україна літературна» (2 експ.). Хронологічні рамки випуску філокартичної Шевченкіани охоплюють ХХ ст.: 71 од. осн. ф. радянського періоду та 3 – незалежної України.

Експонати шевченківської тематики стали основою виставкової діяльності музею. Так, вони були використані при монтажі таких виставок: «Великий син українського народу» (9.03.2005 р.), «Шевченкіана — мовою екслібрисів» (7.03 – 17.04.2006 р.), виставка «Кобзарів», приурочена 183-й річниці з Дня народження Т. Г. Шевченка «Думи мої, думи...» (13.03 – 10.04.2007 р.), «І мене в сім'ї великій, в сім'ї вольній, новій, не забудьте пом'янути...» (5.03 – 1.04.2008 р.), «Класику із класиків, найсучаснішому з сучасників присвячено» (4.03.2009 р.), «У пам'ять про Кобзаря» (9.03. – 15.03.2010 р.), «В пам'ять про великого Кобзаря» (до 150-річниці з дня смерті Т. Шевченка) (3.03. – 22.03.2011 р.).

Виставки супроводжувались тематичними екскурсіями та уроками, які проводили наукові співробітники музею. Як бачимо, фондові збірки – це не лише експонати основного фонду, а й засоби музейної комунікації, які втілюють ідеї національного патріотизму та сприяють підняттю рівня української культури.

Література

1. Степанишин Б. І. Тарас Шевченко, Іван Франко, Леся Українка в школі: методичний посібник для вчителів. – К., 1998. – 384 с.
2. Троїцька Л. Натхненні Кобзарем // Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 120-тій річниці заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника / [редкол.: Л. П. Станіславська (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський, 2010. – С. 112-121.
3. Універсальний словник-енциклопедія / Гол. ред. ради М. Попович. – 2-ге вид., доп. – К.; Львів, 2001. – 1575 с., іл.
4. Шевченківський словник. У двох томах. Том I / [редкол.: Є. П. Кирилюк (відп. ред.) та ін.]. – К., 1978. – 414 с.
5. Шевченківський словник. У двох томах. Том II / [редкол.: Є. П. Кирилюк (відп. ред.) та ін.]. – К., 1978. – 408 с.
6. Шевченко Т. Г. Кобзар / Вступ. ст. О. Гончара. Приміт. Л. Кодацької. – К., 1987. – 639 с.

Острозькі оправи кириличних стародруків

Попри те, що проблематика дослідження оправ книжкових пам'яток, так і комплексного дослідження, зокрема стародруків цілісно із їхніми оправами перебуває в полі зацікавлень українських фахівців, все ж до цього часу багато питань щодо первісних оправ стародруків залишається практично не порушеними. Зокрема, нам невідомі спроби встановлення оправ, сучасних виданням Івана Федорова, чіткі атрибуції львівських, київських або й інших оправ, зокрема, стародруків, другої половини XVI ст., хоча наявні у книжкових збірках примірники тогочасних стародрукованих та рукописних книг дозволяють спробувати атрибутувати такі оправи. Більш-менш чітко встановленими є львівські оправи середини XVII ст., зокрема, виготовлені М. Сльозкою [6, 3], а пізніше друкарнею Львівського братства, а також київські оправи Києво-Печерської лаври [8, 4, 5]. Нескладно атрибутовуються на масиві, однак потребують проведення робіт по виявленню і публікації спільних елементів чернігівські, унівські, почаївські оправи, пов'язані із відповідними виданичими осередками, детальні зауваження з цього приводу зафіксовані, зокрема, у ґрунтовних, насичених фактографічним матеріалом публікаціях О. О. Гусевої [4, 5]. Маємо надію на подальші дослідження, присвячені палітурницькій діяльності зазначених видавничих осередків. Порівняно інтенсивніше триває дослідження оправ із приватних бібліотек, власницьких суперексліbrisів тощо.

На цьому тлі справа ідентифікації острозьких оправ перебуває у дещо кращому становищі. У дослідженнях українських науковців фіксуються спроби атрибуції ранніх острозьких оправ, виготовлених у 90-х р. XVI ст. (про них детальніше далі). Однак із цього часу палітурництво було добре налагоджене в Острозі у першій половині XVII ст., а можливо, й у пізніший час. Палітурники систематично фіксуються в описах Острога, відтак вони мали виконувати певну роботу. Фахові навички палітурної справи нерідко мали й друкарі, які також проживали в Острозі. Однак оправи острозького походження поки що не були ідентифіковані. А збережений матеріал, зокрема, стародруковані пам'ятки в шкряяних або пергаменних оправах із тисненням, що у достатній кількості представлені у сучасних збірках, мають надати можливість врешті виявити та ввести в науковий обіг подібні оправи, на що ми покладаємо надію.

На сучасному етапі дослідження ми проаналізували острозькі оправи на масиві примірників збірки Національної бібліотеки України імені В. І.

Вернадського (далі – НБУВ), де зараз нараховується 14 острозьких видань у 51 примірнику [5, № 437-450]. Особливості острозьких видань збірки НБУВ зафіксовані у багатьох публікаціях [12, 2 та ін.]. Відомі дослідникам і введені у науковий обіг й кілька гіпотетично острозьких «правидавничих» оправ. Однак їх характеристику варто розпочати із того, що для даного періоду розвитку української книжкової справи варто говорити не про видавничі оправи в сучасному розумінні, а про місцеві сучасні видання оправ. На нашу думку, у другій половині XVI-XVII ст. в українських друкарнях не існувало обов'язкової практики виготовлення стандартних однакових оправ навіть для частини тиражу. У залежності від потреб певна кількість примірників могла переплітатися у вартісні оправи із дошок або із картону, обтягнених шкірою із тисненим орнаментом. Такі оправи могли бути виготовленими під замовлення – або ж дарувальника, або ж того, хто купував видання і хотів його оправити для власної збірки.

Тепер охарактеризуємо ті оправи, що мають бути острозькими. Насамперед це оправа одного із примірників «Книжиці у десяти розділах» 1598 р. (шифр зберігання Кир.665), із суперекслібрисом В. К. Острозького [11, С. 76; 12, С. 50]. Вірогідно, відтиснений на її верхній книшці суперекслібрис із гербом кн. Острозьких має засвідчувати її приналежність до бібліотеки В. К. Острозького. Суперекслібрис має вигляд овального медальона із чотиричасним картушем із традиційними гербами Острозьких та наверхшам з п'яти пір'їн. Для порівняння відзначимо подібне зображення герба Острозьких на звороті титулів таких видань, як Біблія 1581 р., «Книга о посництві» Василя Великого 1594 р. та «Маргарит» Іонна Златоуста 1595 р., однак у суперекслібрис має дещо скромніше орнаментальне обрамлення.

Оправа «Книжиці удесяти розділах» із темно-коричневої шкіри із тисненим орнаментом – на верхній кришці у вигляді кілька рамок по краю, чотирьох орнаментальні прикраси по кутках рамок, і чотири дрібніші прикраси біля середника. Нижня кришка – такі ж смужки із маленькими округлими медальонами із чоловічими профілями в орнаментально-рослинному обрамленні. Наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. XX ст. книжку було відреставровано, у тому числі її оправу шляхом дублювання старої шкіри на нову. Відтак проаналізувати первісні форзацний папір, характер плетення капталу та інші особливості вже не можливо. Ще одним аргументом для атрибуції цієї оправы як ймовірно острозької стало виявлення в ній макулатурних аркушів цього ж видання травневого набору.

Відома та атрибутована дослідниками й інша гіпотетично острозька оправа на примірнику видання «Апокрисису» Х. Філалета 1598-1599 р. зі збірки НБУВ (шифр Кол. Попова 157), оскільки під нею Я. Д. Ісаєвич ви-

явив такі ж макулатурні аркуші «Книжиці у десяти розділах» травневого набору, однак розміщені по два (формат у четвірку) відповідно до формату видання «Апокрисису». На основі цього факту І. З. Мицько висловив припущення про острозьке походження оправи примірника [11, С. 122]. Однак варто зауважити, що цей примірник має середник із зображенням Ісуса Христа, який використовували в якості власної символіки члени ордену єзуїтів.

У процесі дослідження ми спробували виявити спільні елементи інших оправ збірки НБУВ порівняно із «Апокрисисом» та «Книжицею», а також залучити до цього й інші фактори – подібність оправ між собою, філіграні форзацні аркуші, характер плетення капталу та кріплення блоку, особливості застібок. Одразу ж відмітимо, що ідентичних оправ до «Апокрисису» та «Книжиці» виявити не вдалося. Однак аналіз примірників «Книги о посництві» Василя Великого 1594 р. показав, що примірники Кир.656 та Кир.744 мають подібні між собою оправи однакового коричневого кольору із тисненням. Ці ж примірники мають й ідентичний характер кріплення блоку та плетення капталу та закріплення кришки, хоча одна із оправ має п'ять бинтів, а інша – чотири. Також обидві книжки мають однакові прямокутні металеві застібки-пробої зі світлого металу. Цих факторів замало для беззаперечної атрибуції оправ як острозьких, але такий матеріал спонукає для подальших пошуків та співставлень оправ різних примірників.

У примірнику Кир.656 на верхній кришці тиснення у вигляді рамки із лінійних смужок різної товщини та смужок, заповнених медальйонами із людськими зображеннями у рослинному обрамленні та тоншої із орнаменту. У середньому полі розміщуються чотири плетені наріжники і інші орнаментальні прикраси двох видів. Прямокутний середник із незрозумілим напівстертим зображенням. Нижня кришка розграфлена вертикальними та горизонтальними смужками із овальними медальйонами із людськими зображеннями у рослинному орнаменті двох видів та лінійками. Примірник походить зі збірки Києво-Михайлівського монастиря, раніше побутував на Західній Україні – перед друкованим текстом вставлене рукописне житіє Василя Великого та подвійна гравюра із зображеннями св. Каліста та Григорія Двоєслова відповідно із стрятинського Службника 1604 р. та крилоського Євангелія учительного 1606 р. [1, С. 223-225]. Обидві гравюри пов'язуються дослідниками із діяльністю П. Беринди.

Примірник Кир.744 має оправу із дощок у коричневій шкірі зі сліпим тисненням. Тиснення на верхній кришці у вигляді рамок із лінійок різної товщини та кількох видів орнаментальних прикрас. У центрі прямокутний середник із майже витертим незрозумілим зображенням. Нижня

кришка розграфлена горизонтальними та вертикальними смужками із лінійок та різного орнаменту, у тому числі й у вигляді медальонів із людськими зображеннями трьох різних розмірів. Примірник походить, вірогідно, зі збірки Мильчанського Різдвабогородицького монастиря (зараз с. Мильча Дубенського р-ну Рівненської обл.).

Такі ж застібки є й на примірниках «Книги о посництві» Кир.4477п та острозької Біблії 1581 р. Кир. 652, подібні, однак дещо товщі – на примірнику «Книги о посництві» Кир.1194п, що разом із іншими чинниками може вказувати на виготовлення всіх цих оправ в одній палітурні, приміром, в Острозі. Примірник «Книги о посництві» Кир.4477п, що має одну таку ж саму застібку, як і два попередні, оправлений в дошки, обтягнені чорною шкірою із тисненням золотом та сліпим тисненням. Оправа монтована із іншої пізнішої світло-коричневої шкіри, яку вставлено на корінці. Тиснення на верхній кришки у вигляді рамок із лінійок, плетінок та смужки орнаменту. У внутрішньому полі вміщено овальний середник із зображенням Богоматері із Богонемовлям у короні зі скіпетром у серцеподібному медальоні, який тримають два ангели. Кибалкові наріжники з плетінням. Внутрішнє поле прикрашене віньєтками (басмами заповнення) чотирьох розмірів. Тиснення нижньої кришки горизонтальними та вертикальними смужками, орнамент яких через потертість не встановлюється. Обріз примірника фарбований червоним. Походить він зі збірки Києво-Печерської лаври. Ідентичних елементів орнаменту із усіма іншими описаними оправами не має.

Як одну із ідентифікуючих ознак видавничих оправ можна використовувати водяні знаки форзацних або припалітурних аркушів. Аналіз паперу форзаців показав, що лише в одному із примірників «Книги о посництві» Василя Великого 1594 р. Кир.1194п обидва форзаці мають філігрань Ястжембец у бароковому картуші із завитками [15, № 2685 (1595, 1598)], таку ж, як на аркушах із друкованим текстом цього видання. Такий форзацний папір підтверджує, що оправа для книги була виготовлена невдовзі після її друкування. Щодо її оформлення, то на верхній кришці уміщено ромбовидний середник із випуклим неорнаментованим овалом у центрі, наріжники у вигляді рослинних шнурів, кілька рамок, у тому числі лінійних різної товщини, а також смужки із профільними людськими зображеннями («головами») між рослинними віньєтками, і рамкою рослинного орнаменту. Нижня кришка розграфлена горизонтальними та вертикальними смугами із «головами». Примірник також походить зі збірки Києво-Печерської лаври.

Щодо виготовлених в Острозі оправ ранішого часу, то поки що такі оправи не виявлені. Логічно було б припустити, що під час друкування

та продажу острозьких Біблій 1581 р. частина тиражу перепліталася та продавалася в палітурках. Однак поки що перегляд масиву примірників острозької Біблії 1581 р. (опрацьовано близько 70 примірників), не продемонстрував ідентичних оправ із характерними для цього видання особливостями. Однак декілька разів нам траплялися візуально схожі оправи із різних збірок. Їхнє подальше детальне порівняння між собою може привести все-таки до ідентифікації острозьких місцевих оправ 80-х років XVI ст. Уже на прикінцевому етапі роботи ми все ж таки спробували визначити як острозьку оправу одного із примірників Біблії збірки НБУВ Кир.652, оскільки вона має такі ж само прямокутні металеві застібки зі світлого металу, як і примірники «Книги о посництві». Оправа цього примірника монтована із кількох типів шкіри – коричневої з тисненням на верхній кришці, що є первісною, світлого пергамену на корінці і на нижній дошці. Тиснення верхньої кришки у вигляді смужок рослинного орнаменту різної товщини, кибалкових наріжників з євангелістами, овального середника із Ісусом Христом із написом по колу. У верхній частині рамки відтиснено в'язку назву книги «Біблія словенські». Цей примірник відомий дослідникам і зафіксований у багатьох публікаціях головним чином завдяки давнім власницьким записам В. Зенковича-Тихинського 1594 р., що жив у Подорозьку. Тобто не пізніше 1594 р. примірник уже мав оправу. В подальшому він перебував у збірках Жировицького монастиря, зголом – польського короля Станіслава Августа Понятовського, потім Кременецького ліцею, до бібліотеки потрапив у складі збірки Київського університету св. Володимира.

Ще одну давню оправу має інший примірник острозької Біблії 1581 р. з шифром Кир.766 – дошки у коричнево-червоній шкірі із тисненням, на верхній кришці тиснення у вигляді рамки та маленького овального середника. Можливо, ця оправа також виготовлена в Острозі. На нижній кришці тиснення у вигляді горизонтальних та вертикальних смужок із чоловічими профільними зображеннями в овальних медальйонах у рослинному обрамленні. Давніша оправа реставрована на корінці іншою шкірою світло-коричневого кольору. Наліпка на корінці із тисненням «Библія». Серед особливостей можна відзначити тиснення із людськими зображеннями, одне із яких – в анфас із променистим німбом. Орнаментальне тиснення подібного малюнку є на оправі примірника «Книги о посництві» Кир.656. Примірник Біблії Кир.766 має записи середини XVI ст., що вказують на її побутування на кордоні Волині та Галичини, пізніше перебував у збірці Киво-Печерської лаври.

Острозьку оправу дещо пізнішого часу вдалося ідентифікувати на примірнику «Книги о посництві» Василя Великого 1594 р. зі збірки Держав-

ного історико-культурного заповідника в місті Острозі. Його дослідження показало, що для форзацних аркушів використано папір із водяним знаком острозької папірні, що своїм малюнком зображує чотиридільний герб князів Острозьких, подібний до уміщеного у «Книзі о посництві» Василя Великого 1594 р. – на щиті в орнаментальному обрамленні герби Юрій Змієборець, Погоня, Острозьких та Конча, зверху чотири пір'їни. Однак філігрань вже має зношеність – замість зображення гербу Острозьких – сполучення Леліви і Огоньчика (лівий нижній фрагмент гербу) бачимо лише риску, інші елементи втрачено. При друкуванні самої книжки Василя Великого 1594 р. такий папір не використовувався, тобто не може бути припалітурним чи охоронним.

Як відомо, місцеве виробництво паперу в Острозі було налагоджене починаючи з 1595 р. [9]. Виявлений на припалітурному аркуші водяний знак такого сюжету О. Я. Мацюк датує 1606-1607 рр. [10, № 368, С. 141, 261, 274] із посиланням на дослідження М. Гембаровича [14, № 122]. За публікаціями дослідників місцевої острозької папір було використано у наступному після «Книги о посництві» острозькому виданні – «Маргариті» Іоанна Златоуста 1595 р. [С. 60-61; № 362-364, С. 141.], однак виявити такий папір у цьому виданні нам не вдалося. Наші дослідження показали, що острозький папір доволі активно використаний у таких виданнях місцевого друку, як «Книжиця у десяти розділах» (Острог, 1598), «Апокрисис» Христофора Філалета 1598-1599 р., «Отпис на лист» Клірика Острозького 1598 р., Псалтир 1598 р. і пізніші.

Використання острозького паперу для форзаців «Книги о посництві» Василя Великого може вказувати на наявність у примірнику острозької видавничої оправи або ж оправи місцевого виробництва. Оскільки філігрань форзацних аркушів датується щонайменше на 10 років пізніше від часу друкування книги, то ці аркуші не могли бути видавничими, а потім використаними палітурником. Навряд чи папір острозького виробництва надходив для продажу в інші населені пункти, де працювали палітурні. Відтак оправу цього примірника можна вважати виготовленою в палітурні Острога у перших роках XVII ст. Оправа виготовлена із коричневої шкіри, на верхній кришці міститься тиснення у вигляді кибалкового середника із Розп'яттям та кількох рамок, у тому числі й орнаментальних. Внутрішнє поле навколо середника прикрашене кількома видами рослинних віньєток. Одна із рамок складається із медальонів у вигляді зображень польських королів та королев в орнаментальному обрамленні (у підписах читаються імена Сигізмунда, Бони, Сибели та ін.). Нижня кришка розграфлена горизонтальними та вертикальними смужками із людськими зображеннями, в тому числі з таким само тисненням, як і на верхній кришці.

Вже давно постало питання щодо можливості ідентифікації острозьких оправ дещо пізнішого часу. Таке комплексне дослідження можливе на масиві стародруків зі збірки А. А. Острозької Ходкевичевої, онуки В. К. Острозького, на збережених досьгодніх десятках примірників як у збірці НБУВ, так і у фондах Острозького заповідника. У тому числі віднайдено багато книжок з її ідентифікованими суперекслібрисами, що вказують на приналежність їх до її приватної (або ж донаційної до єзуїтської колегії) бібліотеки. Інші стародруки не мають суперекслібриса, однак мають однакові оправы зі світлого пергаменту із майстерним тисненням, переважно у вигляді смужок та рамок. У публікації Ю. М. Шемети здійснено спробу ідентифікації та аналізу донаційних оправ А. А. Ходкевичевої Острозької до єзуїтської колегії. Наше порівняння тиснення цих оправ та оправ примірника «Книги о посництві» показало, що тут є ідентичні елементи. За браком місця ми маємо надію опублікувати матеріал щодо оправ збірки Острозької єзуїтської колегії в подальшому. Однак обов'язково відмітимо, що на форзацах вже кількох примірників зі збірки Острозької єзуїтської колегії вдалося виявити філіграні острозької папірні із зображення гербу Острозьких – сполучення Леліви і Огоньчика в овальному картуші, подібні до якої О. Я. Мацюк датує 1640 р. [10, № 370-371, С. 142]. Наявність острозьких філіграней на форзацах стовідсотково доводить факт виготовлення оправ саме в Острозі – наприклад, примірники НБУВ In.655, In.863/10, In.863/15-16. Це твір з астрономії Тіхо Браге, виданий у Франкфурті 1610 р., та два томи багатотомного видання творів Фоми Аквінського, надруковане в Антверпені 1612 р. Перша із книг має запис про вкладення до Острозької колегії 1636 р., друга (т. 10) – подібний запис 1640 р. Відмітимо також, що острозькі оправы збірки єзуїтської колегії мають такий само тип кріплення оправы та плетення капталу, а також застібки-пробої однакової форми зі світлого, переважно жовтого, металу. Всі ці факти доводять виготовлення чималого кількості високоякісних пергаментних та шкіряних оправ в Острозі у першій половині XVII ст. Відтак маємо надію на більш певну і аргументовану атрибуцію більш ранніх острозьких оправ, до якої долучаться фахівці з України та зарубіжжя.

Література

1. Бондар Н. П. До історії побутування книжкових ілюстрацій у якості самостійних естампних гравюр наприкінці XVI-XVII ст. / Н. П. Бондар // Рукописна та книжкова спадщина України. – Вип. 10. – К., 2005. – С. 212–231.
2. Бондар Н. П. Доробок Острозького культурно-видавничого осередку в фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського / Н. П. Бондар // Наукові записки / Національний університет «Острозька академія». Сер. «Історичні науки». – Вип. 13. – Острог, 2008. – С. 393-412.

3. Гальченко О. М. Деякі спостереження стосовно оздоблення та конструкції видавничих оправ друкарні Михайла Сльозки / О. Гальченко // До джерел: Зб. наук. праць на пошану О. Купчинського з нагоди його 70-річчя. – Т. 1. – Київ-Львів, 2004. – С. 810-827.

4. Гусева А. А. Украинский переплет XVII-XVIII вв. / А. А. Гусева // Идентификация экземпляров украинских изданий кирилловского шрифта второй половины XVI-XVIII вв.: Метод. рекомендации. – М., 1997. – С. 43-51.

5. Гусева А. А. Украинский переплет 17-18 в. / А. А. Гусева // Книга: Исследования и материалы. – Вып. 74. – К., 1997. – С. 143-154.

6. Исаевич Я. Д. Типография Михаила Слезки и ее роль в межславянских культурных связях / Я. Д. Исаевич // Федоровские чтения. 1973. – М., 1976. – С. 52 (фото),

7. Кириличні стародруки XV-XVII ст. у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського: Каталог / Уклад. Н. П. Бондар, Р. Є. Кисельов, за уч. Т. М. Росовецької. – К., 2008. – 232 с.: іл.

8. Курінний П. Лаврські інтролігатори XVII-XVIII ст. / П. Курінний. – К., 1926. – С. 5-39 – (Окремий відбиток з першого тому УНІК).

9. Мацюк О. Я. Острозька папірня кінця XVI-XVII ст. / Орест Мацюк // Острозька давнина: Дослідж. і матеріали. – Львів, 1995. – Вип. 1. – № 1. – С. 37-39 : іл.

10. Мацюк О. Я. Папір та філіграні на українських землях : XVI – початок XX століття / О. Я. Мацюк. – К.: Наук. думка, 1974. – 296 с.: іл.

11. Мицько І. З. Острозька слов'яно-греко-лагінська академія: 1576-1636 / І. З. Мицько. – К.: Наук. думка, 1990. – 192 с.: іл.

12. Шамрай М. А. Провенієнції у виданнях Острозької та Дерманської друкарень: За матеріалами фонду відділу стародруків ЦНБ АН України / М. А. Шамрай // Український археографічний щорічник. Нова сер. Вип. 2. – К., 1993. – С. 48-53.

13. Шемета Ю. М. Суперекслібрис Анни-Алоізи Острозької у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського / Юлія Шемета // Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – Вип. 10. – К., 2003. – С. 157-171.

14. Gębarowicz M. Z dziejw papiernictwa XVI-XVIII w. / M. Gębarowicz // Roczniki biblioteczne. – Wrocław-Warszawa, 1966. – Т. 10. – З. 1-2. – S. 1-83: 30 tabl.

15. Laucevicius E. Popierius Lietuvoje XV-XVIII a.: atlasas = Лауцявичюс Э. Бумага в Литве в XV-XVIII в.: атлас / E. Laucevicius. – Vilnius : Mitnis, 1967. – 577 с., 287 с.

Греки в культурно-освітньому осередку Острога

Наприкінці XVI ст. Острог був найважливішим культурно – освітнім та науковим осередком на українських землях. Цим своїм статусом місто завдячує відомому магнату В.-К. Острозькому. Зокрема, важливе значення для такого роду просвітництва та діяльності мали представники Грецького соходу.

Залучення грецьких наукових кадрів до Острога відбувалося двома етапами. Перший пов'язаний із заснуванням колегії і готуванням до друку Біблії, другий припадає на 2 половину 90-х рр. XVI ст., коли особливо гостро постало питання унії та полеміка навколо неї вдихнула трохи життя в діяльність сформованого наукового осередку і до Острога приїхали нові грецькі діячі. Згідно з джерелами в останні десятиліття XVI – на початку XVII ст. в маєтках Острозького жило близько десяти греків, з яких лише кілька були причетні до видавничої та педагогічної діяльності Острозького гуртка [2, С. 170]. Культурно-освітні осередки Острожчини відвідали грецькі та балканські церковні та культурні діячі. Багато хто з них залишався тут на все життя або на досить значний період, активно підключаючись до суспільного життя, сприяли налагодженню контактів з тими країнами, звідки походили. Контакти місцевих грецьких мешканців з греками в інших країнах сприяли налагодженню економічного та культурного обміну.

З найбільш відомих вважаємо назвати митрополитів Луку Сербина Білгородського, Неофіта Софійського, Єремію Пелагонського [4, 54] та викладачів Острозького колегіуму Мосхопуло Емануїла, Євстахій Нафанаїл та Діонісія Раллі [5, С. 218,222.]. Один із списків святого письма з Ватикану привіз князеві Острозькому від папи Григорія VII грек Діонісій Раллі в кінці 1570-х рр. і проживав в Острозі до початку 1580-х рр. та більш за все був задіяний у видавничій діяльності Біблії. Непрості відносини князя з грецьким представником Діонісієм Раллі-Палеологом характеризує В. Уляновський [6, С. 302-307].

1579 року Євстафій Нафанаїл, який прибув з Криту переклав тексти до Біблії, навчав дітей В.-К. Острозького. Еммануїл Мосхопуло теж брав участь у підготовчих роботах. Очевидно, що до гуртка також входили також Тимофій, єпископ міста Поло, і більш за все, що співпрацював з ними і Теофан (Феофан) Грек, якому король Стефан Баторій, за сприянням князя В.-К. Острозького, дарував посаду архімандрита Жидичинського монастиря й монастирські добра [2, 172], котрий пізніше став

єпископом Меглени [1, С. 191-193]. Також вищеназваної особи стосується декілька листів, виданих польським королем Стефаном Баторієм щодо надання посади архімандрита Жидичинського, захист від нападів збоку єпископа Луцького – Іоана Красенського та покарання останнього за вигнання Феофана з Жидичинського монастиря [1, С. 152-154, 157-159, 191-193] – у всіх трьох листах король відстоює права грека. Масовими і повсякчасними були її відвідини греками Острога, в певні періоди мало не щотижня прибували сюди їх багатолюдні валки. Ще потрібно згадати таких осіб як Пелагонського митрополита Єремію, Стагонського єпископа Авраамія Гаціду. Зокрема у князя мав шану Охридський архієпископ Афанасій, який привіз до Острога регалії[5] візантійських імператорів[4, С. 54]. Також серед викладачів грецької мови були протосинкел константинопольського патріарха Никифор(очевидно, протягом 1596 р.) і майбутній Александрійський та Константинопольський патріарх Кирило Лукаріс. Про престиж грецької мови у ту пору свідчить один із наказів гетьмана П. Сагайдачного, в якому передбачалось особливе матеріальне забезпечення викладачів грецької мови [3, С. 18].

Вище було зазначено найвідоміших грецьких представників в Острозі. В 2 половині 90-х рр. XVI ст. Острог відіграв важливу роль в ідеологічному протистоянні прихильників двох конфесій. У зв'язку з поширенням, з одного боку, католицької, з іншого – турецької експансії на грецьку осередки в Західній Європі, на Балканах та на Близькому Сході, Острог як осередок набув важливого значення не лише для України, але для всього греко-православного світу. Це був один з найбільших центрів грецистики Речі Посполитої. Крім політичних та релігійних мотивів, були ще й інші причини, які сприяли контактам з православними ієрархами. Саме ці контакти залишили нам значну епістолярну спадщину. З поміж всіх листів Александрійського патріарха М. Пігаса, які стосуються Острога(усі вони 1579 р. і надіслані з Константинополя), найбільше адресовано В.-К.Острозькому. В цих листах М. Пігас висловлює подяку за діяльність князя на користь Православної церкви і просить його не полишати своїх починань. Патріарх порівнював В.-К.Острозького з імператором Костянтином Великим. Також М. Пігас просив князя про фінансову підтримку, яка більш за все була надана. З листів очевидно, що відкриття у 1602 р. навчального закладу при Дерманському монастирі було наслідком спонукань Александрійського патріарха. Ще один контакт з грецькими патріархами помічений у передмові Острозької Біблії, де князь звертався до патріарха Єремії II з проханням дати йому вчених людей та хороших текстів для видання Біблії. Проте, чи було це надано, невідомо, адже не збереглися ніякі джерельні свідчення. Тобто, при таких

зв'язках з церковним діячем неможна відкидати грецький вплив на В.-К. Острозького, проте він не був односторонній: якщо на В.-К. Острозького грецькі діячі впливали психологічно, тим часом наштовхуючи на різні ідеї, то останній в свою чергу впливав на грецьких патріархів ще й матеріально [7, С. 114-116].

Варто також наголосити у українсько-грецьких відносинах щодо твердження про проект В.-К. Острозького перенесення осідку константинопольського патріарха до Острога, або принаймні на територію речі-посполитської Русі. Йдеться про формування у 80-х рр. XVI ст. нібито саме князем Острозьким ідеї визволити чинного Константинопольського Патріарха Ієремію II Траноса з «турецької неволі» та перевезти його в одне з руських старовинних міст (зокрема Острог), де мав би виникнути осідок Вселенської Патріархії. Проте, В. Уляновський схиляється до того, що між Ієремією та князем не було ніяких зв'язків, та спростовує вищезазначену тезу [6, С. 306-337].

Більшість з вищезгаданих грецьких діячів брали участь і редагуванні Біблії і залучались до викладання грецької мови в Академії [8, С. 100-101]. Зібране В.-К. Острозьким коло грецьких вчених, видавців Біблії та вчителів працювали на задоволення релігійно-культурних потреб «руського народу грецького закону» зуміло вивести рух за реформи в Церкві на вищий, інтенсивніший рівень та організувати потужний культурний прошарок, який був представлений надбаннями у освітній та культурній сферах. Зі своїм посиленням возвеличенням грецької традиції князь Острозький не зміг зупинити масового окатоличення магнатів, проте його зусилля допомогли поживити зв'язки з Царгородом і оживити в пам'яті візантійські корені руського християнства.

Література

1. Архив Юго-Западной России. – Ч. 1. – Т. 1. Акты, относящиеся к истории православной церкви Юго-Западной России (1481-1596 гг.) / Под ред. Н. Д. Иванишева. – К. – 1859.

2. Гудзяк Б. Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії. – Львів: Ін-т історії Церкви Львів. богословської академії, 2000.

3. Мицько І. Острозька слов'яно-греко-латинська Академія // Острозька давнина: Дослідження і матеріали. – Львів, 1995. – [Т.] І.

4. Мицько І. З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576-1636)/ Відп. Ред. Я. Д. Ісаєвич; АН УРСР. Ін-т суспільних наук. – К.: Наук. Думка, 1990.

5. Острозька Академія XVI-XVII ст.: Енцикл. вид. / Острозька Академія; голова редкол. І. Пасічник, відп. ред. М. Ковальський та ін. – Острог: Острозька Академія, 1997.

6. Регалії – зовнішні знаки монархічної влади (корона, скіпетр, держава, трон, порфіру у т. д.).

7. Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смоля. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010.

8. Ясіновський А. Грецькі джерела до історії Острога: листи александрійського патріарха Мелетія Пігаса та протосинкела Кирила Лукаріса // Матеріали I-III науково-краєзнавчих конференцій «Остріг на порозі 900-річчя». – Острог, 1992. – ч. 2.

9. Ясіновський А. Роль Острога в культурних взаєминах. України із слов'янами і греками // Острозька давнина. – Львів, 1995. – [Т.] I.

Федір Булгаков про книгодрукування на Волині

Федір Ілліч Булгаков – видатний російський журналіст, великий цінитель літератури і мистецтва, дуже цікавився старовиною, зокрема вивченням стародавньої писемності. Підсумком його багаторічної праці стала книга «Історія книгодрукування», що вийшла у світ 1890 року в Санкт-Петербурзі [1]. В цій книзі, що складається з двох окремих томів, відображено розвиток друкарського мистецтва від його появи до епохи, в якій жив автор. В першому томі висвітлюється робота перших друкарень, наводяться зразки пам'ятних друкованих творів XV-XVIII ст., шрифтів, перших друкованих видань, типографських прикрас, заголовних букв, титулів, гербів, гравюр та ін.

В IV розділі цього тому автор подає відомості про книгодрукування на Волині. Зокрема, вказує на те, що основа книгодрукування була закладена в Острозі (на той час повітовому місті Волинської губернії). Князь Костянтин Острозький, воєвода київський, відкрив першу на Русі греко-слов'янську школу (училище, назване академією) для викладання вільних наук. Поряд з училищем виникла і друкарня, для роботи в якій зі Львова був викликаний Іван Федоров. Як пробні, московський першодрукар надрукував в острозькій типографії «Псалтир» і «Новий Завіт». Булгаков відмічає, що ці книги надруковані з гербом князя Острозького і знаком «друкаря з Москви», в 8-ку, на 494 листах, по 30 стрічок на сторінці, з чорними заставками різних малюнків, а заголовок із 6 стрічок збільшеного шрифту. До цієї книги додано передмову Івана Федорова, який після благочестивого вступу з цитатами із Євангелія від Матвія і Луки, звертається до князя з проханням прийняти «його рукоділля, як перший овоч від дому друкарського свого, Острозького». До цього ж видання належить і Алфавітний покажчик, складений Тимофієм Михайловичем на 53 листах, окремо надрукований тим же шрифтом, що і «Псалтир»[3].

12 липня 1580 року вийшла в світ перша друкована слов'янська Біблія, відома під назвою Острозька. Основою її послужив рукописний слов'янський список Біблії, перекладений з грецької «ще за великого Володимира, що хрестив землю руську». Рукопис випросив у Івана Грозного посланець Михайло Гарабурда (писар Великого князівства Литовського) [2] і привіз в Острог біля 1570 року. Крім цього, князь Острозький діставав різні інші списки Біблії на грецькій, латинській, чеській і польській мовах.

Федір Булгаков детально аналізує структуру Біблії і відмічає, що вона мала заголовний лист з поміткою 1581 р., в листі, на 8+276+180+30+56+78

лл., у дві колонки, по 50 стрічок на сторінці. Перші 8 напівлистів, залишені без помітки, вміщують в собі: заголовок книги, надрукований кіновар'ю і чорнилами, розміщений в тій самій рамці, котра оточує зображення євангеліста Луки в московському і львівському «Апостолах»; герб князя Острозького з буквами К. К. і К. О., оточений віршами із 6-ти куплетів; дві передмови із віршами в кінці: перша на грецькій і слов'янській мовах від князя Острозького, друга – на одному слов'янському – від Герасима Даниловича і заголовки книг Старого і Нового Завіту. На помічених листах 1-276 першого рахунку розміщені історичні книги Старого Завіту, починаючи з книги Життя і закінчуючи книгою Іова; на листах 1-180 другого рахунку – книги пророчі і повчальні, починаючи з Псалтиря і до прокування Малахії включно; на 1-30 листах третього рахунку – три книги Маккавейські; на 1-56 листа четвертого рахунку – чотири Євангелія; на 1-78 листах п'ятого рахунку інші новозавітні книги. На останньому листі п'ятого рахунку надруковано післямову Івана Федоровича, знак друкаря і вихід на слов'янській і грецькій мовах. Текст прикрашений чорними заставками над заголовками біблійських книг, фігурними буквами на початку глав і вузликами в кінці статей [4].

В острозькій Біблії, вказує автор, зустрічається шість різних шрифтів, а саме: дрібний слов'янський основний шрифт, яким надрукована вся книга, і такого ж розміру грецький, що вживався в першій передмові; слов'янський, майже вдвое дрібніший проти попереднього, такий же – грецький. Ці шрифти зустрічаються тільки у виході, розміщеному в самому кінці книги 1581 р., а слов'янський, крім того, у віршах, якими оточується герб князя Острозького на звороті заголовного листа, і у виносках, що знаходяться на полях біблійського тексту. Залишається московський шрифт-першодрук, його видно в чорних стрічках на заголовному листі, також у сторінкових заголовках біблійних книг і місяцеслова; уставний шрифт, запозичений із віленської типографії Мамоничів, вживається в другій і третій стрічках заголовного листа [5].

За красою шрифтів, за чистотою і витонченістю оздоблення острозька Біблія не поступається кращим виданням європейських друкарень того часу. Можна передбачити, що острозька Біблія набиравалась і друкувалася біля п'яти років (1575-1580 р.р.). В бібліографічних покажчиках згадується ще 2-е видання цієї Біблії в 1581 р., в якому і букви, і передмова, і розміщення тексту залишені без змін, як в Біблії 1580 р. Тільки вихідний лист позначений 1581 роком, немає декількох дрібних прикрас, а також на початку другої передмови деякі слова надруковані іншим шрифтом, і в кінці книги, на 78 листі, розміщено невелику післямову (у вигляді молитви) від Івана Федорова на грецькій і слов'янській мові. Але залишається

все-таки невіршеним, чи дійсно було два видання острозької Біблії, що має 1254 сторінки, чи тільки деякі зміни з передруком вихідного листа були внесені в одне і те ж видання.

Ф. Булгаков вважає, що третім острозьким виданням, що приписується Івану Федорову, була «Хронологія», складена Андрієм Римшею, 1581 р., в листі, на двох сторінках, одна проти другої, двома шрифтами – великим і дрібним.

Автор згадує сподвижників князя Острозького в книжній справі: підскарб'я Герасима Даниловича Смотрицького, який написав передмову і вірші до острозької Біблії, та пресвітера Василя, що створив книгу «Про єдину церкву і віру», надруковану в Острозі в 1588 році, у 8-ку.

Князь Костянтин помер 13 лютого 1608 р. і похований в Острозі в Замковій церкві. Син його Януш, краківський каштелян, хоч і відступив від православ'я, на перших порах підтримував друкарню і школу. За його розпорядженням в Острозі надрукований «Часослов» 1612 р., у 8-ку. Потім доля типографії стає невідомою. Згадується бібліографами тільки незакінчена книжка острозького друку «Книга Богонатхнення Никона Чорногорця» 1640 р. і «Тестамент» 1686 р.

Автор відзначає, що з Острога книгодрукування поширилось по території південно-західної Русі. На Волині, в першій половині XVII ст., крім Острога, воно з'явилося в таких місцях: в Троїцькому монастирі Дубнівського повіту, в Кременькому повіті Волинської губернії (при княгині Вишневецькій видруковано «Євангеліє учительное»), в с. Четвертні у князя Григорія Четвертинського видрукований «Псалтир» 1625 року і «Часослов» 1625 року, друкарня Хрестовоздвиженського братства в Луцьку (1617 р.), в Кременці видруковано «Граматику чи письменницю мови слов'янської» 1638 р., «Синод, року 1638 в церкві кафедральній Луцькій відправлений» 1638 року, в Почаївській друкарні в 1618 році «Зерцало Богословія» та «Слово Максима грека на латинів». У всіх наведених вище друкарнях на Волині застосовувались острозькі шрифти, і до XVIII ст. з них вийшло, не враховуючи почаївських, до 35 книг [6].

Література

1. Большая Энциклопедия / Под ред. Южакова и Милюкова. – т. 4. – СПб., 1903. – С. 45.
2. М. Грушевський. Історія України-Руси. – Т. 6, р. 5. – С. 4.
3. Булгаков Ф. Иллюстрированная история книгопечатания. – СПб., 1890. – С. 258-259.
4. Там же. – С. 260-261.
5. Там же. – С. 263.
6. Там же. – С. 265.

Книги місцевих авторів в книгозбірні Острозької центральної районної бібліотеки

Славна земля рівненська своїми талантами, зокрема Острожчина. Із древнім Острогом справедливо пов'язується зародження і становлення полемічної літератури. На Острозькій Біблії, видрукованій першодрукарем Іваном Федоровичем, приймав присягу Президент України Віктор Ющенко. Освячена наша земля слідами Тараса Шевченка, Миколи Костомарова, Уласа Самчука...

Багата і різноманітна літературна карта Острозького краю, де творили діячі літератури від давнини до наших днів. Тут представлені твори прозаїків, поетів пов'язаних з Острожчиною, її уродженців, які є гордістю не лише нашого краю, а й України. Окрім творів, подано також біографії митців, з яких можна дізнатися про найважливіші віхи їх життя.

Величчю духа і силою національної ідеї приваблює творчість таких поетів, як Олекси Стефановича, Оксани Лятуринської, Антона Павлюка.

Багаті творчі традиції краю продовжують наші сучасники В. Романюк, З. Стрихарчук (Шустова), П. Кралюк, А. Криловець, В. Кучерук.

Грабоус В. О. (15.X.1935 – 30.IX.2004)

Володимир Опанасович Грабоус (15 жовтня 1935 р., с. Мощаниця, Острозького району на Рівненщині – 30 вересня 2004 р., Рівне) – український поет, байкар, сатирик. Закінчив Львівський сільськогосподарський інститут (економічний факультет). За професією – вчений агроном-економіст. Навчався в аспірантурі. Постійно працював у сільськогосподарському виробництві. Був нагороджений орденом «Знак Пошани» та медалями. Окремими виданнями вийшли збірки сатири та гумору «Авторитетний Дзвін» (1987), «Грім з ясного неба» (1989), «Осел на посаді» (1991), «Заслужений цапок» (1991), «Гадюка та Журавель» (1992), «На чисту воду» (1993), «Байки» (1993), «Вельможний Крук» (1995), «Галасливі папуги» (2001). Член Національної спілки України. Твори перекладалися російською та білоруською мовами.

Грабоус В. Вибрані твори. – Рівне: Азалія, 2004. – 256 с.

В збірці зібрані байки та гуморески, видані раніше окремими виданнями «Вельможний Крук», «Заслужений цапок», в яких автор висміює бюрократів, носіїв антигуманної психології, засуджує любителів пожити за чужий рахунок, хабарників і казнокрадів, а також пропонує твори, в яких утверджує добро, справедливість та чистоту людської моралі.

Островський М. О. (29.IX.1904 – 2.XII.1936)

Островський Микола Олексійович народився 29 вересня 1904 року в селі Вілія Острозького району на Рівненщині в сім'ї власника винної крамниці. Із 1910 по 1913 рік хлопець навчався в місцевій церковно-парафіяльній школі. В 1915-1916 роках навчався в Шепетівському двокласному народному училищі, пізніше - працював на електростанції. 20 липня 1919 року вступив до комсомолу. Із 1921 року – в Києві: трудився у головних залізничних майстернях, був на комсомольській роботі. 1927 року Микола Островський прикутий до ліжка важкою хворобою. Написав широко відомі книги «Як гартувалася сталь» і «Народжені бурєю». Із 2 грудня 1936 року письменника не стало, поховано його на Новодівичому кладовищі в Москві. Член Спілки письменників з 1934 року.

Островський М. Твори: в 3 т. Т. 1. Як гартувалася сталь: роман. – К.: Молодь, 1973. – 367с.

Автобіографічний роман в якому зображені героїчні події громадянської війни, роки становлення народного господарства та соціалістичного будівництва. Своє бачення людини, яка не шкодуючи здоров'я і навіть самого життя, бореться за світле майбутнє всього людства, автор втілює в образі головного героя роману „Як гартувалась сталь» Павки Корчагіна, який фанатично вірив в комуністичні ідеї, світову революцію, єдину планетарну республіку робітників та селян і натхненно боровся за ці ідеали.

Островський М. Твори: в 3 т. Т. 2. Народжені бурєю: роман; Статті; Промови; Бесіди. – К.: Молодь, 1973. – 350 с.

Роман «Народжені бурєю» про події кінця 1919 – початку 1920 на заході України, становленні революційної самосвідомості трудящих (закінчена 1-а книга). У романі переданий революційний порив народу, часткою якого відчуває себе Корчагін. Роман грав мобілізуючу роль в роки Великої Вітчизняної війни 1941-45 і в дні мирного будівництва.

Стефанович О. К. (5.X.1899 – 4.I.1970)

Олекса Коронатович Стефанович народився 5 жовтня 1899 року в селі Милятин Острозького району на Рівненщині в родині священика. В 1914 році закінчив духовне училище в Клевані, у 1919 році – Волинську духовну семінарію в Житомирі. У 1922 році виїхав до Праги, назавжди покинув Україну. В 1944 році залишив Прагу і переїхав у Міттенвальд (Німеччина), а в 1949 році – у Буффало (США), де і помер 4 січня 1970 року. Похований на українському кладовищі у Банд-Бруці біля Нью-Йорка. Окремі твори: 2 прижиттєві збірки (1927), “Зібрані твори” (1975), які об'єднали в 3 збірки, упорядковані автором. В Україні поезії Олекси Стефановича друкувалися в часописах “Дзвін”, “Дніпро”, “Україна” та ін. Надрукував кілька книг поезії.

Стефанович О. Возлюби її до крови: літературна спадщина. Дослідження. Документи. – Рівне: Азалія, 2003. – 139 с.

У цю збірку поезій О. Стефановича входять вірші, взяті з його помертної книги «Зібрані твори», що вийшла у світ 1975 року в канадському місті Торонто. Вона складається із збірок «3 книги «Поезії 1927», «Stephanos I» і «Stephanos II», з рукопису книги «Кінцесвітне», з добірки «Фрагменти I», з добірки «Фрагменти II», віршів з ранніх добірок.

Баталов В. Г. (27.I.1946 – 16.V.2011)

Баталов Валерій Гаязович народився 27.01.1946 року в селі Крупці на Хмельниччині. Закінчив Львівський державний університет ім. І. Франка. Працював редактором районної газети в Острозі. Із 1990 по 1994 рік – народний депутат України. Жив і працював в Острозі. Оповідання В.Баталова друкувались в журналах «Україна», «Дніпро», в обласних та республіканських газетах. Він є автором п'єси про І. Федорова «Смолоскипи запалали опівночі», за якою Львівським телебаченням створено однойменний телефільм. Окремими виданнями вийшли книги «Останній слід Цезаря», «Інтерв'ю не для преси».

Баталов В. Останній слід Цезаря. – К.: Молодь, 1983. – 183 с.

До першої книги прозаїка увійшла повість, де розповідається про мужність радянських чекістів у роки Великої Вітчизняної війни та оповідання, в яких автор показав себе спостережливим психологом, тонким ліриком. Він добре знав життя в селі, його жителів, вдумливо простежив й виписав образ молодого покоління.

Баталов В. Інтерв'ю не для преси: повість, роман. – К.: Рад письменник, 1989. – 367с.

Роман та повість прозаїка про найгостріші проблеми глибинки. Ситуації. Колізії, характери просто вихоплені з виру життя; автор відверто, принципово говорив про ті явища, тенденції, які ще недавно не мали широкого висвітлення у художніх творах. Захоплюючий, частково навіть детективний сюжет дав змогу письменнику показати життя у всій його повноті.

Гейкін К. П. (9.III.1924 – 1.II.2008)

Гейкін Костянтин Пантелейович народився 9.III.1924, в м. Маріуполь Донецької області. Ветеран Великої Вітчизняної війни. Після війни повернувся в рідне місто. Працював художником в будівельних організаціях. Згодом одружився. Його дружина родом з наших місць. В 1957 році подружжя переїхало до Острога. Працював художником в різних організаціях міста, згодом влаштувався в Острозькій художній майстерні, де трудився до виходу на пенсію.

Чимало віршів поета присвячено нашому рідному краю. Вірші друкувались в місцевій періодиці, в маріупольських, сумських, хмельницьких та київських газетах. Також писав картини. Помер 1 лютого 2008 року в м. Острозі Рівненської області.

Гейкин К. Краски родной земли. – Острог, 2001. – 106 с.

Неповторна природа Волинського краю надихнула поета на створення все нових і нових поетичних образів. В його віршах відчувається есенінська ніжність, вони характеризуються довершеністю образів. Спостережливість художника допомогла автору заглянути в потаємні куточки природи, вловити її вічну сутність. Чимало є у нього віршів філософського спрямування, в яких поет роздумує над буттям, місцем людини у суспільстві.

Маєвський І. М. (1.V.1924 – 28. X.2000)

Маєвський Іван Мусійович народився 1.05.1924 року в с.Собківці Волочиського району Хмельницької обл. в селянській сім'ї. До початку другої світової війни закінчив 9 класів. Довелося перебувати на окупованій німцями території. Переховувався і втік з етапів при вивезенні в Німеччину. Перебував в німецькому концтаборі для військовополонених в 1943 році м. Ковелі Волинської обл. Після війни закінчив десятирічку. Навчався у Львівському медінституті. Сорок років працював лікарем в м. Острозі. Потім пенсіонер, інвалід II групи Вітчизняної війни. Друкувався в районній, обласній періодиці. Видав окремою книгою «Черепки: історична повість до 900-річчя Острога». Помер 28 жовтня 2000 року в м. Острозі Рівненської області.

Маєвський І. Черепки: Історична повість до 900-річчя Острога. – Львів: Вид-во „Центр Європи”, 2000. – 125 с.

Острог у середньовічний час в політично-економічному і культурному відношенні був більше значним від Києва. Згадується про напад численної татарської орди на Острог в 1578 року в той час, коли в замку відбувалося весілля княгині Катерини, доньки князя Василя-Констянтина Острозького. Напади на острозьку фортецю були частими.

Із історичних джерел відомо, що князь Острозький з повагою відносився до інших релігій, хоч був поборником і захисником православ'я. На фоні історичного антуражу написана ця повість.

Маєвський І. Дуб-нелинь: збірка повістей та оповідань. Вид 2-е, доповн. – Острог, 2007. – 368 с.

Прозова книга Івана Маєвського присвячена подіям Великої Вітчизняної війни, післявоєнного періоду, трагічним сторінкам життя в'язнів, що потрапили в лабеті енкаведистського терору. Висока ліричність, пронизлива щирість, нещадна правдивість – ось прикметні ознаки цього твору.

Людські долі, зображені в книзі, сповнені драматизму і зумовлені часом колізій.

Маєвський І. М. Зимовий кальвін : збірка повістей, новел та оповідань. – Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2008. – 492 с.

У книзі Івана Маєвського автор досліджує вічні проблеми добра і справедливості, обов'язку людини перед собою і суспільством, ставить персонажів у складні життєві ситуації, які вимагають від них повного і глибокого виявлення найкращих людських якостей.

Романюк В. С. (нар. 18.XI.1938)

Віктор (Віталій) Степанович Романюк народився 18 листопада 1938 р. в с. Завизові Острозького району на Рівненщині. Закінчив Львівський торгово-економічний інститут, філологічний факультет Дрогобицького педагогічного інституту. Працював у системі споживчої кооперації в Мізочі Здолбунівського, Межирічах Острозького районів, у Стрию на Львівщині, був директором Стрийського будинку працівників освіти, нині завідувач відділу культури Стрийського міськвиконкому. Заслужений працівник культури України. Член Спілки письменників України з 1974 р. Автор поетичних книг “Тривожні зниці” (1969), “Калинові коні” (1973), “Крила буднів” (1978), “Високосний вік” (1982), “Толосом зернини” (1987), “Вічний верховинець” (1989), “Горинь” (1991), “Пора милосердя” (1993). Друкувався в багатьох журналах та літературних збірниках, ряд творів Віктора Романюка покладено на музику відомими композиторами. Б у в організатором національного відродження на Стрийському Підгір'ї у 1988-1993 роках, першим головою Стрийського міськрайонного Товариства української мови ім. Т. Шевченка, першим головою Стрийської крайової організації Народного Руху України.

Романюк В. Горинь: поезії. – К.: Дніпро, 1991. – 187 с.

Назву цієї книжки дало ймення української річки, яка протікає рідними місцями автора. Проте Горинь для поета – не просто географічний «знак», не лише символ малої батьківщини: це – образ ріки народної пам'яті, ріки священної і невсихаючої, що котить свої хвилі в майбуття

Романюк В. Сузір'я калини: поезії. – Стрий: «Щедрик», 1996. – 256 с.

До книги сучасного українського поета ввійшли поезії, написані в різні роки. У першому розділі «Великодній дзвін» переважають твори громадянського звучання. В них радість: Україна здобула волю, в них – біль: не всі ще українці усвідомлюють свою роль у розбудові нової держави. Привертає увагу розділ інтимної лірики – «Вербова китиця». Тут поет подає читачеві перлини поетичної творчості. Вони беруть за серце, читаються за одним подихом.

Романюк В. Не вмерла і не вмере!: статті, рецензії, розвідки, дослідження, доповіді, промови, виступи. – Стрий : «Щедрик», 1997. – 654 с.

Сучасний український поет, громадський і політичний діяч Віктор Романюк, який був організатором Руху і національного відродження на стрийському Підгір'ї, депутатом Верховної Ради України (1990-1994) виносить на суд читачів свою першу публіцистично-дослідницьку книгу «Не вмерла і не вмере!». У книзі п'ять розділів. Перший – «З національної трибуни» – включає велику за обсягом працю «Московізація» (1988-1996). У другому розділі – «З парламентської трибуни» - зібрані виступи на сесіях Верховної Ради України (1990-1994). До третього розділу – «З політичної трибуни» – увійшли доповіді і виступи на конференціях Товариства української мови імені Тараса Шевченка, Народного Руху України, інші матеріали (1988-1991). Четвертий розділ – «З громадської трибуни» – об'єднує виступи і промови на відкритті пам'ятників Тарасові Шевченку, Іванові Франку, Лесі Українці, Степанові Бандері, виступи з нагоди річниць Незалежності, інших пам'ятних громадських заходів (1982-1996). В п'ятому розділі – «З мистецької трибуни» – подаються дослідницькі статті, рецензії на книги сучасних літераторів, аналізується творчий доробок членів літературно-мистецького об'єднання «Хвилі Стрия» (1977-1995).

Стрихарчук (Шустова) З. Р. (нар. 1.IV.1951)

Стрихарчук (Шустова) Зоя Романівна народилась 1 квітня 1951 року в с. Сіянци Острозького району, проживає на Славутчині – член Спілки журналістів України, письменниця. Навчалась у Дубнівському училищі культури, після якого працювала кореспондентом газети та режисером. Друкувала свої поетичні та прозові твори в періодичній, обласній та республіканській пресі. Потрапила у автомобільну аварію. Член Української Асоціації письменників. Видала у 1994 році у видавництві “Мир” збірку новел та віршів “Криниця долі”, 1998 році «Сто і одна гумореска». Готуються до друку книга «Гріхи наш земні», збірка лірики «Сповідь ніжного серця».

Стрихарчук З. Р. 100 і одна гумореска Зої Стрихарчук: гуморески. – Шепетівка, 1998. – 127 с.

Гуморески Зої Стрихарчук – це живі картини народного гумору, крізь призми яких видно наше сьогодення, наш побут. Вони відзначаються природністю, влучністю, дотепністю.

Шевчук С. Д. (нар. 18.IX.1971)

Шевчук Світлана Дмитрівна народилася 18 вересня 1971 року в с.

Милятин Острозького району Закінчила Рівненський гуманітарний університет. З 1989 по 1994 рік працювала бібліотекарем в Острозькій ЦБС. Пізніше з 1995 по 2005 рік працювала бібліотекарем у науковій бібліотеці Національного університету «Острозька Академія». З 2005 по 2009 рік працювала директором Острозької ЦСПШБ. Людина творча і натхнена. Її поезія проста, щира, відверта і емоційна. Писати почала ще в студентські роки. Друкувалася в районній періодиці. Окремо видані твори «Стежками долі...» (2005), «Сповідь Клеопатри».

Шевчук С. Стежками долі... : збірка віршів. – Острог, 2005. – 67 с.

Автор сприймає навколишній світ таким, який його бачить в реальній дійсності. У її віршах відбиваються духовні витоки українського народу, його історія, культура, звичаї, що надає їм національного і патріотичного забарвлення. Водночас вона не втрачає з поля зору людину, одну з центральних постатей у віршах, яка посідає тут гідне місце з її стосунками, прагненням кохання, життя та ствердження у ньому. В поезії віддзеркалюється стан душі поетеси, філософія її життя, світобачення, вона піднімає буття людини на високий духовний щабель у всіх його вимірах – добро, чистота, любов, краса, надія.

Львівський “Псалтир” 1791 року як приклад впливу друкарської спадщини Івана Федорова (Федоровича) на львівське книгодрукування

Іван Федоров (Федорович) є однією з найвідоміших постатей в українській історії. Його вплив на українське книгодрукування важко переоцінити. Однією з книг, що несе на собі відбиток друкарської спадщини Івана Федорова є львівський “Псалтир” 1791 року.

У 1572 році Іван Федоров вперше приїздить до Львова де у 1574 році укладає перший український посібник “Буквар”, здійснює друге видання “Апостола”. На початку 1575 року він переїздить на Волинь до князя Костянтина Острозького. З 1577 по 1582 рр. Федоров жив в Острозі, де заснував друкарню й у 1581 році видав знамениту Острозьку Біблію, яка на той час відрізнялась майстерністю поліграфічного виконання.

У березні 1582 року Іван Федоров повертається до Львова. Важливим фактом для нашого дослідження є те, що після смерті Федорова обладнання його друкарні (після викупу) перейшло у власність Львівського Успенського братства, пізніше Ставропігійського інституту (за сприяння єпископа галицького Гедеона Балабана), де користувалися орнаментами Івана Федорова аж до початку XIX століття.

Львівське Ставропігійське братство наприкінці XVIII століття було одним із найбільших культурних центрів православ'я в Західній Україні. Про його вплив на тогочасне суспільство можна судити із тексту статуту антиохійського патріарха Іоакима, де зазначалось, що “братству дається первенство законного старійшинства” і всі інші братства повинні “повинуватися ему и сообразоваться с его постановленіями”[1, с. 6]. Цікавим аспектом діяльності братства є й книгодрукування.

Одним з основних джерел про обсяг книгодрукування та перелік друкованих видань братства є “Книги продажу видань братства”[5]. Важливими документами є також угоди братства, з найманими друкарями, документи з видавничих питань, реєстрові книги братства.

Використовуючи обладнання Івана Федорова братство планувало видавати книжки найрізноманітнішого змісту. Від константинопольського патріарха Єремії Траноса та єпископів луцького і львівського братство добилося дозволу «друкувати невозбранно священні книги церковніе прилежно і з великим опатренем, не токмо часословци, псалтирі, апостоли, мінеї і тріоді, требники, синаксарі, євангеліє, метафрасти, торжники, хроніки сиріч літописци і прочая книги богословов церкви нашої Христо-

ви, но і училищу потрібніє і нужніє, сиріч граматику, піітику, реторику і філософію».

Серед книг релігійного характеру, що великим тиражем випускались Львівським Ставропігійським братством був і “Псалтир”. Тиражі “Псалтиря” були досить значними в різні періоди діяльності бюратства. Наприклад, за “Книгою продажу книг” за 1663-1666 роки, вірніше за її фрагментом під назвою “Ревізія кількості книг” за 25 червня 1666 року, тираж “Псалтирів” за 1665 рік дорівнював 1417 екземплярів. Серед переліку цін на книги по каталогу 1671 року теж вказаний “Псалтир”, хоча тираж на жаль невідомий. Псалтирі згадуються у документах братства на протязі усього XVII століття та на початку XVIII [3, с. 299-301]. У XVIII столітті тиражі не зменьшуються, так що можемо припустити досить значні обсяги видавництва “Псалтиря” і на той час.

В рамках даної роботи розглянемо видання 1791 року. Наразі, серед українських бібліотек де знаходяться примірники “Псалтиря” 1791 року (і де з ними можна попрацювати) є Національна бібліотека України ім. Вернадського, Наукова бібліотека Львівського державного університету (НБЛДУ) та Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Короленка (ХНБ).

“Псалтир” 1791 року є цікавим, в плані наукової розробки та аналізу, в першу чергу тому, що він є старообрядницьким виданням та передруком з московського Псалтиря 1653 року. Слід зауважити, що власне питання друку львівським Ставропігійським братством в кінці XVIII ст. книг релігійного характеру для старообрядців вже є досить цікавим і таким, що потребує ретельного вивчення.

На протязі віків знаходячись під тиском влади та офіційної церкви старообрядці знаходили порятуюнок на Західній Україні - території, що не була підвладна Російській імперії. Рятуючись від царського указу 1684 року («розкольників, які противляться святій церкві... карати смертю») тисячі прихильників протопопа Авакума переселились на Україну. Але у першій половині XVIII ст. і на українських землях, які входили до складу Російської імперії, значною мірою посилювався контроль світської та церковної влади за книгодрукуванням та діяльністю старообрядців. Указами і розпорядженнями, виданими на початку 20-х років XVIII ст., Синод зобов’язав місцеву церковну адміністрацію провадити місіонерську діяльність серед старообрядців та збирати про них відомості і відсилати до столиці. Книгодрукування старообрядницької літератури було заборонене.

Завдяки вищевказаним факторам поширюються випадки коли старообрядці звертаються до друкарень, що знаходяться поза впливом Московського патріархату. Старі, дониконіанські видання релігійного характеру

нешадно винищувалися тому старообрядці при першій нагоді використовували польські друкарні (або друкарні, що знаходились на території яка була підвладна Польщі), які мали слов'янський шрифт. Однією з таких друкарень була і друкарня Львівського Ставропігійського братства яке на той час (другого травня 1708 року) вже прийняло унію [То же, с. 134].

Одним зі старообрядницьких видань здійснених Львівським Ставропігійським братством є і “Псалтир” 1791 року. Власне, сам “Псалтир” є пізнішим передруком “Псалтиря” 1652 року. Цікавим є те, що Ф. Максименко у своїй праці “Кириличні стародруки” датує московське видання “Псалтиря” 1653 роком, так само датують московський “Псалтир” Я. Запаско та Я. Ісаєвич у своїй книзі “Каталог стародруків (1765-1800)” хоча дату за старим стилем вони не вказують. За даними митрополита Макарія (Булгакова) які він наводить у своїй праці “История Русской Церкви” – “Псалтир” за патріарха Іосифа друкувався у 1642, 1645, 1647 у 1648 – двічі, 1649, 1650, 1651 роках, що говорить про значну поширеність “Псалтиря” і великий попит на нього. Цілком вірогідно, що “Псалтир” (у такому вигляді як і “Псалтир” 1651 року або ще раніші видання) продовжували друкувати і у 1652 році так що стилістично ці видання можуть не сильно відрізнитись.

Львівський “Псалтир” 1791 року фігурує і в праці О. Родоського “Описание старопечатных и церковнославянских книг, хранящихся в библиотеке Санкт -Петербургской духовной академии”. Там згадується і дата видання “Псалтиря” – жовтень 7160 року за старим стилем (1652 за новим) [4, с. 124].

Наразі, щоб встановити точну дату видання першодруку 1652 року, слід звернутись до “Псалтиря” 1791 року. Той примірник, що розглядається в рамках даної статті має 363 аркуші, 16 рядків на сторінці та друк двома фарбами (чорною та червоною). На останній сторінці маємо: “Сия святая и богодохновенная книга Псалтирь с переводу печатанной в лето 7160-е в царствующем граде Москве. Типом издана в типографии Львовской”. Рік 7160-й (1652) збігається з роком видання “Псалтиря” згаданого О. Родоським. За кількістю аркушів наш екземпляр збігається з “Псалтирем”, що згадується у працях Ф. Максименко та Я. Запаско і Я. Ісаєвича. Нажаль в нашому примірнику відсутня сторінка 33 на якій у примірнику Я. Запаско і Я. Ісаєвича знаходиться гравюра “Цар Давид”, що є єдиною гравюрою в цьому варіанті “Псалтиря”.

Та найповнішу інформацію про першодрук дає нам остання 363 сторінка “Псалтиря” 1791 року. З неї ми дізнаємось, що написання книги (першодруку) було завершено в жовтні 7160 (1652) року в день свята Покрова Пресвятої Богородиці. Також вказується, що строки завершення

книги збігаються з сьомим роком правління царя Олексія Михайловича та з десятим роком перебування на патріаршому престолі патріарха Іосифа. Ці дати також вказують на 1652 рік. Книга скоріш за все була видана вже після смерті патріарха Іосифа, який помер у квітні (на Великий Четверг) 1652 року.

Слід відмітити, що “Псалтир” 1652 року є так званим “дореформеним виданням”, що особливо шанувались та використовувались серед старообрядців у наступні віки. Тому саме цей “Псалтир” у 1791 році видає друкарня Львівського Ставропігійського братства на замовлення старообрядців.

Після аналізу датування першодруку “Псалтиря” 1652 року слід перейти, власне, до розгляду характерних особливостей друку (поліграфії) “Псалтиря” 1791 року, які і вказують на використання (при друці даної книги) типографського обладнання Івана Федорова.

Зауважимо, що характерною рисою українських кириличних друків XVI-XVIII століть є багате, «святкове» їх оздоблення, наявність великої кількості сюжетних та портретних ілюстрацій – дереворитів і мідьоритів, які значною мірою потіснили дереворити наприкінці XVII – початку XVIII ст.; орнаментально-сюжетних заставок, кінцівок, ініціалів, декоративних виливних прикрас. “Псалтир” 1791 року в цьому випадку не відрізняється від інших тогочасних друкованих видань релігійного характеру.

Та основною особливістю “Псалтиря” 1791 року є схожість літер, орнаментів та кольорової розкладки книги з тими, що використовував при книгодрукуванні Іван Федоров. Спершу проаналізуємо саму організацію сторінки книги. Книгу видруковано як і, до прикладу, “Апостол” 1564 року шрифтом так званого московського типу (розмір 10-ти рядків 85 мм.). Кольорова розкладка “Псалтиря” – чорний та червоний кольори. Так само як і у друках Івана Федорова червоний колір застосовується для заголовних рядків, ініціальних літер та позначення особливо важливих місць (як правило кінцевих або початкових рядків у псалмі).

Для видань Івана Федорова характерними є шрифти трьох гарнітур шести розмірів. “Псалтир” 1791 року має, як вже зазначалось раніше, шрифт видрукований московською гарнітурою з розміром очка літери 3 мм., що є характерним для “Апостола” і “Часословника” Івана Федорова. Цей шрифт створений Федоровим на основі російського півуставного письма кінця XV – першої половини XVI століть. Він подібний і до півуставного письма українських рукописних книг першої половини XVI століття. Звертають на себе увагу високі художні особливості цього шрифту.

У оздобленнях книг Іваном Федоровим легко простежуються спільні риси з народним мистецтвом, художнім оздобленням рукописних книг.

Панівним у художньому оформленні заставок і головних літер є рослинний орнамент, візерунок листя якоїсь рослини. Цю мистецьку орнаментику ще називають стародруковою. Основні її стилеві ознаки сформувались у російських рукописних книгах першої половини XVI століття.

В першій половині XVI століття в українському мистецтві інтенсивно розвиваються нові форми рослинного орнаменту де народні традиції мистецтва України поєднуються з ренесансними мотивами заходу. Формування стилю оздоблення федорівських стародруків проходить саме під впливом українського орнаментального мистецтва [2, с. 52].

У “Псалтирі” 1791 року ми маємо елементи які стилістично дуже схожі з вищезгаданими елементами федорівських стародруків. Слід також зауважити, що ініціальні літери “Псалтиря” 1791 року схожі не тільки з ініціальними літерами видань Івана Федорова а й з подібними літерами зі слов'янських рукописних книг XV століття. Власне, “Псалтир” 1791 року далеко не єдина книга в якій використовуються друкарські декоративні елементи Івана Федорова. Першими виданнями Львівської братської типографії, в яких виявлено використання дошок декоративних елементів Івана Федорова є видання 1609 року – “Часослов” та “Бесіди Іоана Златоуста” [Там же, с. 76].

На завершення слід відмітити, що схожість елементів, організації сторінок та їх кольорової розкладки “Псалтиря” 1791 зі стародруками Івана Федорова дає нам змогу стверджувати про істотний вплив друкарської спадщини Івана Федорова на книгодрукування Львівського Ставропігійського братства.

Література

1. Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском Генерал-Губернаторе. – К., 1904. – Т. XI, ч. 1.
2. Запаско Я. П. Мистецька спадщина Івана Федорова. – Львів: Вища школа, 1974. – 221 с.
3. Крыловский А. Львовское Ставропигиальное братство. – К.: Типография Императорского Университета Св. Владимира. 1904.
4. Описание старопечатных и церковнославянских книг, хранящихся в библиотеке Санкт-Петербургской духовной академии / Сост. Алексей Родосский. – Вып. первый: 1491-1700 гг. включ. – СПб., 1891.
5. Центральний державний історичний архів України, м. Львові. – Ф. 129. – Оп. 1. – Спр. 67, 69, 75, 76, 78, 79.

Острозька академія і просвітителі роду Смотрицьких

Важливу роль в історії українських земель епохи Середньовіччя відіграла династія князів Острозьких. Саме вони після розпаду Київської Русі, а пізніше загибелі Галицько-Волинської держави, виступили продовжувачами давньоруських політичних і культурних традицій. Особливо помітною роль Острозьких була в XV-XVI столітті, коли Україна-Русь переживала непрості часи, опинившись у лещатах великих геополітичних потуг – католицької Європи та ісламського Сходу. У цих складних умовах предкам українців було непросто зберегти свою етнічну культуру й конфесійну православну ідентичність. Чимало українців у той час покатоличились, а також «потурчилились», «обусурманились». І в тому, що вони все таки змогли зберегтися як етнос зі своєю специфічною культурою, в тому числі й релігійною, є чимала заслуга князів Острозьких [4, с. 263].

Найвидатнішим представником роду князів Острозьких був Василь-Костянтин. Його діяльність високо оцінив Іван Огієнко у своїй монографії «Князь Костянтин Острозький і його культурна праця», яку було видано 1958 року у Вінніпезі (Канада). Огієнко називає князя «найбільшим сином України», «міцним і сміливим оборонцем, всежиттєвим опікуном і оборонцем Української православної Церкви проти її запеклих ворогів»[4, с. 264].

Василь-Костянтин Острозький народився в 1526 році. Мати його княжна Олександра Семенівна Слуцька із роду князів Олельковичів. Батько його Костянтин Олександрович Острозький, як вважають дослідники, із роду київського князя Володимира. Костянтин Іванович належав до найбільш видатних полководців і політичних діячів свого часу.

Ставши повнолітнім, Василь Острозький вирішив взяти ім'я свого батька. Офіційно в різних документах він називає себе Костянтином. В 1550 році 20-ти річний князь отримує дві значні посади – володимирського старости і маршалка землі волинської. Посада маршалка вважалася дуже важливою. Маршалок очолював з'їзди волинської шляхти та входив до великокнязівської ради. Очолюючи цей уряд, він обороняє українські землі від набігу татар. Завдяки організаторським здібностям на волинських землях було відносно спокійно і спостерігався помітний рух у розвитку господарського життя. Князь зосередив у своїх руках значні матеріальні ресурси, частина яких була використана на культурні потреби. Князь Острозький був найбагатшою людиною Речі Посполитої. В його князівство входило 40 замків, 100 міст і містечок та 1300 сіл. Маючи достатньо

фінансових засобів, він зміг заснувати ряд культурних проєктів, а саме Острозьку Академію (1576), видання Острозької Біблії (1581), створення в Острозі Кириличної друкарні, яка випустила близько 20 видань, формування культурного осередку в Дерманському монастирі, академію і друкарню в Старокостянтинові. Без усього цього навіть важко уявити перше українське національно-культурне відродження кінця XVI-XVII століття.

Петро Кралюк у своїй книзі "Шестиднев, або корона дому Острозьких" розповідає про знаного українського письменника, полеміста, культурного та церковного діяча, найосвічену постать свого часу Герасима Даниловича Смотрицького.

Подоляни Смотрицькі, а саме Герасим Данилович та його сини Стефан і Максим тісно пов'язані із історією Острога і Острозької академії. Походить Герасим Данилович з містечка Смотрича на Поділлі (тепер селище Смотрич Дунаєвського району Хмельницької області), від назви якого і успадкував своє прізвище. На той час містечко було розвинутим господарським та військовим адміністративним центром [7, с.111]. В 1448 році, одним із першим на Поділлі, Смотрич одержав Магдебурзьке право. Батько майбутнього просвітителя, дяк Данило, як свідчать архівні документи, був досить освіченою людиною. У рукописному збірнику XVI століття, який зберігається у науковій бібліотеці ім. Салтикова-Щедріна міста Санкт-Петербургу, значиться: "Писав дяк Данило у граді Смотрич". У Києві було знайдено ще один рукопис "дяка Данила" переписаний "многогрішним Герасимом" [6, с. 5].

Герасим одержав ґрунтовну початкову освіту від батька. Про його подальше навчання точиться і досі полеміка. Одні дослідники, посилаючись на передмову до Острозької Біблії (тут він зазначав, що училища не бачив), вважають, що він ніде не вчився. Інші заперечують, виставляючи при цьому досить вагомий аргумент: як при домашній освіті міг Герасим Данилович Острозький бути ректором Острозької академії, виправляти Біблію, написати ряд літературних творів. Можливо, він учився на Заході, але про це не збереглося слідів. Має місце ще одна, найбільш вірогідна гіпотеза, що Герасим навчався в Кам'янецькій школі. Вона тоді була освітнім закладом підвищеного типу, вивчали там, крім інших предметів, граматику, риторику та філософію. Мабуть, Герасим Смотрицький був одним з кращих учнів і тому його 1576 року було запрошено на посаду міського писаря, яку за свідченням його сина Мелетія, він обіймав "за трьох старост" [7, с. 112]. Невідомо, яку культурно-просвітницьку та громадську роботу вів Герасим, але чимось запримітився відомому магнату, палкому прихильнику української культури і православ'я князю Василю-Костянтину Острозькому.

Пам'ять про князя, як засновника свого міста, свято бережуть жителі Старокостянтинова (1561 р.). 29 червня 1991 року на честь 430-річчя міста було встановлено портик із бюстом князя Острозького із словами вдячності йому за добродіяння [6, с. 6].

У 1576 році Г. Д. Смотрицького запросив князь Костянтин до Острога, де став одним із провідних діячів вченого острозького гуртка, а з 1580 року – першим ректором Острозької академії. Є відомості про те, що Герасим Смотрицький був підскарбієм князя Василя-Костянтина Острозького. Взагалі, князь вельми шанував освіченість і розум ученого, навіть подарував йому два села – Баклаївку та Борисівку. Про вченість полеміста може слугувати і той факт, що його авторство підкреслюється в тексті другої передмови до Острозької Біблії. Те, що Герасиму Смотрицькому доручили таку відповідальну роботу, засвідчує провідну роль визначного українського освітнього діяча у редакційній групі [9, с. 95].

Острозька академія збирала у своїх стінах видатних вчених, була поширювачем знань і культури. Герасим Данилович ставши ректором, швидко опанував справою, завдяки душевній ширості і привабливості, згуртував навколо себе викладачів і зробився центральною фігурою гуртка вчених. Сподвижниками і одnodумцями нового керівника академії стали Василь Суразький, Дем'ян Наливайко, Тимофій Михайлович, польський математик Ян Лятос, чех Павло Палерус, греки Кирило Лукарис, Никифор Кантакузін та інші. Під началом Герасима Даниловича Академія поширила свої зв'язки на Копенгаген, Дрезден, Люблін, Лейпціг, Вітенберг, Краків, Базель, поповнила книгозбірню як придбаними фоліантами, так і виданими у власній друкарні «Книжкою собрания вещей нужных», «Книгою Нового Заповіту», «Азбукою». Особливе місце зайняла «Біблія» (1581), над виданням якої працював ректор академії з членами гуртка та друкар Іван Федоров. Смотрицький виконав найвідповідальнішу роботу: звірив тексти біблійних книг, увів нові розділи, перекладені з грецької, латинської і чеської мов, написав для Біблії передмову, яку закінчив віршованою присвятою Василю-Костянтину Острозькому. Нерівноскладовим віршем автор віддав належне заслугам князя:

Владімір бо свій народ крещенієм просветил,
Костянтин же благоразумія писаниєм освятил [6, с. 8].

Цінність Біблії не тільки в священних текстах, гарному поліграфічному і художньому оформленні, а й у впливі на розвиток освіти, бо використовувалась тоді як підручник на культурний розвій. Вміщення світських текстів – передмови і посвяти – порушувало церковні видавничі канони, надавало Біблії характеру релігійно-публіцистичного твору. А церковно-слов'янська мова засвідчила давність і наступність україн-

ських культурних традицій. Все це загалом робило її символом величі загальнослов'янської культури.

У цей період виходять ряд поетичних і прозових творів, написаних Герасимом Даниловичем. До нас дійшли "Ключ царства небесного" та "Календар римський новий". Власне, обидва ці полемічні трактати, присвята князю Костянтину Острозькому та звернення автора до народу об'єднанні однією книгою "Ключ царства небесного", виданого в Острозькій друкарні 1587 року. "Ключ царства небесного" справедлива вважається одним із перших творів української полемічної літератури. Саме з цієї книжки починається українська антикатолицька публіцистика. Присвята писана не для похвал наступнику Костянтина. Автор нагадує походження Острозьких від князя Володимира, малює картину національно-релігійних хитань православної шляхти, щоб підживити національно-релігійні почуття князя Острозького, зробити його опорою антикатолицьких сил.

У статті "До народов руських короткая, а пильная предмовка", Смотрицький виступав проти захисників католицизму, зокрема, львівського єзуїта Б. Гербеста, автора брошури "Виводи віри римського костела", що містила грубі випадки проти православ'я. Він звинувачує не тільки українську феодальну знать, котра ополячувалася й окатоличувалася, а обурюється й окремими православними отцями і владиками, що погрузили в духовній убогості, бездарності, аморальності. Він нагадує їм патріотичні традиції українського народу [7, с. 113].

У трактаті "Ключ царства небесного і наше християнское духовное власти нерешимый узел" Герасим Данилович розвінчує ідею божественного походження папської влади, засуджує експансіоніську політику Ватикану. В останній частині книжки, у трактаті "Календар римський новий", з притаманним гумором і цілеспрямованим набором художніх засобів, автор піддає нищівній критиці календарну реформу, запроваджену 5 жовтня 1582 року папою Григорієм XIII. Новий григоріанський календар, введений польським королем Стефаном Баторієм на території Речі Посполитої і серед православних, став знаряддям дальшого окатоличення українців і білорусів, виявом насильства папи до України.

Логічно і переконливо письменник показує, яку шкоду і кривду приніс новий календар: "Пан ему кажет у дни святые, богу ко чти и хвале ведле звичаю церковнаго давно належачно робити. Боится и бога, боится и пана, мусит болшого опустити, а меншому служити... Панское теж свято придет, рад бы бедный убоztво свое работою подмог, боится пана, мусит лишити. А часом за теми бедами не только панского нового свята не памятает, але и своего старого забывает, в чем и богу и пану не пра бывает... Мусит нариканием, вздыханием и слезами часто беду свою нагорожати" [9, с. 33].

Книга Герасима Смотрицького була дошкульним ударом по ватиканській ідеології, сприяла активізації антикатолицького руху на Україні. Над острозькою академією згущувалися хмари. Після смерті Василя-Костянтина Острозького, під тиском єзуїтів 82 році існування академію було закрито. Досі не встановлено, як завершилася науково-педагогічна діяльність Герасима Даниловича, невідома навіть точна дата його кончини. Дослідники припускають, що датою його смерті можна вважати 1594 рік, коли ректором Острозької академії став Кирило Лукарис.

У пом'янику Межигірського монастиря згадується тридцять імен з роду Смотрицьких. Безумовно, кожне ім'я залишало свій слід у житті. Але в історію ввійшли дяк Данило, ректор Острозької академії Герасим Данилович із синами Стефаном і Максимом. Старший син Стефан – після закінчення академії, секретар князя Василя-Костянтина Острозького, переписувач книжок, священнослужитель Успенської церкви.

Менший Максим увійшов до історій як Мелетій – архієпископ Полоцький, настоятель Дерманського монастиря, письменник-полеміст, вчений-філолог, автор "Граматики слов'янської". Майже всі біографії сходяться на тому, що Мелетій народився в спадковому маєтку батьку у Смотричі. Дослідники вважають датою народження 1578 рік.

Вчителями Максима були батько та грек Кирило Лукарис, який після смерті Герасима Даниловича деякий час очолював Острозьку академію, а з 1612 року – константинопольський патріарх. Максим продовжував навчання у Віленській єзуїтській академії. Після її закінчення приймає пропозицію князя Соломирецького, переїздить в Богданом подорожує, слухає лекції в Лейпцігському, Віттенберзькому та Нюрберзькому університеті. Вочевидь за кордоном отримав ступінь доктора медицини.

1608 року, повернувшись у Вільно, включається в національно-релігійну боротьбу, видає анонімний трактат «Відповідь» та великий полемічний твір «Тренос» (Плач), який нараховував 436 сторінок. «Тренос» – найвидатніший літературний твір Максима Смотрицького, написаний у формі «Плачу» православної церкви, зверненого до тих, хто її покинув, перейшов у католицизм або прийняв унію. Критика католицької ієрархії, зображення важкого становища переслідуваного населення України та Білорусії, заклик до боротьби за свої права не залишились непоміченими. Король Сигізмунд III 1610 року заборонив продавати і купувати книгу, наказав відібрані екземпляри спалити, видавців та автора Теофіла Остролога (псевдонім Максима) заарештувати. Максим Смотрицький ввійав на Україну і так врятувався від арешту. Можливо, що він певний час викладав в Острозі, надалі був одним з перших ректорів Київської братської школи. Досить різна, погрозлива критика «Треноса» змусила письменни-

ка-полеміста припинити свою діяльність. Протягом десяти років він не написав жодного твору. В 1617 році він повертається у Вільно (м. Вільнюс), поселяється у стародухівському братському монастирі, приймає по стриженню в ченці під іменем Мелетія, викладав у віленській братській школі, працює над укладенням слов'янської граматики. Появу граматики обумовили не тільки філологічні уподобання автора чи шкільні потреби, а й причини ідейно-політичного характеру. У той час на Заході потреби науки й культури задовольняла латинська мова, в Речі Посполитій – польська. На Україні і Білорусії подібні функції мала виконувати церковно-слов'янська або слов'яно-руська мова. Але вона була в занедбаному стані, майже ніхто її не вивчав і мало хто знав. Мова – то фундамент народності, нації, засіб боротьби проти засилля католицизму, утисків українського народу. Тому Мелетій Смотрицький поставив за мету створити справжню граматику [6, с. 15].

У Стародухівському братському монастирі Мелетій Смотрицький приступив до написання найголовнішої своєї праці, фундаментальної роботи "Граматики Словенския правильное синтагма", яка поставила автора в ряд славетних світових імен.

Мелетій Смотрицький уклав свою "Граматику" всього за один рік. Його праця відкрила цілу епоху в мовознавстві. За відправну точку було взято граматики класичних мов – грецької, латинської. Вчення про мову поділило на чотири частини: орфографію, етимологію, синтаксис і просодію. На початку Мелетій помістив звернення "Учителям шкіл", у якому кликав сіяти в школах, у народі знання слов'янської, прищеплювати навички правильної вимови. Граматика здобула собі довге життя. В 1648, 1721 роках перевидавалася в Росії. Увесь слов'янський світ навчався по граматиці Мелетія. Через століття батько науки російської М. В. Ломоносов назвав "Граматику" воротами своєї вченості.

В 1620-1621 роках в Росії, на Україні та Білорусії перебував з високими повноваженнями константинопольського патріарха єрусалимський патріарх Феофан. На цей час всі єпископські катедри було занято уніатами. Православне духовенство просило його висвятити православних ієрархів. Феофан погодився прийняти кандидатів. Пізньої ночі при затемнених вікнах і без голосного церковного співу під охороною козаків у Києво-Братській церкві відбулося посвячення нових владик. Київським митрополитом став ігумен Києво-Печерського монастиря Іов Борецький. Мелетія Смотрицького було висвячено на архієпископа полоцького, вітебського і мсти славського. Було висвячено ще п'ять єпископів на вакантні єпархії [5, с. 19].

У Вільно православні розпочали збір коштів на пошиття архієпископського облачення, оздобленого золотом і сріблом.

Уніатська верхівка при підтримці польського короля по приїзду нового єпископа на місце не визнала висвячення законним. Проти Мелетія Смотрицького було сфабриковано духовну судову справу. Він кілька разів не з'являвся на суд, чим викликав проти себе ще більшу опозицію. Мелетій знову береться за перо, пише нові твори (всього він написав понад двадцять творів). Вступає в полеміку, в якій відстоює однакові права православної церкви з уніатською, виступає захисником національної особи. Правда, вже тоді в деяких творах проглядалися нестійкість позицій, ідея об'єднання католицькою церквою людей різного віросповідання. Ці хибні погляди ще більше проявилися після його дворічної подорожі на Схід, під час якої він відвідав «святі місця». В 1627 році, перебуваючи в стані душевної депресії, офіційно прилучається до унії. Пише свій твір «Апологія», в якому намагається обґрунтувати і виправдати зраду вірі, різко критикує православних полемістів, в тому числі автора «Треноса», тобто себе.

Його «Апологія» була вороже зустрінута православною громадськістю. Мелетія Смотрицького запрошують до Києва. На спеціальному соборі, куди з'їхалися всі представники вищого православного духовенства, книгу Смотрицького «Апологія» було піддано анафемі, спалено. Автора змусили зректися унії і заборонили виїжджати з Києва. Мелетій Смотрицький таємно залишає місто і відмовляється від зречення. Останні роки він вів аскетичний спосіб життя, виснажував себе постами, не зважаючи на хворобу, що підточувала його здоров'я. помер Мелетій Смотрицький 9 січня 1634 року в Дерманському уніатському монастирі, будучи його ігуменом. Похований у монастирській церкві. Надгробок Мелетія Смотрицького гласить: «Я багато помилявся. Але бог мені простить».

Мала Батьківщина родини Смотрицьких містечко Смотрич. Творче сподвижництво династії просвітителів Смотрицьких з вдячністю завше зберігатиметься у пам'яті народній. Смотрицька загальноосвітня школа I-III ступенів носить ім'я Мелетія Смотрицького. В школі йому відкрито музей. Розпорядженням обласної державної адміністрації від 9 листопада 1993 року засновано премію імені Мелетія Смотрицького, якою відзначаються сподвижники бібліотечної справи краю.

Література

1. Аркас М. Історія України-Русі. – К., 1990.
2. Історія міст і сіл Української РСР. – Т. 26. – Хмельницька область. – К., 1971.
3. Кирпичников А. Мелетий Смотрицкий. – Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – Т. 37. – 1896.
4. Кралюк П. Шестиднев або корона дому Острозьких. – К., 2010.
5. Прокопчук В. С., Прокопчук Т. К. "Я спасіння шукав для народу". – Кам'янець-Подільський, 2008.

6. Просвітителі з Поділля. – Дунаївці, 1992.
7. Подільської землі сини. – Хмельницький, 1993.
8. Скорський М. Від Дністра до Горині (літературно-мистецька карта Поділля). – Жовтень. – 1972. – № 8.
9. Смотрицький Г. Ключ царства небесного. – Житомир, 2005.
10. Смотрицький Герасим Данилович. – УРЕ. – Т. 10. – К., 1983.

Портрет Мелетія Смотрицького.
Невідомий художник кінець XVIII ст.

Уникальная коллекция миниатюрных книг В. А. Разумова, ее редкие и рукописные издания

Музей миниатюрной книги им. В. А. Разумова находится в городе Горловка Донецкой области. Наш Музей – уникальный по своей специфике и единственный государственный музей в Украине такого направления. Возможно, и в Европе нет музея, подобного нашему.

Хочется отметить, что миниатюрные книги во все времена привлекали внимание книголюбов, коллекционеров, читателей. Существует предположение, что еще у Цицерона в его богатой библиотеке находилась гомеровская «Илиада», которая помещалась в ореховой скорлупе.

Каждая книжечка миниатюрного формата – это своеобразная история замечательных умельцев полиграфического мастерства и человеческих возможностей. Очень ёмкое определение дал миниатюрной книге сам коллекционер В. А. Разумов: «Миниатюрная книга для того и существует, чтобы наслаждаться её красотой, изяществом и оценивать, какие чудеса могут сотворить «золотые руки»...».

Горловский Музей миниатюрной книги носит имя человека, чья жизнь и судьба неразрывно связаны с нашим городом, Донецкой областью – Вениамина Александровича Разумова.

Уроженец Ялты, он приехал в 1946 г. на восстановление Горловки и создал ей славу своим собранием миниатюрных книг – одной из крупнейших коллекций в бывшем СССР.

Вениамин Александрович Разумов – Почетный гражданин г. Горловки, Почетный член Международного Союза книголюбов, создатель и руководитель клуба миниатюристов «Эврика» нашего города, директор общественного, а затем городского музея миниатюрной книги; автор 42 миникниг для детей и взрослых, автор 500 статей и научных исследований, владелец памятного знака отряда космонавтов.

В 1992 году его миниатюрная книга-исследование «Космос на ладони», которую он писал 14 лет (о книгах, побывавших на орбитальной станции «Мир»), была удостоена медали «За лучшую книгу года». Предисловие к ней написал летчик-космонавт, дважды Герой Советского Союза Павел Попович.

Начало коллекции положила миниатюрная книга лирических стихов Александра Прокофьева «Россия», выпущенная на третий год войны отделением Воениздата при Ленинградском фронте, вмещавшаяся в карман солдатской гимнастерки, т. к. имела размер 77 x 58 мм. Разумов получил

ее от своего друга, ленинградского врача Л. М. Голяховского, когда тот лежал в Тбилисском госпитале после тяжелого ранения.

Война жестоко прошла по судьбе В. Разумова: из близких и любимых никто не уцелел. В огне войны погибла и его первая коллекция книг стандартного формата. Вот и решил он увековечить память близких... созданием новой коллекции – миникниг. Книга Прокофьева «Россия» в коллекции значится под № 1.

В. А. Разумов вел переписку более чем с 2000 коллекционерами-миниатюристами многих стран мира, приглашался с тематическими выставками миниатюрных книг на празднования 1500-летия Киева, 150-летия Болдинской осени, на Олимпиаду-80, на ВДНХ (Москва), в г. Гагарин и другие города бывшего СССР. В связи с этим коллекция быстро росла и стала известной не только в странах СНГ, но и в Великобритании, Германии, Чехии, Словении, Франции, Польше, Монголии, Вьетнаме – и это далеко не полный перечень.

Свою уникальную коллекцию, на создание которой он потратил более 50 лет, Разумов безвозмездно завещал Горловке. «Равные Вашей коллекции если и есть в мире, то только единицы, не говоря уже об исключительной коллекционной редкости многих экземпляров...» – такую оценку дал Президентский совет Нью-йоркского клуба любителей книги коллекции В. А. Разумова.

Сегодня коллекция насчитывает более 8500 экземпляров миниатюрных (до 100мм) и микрокниг (до 10мм), изданных в 57 странах на 103 языках народов мира. Это книги старинные (XV-XIX в.в.), рукописные, современные, редчайшие, редкие, уникальные, изданные типографским способом и изготовленные вручную, раритеты. А именно: рукописные молитвенники (возраст которых 250-500 лет); учебники географии, математики, грамматики размером 46 x 33 мм (изданные в 1835-1837 г.г.); старинные и современные словари (30 x 40 мм), выполненные в виде кошельков и футляров из натуральной кожи; берестяная книга; миникниги размером с клетку ученической тетради, изданные небольшим тиражом Мюнхенским издательством; миникниги, побывавшие в космосе; книги с автографами экс-президента Л. Кучмы, народного депутата Б. Олійника, летчиков-космонавтов П. Поповича, А. Волкова, Зигмунда Йена, В. Рюмина и других именитых людей.

Поражает внешнее оформление миниатюрных книг. Их переплеты сделаны из различных материалов: бархат, шелк, натуральная кожа, металл, дерево, перламутр, пластмасс, они украшены металлическими застежками; обрезы старинных книг позолочены.

Достойное место в коллекции занимают уникальные миникниги: 7

рукописных, 94 редких, 157 старинных, а также 13 микроминиатюр.

Остановлю ваше внимание на некоторых из них.

Рукописные «Молитвенники» из Африки (XV век). Единственное упоминание о них было обнаружено в книге В. А. Разумова «Книжные приключения», где коллекционер отмечает, что получил их в подарок от В. И. Титиевского, генерального директора фирмы ООО «Зарубежстрой». Привожу дословно цитату из книги: «К моему удивлению, он привез мне книги и даже из Африки! Да, из Эфиопии! Он вручил мне две старинные миникниги, которых, конечно же, нет ни у одного книголюба-миниатюриста».

По исследованиям немецких книголюбов эти книги – родом из монастыря «Lake Tane» в Эфиопии, который охватывает в качестве религиозного центра 20 монастырей и церквей, расположенных вдоль побережья и на островах региона.

Обе книги аналогичны по форме и представляют собой полоски кожи, сложенные поперек параллельными сгибами, подобно современным книжкам-гармошкам. О том, что книги старинные, можно судить по материалу: они написаны на пергаменте. Одна из них имеет футляр из свиной кожи, на котором сохранились остатки щетины, вместо обложки – деревянные переплетные крышки. Размер книги 68 x 67 x 17 мм, футляра 70 x 80 x 20 мм.

Книги выполнены в две краски, черную и красную, текст написан на языке геэз (ныне мертвый язык, использовался церковными общинами, является культовым языком христианского населения Эфиопии), предположительно одним почерком, одна из них содержит, кроме текста, горизонтальные полосы с геометрическим орнаментом и рисунок, изображающий фигуру человека на кресте.

В коллекции есть рукописный «Молитвенник» («Требник»), возраст которого более 250 лет.

Специализацию книги помог определить священник Свято-Николаевского собора. По его словам, это требник, т. е. православная богослужбная книга, содержащая тексты церковных служб, требчастых молитв и церковных обрядов, совершающихся по требованию (отсюда название) отдельных верующих (молебны, панихиды, крестины). «Требник» написан церковнославянским языком. Книга представляет собой кодекс, блок которого скомплектован вкладкой, пагинация отсутствует, написана в две краски, черную и красную. Переплет жесткий, картонный. Заголовок и другие надписи на переплете отсутствуют, обрезы некрашеные. На боковых обрезах переплетных крышек сохранились остатки застежек, скрепляющих страницы, которые были изготовлены из полосок кожи и

крепилась к крышкам с помощью гвоздей. Книга написана полууставом, предположительно двумя монахами на протяжении двух жизней. Имеются знаки пунктуации, надстрочные знаки (титло, знак ударения), квадратные скобки. По периметру страниц расположена прямоугольная рамка черного цвета. Молитвы в тексте разделены горизонтальной полосой, состоящей из ряда мелких точек. Размер книги по обрезу 88 x 53 x 27 мм, по переплету – 90 x 57 x 33 мм.

В коллекции нашего музея немалый интерес представляют и современные рукописные микрокниги. Самая большая из них «Вечернее размышление о Божием Величестве при случае великого северного сияния» М.В. Ломоносова. Она изготовлена народным умельцем из Архангельской области Данаем Петровичем Головиным. Книга написана на берестяных страницах типографской краской фиолетового цвета. Она имеет берестяной и переплет, и футляр. Размер книги 24 x 24 x 1 мм.

Хочу обратить ваше внимание на работы народного умельца из Ялты Бориса Гавриловича Компанийца, который изготовил и подарил В.А.Разумову 3 разноразмерные микрокниги: В.В. Маяковский, «Ленин» (размер 3,5 x 5 x 4 мм), 48 страниц; А. С. Пушкин «Я памятник себе воздвиг нерукотворный» (размер 2,5 x 4 x 2 мм), 22 страницы; С.А. Есенин «Над окошком месяц, за окошком ветер» (размер 1,5 x 3 x 2,5 мм), 24 страницы. Эти микрокниги переплетены в кожу, название выгравировано на металлических пластинках.

Самым уникальным экспонатом в Музее является книга-пылинка, выполненная народным умельцем Михаилом Маслоком из Жмеринки (Винницкая область). История её появления в коллекции такова: В. А. Разумов узнал, что умелец изготавливает микроминиатюры из золота, и его работа (томик Пушкина) значительно меньше «Кобзаря» народного умельца Николая Сядристого. Вениамин Александрович разыскал адрес Маслока, написал ему о своей коллекции и попросил хотя бы бракованную страничку, а получил в подарок целую книгу! По расчетам умельца, эта книга вмещается в маковом зернышке 60 раз! Она имеет кожаный переплет, тиснение юбилейной фольгой бронзового цвета, странички выполнены способом фотоуменьшения. В книге представлены отрывки из стихотворений А. С.Пушкина: «Пой, Адель» и «Заздравный кубок». Таких книг в мире всего три: одна – в Винницком музее (умещается 30 раз в маковом зернышке), в Москве в Доме Пушкина (120 раз в маковом зернышке) и в нашем музее. Увидеть ее можно только под бинокулярным микроскопом.

Немалый интерес представляют миникниги Суворинского издания. В нашей коллекции есть А. С. Пушкин «Евгений Онегин», 1912 г., разме-

ром 35 x 48 мм. Книга имеет кожаный переплет и 972 страницы! По этому поводу известный пушкинист Н. Лернер писал: «Он (томик) может быть слишком толстеньким, и, конечно, был бы изящнее, если бы занимал не 972 стр., а лишь 500-600, но распух он из-за шрифта. Это сознательная и небезосновательная уступка русскому читателю, который не любит мелких шрифтов». На книжной выставке к 1500-летию Киева В.А.Разумов выставил эту книгу как одно из редких изданий.

В коллекции В. А. Разумова есть два уникальных мини – «Корана», которым более 150 лет. Один из «Коранов» находится в серебряном футляре со встроенной лупой, его размер 28 x 24 мм. Второй мини – «Коран» читается при помощи лупы, прикрепленной к книге шнурком (размеры 35 x 24 мм). Книги написаны на арабском языке, состоят из 800 страниц.

Немалую ценность в музейной коллекции, на наш взгляд, представляют «Военные доктрины», изданные в миниатюрном формате и выполненные в подарочном оформлении Университетом прессы в Китае в 1970 году к 2200-летию их написания философом и полководцем Китая Сун Цзы. И хотя книга вышла тиражом в 1000 экз., она является редкой, т.к. ни у одного коллекционера, кроме В. А. Разумова, ее нет. Весь тираж был подарен китайским военачальникам. Издание помещено в пластмассовый футляр, исполненный в виде книги серебряного цвета. Внутри его под крышкой помещены 2 миниатюрные книги размером 68 x 48 x 8 мм на китайском и русском языке. Книга на русский язык была переведена Чжоу Фон Ченом специально для Разумова.

В коллекции Музея есть самая маленькая книга «Bilder-ABC» («Азбука в картинках»), изготовленная типографским способом, размер 2,5 x 3 x 1 мм. Она была выпущена в 1971 г. по случаю проведения Международной выставки книжного искусства в Лейпциге издательством «Фабер+Фабер». В книге 28 страниц, 26 из них имеют черно-белые иллюстрации. На каждой странице напечатана буква немецкого алфавита и рисунок, название которого начинается с соответствующей буквы. Книга отпечатана на японской шелковой бумаге, переплет изготовлен из позолоченной кожи, футляр сделан из плексигласа. Микрочиталка «Bilder-ABC» появилась в мире с утверждением, что она является самой маленькой книгой в мире, изготовленной типографским способом, и была ею более 10 лет.

Остановлю ваше внимание на очень интересном издании, увидевшем свет в 1985 г. в издательстве «Книга». Это – комплект из двух книг «Чудо из чудес», их размеры 46 x 31 x 2 мм и 10 x 6 x 2 мм, тираж 200 экземпляров. С момента появления этих книг и по сей день не стихают споры об их приоритете. Большая книга из комплекта, несомненно, миниатюрная; столь же несомненно, меньшая книга из комплекта – микроч-

нига. Но считать ли её первой микрокнигой в бывшем СССР? Если придерживаться точки зрения Горловского клуба миниатюристов «Эврика» и других клубов любителей миниатюрной книги, полагающих, что микрокнига – это издание, не превышающее 30 мм, то «Чудо из чудес» – самая маленькая, но отнюдь не первая микрокнига в СССР. Если же считать микрокнигой книгу до 10 мм, то следует признать «Чудо из чудес» первой и последней микрокнигой Советского Союза, именно поэтому книга является редчайшим изданием. Миниатюрная и микрокниги идентичны по содержанию и оформлению, такие книги называют «мать и дочь». Текст состоит из двух фраз:

«Действие человека мгновенно, и одно действие
книги множественно и повсеместно»

(А. Пушкин)

«Книга, быть может, наиболее сложное и великое
чудо из всех чудес»

(М. Горький)

Высказывание Пушкина заимствовано из его статьи «Путешествие из Петербурга в Москву». Книги напечатаны на «мраморной» бумаге бежевого оттенка, на 5 языках – русском, английском, испанском, немецком и французском, в них по 23 страницы. Они уложены в гнезда из пенопласта и помещены в пластмассовую коробочку. Небольшая часть тиража (предположительно 50 экз.) переплетена известным мастером любительского переплета Владимиром Дмитриевичем Марковым.

Вызывают восхищение и удивление посетителей музея, так называемые, миниатюрные книги-подвески. В середине 18-го столетия (после семилетней войны) появилась мода носить брелоки. Они стали желанным украшением дам и часто создавались в виде книжечек-подвесок. Носили эти маленькие книжки-брелоки (на цепочке для часов или на заколке) вплоть до начала 1-й мировой войны.

В нашем Музее имеются подвески-брелоки, которые, возможно, являются копиями тех самых подвесок 18-го века... В 2004 г. в Музей пришла посылка из г. Штуттгарта (Германия) от Гейнца Мюллера, главного редактора журнала «Miniaturbuch Journal». В посылке среди присланных миникниг была и микрокнига «Herzlichen Glückwunsch zur Vermählung» («Сердечные пожелания ко Дню бракосочетания»), размером 4 x 4 x 2 мм, с футляром. Книга содержит стихотворение о любви на немецком языке, обрезы книжного блока покрыты краской золотистого цвета. Футляр каплеобразной формы, в верхней части футляра сквозное отверстие, в кото-

рое можно продеть нить и носить на шее подобно украшению.

Еще в нашей коллекции есть 4 микрокниги размером 5 x 5 мм, выпущенные в 60-х г.г. XX в. Мюнхенским издательством «Waldman and Pfitzner». Это:

- «The Olympic oath» («Олимпийская клятва») – содержит текст клятвы олимпийцев на 7 языках мира: немецком, английском, французском, русском, испанском, шведском, итальянском. Переплетный материал черного цвета, на передней переплетной крышке вытеснены олимпийские кольца;

- «The Lord's Prayer» («Отче наш») – содержит текст православной молитвы на 7 языках мира: голландском, английском, французском, американском варианте английского, немецком, испанском, шведском. Переплетный материал черного цвета, на передней переплетной крышке вытеснен крест;

- «The Oath of Freedom» («Клятва свободы») – содержит речь Линкольна в защиту афроамериканцев, на 7 языках мира: немецком, английском, французском, испанском, итальянском, голландском, шведском. Переплетный материал черного цвета, на передней переплетной крышке вытеснен колокол;

- «Serments d'Amor» («Признание в любви») – содержит фразу «Я тебя люблю» на 12 языках мира: английском, немецком, итальянском, китайском, японском, русском, арабском, французском, испанском... Переплетный материал красного цвета, на передней переплетной крышке вытеснено сердечко.

Каждая книга содержит 16 страниц, переплет ручной работы выполнен из натуральной кожи с тиснением, микрокниги помещены в футляры из органического стекла с вмонтированными увеличительными стеклами, книги вместе с футлярами размещены на красной бархатной или атласной подушке в пластмассовой коробке.

Возможно, я отклоняюсь от темы, но хочу обратить ваше внимание на удивительные экспонаты Музея. Речь пойдет о микроминиатюрах, написанных на конском и человеческом волосе, изготовленных народным умельцем из г. Балхаш (Казахстан) Николаем Савидовым. В. А. Разумов нашел умельца с помощью телеведущего Л. Якубовича благодаря передаче «Поле чудес» и попросил написать на волосинке эпитафия к своей книге «Космос на ладони»: «Земля – колыбель разума, но человек не может жить вечность в колыбели» К. Э. Циолковский». К великому удовольствию коллекционера он получил в дар не только эту цитату Циолковского, но и 10 пословиц на 3-х языках (русском, казахском и английском) с описанием техники работы.

Експонаты представляют собой пластинки из плексигласа, где между двумя маленькими стойками размером 1-2 мм закреплена волосинка, на которой в 1-2 строки написаны изречения и пословицы.

Уважаемые участники конференции!

Сегодня деятельность нашего Музея направлена на пропаганду и популяризацию наследия В. А. Разумова; объединение научных и творческих сил, для духовного возрождения национальной культуры; укрепление творческих связей с профильными музеями и владельцами подобных коллекций, книгоиздательствами Украины и других стран. Но главное в нашей повседневной работе – это воспитание подрастающего поколения на достижениях национальной и мировой культуры, пополнение музейной коллекции и сохранение этого бесценного национального наследия.

Російські стародруки в збірці Музею книги та друкарства Державного історико-культурного заповідника м. Острога

Стародруковані книги, як носії значного об'єму інформації, є важливим джерелом для вивчення історичних та культурних зв'язків між різними країнами. Їх досягнення, насамперед, в науці та культурі, а також зв'язки в цих сферах, досить добре прослідковуються на прикладі стародруків, тому збірки стародрукованої книги, які зберігаються в різних наукових та культурних установах, репрезентують дуже різноманітний матеріал для вивчення історичних, культурних, релігійних, соціально-побутових зв'язків між народами.

Вони також дають уявлення про поширення та побутування книги в XVI-XIX століттях, несуть інформацію з історії окремих видань та історії друкарської справи взагалі.

Початки формування колекції Музею книги та друкарства в м. Острозі, експозиція якого була відкрита 10 грудня 1985 року, пов'язані з діяльністю Братства імені князів Острозьких. Братство поставило собі за мету відреставрувати замок князів Острозьких і створити в ньому історичний музей та бібліотеку. В 1910 році Братством було відкрито давньосховище, до якого і надійшли перші книги, серед яких Острозька Біблія та ще 9 рукописних книг і стародруків [1].

У звіті Братства ми читаємо: "В первый же год своего существования Братство положило основание и исторической библиотеке, благодаря жертве книгами священника села Сивок о. Александра Кириловича, священника о. Церерина и О. В. Ковальской..." [2]. В цей час значна кількість книг до Братства надійшла також з Дерманського монастиря.

У фондах заповідника зберігається рукописний «Систематический каталог Библиотеки Братства имени князей Острожских» (без дати). В першому розділі серед інших експонатів подано перелік книг: перераховано 26 рукописів XVI-XVIII ст. та 13 кириличних стародруків, в тому числі і згадувану вже Острозьку Біблію [3].

Підвалини основних острозьких музейних колекцій, в тому числі і книжкової, були закладені по ініціативі та при безпосередній участі відомого церковно-громадського діяча, краєзнавця та музейника Волині Михайла Андрійовича Тучемського (1872-1945) – першого директора та хранителя Острозького історичного музею. З іменами М. Тучемського та М. Струменського, студента Московської духовної академії, пов'язані перші спроби наукової інвентаризації експонатів: ними у 1916 році було під-

готовлено перший музейний каталог, в якому подавався опис рукописних книг музейної збірки. У своїй книзі “Из Острожской старины” М. Струменський пише: “В библиотеке есть уже более 150 старопечатных книг XVI-XVIII веков на латинском и польском языке, десятка три церковно-славянских старопечатных книг и столько же рукописей” [4].

Справу Братства гідно продовжив відомий історик, археолог, музейник Волині Йосиф Владиславович Новицький (1878-1964). Його підпис, разом з підписом М. Струменського, стоїть під списком з 577 експонатів, які реквізичійний відділ Острозького повітового ревкому передав до нашого музею.

Протягом 1950-1970-х років книжкова збірка комплектувалась хаотично. За цей час особливо великих надходжень до колекції не було.

В 1961 році було закрито Острозький Свято-Богоявленський собор, в якому знаходилась значна кількість кириличних стародруків та богословських і богослужбових книг. До музею вони були передані на початку 1970-х років. Серед них: Євангелія на престольна (Москва, 1735), Іоанна Златоустого різні повчальні слова (Москва, 1791), Толкованіє на Псалтир (Москва, 1791), Реєстри панахид (1796, 1797, 1804, 1806), Апостол (Москва, 1809) та ряд інших.

Період найактивнішого поповнення книжкової колекції припадає на 1987-1995 роки, коли комплектування проводилось одночасно по кількох напрямках. В цей час було проведено ряд комплексних експедицій по обстеженню культових споруд на території Острозького, Здолбунівського, Гощанського, Сарненського, Володимирецького, Рокитнівського, Березівського районів Рівненської, Шумського та Лановецького районів Тернопільської, Славутського та Ізяславського районів Хмельницької області, в результаті чого та завдяки старанням одного з авторів каталога – О.Позіховського, музейна збірка поповнилась значною кількістю українських та російських кириличних видань [5].

В цей же час музей веде активну роботу з колекціонерами та рядом букіністичних магазинів Москви (“Раритет”, “Книжная находка”, тощо). У московських колекціонерів О.Вальтера та Г.Смірнова були придбані відповідно другий екземпляр Острозької Біблії та Євангелія на престольна (Москва, 1735), а також були закуплені: Псалтир (Москва, 1622, Псалтир, Москва, 1754 у В.Гольдмана, м. Рівне); Апостол (Москва, 1648 у Т. Максим'юка, м. Одеса), Біблія (Москва, 1756 у В.Кондратюка, с.Чотирибоки Шепетівського району Хмельницької області) і т.д.

З букіністичних магазинів колекція поповнилась 4 виданнями: “Страсти молодого Вертера” В. Гете (С.-Петербург, 1796, магазин “Книжная находка”), Октоїх (Москва, 1638, магазин “Раритет”), “Енеїда” И. Кот-

ляревського (С.-Петербург, 1796, магазин №155), рідким виданням Часовника (Москва, 1651, магазин №155) [6].

Ряд книг надійшов до колекції в результаті налагодження особистих контактів із священнослужителями: священник с. Рясники Гощанського району Рівненської області о. А. Бондарчук, крім віленського видання Псалтиря 1595 года та ряду українських стародруків, передав до музею Пентакостаріон (Москва, 1742), дві книги Бесід Іоанна Златоустого (Москва, 1781), напрестольну Евангелію (Москва, 1825). У сина рівненського священника Я.Кульчинського було придбано 10 стародруків, в тому числі: Мінея (Москва, 1624), Устав або Око церковне (Москва, 1633), “Первое учение отрокам” (Москва, 1741), Псалтир (Клинці, 1787) та інші.

Швидше винятком, ніж постійною формою роботи, можна назвати книгообмін. За погодженням з Міністерством культури України у 1991 році було проведено обмін книгами з Державною бібліотекою ім. В. Леніна в Москві: в замін Народовещання (Почаїв, 1768) ми отримали перше московське видання “Граматики” М. Смотрицького (Москва, 1648) та “Арифметику” Л. Магницького (Москва, 1703) [7].

Найбільша кількість книг надійшла до колекції в цей час з обмінно-резервних фондів великих бібліотек. Поскілки збірки кириличних стародруків обмінно-резервних фондів бібліотек РРФСР довгий час знаходилися на звірці, книги з них не видавалися (виняток - Тріодь цвітна, Москва, 1732, передана нам з ДПБ). Тому до колекції в цей час надійшли західно-європейські стародруки, російські видання гражданського друку, книги українських видавництв 1920-1930-х років.

З Державної бібліотеки імені В. Леніна до нас надійшло 57 книг, в тому числі: “Описание земли Камчатки” С. Крашеніннікова (С.-Петербург, 1755), “Путешествие в южную половину земного шара” (С.-Петербург, 1797) Дж. Кука, “Грамматика российская” М. Ломоносова (С.-Петербург, 1755), кілька атласів XVIII століття, два «Судебника» Івана Грозного, кілька творів Феофана Прокоповича, 31 том «Древней российской вивлиофики» з продовженнями і т. д.

З державної Публичної бібліотеки ім. М. Салтикова-Щедріна було передано 40 книг, серед них: кілька видань руських літописів, “Сатиры” А. Кантеміра (С.-Петербург, 1762), “Словарь поваренный” В. Левшина (С.-Петербург, 1796), 16 томів “Римской истории” Ш. Роллена (С.-Петербург, 1761-1767) та інші.

В результаті співробітництва з Державною історичною бібліотекою УРСР в Києві, наша колекція поповнилась 2 московськими виданнями: Маргаритом (1698) та “Розыском о брынской вере” Дмитрія Ростовського (1755).

Одним із шляхів поповнення колекції став перегляд фондів наукової бібліотеки Державного історико-культурного заповідника м. Острога (раніше – Острозького краєзнавчого музею), структурним підрозділом якого є Музей книги. Він проводився в кілька етапів: в 1986-87 рр., в середині 1990-х рр., а також наприкінці 2003 року, в результаті чого в фонди Музею книги було переведено кілька сотень книг, в тому числі й російські стародруки. Так, в музейне зібрання з нашої бібліотеки втрапило найбільш раннє видання нашої колекції російських стародруків – Євангелія (Москва, 1558-1559), Апостол (Москва, 1631), „Грамматика” М. Смотрицького (Москва, 1721), „История Нового завета” Г.Кедрина (Москва, 1722), „Лексикон трехязычный” Ф. Полікарпова, „Сказание об осаде Троицкого монастыря” (Москва, 1784), „Новое краткое понятие о всех науках или детская настольная книга” Д. Нехачина та інші.

На сьогодні колекція російських стародруків музею нараховує 173 експонати основного фонду на церковно-слов'янській, російській, латинській, польській мовах.

Хронологічні рамки колекції: найбільш раннє видання – анонімна Євангелія (Москва, 1558-1559), найбільш пізнє – Євангелія (Москва, 1825). Збірка нараховує: 1 видання XVI століття, 11 видань XVII століття, 152 видання XVIII століття, 9 видань XIX століття.

Московські видання в кількісному співвідношенні представлені наступним чином: Печатний двір – 22, друкарня Синоду – 31, університетська друкарня – 12, друкарня Компаній друкарських – 21 видання; одиничними виданнями представлені московські друкарні: Мейера – 1, І. Зеленнікова – 1, В. Огорокова – 1, А. Решетнікова – 2, С. Селівановського – 1.

Видання петербурзьких друкарень в колекції можна охарактеризувати таким чином: друкарня академії – 49, друкарні Сенату та Синоду відповідно 1 і 2 видання, та по 1 виданню представлені слідуєчі друкарні: Богдановича, Ф. Мейера, Г. Крилова, Б. Гека, Вейтбрехта, Морського шляхетного кадетського корпусу, Сухопутного шляхетного кадетського корпусу, Корпусу чужестранних єдиновірців. В колекції є також по одному виданню друкарень Д. Рукавішнікова (Клинці) та Приказа общественного призрения и Котельникова (Калуга).

Ряд стародруків привертають увагу своїм художнім оформленням. Лаконічним і стильним є художнє оформлення анонімною Євангелії. На одній із заставок ми знаходимо зображення євангеліста Матвія – перше в російській друкованій книзі сюжетне антропоморфне зображення. Цікавим є художнє рішення палітурки: дошки, обтягнуті шкірою із тисненими зображеннями євангелістів в інтер'єрі, заключеними в стилізовані трикутники. На тисненому, складній формі середнику, – Розп'яття з присто-

ячими; над середником – овальний тиснений медальйон із зображенням Богородиці з немовлям, під середником – медальйон із рослинним орнаментом; по полю – рослинний тиснений орнамент.

Розкішно оформленим є видання Біблії (Москва, 1756). Сторінки книги в гравійованих та простих рамках. Мідьорити на титулі та авантитулі виготовлені в Петербурзькій художній академії, а 266 сторінкових мідьоритів – в Нюрнберзі. Книга прикрашена 64 заставками, великими та малими кінцівками, ініціалами та виливними прикрасами. Гравюри підписані художниками та граверами, назви до гравюр набрано латинською та німецькими мовами. Дуже гарними є ряд окладів до напрестольних Євангелій.

В багатьох книгах є численні записи. Найбільшу частину серед них становлять володільчі та вкладні записи, які дозволяють відслідкувати поширення та побутування книг, рівень грамотності та культури населення, отримати певне уявлення про соціальний статус власників книг та репертуар бібліотек тощо.

До найцікавіших записів історичного характеру можна віднести два:

«Сію с<вя>тую и д<у>ше поле<з>ну Книгу Ап<ос>тл {Тетр}, Которую набылъ/ Рыццери<м> способомъ наставляючи персы своѣ за Крола П<а>на/ своего, {своѣ} Противко неприятеля на то<й>ча<с> > бывшего Москви./ Надалі и даровалі вѣчними часі на Ц<ер>ковъ Б<о>жю, Ро<ждества>: Пр<ечистой>: Б<о>городи> цы в Мѣстѣ (затерто) Шляхе<т>ны Алек<с>андер (затерто) ...скій с/ за свое в<т>пущеніе грѣховъ за которій то<й> его дарунок Це-/<р>кви с<вя>той такі мі котріє есмо то<й> написъ положили/ винни застаючи в<не<й> Г<оспод>а Б<ог>а ма<ли>тствовати: иако и вась/ которіи и в пото<м>ніи часы будете прочитовати тую/ с<вя>тую Книгу, просимо не занехивати в<неи> м<о>лит<в>ы Г<оспо>ду І<исус>у, вспоминаючи и выхваляючи то<е> его надатое, и якъ бы спо-/добилъ его Г<оспо>дъ Б<о>гъ І<исус>с Х<ристо>с Ц<ар>ствію своему. А хтобы/ какоже колвек стану ч<еловекъ> мѣлъ тую Книгу с<вя>тую в-/далити таки вт колвекъ в<бычаемъ> той Ц<ер>кви с<вя>той вы-/ше м<анованей> на такового нехай буде к<л>тва с<вя>тыхъ вѣтець ...иже в Nikeѣ./А даровалъ и положилъ в Ц<ер>кви с<вя>той за Васіліа/ Іванновича на то<й> ча<с> С<вяще>ника/Року вт Ро<же>ства Х<ристо>ва. нхд. З мамкою своею Анною./ из жоною своею М спомини еѣ/ Г<оспо>ди въ Ц<арстве> > Н<ебесн>м»;

2) другий запис, який складається з кількох частин, свідчить про те, що анонімна Євангелія була подарована для церкви Св. Миколая села Ляхова (нині – Новородчиць) за дорученням гетьмана Петра-Конашевича Сагайдачного по його смерті товаришем Михайлом Манойленком:

а) «ја ра<б> Божи<й> Миха<й>ло Мано<й>ленко По впра

це<р>кви// с<вя>т<о>го ѡ<т>ца Николая, знавши (?), и оправивши сию книгу // гл<аголе>мую е<в>г<е>лиє напре<с>толное друкованое// Тетро оправив<в>ши...по небо<ж>ку...Петру Ку...//и положили на престолє е с<вято>го ѡ<т>ца николая// за св<ет>лую память товарища своего небожчика // Петра Кунашовича Сага<й>да<ч>ного// и за свое ѡ<т>пущение грѣховъ, Аминь.// При которомъ то били люди добрые и козаки **ЄКМ<л>** вой<с>ка запоро<з>кого...бѣдѣчи вто<е> ча<с> б.../ Атаманом...И п<а>ни его Вари...//(*весь текст перекреслено*);

б) запис затертий, пошкоджений вологою, вдалося відчитати закінчен-
ня: ...за про<з>бою П<а>на П<е<т>ра Конашевича...»

Надзвичайно цікавим є один із дарчих написів, який свідчить про те, що відомий придворний регент та ієромонах Лаврентій Хоцятовський подарував так звану «Єлизаветинську Біблію» відомому церковному та громадсько-культурному діячеві, письменникові, ректорові Києво-Могилянської академії Георгію Кониському:

«Сію Біблію я Лаврентій Хоцятовскій придворный //ієромонахъ: въ даръ приношу Преос [вя]щеннейшему Георгію //Конискому Еп [ис]копу Метиславскому, оршанскому и Моги-//левскому, и целой Белой Руссии. В знак моей благосклонности.»

Привертають увагу рукописні підписи так званих «справщиків», поставлені в кінці книги. Так, на книзі Бесід І.Златоустого (М., 1781) підпис Андрія Михайлова, на виданні Пентакостаріона (М., 1742) підпис Івана (прізвище затерте).

Серед володільчих записів найчисленнішими є записи про належність книг до різних церков, як на території Росії, так і на території України: в переліку церков ми знаходимо собор Св. Володимирської Богородиці та Миколаївську церкву у Великому Устюзі, Княжпольську Хрестовоздвиженську церкву, а також цілий ряд острозьких церков: Миколаївську, Параскево-П'ятницьку, Успенську церкву Кирило-Мефодієвського братства, Богоявленський собор, Острозький Преображенський та Дерманський Свято-Троїцький монастирі тощо.

Значний інтерес для дослідників історії Волині та, зокрема, Острога, складає наявність на ряді книг рукописних екслібрисів відомих волинських краєзнавців Й.Новицького (одного із засновників Острозького історичного музею), священника Аполонія Сендульського (відомого церковного, громадського, культурного діяча, краєзнавця Волині), Пантелеймона Юрьєва (випускника Острозької чоловічої гімназії, відомого російського та польського письменника, журналіста) тощо.

Певне уявлення про ціну книги дає ряд записів. Так, ми дізнаємося, що книга Маргарит (Москва, 1698) закуплена у 1753 році за 6 рублів,

«Розыск о брынской вере» Д. Ростовського (Москва, 1755) за 2 рубля, «Собрание разных поучений» (Москва, 1780) у 1808 році коштувала 4 рубля 14½ копійки тощо. Запис на сторінках Євангелії 1825 року дає інформацію і про вартість палітурних робіт.: « Евангеліє Сіє въ Острожской// Епар-/ шеской... /лавке/ за 7.м руб //лей// и 87½ ко /пеекъ/ серебром/ купленно, и оправ-// лено въ цер- /ковъ Ряс /ницкую Свя /то - Покров-/ скую 1824. / года Апре -/ля 3. дня- при/ Настоятеле/ той церкви// Благочинном / Перее Стефане Любиче Черват -/скомъ - За оправу заплачено 100 злотых».

Таким чином, можна однозначно стверджувати, що збірка російських стародруків Музею книги є надзвичайно цікавою, в колекції закладено великий науково-освітній потенціал. Частина книг з колекції експонується в діючій експозиції, частина зберігається у фондах і періодично задіюється в різноманітних виставкових проєктах.

Література

1. Окойомов И., Тучемский М. Деятельность Братства имени князей Острожских, под покровом князя Федорова, за первый год его существования (1909-1 августа 1910 г.) // Волинские епархиальные ведомости. – 1910. – № 50. – С. 928
2. Там же.
3. Систематический каталог Библиотеки Братства им. Князей Острожских // Фонды ОДКЗ. – КН-26984.
4. М. Струменский. Из Острожской старины. – Сергиев Посад: 1916. – С. 19.
5. Позіховська С. До історії створення і комплектування книжкової колекції Музею книги та друкарства в Острозі // Волинський музей: історія і сучасність. Науковий збірник. – Випуск 3. – Луцьк: 2004. – С. 366.
6. Там же. – С. 367
7. Там же.

Історія волинських друкарень і стародруків на сторінках часопису «Свобода» (Нью-Йорк)

До історії виникнення, становлення та розвитку друкарства на теренах України загалом, так і на Волині зокрема, зверталось багато знаних українських та іноземних науковців: І. Огієнко (1925; 1994) [10], Т. Бикова (1972) [6], М. Ковальський та І. Пасічник (1997) [9], Я. Ісаєвич [8]. Багато статей-гасел подано в різних енциклопедично-довідкових виданнях [12] та інших.

Проте досить маловідомими творчими здобутками з цієї проблематики для сучасних істориків і краєзнавців є праці науковців української діаспори США і Канади, серед них найбільш цінні монографії М.Бойка «Книгодрукування у Почаєві і Крем'янці та мандрівні друкарі» (1980) [4] та «Острозька Дерманська друкарня» (1980) [5]. Крім того, історію книгодрукування на теренах Волині висвітлювали в своїх статтях на сторінках україномовного часопису «Свобода» (Нью-Йорк): М. Бойко (1971) [2; 3], М. Вацик (1975) [7], Л. Онишкевич (1981) [11], К. Церкевич (1981) [13] та І. Боднарук (1988) [1].

Так, часопис «Свобода» подав рецензію К. Церкевича «Праці про друкарство Волині» (1981) на історично-бібліографічні монографії Максима Бойка [4; 5], де пише, що автор вказує «на недоречність російської публіцистики щодо «місійної ролі» Івана Федорова-Федоровича, втікача з Москви в Західню Україну, де він у Львові видав Апостола в 1574 році, а в Острозі 1578-1583 роках – п'ять інших книжок». Далі він зазначає, що «не можна дослідити, звідки до Острога прийшов грецький шрифт, хто в Острозі вивчав, чи знав грецьку. А коли були запрошені греки з Греції, це значить зв'язки не з «дикою північчю», а з народом античної культури... культура українського народу навіть до сьогодні не дає йому загинути, – бо ж нижчої культури шантажі не можуть здобути душі народу» [13]. Крім того, М. Бойко в статті «Острозькі першодруки «Читанка» і «Буквар», 1578-1580 рр.» (1971) [2; 3], з обуренням зазначає, що німецькі дослідники у своїх працях про «два унікати», вказують «тріхш-руссіш кірхенславішес Лезибух...» («Читанка» – А. Т.), а другий унікат назвали «Готар буквар» («Буквар» – А. Т.), тобто «наш духовий доробок відразу розділено поміж двома чужини народами, російським і німецьким, а про Острог у наголовку не згадано ані словом... Автори опису Острозьких Першодруків твердять, що Читанка і Буквар писані російською мовою, коли насправді це стара церковнослов'янська мова з додатком місцевих

висловів, отже висловів чи термінів українських». Науковцям добре відомо, що «в XV ст. не було книжної російської мови, як і самої назви «Россія»: в Острозі не було і не могло бути жадної російської мови». Наприкінці він робить висновок про те, що «німецькі автори зфальшували стародруки української культури і це треба конче виправити, щоб неправда, про нас не ширилася по світі» [2; 3].

Крім того, важливо зазначити, що за ініціативи Наукового Товариства ім. Шевченка в США і філологічної секції цього Товариства 13 грудня 1975 р. у Нью-Йорку відбулася наукова конференція, присвячена 400-річчю книгодрукування на українських землях. Головною темою наукового форуму було українське друкарство. Так, професор д-р Василь Лев зробив доповідь про 350-річчя книгодрукування в Україні і Українському тайному університеті у Львові. Професор д-р Наталія Пазуняк з Пенсільванського університету виголосила доповідь «Раннє друкарство в Україні», д-р Ол. Соколишин – «Відзначування чотириста річчя українського друку у вільному світі і на рідних землях» [7].

Лариса Онишкевич на підставі документів отців Василіан від 1460 р. про повернення монастирю св. Онуфрія належного йому майна і друкарні в статті «Друкарство на Україні перед Федоровичем» (1981), стверджує, що друкарня у Львові була «принаймні 112 років перед приїздом Федорова-Федоровича» [11].

Про великого покровителя української культури і науки, засновника друкарні і славної колегії, «яку називали також академією», князя Костянтина Острозького, розповідає Іван Боднарук у статті «Основник друкарні й академії в Острозі» (1988) [1].

Враховуючи значення маловідомих поданих на сторінках часопису «Свобода» (Нью-Йорк) статей науковців української діаспори з історії книгодрукування на теренах Волині для сучасних українських дослідників, з метою введення їх у науковий обіг і надання можливостей широкому колу істориків та краєзнавців використовувати їх у своїх дослідженнях, вони подаються повністю із збереженням стилю авторів.

Додаток

Українські стародруки були темою наукової конференції НТШ в Нью Йорку

Нью Йорк, (д-р М. Вацк). – Заходами Наукового Товариства ім. Шевченка в ЗСА і Філологічної Секції відбулася тут в дні 13-го грудня 1975 р. у власному приміщенні Наукова Конференція, присвячена чотириста річчю книгодрукування на українських землях.

Конференцію відкрив і нею проводив директор Філологічної Секції

проф. д-р Василь Лев вступним словом, привітанням прийвних і доповідачів, та просив вшанувати пам'ять недавно померлих членів Секції як бл. п. маестра Володимира Ласовського і бл. п. проф. д-ра Михайла Соєвицького однохвилинно мовчанкою. Після він коротко згадав, як відзначувано 350-річчя книгодрукування в Україні і Українському тайному університеті у Львові під Польщею.

Першу доповідь виголосила проф. д-р Наталія Пазунок з Пенсильванського університету на тему: «Раннє друкарство в Україні», з'ясовуючи передісторію появи друків Івана Федоровича, виданих у Львові 1547 р. Особливу увагу присвятила вона вивченні Львівського Апостола, його відмінність від Московського друку, та українські мовні особливості в ньому.

Другу доповідь виголосив д-р Ол. Соколишин — про: «Відзначування чотириста річчя українського друку у вільному світі і на рідних землях», в якій дав короткий перегляд публікацій і доповідей в Україні та у вільному світі. Прелегент зокрема звернув увагу на дві вистави українських стародруків з тієї нагоди: виставу у Гарвардському університеті, де зберігається унікальний примірник букваря Івана Федоровича, виданий у Львові 1574-го року, та виставу українських друків Слов'янського Відділу Ньюоркської Публічної Бібліотеки, що її улаштувала пані мгр Світлана Луцька-Андрушків.

Конференцію закінчено запитами, дискусією, та відповідями прелегентів.

Свобода. – 1975. – Ч. 237. – 19 грудня. – С. 1.

Онишкевич Лариса. Друкарство на Україні перед Федоровичем

Останніми роками на цьому континенті ще далше появляються статті в журналах чи й енциклопедіях, як і доповіді на різних конференціях, у яких повторяється уже давніше відомі факти про початки друкарства в староукраїнській мові, чи кирилицею і т. п. — перша друкована річ кирилицею 1480 року Фіялою у Кракові, потім білорусами Скориною й Будним, аж до Федорова, який мав би бути першим, що друкував на терені України.

Та вже понад десять років є відомі факти з недавніх досліджень, про що звітовано в поважних журналах підсоветської України. Серед них такі інформації:

1) Знайдено документ отців Василян, які домагалися, щоб їм повернути їхнє майно, включно з друкарнею, що належала монастиреві св. Онуфрія від 1460 року. Тоді їм цю друкарню подарував львов'янин Степан Дропан. Король Казимир IV підтвердив цей привілей у 1459 році. Отже друкарня була у Львові принаймні 112 років перед приїздом Федорова-Федоровича.

2) На гробі Федоровича є написано, що він – москвич, який відновив занедбане друкування.

3) Знайдено інвентар Словітського монастиря з 1826 року, який зазначає такі ранні книги видані в Україні: а) Новий Захід, 1511 рік, у Почаєві, б) Тріодіон з 1527 року і 1540 року з Києва, та в) Анфологіон з 1542 року, друкований у Львові

Повищі та інші інформації про ранні книги України можна знайти у таких виданнях – «Архіви України» (ч. 1, 1971 р.), «Наука та суспільство» (ч. 9, 1970 р.) та й інших.

Свобода. – 1981. – Ч. 191. – 9 жовтня. – С. 2.

Церкевич К. Праці про друкарство Волині

Максим Бойко. «Острозька Дерманська друкарня», Блумінгтон, Інд., Т-во «Волинь» в Торонто 1980 рік, 152 сторінок. Його ж: «Книгодрукування у Почаєві і Крем'янци та мандрівні друкарі», там же і це саме в-во, 1980 рік, 162 сторінок. (Праці Осередку Бібліографії Волині, ч. 16 і 17). Заголовки також англійською мовою.

Автор обох праць – Ініціатор культурного руху водяним за кордоном та основних Інституту Дослідів Волині у Вінніпезі 1949 року і секретар його до 1960 року, а в 1967 році основник Осередку Бібліографії Волині в Бдунінгтоні, Індіана. Під серією цього останнього веде дослідну і видавничу діяльність.

Наші окрайні волості не стали в минулому предметом дослідів, тому багато справ закриті перед нами невідомим, теж нема зібраного матеріялу і тут саме трудність, бо ж без належних архівів важко досліджувати минуле України. Але М. Бойко, шукаючи за розв'язкою цих труднощів, знаходить свій шлях: він власним змістом пов'язує між собою компіляції різних авторів, робить висновки та вказує на потреби пильніше дослідити якусь ділянку у цім випадку – друкарство Волині.

Вищеназвані праці історично-бібліографічні. В першій назві згадано минуле та названо друковану продукцію книжок Острога та Дермані. Між рядками зібраних компіляцій автор вказує на недоречність російської публіцистики щодо «місійної ролі» Івана Федорова-Федоровича, втікача з Москви в Західню Україну, де він у Львові видав Апостола в 1574 році, а в Острозі 1578-1583 роках – п'ять інших книжок. Російські дослідники поминають всі полегші життя І. Федоровича – емігранта» що він тут дістав азиль, став вільною людиною, продовжував свою друкарську працю та сильно наголошують його друкарську роллю. Поминають, що в Острозі князь Констянтин К. Острозький давав на видання книг великі суми грошей, збудував друкарню, перекладом комісія Гуртка вчених

при Острозькій Академії переклала Біблію, а друкар виконав тільки одну частину праці. Таким чином належне треба віддати й українським про-світянам того часу.

На схилі свого віку князь Константин К. Острозький переконався, що Люблинська унія, 1569 року, зовсім придушила українську культуру, тому він оснував Академію в Острозі коло 1577 року, запросивши сюди вчених того часу включно з чужинцями та збудував друкарню, яка видала від 1578 до 1612 років коло 30 книжок, але їх всіх ще не відкрито. Цій важливій події в житті українського народу присвячена вищеназвана перша праця. Це був час церковної міжусобиці, яка сильно припинила культурний розвиток, роз'єднала сили та внесла ворожнечу між українським народом.

Від заснування друкарства в Острозі, воно вже не припинялося. Вслід за ним почали виникати «мандрівні друкарні» (помилково їх називають «мандрівними друкарнями»), можливо вони «переносні», бо мандрувати друкарні не вміють). З них К. Ставровецький в 1618 році надрукував у Почаєві «Зерцало богословія», потім перейшов до Рахманова коло Крем'янця. Павло Домжив-Люткович почав друкарську працю у Чорній, Четвертні (тепер вже не існуючі місцевості) коло Луцька, та згодом Хрестовоздвиженське Братство в самому Луцьку також почало видавничу діяльність.

У першій половині XVIII сторіччя основано друкарню в Почаєві, що до 1830 року видала понад 300 назв, (включно з перевиданнями, деяких кількакратно). Такі перевидання, тому що майже кожне чимось різнилося від першого, на нашу думку, слід уважати як нове видання). Довкола цієї друкарні ще дотепер ведеться дискусія про доцільність видань різними шрифтом і мовами. Нещодавно дослідник рукописної та орнаментатії друкованої книги в Україні Яків Запаско приблизно висловився так: У Почаєві видавано книжки різними мовами, як: церковнослов'янською, українською, польською, російською і латиською. Яка глибока була культура друкарів, складачів, коректорів та всього друкарського складу, що міг працювати в п'ятьох мовах.

Вернімося до Острога, в якому в тім часі була сильна українська група на чолі зі священником Дем'яном Наливайком, братом полководця Северина Наливайка. Отець Дем'ян обстоював думку видавати Біблію українською мовою, але, мабуть, перемогла вища рація: дати для всього православного світу Біблію церковнослов'янською мовою, мовою, що об'єднувала всіх слов'ян. Перша «Читанка» видана в Острозі у 1578 році, була двомовна: грецько-церковнослов'янська. До сьогодні не можна дослідити, звідки до Острога прийшов грецький шрифт, хто в Острозі вивчав, чи знав грецьку. А коли були запрошені греки з Греції, це значить зв'язки не з «дикою північню», а з народом античної культури. Це саме

століттям пізніше появилось у Почаєві, культура українського народу навіть до сьогодні не дає йому загинути, – бо ж нижчої культури шантажі не можуть здобути душі народу.

Уже тих кілька прикладів, що їх ми знаходимо у працях д-ра Максима Бойка, доказує нам якою важливою справою є досліджувані з щирого українського погляду наше минуле, робити правильні висновки та вказувати на нестачі, які ще треба вивчити, відповідно насвітлити.

В обох працях подана бібліографія до українського друкарства взагалі. Знову в нас занедбана ділянка і навіть український інтелігент не дає цій ділянці належної оцінки. Знати шляхи до рідної історії, мови, літератури та культури народу, це ті двигуни, що постійно оновляють сили. Коли Муссоліні напав на Етіопію у 1937 році ми за цією країною щойно шукали на мапах, але цього не можна зробити з культурною Грецією, Римом, чи іншою європейською країною, що всюди на світових полицях бібліотек уже має віддавна розславлені свої книги.

Ось із такими думками вищеназваний автор і складає свої компіляції.
Свобода. – 1981. – Ч. 26. – 10 лютого. – С. 2, 4.

Іван Боднарук. Основник друкарні й академії в Острозі

У лютому 1988 року минає 380 літ, як в Острозі на Волині помер князь Констянтин Острозький, великий покровитель української культури й науки. Він там заснував друкарню і славу колегію та згуртував біля себе гурток учених людей. Тут вийшла славна Біблія Острозька.

У 1570 році оснував в Острозі князь К. Острозький колегію, яку називали також академією. Створив її князь для підтримки православної віри та української національності. Острозька Колегія стояла дуже високо. Першими її професорами були греки, а учні походили з Галичини й Литви. При колегії була і друкарня, влаштована коштом князя першим нашим друкарем Іваном Федоровичем. Завдяки колегії і друкарні, а також літературному гурткові, який створився при колегії, Острог став в останніх десятиліттях XVI віку важним осередком друку й письменства. Тут 1581 року надруковано першу повну Біблію у церковнослов'янському перекладі. Першим ректором школи був відомий громадський діяч і письменник Гарасим Смотрицький. Тут студіювали Мелетій Смотрицький, Петро Сагайдачний та чимало інших людей, що відзначилися в нашій історії. Острозька висока школа відіграла велику роль в поширенні освіти серед населення: за її прикладом створилися у різних місцевостях України численні братські школи.

Острозька Біблія, що вишила 14-го серпня 1581 року, містила два досить вправні віршовані твори Герасима Смотрицького: на герб князів

Острозьких і передмову до читача. Перший вірш є нашим найдавнішим відомим нині твором геральдичної поезії, дуже поширеної колись в Україні. Острозька Біблія була збірною працею учених, згуртованих при академії під проводом Герасима Смотрицького. Надрукував Біблію Іван Федорович, який, після короткого перебування у Львові, знайшов щедрого мецената в особі князя К. Острозького й перенісся до Острога. Острозька Біблія належить до найвидатніших пам'яток давнього українського друкарства та нашої релігійної літератури тих часів. Острозька друкарня працювала лише до 1612 року, але значення її для розвитку української літератури дуже велике. До найцікавіших віршових пам'яток XVII віку належить «Лямент і пригоди нещасних мешчан острозьких». Твір написаний в Острозі 1636 року й залишився в рукописі, бо друкарня вже тоді не існувала. В ній відображені події, які мали місце 1636 року в Острозі. Власниця міста, внучка Константина Острозького, княжна Анна Алоїза Ходкевич, ставши завзятою католичкою, з намови єзуїтів казала перенести з православної церкви до костьола домовину з тілом батька, Олександра Острозького. Православне населення Острога обурилося на той світський акт і на другий день, коли княжна їхала каретою до костьола, влаштувало на мості процесію. Коли православні не хотіли перепустити карети, гайдуки княгині почали рубати шаблями. Народ відповів буками. З допомогою гайдукам прийшла шляхта з довколишніх замків. З православними розправилися дуже жорстоко: одних четвертували, другим відрубували руки, інших піддавали різним іншим тортурам.

Князі Острозькі – це славний український рід, що виводився від короля Данила, який брав участь у повстанні проти короля Казимира 1341 року. Костянтин Острозький, син Івана, був старостою брацлавським і вінницьким, багато зробив для православ'я, воював з татарами й Москвою. Князь Костянтин Острозький народився 460 літ тому, себто 1527 року в Турові, а помер 1608 року. Визначився, як борець проти католицизму, єзуїтів і уніятів, брав діяльну участь у праці православного Берестейського собору 1596 року. Був воеводою київським, маршалком волинським, одним в найзаможніших і найвпливовіших магнатів Речі Посполитої. Його внук перейшов уже на католицизм й пропав для українського народу. Після вимертя роду Острозьких їх маєтки перейшли до князів Заславських, а потім до Сангушків.

В Україні постала перша друкарня в 1573 році у Львові на Підзамчі. Заснував її І. Федорович і надрукував у ній «Апостола» та «Буквар» (один примірник того «Букваря» зберігається в бібліотеці Гарвардського університету, але його вважають за російський?). Друкарня Федоровича після його смерті перейшла на власність Ставропігійського братства.

Внучка князя К. Острозького, а дочка князя Іллі Острозького, Гальшка, відома в історії своєю трагічною долею. Про неї написав трагедію о. Омелян Огоновський. У 1553 році її силоміць звінчано з князем Дмитром Сангушком, якого вбито і звінчано з князем Симеоном Слуцьким. Але з волі короля її відібрано від Слуцького й віддано за Лукаша Гурку, що держав її 14 років (до своєї смерті) у своєму маєтку в Познанщині неначе у в'язниці.

Чимало матеріалу про життя князів Костянтина і Януша Острозьких подав Андрій Чайковський у своїй повісті «Побратими». Згідно з цією повістю, Януш Острозький скривдив важко Косинського, забравши йому посілість Рокіту. Цим спричинив війну козаків проти магнатів. Князя Костянтина боліло те, що проти нього виступили й козаки, з якими він завжди жив у згоді. Між його двірською міліцією були й відділи козаків. Великим ударом для нього було, що частина його козаків перейшла до Косинського. Залишився тільки Северин Наливайко із своїми козаками. Братом Северина був о. Дем'ян Наливайко, довірена людина князя, один з визначних членів гуртка учених і літераторів в Острозі.

Свобода. – 1988. – Ч. 37. – 26 лютого. – С. 2.

Д-р М. Бойко. Острозькі першодруки «Читанка» і «Буквар», 1578-1580 рр.

Раннє друкарство Острога на Волині збагатилося двома новознайденими унікатами: Читанка, 1578 р. та Буквар, 1578-80 рр., друковані в Острозі Іваном Федоровим, засобами кн. К. Острозького. В історії українського друкарства досі уважали початком друкування в Острозі Нового Завіту з Псалтирем, а опісля Біблії, 1580 р., але щодо цього були логічні сумніви, що саме робив І. Федоров в Острозі, прибувши туди зі Львова, 1575 р.

Уважний читач відразу помітить, що в наголовку публікації про згадані два унікати видніє «гріхіш-руссіш кірхенславішес Лезибух...», а другий унікат назвали «Готар буквар», отже наш духовий доробок відразу розділено поміж двома чужини народами, російським і німецьким, а про Острог у наголовку не згадано ані словом. Але до тієї справи вернемося ще в кінці статті.

Наведені дві назви, переплетені в одній книжці, разом складають 54 нумерованих листи (оригінально повинно бути 56, нема лицевих сторінок) 165x105 мм, октаво, обкладинки дерев'яні, вкриті шкірою. На початку Читанки віньєта латинською мовою, між іншим, з написом Bibliotheca Gernardina, а в кінці власноручний підпис (–) E. Hutter, 1583. Коротко розглянемо кожну назву зокрема:

Читанка, Острог, 1578. 16 листів: оприлюднена німецькою мовою І.

9. 1969 р., під назвою: *Das Gothaer Griechisch-russisch/kirchenslawische Lesebuch von 1578* (стор. 8).

В цій Читанці нема заголовного листа чи лицевої сторінки, як показує фотостат у згаданім вище описі. За тодішнім звичаєм зміст попереджує панегіричний вступ церковнослов'янською мовою, в якому подається важливі дані (з технічних причин церковнослов'янські скорочення — титли пишемо повними словами), а саме: «Всесилною десницею вышняго Бога, оумышленіемъ и промышленіемъ, Благочестиваго князя Конъстантина, Конъстантиновича Княжати острозского воеводы кievьскаго, Маршалка земли волынское, Старосты володимерскаго. Повелѣвшу ему устроити домѣ на дѣлю книги печатныхъ. Кто муже еще домѣ и дѣтемъ къ наоученію, въ своемъ отчизно, и славномъ градѣ Острозѣ. Еже есть лежащій въ земли волынштей. И избравши мужей, въ божественномъ писаніи Искусныхъ въ греческомъ языкѣ и въ латинскомъ, паче же и врускомъ. И приставившихъ дѣтишному оучилищу и сея радивины, напечатана сія книжка. По греческімъ алфавита, а по рускимъ азбуки. Перваго ради наоученія дѣтскаго. Много грешнимъ Іоанномъ Федоровичемъ (На другій сторінці продовженні). Влѣто от сздания миру 7086 и от воплошенія Господа нашего Іисуса Христа 1578, месяца июня 18 дня. Константинъ Константинович (герб князів Острозьких, а під ним) Князя Острокое».

Увесь цей зміст вложений в орнаментальну лацягову рамку: під гербом Острозьких еліпсувата печатка з написом *Bibliotheca Ducalis Gothana 1799*.

На 3-ій стор. грецька азбука, 24 знаки та нимова церковнослов'янською мовою. На стор. 4-ій заставка, а під нею паралельно в дві колони текст грецький по лівій стороні, а церковнослов'янський — по правій. З грецької на церковнослов'янську мову переложені більшістю літургічні молитви. Починається «За молитвъ святыхъ отецъ наши Господи Іисусе Христе Боже нашъ помилуй насъ, аминь», «Слава тебѣ Боже нашъ». «Царю небесный»... «Светый Боже, светый крѣпкій»... (тут титла, невідомо, чи писали «святый» чи «светый», див. вгорі «светый» одець»). «Слава Отцу и Сыну»... «Пресвятая Троице»... «Отче нашъ»... «Прийдѣте поклонимся»... «Помилуй мя Боже»... **ИСПОВЕДАНИЕ ХРИСТИЯНСКІА ВЪРЫ:** «Вѣрую въ единого Бога»... «Ослаби, остави отпусти Боже»... «Богородице Дѣво радуйся»... І кінчається: «Слава съвршителю Богу въ тройци единому аминь».

Читанка друкована на 16 листів, в кінці друкарський знак І. Федорова, яким він значив і пізніші видання. Друк тієї читанки припадає на першу половину 1578, таким чином друкарство Острога пересунулося на два з половиною роки раніше, як ми дотепер уважали в нашій історії.

З передмови виходить, що ця читанка складена «и дѣтемъ къ наоученію»... Отже, слід припускати, що князь уважає дітьми всіх підвладних йому, а особливо студентів Острозької Академії, що вже в той час працювала. Яско, що для рівня дітей ніхто не складав би читанки грецько-слов'янською мовою, бо вона їм була б зовсім недоступною.

Правда, Федоров у передмові до Нового Завіту з Псалтиреві 1580 р. писав, що це «перший овощ дому печатного». Мабуть, він цим хотів сказати, що це перша поважніша богослужбова книга, а всі інші, попередні, яких напевно було більше, як досі виявлено, це були брошурки-памфлети або шкільні підручники. Тому, що шкільні підручники були лише для малого круга читачів, вони масово в народі не збереглися; натомість богослужбові книги були по церквах, монастирях та у побожних вірних і тому вони перетривали віки й дісталися на полиці бібліотек.

Oxford Slavonic Papers vol. 2, 1951, стор. 98-118, описуючи 19 назв старих слов'янських книг, знайдених у бібліотеках Англії, припускає друк букваря в Острозі десь 1576 р. І це припущення покривається з правдою, бо логічним виходить друкувати вперше букваря, а потім читанку, а ми тут маємо читанку, ймовірно, як першодрук Острозької друкарні.

НАЧАЛО УЧЕНІЯ ДѢТЯМЪ ХОТЯЩИМЪ РАЗУМѢТИ ПИСАНІЕ. ПЕРВОЕ ДАНОУЧАТИСЯ глаголати сіе. «Буквар, Острог, 1578-80». Ця назва оприлюднена німецькою мовою 1. 9. 1969, а саме: Der Gothaer Bukvar, von 1578-1580.

Так починається острозький буквар, друкований на 46 листах по обох сторонах (оригінально мало б бути 48 листів, знову немає лицевої сторінки), 121x68 мм, 15 рядків на сторінці. На початку першого розділу – заставка, а під нею зміст, як ми подали вище. Після цього йде церковнослов'янська азбука – 45 знаків. Увесь буквар розділений на 4 частини, має 6 заставок, 4 кінцівки та один ініціал «П». Друк значно більший, ніж у читанці, впорядкування краще. На 6-ох листах розложені склади.

Друга частина, після заставки, починається коротким вступом, чи можна думати, заголовком розділу, а саме: «И сія азбука, от книги осмочастныя, сиречь грамматикій». На 15 листах-сторінках склади вже зложені в слова. В цім розділі дві кінцівки: після першої підрозділ з такими словами: «Попрозодіи леже. дваши. воедных лежащее, сее есть, повелителная, и сказателная». Тут власне мова про однозначні синоніми, але з різним акцентом, як, напр., «мукá і му́ка», всього на 4-х листах.

Третій розділ аж 30 сторінок-листів, майже ті самі мотиви, що у читанці 1578 р. з певними додатками, як, напр., при «Символі Віри», заголовлено «Исповѣданіе православные Вѣры, перваго собора», а потім роз-

діл «Второго собора». Мистецька кінцівка замикає цей розділ більшістю літургічних молитов.

Розділ 5-ий також починається заставкою, під яким такий напис: «Сказаніе, како состави Светы Кириль философъ азбуку, поязыку словенську и книги преведе от греческихъ на словенскій языкъ». Розділ починається гарним ініціалом букви «П» (Прежде), подана коротка історія, а власливо, міркування самого автора про місійну працю св. Кирила, одного з учителів слов'янських. Між іншим сказано, що колись слов'яни були поганями, не мали власного письма, послуговувались різними знаками, карбуванням тощо. Потім мусіли вживати грецьке чи римське письмо, і так було віками. Але чоловіколюбний Бог не лишив людину в темноті і, послав нам св. Костянтина філософа, а в монашестві Кирила, який від грецького «альфа», це є «аз» — початок, склав наше письмо, дароване Богом нашому народові, щоб він відкрив свої уста. А, Б, В, Г, Д і т. д. подібні грецьким. Далі, в цім трактаті згадується св. Методія, брата св. Кирила. Автор наводить докази вживання в богослужбах церковнослов'янської мови нарівні з гербрейською (жидівською – А.Т.), латинською і грецькою. Автор цього трактату, подібно як монах Храбар, закінчує статтю зверненням до слов'ян, мовляв: Браття, Бог дав нам письмо, а Святим Отцям належить честь і слава назавжди. Це перший мовознавчий трактат Острозької друкарні на 18 листів друку.

На порожнім листі внизу власноручний підпис: E. Hutter, 1583. Сам Гуттер в той час був видатним орієнталістом у Німеччині. На маргінесах деяких сторінок пороблені латинським письмом переклади слов'янських слів, а над буквами азбуки писані якісь знаки, мабуть вимова тощо.

На маргінесі цього опису вищезгаданих унікатів слід сказати кілька слів про самого І. Федорова. Нам відомо, що він скінчив друкувати Апостола у Львові 15. 2. 1574 р., і, правдоподібно, вже у тому році переїхав до Острога. Але тут для нього не було друкарської праці. Князь К. К. Острозький хвилево примістив його а Дерманським монастирі, але вже у 1576 р. Федоров із Дерманя переїхав до Острога. Слід припускати, що після року часу приміщення під друкарню та належне устаткування вже було готове. Можливо також, що в Дермані Федоров приготував шрифт, заставки, ініціали тощо. І знову постає питання: а що саме Федоров робив в Острозі від 1576 р. до часу чи початку друку першої викритої тепер читанки 1578 р.?

З українського боку ці два унікати заслуговують на повну увагу. Пердусім, — німецький опис цих унікатів слід перекласти на українську мову і запізнати з ним наших мовознавців, дослідників тощо, або перекласти цей опис на англійську мову і подати до нього свої коментарі. Автори опи-

су Острозьких Першодруків твердять, що Читанка і Буквар писані російською мовою, коли насправді це стара церковнослов'янська мова з додатком місцевих висловів, отже висловів чи термінів українських. Відомо, що в XV стол. не було книжної російської мови, як і самої назви «Россія»: в Острозі не було і не могло бути жадної російської мови. Отже, самі автори цього опису перечать, собі, пишучи в заголовку «руссіш-кірхенславіше», коли насправді є «грікіш-кірхенславіше». Буквар на стор. 7 вживає місцеве слово «очисті», замість «очисті»; «светых» замість «святыхъ»; «приидеть» замість «приндетъ» і т. д. Отже, тут бачимо сильний вплив української мови, яку німецькі автори називають «русіше діалект».

Вищеназвані німецькі автори зфальшували стародруки української культури і це треба конче виправити, щоб неправда, про нас не ширилася по світі.

Свобода. – 1971. – Ч. 156. – 25 серпня. – С. 2;

Ч. 157. – 26 серпня. – С. 2, 4.

Література

1. Боднарук Іван. Основник друкарні й академії в Острозі // Свобода. – 1988. – Ч. 37. – 26 лютого. – С. 2.
2. Бойко М. Острозькі першодруки «Читанка» і «Буквар», 1578-1580 рр. // Свобода. – 1971. – Ч. 156. – 25 серпня. – С. 2.
3. Бойко М. Острозькі першодруки «Читанка» і «Буквар», 1578-1580 рр. // Свобода. – 1971. – Ч. 157. – 26 серпня. – С. 2, 4.
4. Бойко Максим. Книгодрукування у Почасві і Крем'янці та мандрівні друкарі. – Блумінгтон (штат Індіана): Т-во «Волинь» в Торонто, 1980. – 162 с.
5. Бойко Максим. Острозька Дерманська друкарня. – Блумінгтон (штат Індіана): Т-во «Волинь» в Торонто, 1980. – 152 с.
6. Быкова Т. А. Каталог изданий Острожской типографии и трех передвижных типографий // Ленинград. – 1972. – № 8. – С. 24-25.
7. Вацик М. Українські стародруки були темою наукової конференції НТПШ в Нью Йорку // Свобода. – 1975. – Ч. 237. – 19 грудня. – С. 1.
8. Ісаєвич Я. Друкарні України на зламі XVI-XVII ст. Острозька академія: редагування і видання книг // <http://litopys.org.ua/isaevych/is09.htm>.
9. Ковальський М., Пасічник І. Острозька друкарня / В кн. Острозька академія XVI-XVII ст. – Острог, 1997. – С. 280-283.
10. Огієнко І. І. Історія українського друкарства. – К.: Либідь, 1994 (репринт Львівського видання 1925 р.). – С. 76-81, 188-210.
11. Онишкевич Лариса. Друкарство на Україні перед Федоровичем // Свобода. – 1981. – Ч. 191. – 9 жовтня. – С. 2.
12. Острозька друкарня // Вікіпедія – вільна енциклопедія.
13. Церкевич К. Праці про друкарство Волині // Свобода. – 1981. – Ч. 26. – 10 лютого. – С. 2, 4.

Ірина ЦІБОРОВСЬКА-РИМАРОВИЧ

Стародруки з книгозбірень католицьких монастирів Волині XVI-XVIII ст. у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського

У роботі сучасних бібліотек, музеїв та архівів залишається, і ще довго буде залишатися, актуальною відповідь на коротке, але надзвичайно вагомое і складне запитання: що ми зберігаємо у своїх фондах? Відповідь на нього можна одержати тільки при проведенні планомірних, систематичних, копітких евристичних досліджень фондів на належному науковому рівні. Складність такого дослідження полягає не тільки у складності наукового опрацювання об'єкту дослідження – стародруків та архівних джерел, але й у впливі на збереженість історико-культурних книжкових фондів масштабних соціально-політичних змін, викликаних подіями 1-ї світової війни, Жовтневої революції 1917 р., а згодом і військових дій 2-ї світової війни, що призвело до великих культурних втрат, елімінації з наукового процесу в гуманітарних студіях широкого спектру тем, пов'язаних з історією релігії, історією книги і книговидавничої справи. Як наслідок безповоротної втрати значної кількості стародруків та архівних документів зменшилася джерельна база для наукових гуманітарних досліджень: у тому числі зменшилася кількість стародруків монастирських бібліотек, документів, пов'язаних з історією монастирів, мала місце впродовж тривалого часу неопрацьованість належним чином фондів стародруків, пов'язана з відсутністю суспільного попиту на розробку такого виду наукових тем. У певному сенсі був перерваний зв'язок поколінь у Часі. І виявляється, що не так легко і швидко можна його відновити, крокуючи шляхом виявлення, наукового опису, джерелознавчого аналізу стародруків, які ми зберігаємо, а зазираючи глибше, і впливаючи на історичну свідомість і пам'ять українського суспільства. Наукова джерелознавча робота з фондами стародруків веде до відновлення історії бібліотек, бібліографічної реконструкції їхніх фондів, окресленні ролі книгозбірень у діяльності монастирів, доповнюючи історії монастирських інституцій.

У фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – НБУВ) зберігаються стародруки з багатьох давніх монастирських бібліотек, які належали православним (Київський Михайлівський Золотоверхий монастир, Київський Пустинно-Микільський монастир, Києво-Печерська Лавра тощо), греко-католицьким (Почаївська Лавра, Канівський василіянський монастир, Луцький василіянський монастир, Уманський василіянський колегіум тощо) і римсько-католицьким монас-

тирям. Серед останніх в процесі евристичної роботи з фондами НБУВ виявлено стародруки низки книгозбірень католицьких монастирів, серед яких у першу чергу треба назвати Берестецький, Луцький і Теофіпольський монастирі Ордену тринітаріїв, Острозький, Луцький і Кременецький єзуїтські колегіуми, Бердичівський та Вишневецький монастирі Ордену босих кармелітів, Дедеркальський та Кременецький монастирі Ордену реформатів, Чуднівський бернардинський монастир, Купинський і Старокосянтинівський, монастирі Ордену капуцинів, монастирі Ордену взутих кармелітів у Городищі і Топорищі, Межирицький і Дубровицький монастирі Ордену піярів, Любарський домініканський монастир.

Бібліотеки римо-католицьких монастирів з теренів історичної Волині – Волинської губернії – Луцько-Житомирської дієцезії не були об'єктами самостійних історико-книгознавчих і бібліотекознавчих досліджень. Тільки у монографії вітчизняної дослідниці Н. Сінкевич “*Laudare, benedicere, praedicare*”, присвяченій історії Домініканського ордену на Волині в кінці XVI – на початку XIX ст., в одному з розділів подано аналіз каталогів бібліотек Луцького і Володимирського домініканських монастирів з точки зору інтелектуального життя орденських осередків. Історія монастирських книгозбірень, історико-книгознавчий аналіз їхніх фондів, джерелознавчий аналіз примірників стародруків названих бібліотек не входили в коло наукових питань, висвітлених автором [2, 159-172]. За останні роки з'явилися кілька публікацій, присвячених безпосередньо історії книгозбірень Острозьких і Кременецьких єзуїтських колегіумів, Берестецького і Луцького тринітарських монастирів, Вишневецького монастиря босих кармелітів [3-7]. Книгознавчі дослідження названих книгозбірень тривають. Історія самих монастирів ще чекає на своїх дослідників. Так склалося історично, що сьогодні стародруки з фондів монастирських бібліотек вказаного регіону в значній кількості зберігаються в НБУВ. Їх книгознавче дослідження розширює джерелознавчу базу, вводить у науковий обіг новий фактографічний матеріал, сприяє подальшим історичним, культурологічним і релігієзнавчим дослідженням.

Інформацію про кількісну характеристику бібліотечних фондів частини римсько-католицьких монастирів Волинської губернії на 10-і – 20-і рр. XIX ст. маємо з рукописних каталогів, інвентарів монастирських бібліотек та описів монастирів і костелів, яку подають польські дослідниці М. Підлипчак-Маєрович [13] і У. Пашкевич [12] у своїх бібліотекознавчих та джерелознавчих працях. Серед них є відомості і про книгозбірні монастирів, стародруки яких нині зберігаються у НБУВ. Це Вишневецький монастир босих кармелітів, що мав бібліотеку, яка налічувала бл. 1327 кн., Берестецький тринітарський монастир – бл. 1500 кн., Теофіпольський

тринітарський монастир – 610 кн., Луцький тринітарський монастир – бл. 1470 кн., Городиський монастир Ордену взутих кармелітів – 2500 кн., Дедеркальський монастир Ордену реформатів – бл. 3000 кн. [13, 174-175].

В залежності від статусу монастиря (конвент, резиденція, місія) та його матеріальної забезпеченості залежав обсяг фонду його книгозбірні. Ці фактори, на нашу думку, впливали і на подальшу історичну долю книгозбірні. На хвилі закриття римсько-католицьких монастирів у Волинській губернії після польського повстання 1830-31 рр. [8, 177-82] залишалися існувати вищі за статусом монастирі, куди могли направлятися ченці із скасованих орденських осередків. Книжки скасованих монастирів вливалися у книгозбірні монастирів, які продовжували функціонувати, або в бібліотеки інших релігійних інституцій, наприклад, капітульної бібліотеки, книгозбірні кафедрального собору, повітового училища тощо. Стародруки книгозбірень католицьких монастирів Волині нині у фондах НБУВ зберігаються у різному вигляді. 1) бібліотеки, що збереглися як книжкові комплекси і не були розпоршені в НБУВ під час формування її фонду, нині зберігаються як окремі книжкові колекції. До них можна віднести колекцію «Бібліотека Кременецького єзуїтського колегіуму» – обсяг понад 600 од. зб.; «Бібліотека Бердичівського монастиря Ордену босих кармелітів» – обсяг бл. 6500 од. зб. 2) Книжковий фонд монастирської бібліотеки міг надійти у складі фонду іншої установи до НБУВ, і вже бібліотекарями НБУВ його було виділено в окрему книжкову колекцію. Прикладом цього можуть бути колекції «Бібліотека Острозького єзуїтського колегіуму» (нині налічує понад 400 од. зб.) та «Бібліотека Вишневецького монастиря Ордену босих кармелітів» (нині налічує бл. 200 од. зб.). При подальшій роботі по упорядкуванню фондів та в процесі створення наукових каталогів стародруків ця кількість може збільшитися. 3) Частина книгозбірень надійшла спочатку до складу бібліотек інших установ задовго до створення НБУВ, у складі останніх влилася до фондів НБУВ. І тепер стародруки тих бібліотек продовжують зберігатися у складі їхніх колекційних фондів. В цьому випадку прикладом можуть бути долі бібліотек Луцького, Берестецького і Теофіпольського тринітарських монастирів, Дедеркальського і Кременецького монастирів Ордену реформатів. 4) Частина бібліотек була розпоршена і не збереглася як книжкові комплекси. Нині їхні книжки, і в невеликій кількості, зберігаються в колекціях Відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ (далі – ВСРВ) та фонді сектору іноземної літератури Відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій НБУВ. До таких можна віднести, наприклад, бібліотеку Любарського домініканського монастиря. В такому випадку в перспективі бажано зробити наукову бібліографічну реконструкцію таких книгозбірень. 5) Незначна кількість старо-

друків невеликих монастирських бібліотек, які «розчинилися» у фондах НБУВ, нині зберігаються в колекціях ВСРВ. В цьому випадку важко відтворити історію монастиря і його книгозбірні. Але кожний новий віднайдений факт доповнює їхню історію.

Якщо книжки певної бібліотеки не зберігаються як окрема структурна одиниця фонду, то визначити приналежність примірника до конкретної книгозбірні можна тільки шляхом перегляду усього фонду *de visu*, при умові, що примірники мають провенієнції, які б чітко вказували його приналежність у минулому.

Відтворення історії бібліотек тісно пов'язане з історією установ, яка проливає світло на шляхи надходження книжок у результаті різноманітних реорганізацій як церковних закладів, так і світських, що були характерні для Українських земель у XIX-XX століттях: масове закриття католицьких монастирів після польського повстання 1830-31 рр., зміна адміністративної структури католицької церкви в Російській імперії у середині XIX ст., соціально-політичні наслідки Жовтневої революції 1917 р. і наступна реорганізація бібліотечних, архівних та музейних фондів за часів радянської влади. В процесі міграції книжкових фондів, при відсутності систематичної фіксації і обліку провенієнцій, згубилися сліди не однієї розпорошеної монастирської книгозбірні. Як ілюстрацію можемо подати інформацію про стародруки книгозбірень Городиських і Топорищенських отців кармелітів у фондах НБУВ, одержану виключно емпіричним шляхом.

Сьогодні виявлено дві книжки, які раніше входили до складу фонду книгозбірні Монастиря Ордену взутих кармелітів у с. Городище (Заславського пов., Волинської губ.). Монастир отців кармелітів у селі Городище на Волині був заснований власником поселення Яном Погрошевським 1662 р. Ним було відписано на цей монастир свої маєтності Пашуки, Реснівки, частину Городища і значну грошову суму. [10, X, 41]. Проіснував монастир до 1832 р., коли його було закрито, а в будівлі костелу почала діяти православна церква. Особливою рисою кармелітанського костелу були фрески, намальовані талановитим місцевим ченцем Антонієм, який жив у середині XVIII ст. Його пензлю належали і фрески у костелах Піярського монастиря у Любешові та Тринітарського монастиря у Берестечку [14, III, 144].

Один виявлений стародрук, який походить з Городиської книгозбірні – це примірник видання збірки творів видатного філолога і гуманіста Жозефа-Жюста Скалігера (1540-1609) “*Poemata omnia...*” (Лейден, 1615; ВСРВ, РІ. 81), надрукованої у Лейденській філії видавничого Дому Плантенів Ф. Рафеленгусом. Примірник має записи, які досить повно віддзер-

калюють його долю. На титульному аркуші та шмуцтитулах знаходяться такі рукописні провенієнції: 1) “Ex Bibliotheca Corsini Aurelii / Kalinski Carmel[itae]. Vilnae 1819 An[no]. / [Z.] 6. g. 20. / Idem offert Bibliothecae Conventus / Horodiscensis ejusdem Ordinis” («З бібліотеки кармеліта Корсіні Аврелія Калинського. [Куплена] у Вільні 1819 року, [за] 6 злотих 20 грошей. Її він подарував бібліотеці Городиського монастиря цього Ордену»); 2) “Ex Bibliotheca Corsini Aurelii / Kalinski Carmel[tae], Juris Candidati / et Theolog[iae] Magistri, / Studiorum in Conventu / Horodisc[ens]is Regentis” («З бібліотеки кармеліта Корсіні Аврелія Калинського, кандидата права і магістра теології, ректора школи у Городиському монастирі»); 3) “Ex Bibliotheca Corsini Aurelii / Kalinski Carmel[tae], Juris / Candidati et Theol[og]iae Mag[istri]” («З бібліотеки кармеліта Корсіні Аврелія Калинського, кандидата права і магістра теології»). Це видання у XIX ст. вже вважалося бібліографічним раритетом [9, V, 179].

Другий примірник – це видання вибраної грецької поезії в латинсько-му перекладі італійського поета, єзуїта Раймонда Кунічі (Cunichi, 1719–1794) “Echo, libri duo. Selecta Graecorum carmina versa latine a Raymundo Cunichio” (Рим, 1764; ВСПВ, In. 4365). Стародрук має такі рукописні провенієнції: 1) “Ex Bibliotheca P[at]ri Corsini Aurelii Kalinski Carmel[itae] / Compar[at]us Luceoriae in Publica / Licitatione flor[enis] 2 die 22 Junii / 1815 Anno. / Idem adp[re]cat Bibliothecae Horodiscens[is] ejusdem Ordinis 1820” («З бібліотеки отця Корсіні Аврелія Калинського, кармеліта. Куплена у Луцьку на публічному аукціоні за 2 флорена, дня 22 червня 1815 року. Її він передав Городиській бібліотеці того самого Ордену 1820 року.» (с. 57); 2) “119. / Ex Libris P[at]ri Corsini Aurelii Kalin/ski Carmelitae 1815 A[n]no. / Idem adp[re]cat Bibliothecae Horodiscens[is] / Carmelitarum” («Її він передав Городиській бібліотеці кармелітів») (тит.); 3) “Ex Libris / Ign[acii] Mioduszewski” («З книг Ігнація Мьодушевського») (форзац). Джерелознавчий аналіз провенієнцій обох примірників показує, що у книжок був один шлях надходження до монастирської бібліотеки. Спочатку книжки належали члену Ордену взятих кармелітів Корсіні Аврелію Калинському, кандидату права та магістру теології, ректору школи Городиського монастиря. Отець Калинський обидві книжки купив, одну у Вільні 1819 р., іншу – в Луцьку на аукціоні у 1815 р., а у 1820 р. він подарував їх монастирській бібліотеці.

Маємо у фондах ВСПВ слід бібліотеки Монастиря Ордену взятих кармелітів у Топорищах. Це перші 8 аркушів видання творів Єфрема Сирина (Ephraem Syrus, с. 320-379) “Opuscula omnia quae arud Latinos geregeri potuerunt...” (Кельн, 1547; ВСПВ, In. 232). Обсяг видання складає 308 аркушів [1, 154-155]. Але фрагмент має три записи, які інформують

про долю колись повного примірника. Стародрук було подаровано холмським суфраганом Міхалом Делямарсом Красноставському єзуїтському колегіуму, а пізніше він потрапив до бібліотеки Топорищенського кармелітанського монастиря: 1) “Ex dono Illustrissimi Michaeli / Delamars Episcopi / Tricennien[is] Suffraga[ni] Chelm[ensis]” («З дару найяснішого Міхала Делямарса, єпископа триценського, холмського суфрагана») (зв. тит.); 2) “Collegii Crasnostav[iensis] / Soc[ietatis] Jesu” («Красноставського колегіуму Товариства Ісусового») (арк. *ii); 3) “Bibliothecae Convent[us] Toporyscen[is] / Ord[inis] Carmelit[arum] arbos” («Бібліотеки Топорищенського монастиря взутих кармелітів») (арк. *ii). З роду Делямарсів відомо чотири особи, які були членами Ордену єзуїтів у Речі Посполитій. Один з них носив ім'я Міхал (1668-1725), але у біографічних джерелах не зафіксовано, що він був холмським суфраганом [11, 122]. Через брак фактографічних відомостей не можна точніше ідентифікувати фігуранта провенієнції.

Викладений матеріал засвідчує актуальність дослідження історії монастирських книгозбірень з теренів історичної Волині – Волинської губернії та багату джерелознавчу базу для цих історико-книгознавчих студій у фондах НБУВ.

Література

1. Каталог палеотипов из фондов Центральной научной библиотеки им. В. И. Вернадского НАН Украины / Сост. М. А. Шамрай. – Киев: Наукова думка, 1995. – 545 с.
2. Сінкевич Н. Laudare, benedicere, praedicare. Домініканський орден на Волині в кінці XVI– на початку XIX ст. – Київ: Кайрос, 2009. – 408 с.
3. Ціборовська-Римарович І. О. Книгозбірня монастиря Ордену босих кармелітів у Вишневі: історія та книгознавча характеристика фонду // Рукописна та книжкова спадщина України. – Вип. 13. – Київ, 2009. – С. 139-155.
4. Ціборовська-Римарович І. О. Бібліотека Берестецького монастиря Ордену тринітаріїв: історична доля та стан дослідженості фонду // Рукописна та книжкова спадщина України. – Вип. 14. – Київ, 2010. – С. 103-114.
5. Ціборовська-Римарович І. О. Бібліотека Луцького монастиря тринітаріїв: історична доля та шляхи надходження до Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського // Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник ЛДІЗ. – Вип. 6. – Луцьк, 2010. – С. 146-156.
6. Ціборовська-Римарович І. О. Бібліотека Острозького єзуїтського колегіуму: історія та сучасний стан фонду // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». – Вип. 13. – Остріг, 2009. – С. 378-392.
7. Ціборовська-Римарович І. О. Бібліотека Кременецького єзуїтського колегіуму: історія, склад і зміст бібліотечного фонду // Студії і матеріали з історії Волині

2009 / Ред. Випуску В. Собчук. – Кременець, 2009. – С. 104-115.

8. Шостак І. Луцько-Житомирська дієцезія наприкінці – у першій половині століть. – Білий Дунаєць-Остріг, 2005. – 187 с.

9. Brunet J. Ch. Manuel du libraire et de l'amateur de livres. – 5 ed. – Paris, 1860–1865. – 6 t.

10. Encyklopedia kościelna / Przez M. Nowodworskiego. – Warszawa, 1877. – T. 10. – S. 41.

11. Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy. 1564-1995 / Opracował L. Grzebień. – Kraków, 2004. – 882 s.

12. Paszkiewicz U. Inwentarze i katalogi bibliotek z ziem wschodnich Rzeczypospolitej do 1939 roku. Suplement 2. – Poznań, 2006. – 636 s.

13. Pidyrczak-Majerowicz M. Biblioteki i bibliotekarstwo na wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej w XVII–XVIII wieku. – Wrocław, 1996. – 187 s. (Acta Universitatis Wratislaviensis № 1815).

14. Słownik geograficzny królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1882. – T. 3. – S. 144.

**Рівненська земляна життєвих і творчих перехрестях
Олеся Гончара (1918-1995)**

Уся творча спадщина талановитого і популярного українського письменника ХХ століття, а ще відомого громадського і культурного діяча Олеся Терентійовича Гончара – це ціла своєрідна епоха в історії нашої національної літератури. Із шкільних і студентських літ його сучасники із захопленням зачитувалися романами “Прапорonoсці”, “Тронка”, “Собор”, за який зазнав гонінь при радянсько-комуністичному тоталітаризмі у 1970-1980 роках [1], записавши у щоденнику 25.05.1993 р.: “Колишні всі хулители ”Собору“ один за одним зійшли з арени життя, зійшли, як тля, як гусінь. Хіба це випадково!” [2], “Циклон”, “Твоя зоря” та іншими ще його повістями, оповіданнями, новелами, численними статтями і виступами.

Незааганжований погляд на життєві процеси, оригінальні сюжети, милозвучна і дзвінка українська мова, самотні і яскраві образи літературних героїв – це не тільки відразу полонило, а пробуджувало світлі почуття і устремління, спонукало до активних діянь. І до сьогодні цей читацький інтерес тримається на зростаючих амплітудах.

Протягом усього життя йому самому довелося спізнати і радісні, і сумно-гіркі періоди, але завжди високо і гідно тримав у чистоті людську порядність і моральні засади, незрадну синівську любов до рідної землі і материнської мови, записавши, зокрема, у “Щоденнику” 24.10.1983 р.: “Мова для нас, українців, – це не тільки засіб спілкування. За сучасних обставин вона щось значно більше! Для нас мова – це й пам’ять, і честь, і гідність; для народу нашого мова – це саме життя. Бути чи не бути? – вирішується через життєвість мови, через самосвідомість її носіїв. І хоч як не прикро буває, я все ж вірю в силу нашої мови, в її майбутнє”. А 27 листопада ц. р. додав, що “повага до мови — це повага до народу” [3]. Хіба втратили позитив ці мудрі вислови, як іще їм подібні, у нинішній час, хоча маємо уже двадцять років нібито незалежну і самостійну Українську державу, в Конституції якої однозначно записано про її єдиний державницький статус?

Нам, рівнянам, є цікавими факти і події із біографії автора, про що також беззаперечно засвідчують його щоденникові записи, які вийшли у світ завдяки старанням його дружини Валентини Данилівни [4] і “ввібрали в себе майже все життя письменника – більш як за півстоліття” [5]. Пригадалося, як будучи студентом-філологом на початку 1960-х років,

ми, юнаки і дівчата, захоплювалися романом “Людина і зброя”, за котрий прозаїк був удостоєний Шевченківської премії. Я тоді написав рецензію-відгук, яка була опублікована у рівненській районній газеті “Радянське село” [6] (нині “Слово і час”).

А далі зупинюся детальніше на розкритті заявленої тематики статті.

Саме у другому і третьому томах “Щоденників” є чимало конкретних записів, які стосуються історичного і літературного краєзнавства чи помітних персоналій, пов'язаних із минувиною і письменницькою сучасністю, що причетні безпосередньо до його перебування у різних місцях нашої Рівненщини, його аналізу бурхливих подій у роки так званої “горбачовської перебудови” і здобуття омріяної незалежності після багатовікової боротьби рідного українського народу за свою вольную волю, возвеличену генієм безсмертного Тараса Шевченка.

Ось лише деякі з них: “2.04.1971 р. Сьогодні... подають телеграми з України (тоді перебував у Москві – І. П.): херсонські, рівненські десятикласники вітають із завтрашнім днем народження... Оці тільки не забувають. Голос чистих сердець, як він багато говорить тобі” [7]; “28.09.1977 р.: відвідали Острозький замок (з дружиною – І. П.). Острозький і Олеський замки – замки-ровесники (майже), замки-брати”, де побували, повертаючись із відпочинку в Трускавці [8]. Їхали через Радивилів, Дубно, Рівне, Здобувів, а потім – через Гошу і Корець на Київ.

Їх радо зустріли тоді жителі древнього Острога і учні середніх шкіл. Оглянувши експозиції краєзнавчого музею, роздав читачам багато автографів. А в книзі відгуків залишив запис: “Нема ціни зібраним тут скарбам історичним та мистецьким, документам, стародрукам. Тут чуєш живі голоси героїчної історії нашого народу, відчуваєш його творчий геній. Спасибі людям, які це бережуть, з любов'ю відкривають це народне багатство для кожного, хто хоче знати і теж берегти, любити. Олесь Гончар. 28 вересня 1977 року. м.Острог” [9].

А виступаючи на своєму ювілейному вечорі 4 квітня 1978 року в Києві, зокрема, скаже: “Минулої осені випало мені побувати в краях Хоми Хаєцького (персонажа із “Прапороносців” – І. П.), зустрічатися з його земляками, ще раз відчути загадкову звабу подільських шляхів... Тоді ж випало відвідати ряд старовинних наших міст, таких, як Тульчин, Збараж, Кам'янець-Подільський, та ще оглянути недавно впорядкований львів'янами Олеський замок (завдяки старанням вченого-музеєзнавця, нашого земляка із Дубенщини, почесного громадянина міста Дубна, професора, нині Героя України Бориса Возницького – І. П.), а на Рівненщині – замок Острозький, тобто міста, які колись, в найтяжчі часи нашої історії, були твердинями й світочами української культури.

На скелі, на моноліті стоїть Острог!

Саме там, на острозькім узвишші, де, по суті, зароджувалася наша перша академія, 400 років тому одержимістю першодрукаря Івана Федорова та його натхненними сподвижниками було надруковано наші книги-первенці, і серед них той унікальний Буквар, перший буквар землі української, що від його кореня розрослося могутнє дерево нашої писемності, культури, вибуяла багатюща мова нашого народу, на основі якої склалась одна з найяскравіших слов'янських літератур, котра здобула нині таке шанобливе визнання в сім'ї... націй та народностей... і викликає – своєю класикою та сучасною творчістю – дедалі ширший інтерес у всьому світі.

Тож який треба було мати творчий дух народів, щоб від тієї острозької скелі, з того крихітного стартового майданчика, піднятися на вершини ХХ віку, сягнути висот цивілізації і культури! Яку цей народ мав виявити волю до життя й до творчості, щоб упродовж палаючих пожежами та кров'ю століть, позначених палями та шибеницями, витримати всі випробування, витримати й не зруйнуватись, не занепасти, не зникнути під ударами розбратів та нашестя і сьогодні звертатись до людства книгою оновленого життя, де Україна після чорної руїни 40-х літ знов постає перед світом прекрасна і сильна..., постає в сонячній красі творчої снаги, в квітучості незліченних народних талантів” [10].

Проїжджав із Києва Олесь Гончар легковиком до Луцька через Корець, Рівне і Клевань на читацьку конференцію за романом “Твоя зоря” у червні 1981 року, яку організувала тодішня обласна газета “Радянська Волинь”. У щоденнику він записав: “17.06.1981 р. Читацька конференція по “Зорі” в Луцьку... Який це край Волинь! Справді Лесин край... А люди! Коли затиснутий на сцені надписував автографи... раз у раз крізь тісняву дотягувались чийсь руки, зблискували короткі усміхи, рука чиясь торкалася плеча, погладжувала ніжно, промовляючи: – Ми вас любимо!... Зустріч у Колодяжному. Зі всієї Волині були люди на цій зустрічі. Багато моментів зворушливих. Очі в залі іскряться. Повертаюся до Києва наснажений. Народ з тобою говорив”. А уже 26.06.1981 р. підсумував: “Поїздка на Волинь, мабуть, найбільш хвилююча з подій останніх літ. Скільки привітності в людях, розуміння і доброти, і віра в тебе... Вражає висока підготовленість читачів до сприймання літератури – найскладніший твір цим людям буде під силу” [11].

Запис від 2.10.1983 р. : “Відповідаю на листи, пишу у Збараж, Рівне, Бердянськ... Помічаю, що серед тих, кому пишу, переважають учні та вчителі, славні наші освітяни. В духовному розумінні це, очевидно, найактивніша верства суспільства, найчутливіша до рідної мови,

культури. Очевидно, це ті, хто і в наші суворі холодні часи зберігає заоханість у прекрасне” [12].

А цей 14.12.1983 р.: “Широко відзначається 400-річчя від дня смерті “друкаря книг пред тем не виданных”. “ЛГ”(московська “Литературная газета” – І.П.) дала статтю, де лише крізь зуби мовиться про діяльність Івана-друкаря (Федорова на Україні). Зате в “Правде” акад.Лихачов знову виявив широту душі. Весь час підкреслює, що він був “создатель русской и украинской печатной книжности”, що він був “очень нужен на Украине, разделенной в то время. На Украине надо было поддержать украинскую культуру”. Оце говорить інтернаціоналіст, а не шовіністик дрімучий... І як актуально звучать сьогодні слова російського вченого” [13].

26.11.1986 р.: “Сьогодні з археологом Свешніковим (наш земляк, проводив також розкопки на полі Берестецької битви 1651 р., в Дубні та інших місцях Рівненщини – І.П.) їдемо в Звенигород, давню слов'янську столицю, нещодавно відкрити вченими. Вже бачили деякі речі знайдені під час розкопок, - це, звичайно, подія в науці. Розкопки дають дивовижно реальне уявлення про життя давніх слов'ян. Тут чудові ландшафти” [14].

Будучи у Канаді, в Едмонтоні, 1.06.1992 р.: “Побували в монастирі Василіанів, де багато стародруків, зокрема й Острозька Біблія...” [15].

Рука письменника 30.05.1994 р. записала: “Ось і не стало Сашка Богачука. Талановитий поет, порядна людина. З покоління тих, чие дитинство опалила війна. Покоління Григорове (Тютюнника – І. П.), Симоненкове... Діти горя, вони розуміли нас, фронтовиків. І з ними в нас не було конфліктів, не могло бути. То – наша природна зміна. А Богачукові пісні співають і за океаном. Він помер у Рівному (в госпіталі ветеранів війни у Клевані, очолював Рівненську обласну організацію Спільки письменників України – І. П.). В тому загадковому місті, де люди встають, коли виконується “Запорізький марш” [16].

Часто згадуються імена багатьох письменників, пов'язаних з нашим краєм, серед яких, зокрема, Тараса Шевченка, Миколи Гоголя, Лесі Українки, Агатагела Кримського, Олени Пчілки, Уласа Самчука, Олени Теліги, Бориса Тена, Ліни Костенко, Павла Мовчана.

Є у щоденникових записах прізвища першого Президента незалежної України Леоніда Кравчука [17], багатьох новітніх політиків “горбачовської перебудови” і перших років розбудови Української держави Василя Червонія [18], Миколи Жулинського [19], Ігоря Юхновського [20], Володимира Пилипчука [21], відомих у нашій області Вілена Мартиросяна [22], Олега Ольжича і Володимира Сергійчука [23], патріарха Мстислава [24].

Мудрі, відверто чесні “Щоденники” нашого великого українського письменника Олеся Гончара, як і вся його багатюща творча спадщина

[25]. Запамятуймо хоча б такі його слова: “Якщо не буде єдності – нічого не досягти. Скільки тих усобиць та чвар знала наша історія – саме ж вони й губили Україну. Боже, дай нам підвестись до єдності!” [26].

На літературній карті нашого краю ім'я славетного письменника сіяє і вічно світитиме яскравою непогасною зорею.

Література

1. Тронько П., Бажан О., Данилюк Ю. Тернистим шляхом до храму: Олень Гончар у суспільно-політичному житті України 60-80 рр. ХХ ст. Збірник документів і матеріалів. - Київ: Рідний край. - 1999. - 304 с.; Багнюк А. Вн був суддею духовних браконьєрів. Олень Гончар і запорізька інтелігенція // Урядовий кур'єр. - 2008. - 12 червня. - С. 8; Іваницький С. Вдова Олесь Гончара Валентина Даниловна: «На 50-літєє мужа пришла телеграма: «Вам сєйчас нічого не останаєся, кромє как пустиє пулю в лоб» // Факти. - 2010. - 15 іюля. - С. 11.

2. Гончар Олень. Щоденники. Т. 3. - С. 470.

3. Гончар Олень. Щоденники у трьох томах. Том 2. 1968-1983. - К. - 2002. - С. 580, 584.

4. Гончар Олень. Щоденники у трьох томах. Том 1. 1943. - 1967. - К. - 2002. - 455 с.; Том 2. 1968-1983. - Київ. - 2003. - 607 с; Том 3. 1984-1995. - К. - 2004. - 606 с.

5. Гончар В. Записники Олесь Гончара (Голос його душі) // Гончар Олень. Щоденники. 1943-1967. - С. 5.

6. Пашук І. Майстерно, талановито // Радянське село (Рівне). - 1962. - 7 квітня.

7. Гончар Олень. Т. 2. - С. 84.

8. Там само. - С. 315.

9. Пашук І. Наш великий сучасник // Вільне слово (Рівне). - 1993. - 3 квітня.

10. Роздуми в дорозі // Гончар Олень. Письменницькі роздуми. Критичні статті. - Київ. - 1980. - С. 303-304.

11. Гончар Олень. Т. 2. - С. 446,

12. Там само. - С. 577-578.

13. Там само. - С. 587.

14. Гончар Олень. Т. 3. - С. 123.

15. Там само. - С. 417.

16. Там само. - С. 528.

17. Там само. - С. 311, 324, 331, 345, 373 та інші.

18. Там само. - С. 302, 303, 309, 354.

19. Там само. - С. 51, 273, 328, 407 та інші.

20. Там само. - С. 331, 395, 541.

21. Там само. - С. 303.

22. Там само. - С. 446.

23. Там само. - С. 285.

24. Там само. - С. 325, 326, 395 та інші.

25. Пашук І. «Щоденники» Олесь Гончара // Вільне слово. - 2010. - 21 грудня.

26. Гончар Олень. Т. 3. - С. 299.

**«Ми прагнемо словом освятити душі»
(до питання про історію Острозької
центральної районної бібліотеки)**

Бібліотека ... Древня і вічно юна оселя людського розуму. Ряди книжкових полиць містять у собі допитливий науковий пошук, насолоду прекрасним, отримання знань, розвагу і так до нескінченності. Все життя Всесвіту зосереджене у цьому магічному кристалі, що називається Бібліотекою. Бібліотека завжди була символом культури суспільства і цивілізації, соціальним інститутом, що формував особистості та індивідуальності, показником, характеристикою, віддзеркалюванням життя.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 4 грудня 1939 року на території колишньої Західної України утворились нові області. Місто Ровно стає адміністративно-політичним центром Ровенської області, а Острог - її районним центром. 3 лютого 1940 року вийшла постанова бюро Ровенського обкому КП(б)У «Про організацію бібліотек в області». В другому пункті даної постанови говориться про організацію в таких районних центрах області, як Дубно, Сарни, Здолбунів, Костопіль і Острог районних бібліотек з дитячими відділами. Виділяються приміщення, проводиться підбір кадрів, а також видається необхідна література. З бюджету було виділено 723250 тис. крб. на придбання літератури, обслуговуючий персонал, ремонт і обладнання приміщень.

У лютому 1940 року в Острозі було відкрито районну бібліотеку з дитячим відділом, а у селах запрацювали хаги-читальні.

Невідомо хто був першим завідувачим районної бібліотеки, який був фонд, тому що 22 червня розпочалась друга світова війна і діяльність бібліотеки було припинено, документи знищено, як потім і саму бібліотеку.

Перервану війною діяльність книгозбірня відновила у 1946 році.

З 1949 року Острозька районна бібліотека знаходилась по вул. Сталіна, 79 і займала 4 кімнати. Завідувала бібліотекою Марусіна Анастасія Йосипівна. У 1952 році бібліотеку очолює Віра Подворчан, невдовзі її змінює, в червні 1953 році Тітова Євгенія Сидорівна, яка була директором аж до 1986 року.

На початку 50-х книжковий фонд бібліотеки складав понад 11 тис. книг політичної, художньої, науково-технічної, мовної літератури, обслуговувалось 1884 читачів, штат бібліотеки нараховував 3 працівники.

В 50-х роках основним джерелом книгопостачання був бібколектор, а також книжковий магазин. Щорічно надходило до бібліотеки 100-1500

примірників. Фонд бібліотеки мав універсальний характер, де більшість становила художня література, переважно російською мовою. Читальний зал був укомплектований відповідно довідковою літературою.

В 1949-1952 роках найбільш популярними формами пропаганди книги були бібліографічні огляди, книжкові виставки, бібліотечні плакати, літературні вечори, читацькі конференції. Районна бібліотека взяла на себе функції методичного керівництва. До методичної роботи залучались всі працівники районної бібліотеки, які надавали практичну та методичну допомогу книгозбірням, готували методично-бібліографічні матеріали, проводили заходи, з метою підвищення кваліфікації бібліотечних працівників.

Бібліотека переїздить до нового приміщення по вул. Леніна, 42 (нині проспект Незалежності). В книгозбірні працюють: Тітова Є. С., Ткаченко Н. П., Іванов Ю. Я., Самолук Н. К.

В 60-х – 70-х роках бібліотека продовжувала свою роботу по виконанню одного з основних завдань, на той час, висунутих Постановою ЦК КПРС «Про стан і заходи поліпшення бібліотечної справи в країні» - організації бібліотечного обслуговування кожного населеного пункту, кожної сім'ї та розгорнули роботу по залученню до читання всіх дорослих і дітей шкільного віку.

Для кращого забезпечення читачів книгою починається використовуватись МБА (міжбібліотечний абонемент). З 1 січня 1978 року бібліотеки району працюють в нових умовах – в районі проведено централізацію бібліотечної мережі.

В 1978 році бібліотечний фонд бібліотеки нараховував 35629 книг. Обслуговувалось бібліотекою 2508 читачів. В центральній районній бібліотеці працювали справжні фахівці своєї справи: Тітова Є. С., Іванов Ю. Я., Оношко Г. С., Матвійчук Т. Г., Жуковська В. Г., Гедз Г. М., Козачук Н. К., Казнодій Л. Я., Ковальчук Г. Г., Денисенко Г. С., Поліщук Т. Ф., Шпічак Л. П., Жуковська А. Г., Ламах Н. Г., Коханська М. А., діяли відділ комплектування та обробки літератури, відділ організації і використання книжкового фонду, методично-бібліографічний відділ, відділ обслуговування читачів. У 1981 році бібліотека переходить в нове, спеціально побудоване приміщення по вул. Мануїльського, 33. З 1986 року директором ЦРБ є Карпова Т. І.

Нового змісту набула діяльність книгозбірні в кінці 80-х на початку 90-х років. Визначальними напрямками стали питання національного відродження, відновлення історичної пам'яті українського народу та популяризації краєзнавчої літератури.

В практику роботи бібліотеки увійшли: уроки народознавства, вернісажі, години етнографії, літературно-музичні години, виставки-дискусії.

Значно зменшилась кількість нових надходжень, а кошти на передплату періодики виділяються з кожним роком все в менших сумах. В зв'язку з цим зменшується кількість назв періодичних видань. В зв'язку з дефіцитом виділення коштів на придбання нової літератури, підписку періодичних видань, на господарські витрати і інші потреби на функціонування бібліотеки в Острозькій ЦРБ наказом від 1.06.1997 року було введено слідуєчі платні послуги: видання книг та журналів з читальної зали додому (нічний абонемент), складання каталогів та картотек для особистих бібліотек, перегляд журналів, платне книгоношення, машинне друкування, надання послуг в оформленні реєстраційних документів користувачам.

Однак, незважаючи на труднощі, книгозбірня шукає шляхи виходу з кризи, пристосовується до існуючих умов.

На виконання розпорядження голови облдержадміністрації від 22 липня 2002 року № 431 «Про реорганізацію бібліотечної мережі області» та на відповідне розпорядження голови райдержадміністрації від 15 серпня 2002 року № 433, наказу № 21 відділу культури від 21 серпня 2002 року було здійснено реорганізацію системи бібліотечного обслуговування населення шляхом об'єднання сільських бібліотек в єдину централізовану систему з підпорядкуванням відділу культури Острозької РДА. В ЦРБ відновив свою роботу відділ комплектування та обробки літератури. На 01.01.2003 року бібліотечний фонд Острозької ЦРБ становив – 48449 прим. друкованої продукції, передплачено – 27 назв. Основними джерелами комплектування є книжкові магазини, обласна бібліотека, книги подаровані читачами і ін.

ЦРБ взяла на себе організаційно-методичне керівництво бібліотеками району.

Одними із головних напрямків діяльності бібліотеки є: пропаганда краєзнавчої літератури, розширення функцій по підвищенню інформованості населення щодо діяльності органів місцевого самоврядування, реалізація мовної та молодіжної політики.

Запровадження інновацій в практику роботи – основна вимога сьогодення. На сучасному етапі відбувається переорієнтація обслуговування користувачів. На перший план виходять інноваційні форми роботи з індивідуальним користувачем, що стало можливим завдяки впровадженню комп'ютерних технологій, які створили умови для доступу до інформаційних ресурсів бібліотек широкому колу користувачів. Рівень бібліотеки визначається кількістю послуг, що може отримувати її користувач.

Острозька ЦРБ з 2003 року використовує комп'ютерні технології, з 2004 року – ресурси Інтернет.

З 2004 р. директором книгозбірні стає Шевчук С. Д., а ЦРБ входить в Регіональну корпоративну бібліотечну інформаційну систему, де бібліотеки обмінюються описами періодичних видань, що дає змогу віднайти необхідну інформацію для користувача

У 2005 році створено Web-сторінку Острозької централізованої системи публічно-шкільних бібліотек, мета якої – задоволення інформаційних запитів користувачів. На сторінці подається інформація про бібліотеку, інформація краєзнавчого характеру, попитом користується електронний каталог.

В 2007 році на базі центральної районної бібліотеки в рамках проекту «Реалізуємо право на інформацію» за підтримки Міністерства закордонних справ Польщі було відкрито Інтернет-центр.

В 2009 році районну бібліотеку очолює Бояр О. В., заступник – Шпічак Л. П., функціонують такі відділи: методичний – Чайка К. А., Федорчук І. В., бібліографічний – Ковальчук Г. Г., відділ обробки і комплектування літератури – Шевчук І. П., відділ обслуговування – Ліщук В. М., Ламах Н. Г., Ламах О. Д., Матвійчук О. В., Інтернет-центр – Погожевська М. Л., Трофимчук В. В.

Острозька ЦСПШБ прийняла участь у конкурсі «Організація нових бібліотечних послуг з використанням вільного доступу до Інтернету» започаткований Радою міжнародних наукових досліджень та обмінів (IREX) у рамках програми «Бібліоміст» для українських публічних бібліотек і уже в серпні цього року отримає 15 комп'ютерів, навушників, веб-камер, 4 принтери та сканери.

Пройде небагато часу і стане історією сучасний період розвитку центральної бібліотеки. Проте, незважаючи на складність нашого буття, книгозбірня буде завжди відкрита для читачів, популяризуватиме безцінні скарби людської думки, надбання науки, культури та мистецтва.

Відзнака Державного історико-культурного заповідника м. Острога

В 1909 році з ініціативи інтелігенції міста утворилося Братство імені кн. Острозьких, релігійно-просвітницьке і краєзнавче товариство, що визначало своєю метою збереження, реставрацію, вивчення і популяризацію пам'яток острозької старовини. В центрі цієї програми знаходилася освітня і культурна діяльність князів Острозьких та Острозької академії.

Установчі збори Братства відбулися 2 лютого 1909 року. 18-29 квітня ухвалою Синоду був затверджений його Статут.

Гербом Братство взяло зображення герба князя Василя-Костянтина Острозького з Острозької Біблії. Для відзначення найбільш діяльних членів Братства був спроектований трьохступеневий знак у вигляді герба князя Василя-Костянтина Острозького. Перша ступінь знаку виготовлена із золота, друга – зі срібла, третя – з бронзи. Ободок знаку з ажурною вирізкою дещо опуклий, тло покрите емаллю світло-голубого кольору, на який накладені металеві символи герба. На зворотній стороні – напис із Острозької Біблії: «Зри сія знаменія княжате славнаго. Іже содрожить домъ его отъ вька давнаго».

Острозький історико-культурний заповідник з метою втілення ідеї започаткованої Братством імені князів Острозьких та на виконання Указу Президента України від 18.11.96 № 1094 «Про відомчі заохочувальні відзнаки» та відповідно до статей 143, 144, 146 Кодексу законів про працю України для заохочення за заслуги в сприянні реалізації соціально-культурної політики, вагомий внесок у створення духовних цінностей, особистий внесок у розвиток туристичної галузі та високу професійну майстерність на благо України – замовив виготовлення знаку Братства і в подальшому буде використовувати його як нагороду музейну для відзначення найбільш достойних людей (як працівників музеїв так і меценатів), що надають посильну як матеріальну, так і інтелектуальну допомогу Державному історико-культурному заповіднику м. Острога.

Мазуренко Лариса Сергіївна – головний зберігач фондів Державного історико-культурного заповідника м. Острога. Загальний музейний стаж – 44 роки. Нагороджена Срібною відзнакою № 1 Державного історико-культурного заповідника м. Острога (2009).

Возницький Борис Григорович – директор Львівської національної галереї мистецтв, дійсний член Української академії мистецтв, президент Українського національного комітету Міжнародної ради музеїв. Герой України. Нагороджений Срібною відзнакою № 2 Державного історико-культурного заповідника м. Острога (2011).

Силук Анатолій Михайлович – директор Волинського краєзнавчого музею (м. Луцьк), заслужений працівник культури України. Нагороджений Бронзовою відзнакою № 1 Державного історико-культурного заповідника м. Острога (2009).

Варфоломій – архієпископ Ріненський і Острозький Української Православної Церкви, церковний історик, меценат музейної справи. Нагороджений Бронзовою відзнакою № 2 Державного історико-культурного заповідника м. Острога (2009).

Руй Раїса Федорівна – директор Острозького краєзнавчого музею (1968-1981) та Державного історико-культурного заповідника м. Острога (1981-1986). Нагороджена Бронзовою відзнакою № 3 Державного історико-культурного заповідника м. Острога (2010).

Відомості про авторів

Августюк Ольга – студентка НаУ «Острозька академія».

Балій Ганна – науковий працівник Нетішинського міського краєзнавчого музею.

Бардецький Андрій – молодший науковий співробітник ДП «Волинські старожитності» Державного підприємства «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України (м. Луцьк).

Бендюк Микола – художник-реставратор Державного історико-культурного заповідника м. Острога.

Бендюк Наталя – студентка НаУ «Острозька академія».

Бенедюк Павло – асистент кафедри архітектури Національного університету водного господарства та природокористування (м. Рівне).

Бирук Микола – аспірант кафедри історії ім. М. П. Ковальського НаУ «Острозька академія».

Близняк Микола – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії ім. М. П. Ковальського НаУ «Острозька академія».

Бондар Наталя – науковий співробітник відділу стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського.

Бондарчук Віталій – молодший науковий працівник художнього відділу Державного історико-культурного заповідника м. Острога.

Бондарчук Олександр – завідувач відділу охорони пам'яток Державного історико-культурного заповідника м. Острога.

Борилюк Дмитро – аспірант кафедри історії ім. М. П. Ковальського НаУ «Острозька академія».

Боровицька Тетяна – студентка Волинського національного університету ім. Лесі Українки (м. Луцьк).

Бурковська Любов – кандидат мистецтвознавства, науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (м. Київ).

Візніук Вероніка – старший науковий співробітник Державного історико-культурного заповідника «Межибіж» (Хмельницька область).

Вихованець Василь – науковий працівник відділу історії Нетішинського міського краєзнавчого музею.

Вихованець Тарас – заступник директора з наукової роботи Нетішинського міського краєзнавчого музею.

Гаврилук Олександр – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії України Волинського національного університету ім. Лесі Українки (м. Луцьк).

Глушман Іван – журналіст газети «Замкова гора» (м. Острог).

Годжал Світлана – студентка НаУ «Острозька академія».

Голдованська Ольга – студентка Волинського національного університету імені Лесі Українки (м. Луцьк).

Данилейко Володимир – науковий співробітник науково-дослідницького відділу Національного заповідника «Замки Тернопілля» (м. Збараж).

Дмитренко Алла – кандидат історичних наук, доцент кафедри документознавства і музейної справи Волинського національного університету ім. Лесі Українки (м. Луцьк).

Жуковська Людмила – старший науковий працівник відділу нумізматики Державного історико-культурного заповідника м. Острога.

Журик Світлана – вчитель історії Оженинської загальноосвітньої школи I-III ст. № 1.

Златогорський Олексій – директор ДП «Волинські старожитності» Державного підприємства «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України (м. Луцьк).

Іванець Оксана – науковий працівник науково-освітнього відділу Нещинського міського краєзнавчого музею.

Каліщук Оксана – кандидат історичних наук, доцент кафедри археології, давньої та середньовічної історії України Волинського національного університету ім. Лесі Українки археолог (м. Луцьк).

Кальченко Юлія – студентка Волинського національного університету ім. Лесі Українки (м. Луцьк).

Кінд-Войтюк Наталія – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії України Волинського національного університету ім. Лесі Українки (м. Луцьк).

Климчук Андрій-Аскольд – IT-менеджер ТОВ «Мистецькі грані», журналіст (м. Рівне).

Ковальчук Галина – бібліограф Острозької центральної районної бібліотеки.

Козачук Тетяна – студентка НаУ «Острозька академія».

Кононець Петро – вчитель історії Олександрійської загальноосвітньої школи-інтернату I-III ступенів (с. Олександрія Рівненського району).

Кралюк Петро – доктор філософських наук, професор, перший проректор НаУ «Острозька академія».

Кручук Наталія – науковий працівник обласного літературно-меморіального музею М. Островського (м. Шепетівка).

Ланшина Людмила – науковий співробітник відділу природи Волинського краєзнавчого музею (м. Луцьк).

Лукашук Олександр – зберігач фондів обласного літературно-меморіального музею М. Островського (м. Шепетівка).

Маковецька Олена – студентка НаУ «Острозька академія».

Манько Микола – заступник директора з наукової роботи Державного історико-культурного заповідника м. Острога.

Матицин Олексій – аспірант філософського факультету Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.

Медведчук Галина – провідний науковий співробітник ДКЗ «Межибіж».

Михайлишин Ольга – кандидат архітектури, доцент, докторант кафедри архітектури Національного університету водного господарства та природокористування (м. Рівне).

Міцінська Тамара – старший науковий співробітник Хмельницького обласного літературного музею.

Муравська Світлана – кандидат історичних наук, завідувач науковим відділом Львівського інституту економіки і туризму.

Надольська Валентина – кандидат історичних наук, доцент кафедри документознавства і музейної справи Волинського національного університету ім. Лесі Українки (м. Луцьк).

Ніколасенко Галина – директор Музею мініатюрної книги ім. В. О. Разумова (м. Горлівка).

Охріменко Григорій – кандидат історичних наук, доцент кафедри археології та спеціальних історичних дисциплін Волинського національного університету ім. Лесі Українки, провідний науковий працівник відділу охорони пам'яток історії та культури Волинського краєзнавчого музею (м. Луцьк).

Пашук Іван – літератор, голова Рівненської обласної організації Національної спілки краєзнавців України (м. Рівне).

Петрович Валентина – кандидат історичних наук, доцент кафедри документознавства і музейної справи Волинського національного університету ім. Лесі Українки (м. Луцьк).

Підставка Руслан – старший науковий співробітник науково-дослідного відділу Національного заповідника «Замки Тернопілля» (м. Збарж).

Позіховська Світлана – завідувач Музею книги та друкарства Державного історико-культурного заповідника м. Острога.

Прищепя Богдан – кандидат історичних наук, доцент, директор Рівненської філії Державного підприємства «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України (м. Рівне).

Ревіна Людмила – науковий працівник обласного літературно-меморіального музею М. Островського (м. Шепетівка).

Романчук Олександр – реставратор кераміки Державного історико-культурного заповідника м. Острога, завідувач сектору археології Нетішинського міського краєзнавчого музею.

Руй Ольга – краєзнавець (м. Острог).

Рябчикова Фаїна – асистент кафедри документознавства і музейної справи Волинського національного університету ім. Лесі Українки (м. Луцьк).

Семенюк Лариса – старший науковий працівник відділу охорони пам'яток історії та культури Національного історико-меморіального заповідника “Поле Берестецької битви” (с. Пляшева).

Собко Інна – студентка НаУ «Острозька академія».

Ткач Віталій – науковий працівник ДП «Волинські старожитності» Державного підприємства «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України (м. Рівне).

Трембіцький Анатолій – кандидат історичних наук, заступник директора з наукової роботи ДКЗ «Межибіж», доцент кафедри комерційного та трудового права Хмельницького інституту Міжрегіональної Академії управління персоналом, завідувач Хмельницького міського відділу Центру дослідження Поділля і Південно-Східної Волині Інституту історії України, НАН України.

Тунцева Зоя – завідувач сектору етнографії Нетішинського міського краєзнавчого музею.

Червінський Максим – студент Волинського національного університету ім. Лесі Українки (м. Луцьк).

Чекурков Василь – заступник директора Рівненської філії Державного підприємства «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України (м. Рівне).

Чибирак Світлана – завідувач Музею етнографії Волині та Полісся при Волинському національному університеті ім. Лесі Українки (м. Луцьк).

Шевчик Ольга – студентка Волинського національного університету ім. Лесі Українки (м. Луцьк).

Шикірява Леся – студентка НаУ «Острозька академія».

Широка Ольга – вчитель-методист історії та правознавства спеціалізованої загальноосвітньої школи № 27 (м. Хмельницький).

Школьна Ольга – кандидат мистецтвознавства, докторант Львівської національної академії мистецтв.

Шпічак Любов – заступник директора Острозької центральної районної бібліотеки.

Ціборовська-Римарович Ірина – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (м. Київ).

Янович Богдан – науковий співробітник Володимир-Волинського державного історичного музею.

Яцечко-Блаженко Тетяна – зав. Музею археології Волинського національного університету ім. Лесі Українки (м. Луцьк).

Зміст

Наталія КІНД-ВОЙТЮК. Організація музейної та пам'яткоохоронної роботи на Західній Волині у 1920-х і 1930-х рр.: джерела з вивчення.....	3
Файна РЯБЧИКОВА. Питання відкриття нових музейних закладів у науковій спадщині В. Кравченка.....	9
Василь ВИХОВАНЕЦЬ. Володимир Юхимович Татаркін – краєзнавець, бібліограф Волині (в документах, наукових виданнях пресі і серця).....	19
Василь ВИХОВАНЕЦЬ. Такий відомий усім М. І. Серeda.....	28
Олександр РОМАНЧУК. Життєвий шлях Ф. Г. Антоноука.....	47
Людмила ЛАНШИНА. Йозеф Панек – дослідник рослинного світу Волині.....	51
Юлія КАЛЬЧЕНКО, Валентина НАДОЛЬСЬКА. Розвиток музейної справи у Волинській області (1991-2010 рр.).....	55
Олександр ЛУКАШУК. Краєзнавство на Шепетівщині.....	61
Ольга ГОЛДОВАНСЬКА, Валентина НАДОЛЬСЬКА. Досвід роботи Волинського краєзнавчого музею з дитячою аудиторією.....	68
Богдан ЯНОВИЧ. Організація тематичних виставок і культурно-масових заходів як один із напрямків просвітницької діяльності Володимир-Волинського державного історичного музею.....	72
Зоя ТУНЦЕВА. Колекція рушників з фондів збірок міського краєзнавчого музею м. Нетішина.....	77
Алла ДМИТРЕНКО, Тетяна БОРОВИЦЬКА. Художні особливості сорочок зі збірки Музею етнографії Волині та Полісся: розміщення орнаментальних композицій.....	81
Оксана ІВАНЕЦЬ. Острогіана у значках (на матеріалах колекцій з ДІКЗ м. Острога та міського краєзнавчого музею м. Нетішина).....	87
Алла ДМИТРЕНКО, Максим ЧЕРВІНСЬКИЙ. Типологія народної кераміки зі збірки Музею етнографії Волині та Полісся.....	91
Світлана ЧИБИРАК, Ольга ШЕВЧИК. Традиційні знаряддя праці та предмети побуту з дерева у збірці Музею етнографії Волині та Полісся при Волинському національному університеті ім. Лесі Українки.....	98

Богдан ПРИЩЕПА, Олександр БОНДАРЧУК. Археологічні дослідження міської забудови доби князів Острозьких на проспекті Незалежності, № 3 в Острозі.....	104
Василь ЧЕКУРКОВ. Садиба коваля доби князів Острозьких на Новому місті в Острозі за результатами досліджень 2005 року.....	114
Володимир ДАНИЛЕЙКО. Історія досліджень археологічних пам'яток Збарзького району Тернопільщини.....	122
Григорій ОХРИМЕНКО, Оксана КАЛЩУК. Археологічні відкриття Яна Юзефа Фітцке на Волині.....	135
Андрій БАРДЕЦЬКИЙ. Нові дані про руйнування пам'яток археології на території Острозького району Рівненської області за результатами розвідкових досліджень у 2010 році.....	142
Віталій Ткач. Неолітичне поселення Нараїв-Бродки на Дубенщині.....	152
Олексій ЗЛАТОГОРСЬКИЙ. Нові археологічні дані про монастир с. Мала Осниця.....	156

Тарас ВИХОВАНЕЦЬ. «Генеральное описание вольнской губернии (нач. XIX века)» як джерело з історичної топографії Острога кін. XVIII – поч. XIX ст.....	160
Олександр ГАВРИЛЮК. Реставрація пам'яток архітектури у міжвоєнній Польщі: теоретичні засади й практичне втілення.....	166
Ольга МИХАЙЛИШИН. Архітектурна спадщина Острога і Острожчини як об'єкт пам'яткоохорони в міжвоєнну добу.....	170
Павло БЕНЕДЮК. Графічна реконструкція синагоги в м. Острога та концепція першочергових анти-аварійних реставраційних робіт.....	181
Віталій БОНДАРЧУК. Історія приміщення студентсько-викладацького храму преп. Федора Острозького.....	194
Микола МАНЬКО. Нарис історії церкви святого Іоанна Богослова села Новомалин.....	201
Андрій-Аскольд КЛИМЧУК. Некрополі Острога.....	223
Валентина ПЕТРОВИЧ. Успенський собор міста Володимира: питання відновлення та реставрації.....	230
Лариса СЕМЕНЮК. Михайлівська церква на Поповому Горбу – свідок Берестецької битви.....	235
Руслан ПІДСТАВКА. Збараж і Новий Збараж-Ожигівці Кременецького повіту Волинського воєводства: до питання локалізації та історії.....	240
Тетяна ЯЧЕЧКО-БЛАЖЕНКО. Пам'ятки історії села Білогородка Ізяславського району Хмельницької області.....	249

Микола БЕНДЮК. Корона князів Острозьких.....	252
Любов БУРКОВСЬКА. Волинська ікона “Георгій Змієборець” середини XVII ст.: джерела іконографічної традиції та особливості стилю.....	254
Тетяна КОЗАЧУК. Живописна збірка Новомалинського замку XIX ст.....	261
Ольга ШКОЛЬНА. Соціокультурна антропологія Прота Потоцького і його натхненна «фарфорова» ентелехія в світлі ідей масонства.....	266
Наталія БЕНДЮК. Аналіз з історії дослідження писанкарства південної Волині та Острожчини зокрема.....	306
Ольга АВГУСТЮК. Символіко-алегорична палітра творів іконописного мистецтва збірки художника-реставратора М. М. Бендюка.....	314
Олена МАКОВЕЦЬКА. Портрет у творчості Лідії Іванівни Спаської.....	321

Світлана МУРАВСЬКА, Микола БЕНДЮК. Специфіка використання туристичного потенціалу малих історичних міст України (на прикладі м. Остріг Рівненської області).....	327
Людмила РЕВІНА. Туристичні ресурси Шепетівського краю.....	337
Петро КОНОНЕЦЬ. Туристичні маршрути Костопільщини.....	349

Вероніка ВІЗНІЮК. Острозькі – одні з найвидатніших представників української княжої еліти литовсько-польської доби.....	357
Петро КРАЛЮК. Парадокси українсько-польських культурних стосунків: образи князів Вишневецьких у польській та українській літературі.....	362
Інна СОБКО. Чуднів у XVI-XVII століттях.....	371

Дмитро БОРИЛЮК. Розвиток торгівлі в маєтках кн. Острозьких у Південно-Східній Волині.....	376
Микола БИРУК. Населення Острога в кінці XVII ст.....	382
Микола БЛИЗНЯК. Соціально-економічний розвиток Бельмажа в кінці XVIII – середині XIX ст.....	389
Людмила ЖУКОВСЬКА. Здобутки Кирило-Мефодіївського братства в Острозі за перший рік свого існування.....	393
Світлана ЖУРИК. З глибин пам'яті (зі спогадів В. М. Вальдмана).....	398
Ольга РУЙ. Острог в роки окупації.....	405
Ольга ШИРОКА. Репресії проти священнослужителів на теренах Волині та Поділля у 1944-х – на початку 1950-х років.....	409
Микола БЕНДЮК. Історія Народного Руху України на Острозьчині.....	416
Леся ШИКІРЯВА. Життя родини Шикірявих в Острозі починається з кінця XIX ст.....	428
Іван ГЛУШМАН. Вольф Мессінг в Острозі.....	432

Секція «Волинська книга: історія, дослідження, колекціонування»

Ганна БАЛІЙ. Шевченкіана у філокартичній збірці міського краєзнавчого музею м. Нетішина.....	436
Наталія БОНДАР. Острозькі оправы кирилических стародруків.....	440
Світлана ГОДЖАЛ. Греки в культурно-освітньому осередку Острога.....	448
Олена ГОНЧАР. Федір Булгаков про книгодрукування на Волині.....	452
Галина КОВАЛЬЧУК. Книги місцевих авторів в книгозбірні Острозької центральної районної бібліотеки.....	455
Олексій МАТИЦИН. Львівський “Псалтир” 1791 року як приклад впливу друкарської спадщини Івана Федорова (Федоровича) на львівське книгодрукування.....	462
Тамара МІЦИНСЬКА. Острозька академія і просвітителі роду Смотрицьких.....	467
Галина НИКОЛАЕНКО. Унікальна колекція мініатюрних книг В. А. Разумова, ее редкие и рукописные издания.....	475
Світлана ПОЗИХОВСЬКА. Російські стародруки в збірці Музею книги та друкарства Державного історико-культурного заповідника м. Острога.....	483
Анатолій ТРЕМБІЦЬКИЙ. Історія волинських друкарень і стародруків на сторінках часопису «Свобода» (Нью-Йорк).....	490
Ірина ЦІБОРОВСЬКА-РИМАРОВИЧ. Стародруки з книгозбірень католицьких монастирів Волині XVI-XVIII ст. у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.....	502
Іван ПАЩУК. Рівненська земляна життєвих і творчих перехрестях Олесь Гончара (1918-1995).....	509
Любов ШПІЧАК. «Ми прагнемо словом освятити душі» (до питання про історію Острозької центральної районної бібліотеки).....	514
Додаток. Відзнака Державного історико-культурного заповідника м. Острога.....	518
Відомості про авторів.....	521
Зміст.....	525

Науковий збірник

Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи,
краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині

Випуск 3

Упорядник Манько М. П.

Набір і верстка Глушман Т. Л.

Художнє оформлення обкладинки Бендюк М. М.

На обкладинці використано ікони із зображенням ангелів XVIII ст.
та фотографію надгробка XVI ст. князя К. І. Острозького

Формат 42x30/4.

Папір офсетний. Друк офсет.

Ум. друк. арк. 13,61. Гарнітура Times New Roman.

Наклад 200 примірників.

Віддруковано в